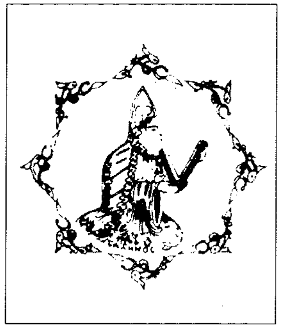
Ἐκδοση χρηματοδοτούμενη από το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.
Publication financed by the Ministry of Culture and Sciences.

Αρ. Εισαγ. 5589. 1997

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΕΛΛΗΝΟΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
INSTITUTE
FOR GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

Graeco-Arabica

Ε΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
FIFTH INTERNATIONAL CONGRESS
ON GRAECO-ORIENTAL AND GRAECO-AFRICAN STUDIES

VOLUME VI

ΑΘΗΝΑ 1995

GRAECO-ARABICA
VOL. VI

Editor-in-Chief:
V. Christides (University of Ioannina)

Editorial Advisor:
Th. Papadopoullos (The Archbishop Makarios III Foundation)

Editorial Panel:
C. E. Bosworth (University of Manchester, FBA)
E. Chrysos (University of Ioannina)
J. Desanges (University of Sorbonne)
T. Hägg (University of Bergen)
T. Kolias (University of Ioannina)
M. Mazzaoui (University of Utah)
R. Voigt (Free University of Berlin)

© 1995 by V. Christides

ISBN: 960-7039-06-8

Phototypeset by
Dimos Georgiou and Eva Peppa
22 Patriarchou Grigoriou
153 41 Agia Paraskevi, Greece
Tel. 30.1.6545191

Rodamos Publications
P.O. BOX 3946
102 10 Athens, Greece
Tel. 30.1.3825821

All manuscripts, correspondence and business transactions should be addressed to Prof. V. Christides, Institute for Graeco-Oriental and African Studies, 39 Solomou St., 145 65 Kryoneri Attikis, Greece (tel. 8161037 and 8161982).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ
TABLE OF CONTENTS

Th. Papadopoullos
On the problem of the Bantu Expansion 13

J. Desanges
Quelques considérations sur l'usage du grec dans les ports de l'Afrique romaine 27

P. O. Scholz
Das Hellenische oder das Hellenistische als Grundlage des arabischen kulturellen Eklektizismus 37

G. Strohmaier
Al Bīrūnī und der griechische Parthenoperoman 72

O. Frolova
Greek Philosophical Concepts in a Manuscript Collection of Theoretical Treatises (Egypt, 18th C.) 79

Β. Καραγιώργης
Ο ρόλος της Κύπρου στη Μεσόγειο κατά την Αρχαιότητα 86

R. Khoury Odetallah
Φάιλακα-Ίκαρος: Ένας μακρινός εμπορικός σταθμός των Σελευκιδών στον Περσικό Κόλπο 95

Γ. Τσούτσος
Graeco-Arabica (1983-1996): Δεκατρία χρόνια πολιτιστικής συνάντησης Ελλάδας-Ανατολικού Κόσμου 105

K. Delouka
Les graffitis navals: un projet en évolution 108

C. Verlinden
Les Radaniya: intermédiaires commerciaux entre le monde germano-slave et greco-arabe 111

N. Koutrakou
Diplomacy and Espionage: Their Role in the Byzantine Foreign Relations 125

A. Livadas
Some Questions of Medieval Nautical Technology in Kameniates' "Sack of Thessaloniki" (904 AD) 145

Ch. Makrypoulias
The Navy in the Works of Constantine Porphyrogenitus 152

M. Rassart-Debergh
Monachisme copte et bateaux peints 172

F. H. van Doorninck
The Piriform Amphoras from the 11th-Century Shipwreck at Serçe Limani: Sophisticated Containers for Byzantine Commerce in Wine 181

Y. Lev
The Fatimids and Byzantines 10th-12th Centuries 190

D. Letsios
Sea Trade as Illustrated in the "Rhodian Sea Law" with Special References to the Reception of its Norms in the Arabic Ecloga 209

D. Nicolle
No Way Overland: Evidence for Byzantine Arms and Armour on the 10th-11th Century Taurus Frontier 226

I. Σιδερόπουλος
Βασιλείῳ διοικητῇ Κώμης 'Αφροδίτῳ 246

E. Σουλογιάννης
Η ακτινοβολία του Ελληνισμού στην Αίγυπτο (1830 μέχρι σήμερα) 260

V. Christides
The Beginning of Graeco-Nabataean Religious Syncretism: Two Stone Lintels from Sweydah of Nabatene "The Judgment of Paris" and "Athena and Aphrodite with the Lion" 272

H. Condylis
Les discours I de Saint Grégoire le Théologien en arabe 301

M. Rodziewicz
A Review of the Archaeological Evidence Concerning the Cultural Institutions in Ancient Alexandria 317

F. Rosenthal
Rudolf Macuch (16 October 1919-23 July 1993) 333

Th. Papadopoullos
Concluding Remarks on the Fourth International Congress on Graeco-Oriental and African Studies (Delphi 1991) 337

Book Reviews - Βιβλιοκρισίες 345

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ - ACKNOWLEDGEMENT

Ο εκδότης εκφράζει θερμές ευχαριστίες στο Υπουργείο Πολιτισμού και ιδιαίτερα στον Υφυπουργό Πολιτισμού κ. Ν. Σηφουνάκη για την επιχορήγηση του παρόντος τόμου. Ευχαριστεί επίσης την κ. Κ. Γαλιώνη του Υπουργείου Πολιτισμού και την κ. Α. Σουλογιάννη, προϊσταμένη της Διεύθυνσης Πολιτιστικής Κίνησης του Υπουργείου Πολιτισμού.

The editor would like to thank the Ministry of Culture for agreeing to place the Fifth International Congress on Graeco-Oriental and African Studies under its patronage, and gratefully acknowledges the support given by the Vice-Minister of Culture, Mr. N. Sifounakis, who generously undertook the financing of the publication of the sixth volume of Graeco-Arabica. Many thanks are also due to Ms. K. Galionis of the Ministry of Culture and Ms. A. Soulogianni, head of the Cultural Activities Department of the Ministry of Culture.

Ο έκτος τόμος του Graeco-Arabica αφιερώνεται στη μνήμη του καθηγητή Rudolf Macuch, εξαιρετικού λόγιου και ανθρωπιστή

The sixth volume of Graeco-Arabica is dedicated to the late Professor Rudolf Macuch, a brilliant scholar and humanist.

ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

SIXTH INTERNATIONAL CONGRESS
ON GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

ΛΕΥΚΩΣΙΑ
NICOSIA
30 Απριλίου - 5 Μαΐου 1996
30 April - 5 May 1996

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ Γ΄
ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNDER THE AUSPICES
OF ARCHBISHOP MAKARIOS III FOUNDATION
AND THE UNIVERSITY OF IOANNINA

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ / HONORARY PRESIDENT
Η Α.Μ. Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ
H.B. THE ARCHBISHOP OF CYPRUS CHRYSOSTOMOS

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ / ORGANIZING COMMITTEE

Πρόεδρος:	Βασίλειος Χρηστίδης Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
President:	Vassilis Christides Professor, University of Ioannina
Αντιπρόεδροι:	Αθανάσιος Παλιούρας Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ευάγγελος Χρυσός Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Vice Presidents:	Athanasios Paliouras Professor, University of Ioannina Evangelos Chrysos Professor, University of Ioannina
Μέλη / Members:	Ταξιάρχης Κόλιας Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Taxiarchis Kolias Professor, University of Ioannina Βασίλης Κατσαρός Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Vassilis Katsaros Professor, Aristoteleion University of Thessaloniki Γεώργιος Τσούτσος Τεχνική επιμέλεια George Tsoutsos Technical advisor

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ / SCHOLARLY COMMITTEE

Πρόεδρος:	Jean Leclant Ισόβιος Γραμματεύς της Γαλλικής Ακαδημίας
President:	Jean Leclant Permanent Secretary of the French Academy
Αντιπρόεδροι:	Jehan Desanges Διευθυντής Ερευνών, στο Δ΄ Τμήμα της Σχολής Ανωτέρων Σπουδών της Σορβόννης Θεόδωρος Παπαδόπουλλος Πρώην Διευθυντής του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών. Διευθυντής Ερευνών, του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄
Vice Presidents:	Jehan Desanges, Director of Studies, Fourth Section, University of Sorbonne. Theodore Papadopoullos, Former Director of the Cyprus Research Centre. Director of Studies of the Archbishop Makarios III Foundation

Μέλη:

C. Edmund Bosworth
Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ
Μέλος της Βρεταννικής Ακαδημίας
Muhammad Hassini Fantar
Διευθυντής του τμήματος Αρχαιοτήτων της Τυνησίας
Muhammad Gawanima
Πρύτανης του Πανεπιστημίου του Γιαρμούκ
Ulrich Haarmann
Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Κιέλου
Tomas Hägg
Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μπέργκεν
Michel Mazzaoui
Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Γιούτα
Rainer Voigt
Διευθυντής του Ινστιτούτου Σημιτικών Σπουδών
Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου

Members:

C. Edmund Bosworth
Professor, University of Manchester, FBA
Muhammad Hassini Fantar,
Director of the Department of Antiquities of Tunisia
Muhammad Gawanima
Professor, University of Yarmouk
Ulrich Haarmann
Professor, University of Kiel
Tomas Hägg
Professor, University of Bergen
Michel Mazzaoui
Professor, University of Utah
Rainer Voigt
Director, Institute of Semitic Studies, Free University of Berlin

THE SIXTH INTERNATIONAL CONGRESS ON GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

The Institute for Graeco-Oriental and African Studies under the auspices of the Archbishop Makarios III Foundation and the University of Ioannina will organize the Sixth International Congress on Greek-Oriental and African Studies in Nicosia on April 30 - May 5, 1996.

Papers for presentation and discussion at the Congress should be on any of the following topics:

1. The Silk Route
2. Hellenism in North Africa from Gibraltar to the Red Sea
3. The Countries below the Sahara
4. Greek-Arabic Literary Exchanges

There will be a round table conference on Christianity and Islam

Invited to the Congress are scholars and researchers from Europe, the Near East, Africa and the USA.

Dissertations in Progress on Greek-Oriental Studies at the University of Ioannina

Mr. Gamal Taher has just completed his Ph. D. dissertation with the following topic: "Byzantino-Nubica: The Contribution of the Sudanese to the defence of Byzantine Egypt".

Mr. Ibrahim Fadl is working on his dissertation topic which is: "The Image of the Byzantines in the Epic Novel of Antar".

Ms. Kawthar Sirhan is working on the following topic: "Byzantine Defence in Egypt and Syria during the Early Arab Conquests.

Advisors of the above dissertations are professors V. Christides, E. Chrysos, T. Kolias and A. Angelou.

On the Problem of the Bantu Expansion
Resumé of Paper

The problem of the Bantu expansion is historical in its essence, yet its treatment is answerable to methods appropriate to disciplines deriving their data from non-written sources. Indeed, the total lack of written sources relating to Bantu history compels the historian to draw evidence from sources which may be subsumed under three main categories, (a) linguistic, (b) archaeological, (c) ethnographical. In this short intervention I can only limit myself to some methodological remarks regarding the attempts hitherto made and results achieved by way of utilizing these categories of source-material.

The methodology of the treatment of the Bantu expansion revolves around two main points, first, the assessment and validity of the evidence produced from linguistic, archaeological and ethnographical source-material, second, the establishment and validity of the correlation of the source-material derived from these categories. Let us refer to the respective arguments adduced in each case.

The main linguistic argument derives from the fundamental homogeneity of the Bantu languages, which presupposes a proto-Bantu stock out of which the five hundred or so Bantu languages have evolved and differentiated in the course of some three thousand years of migration and expansion. The attempts of the linguists at tracing the migratory routes of the Bantu exhibit a tendency of correlating ethnic ramifications with lin-

guistic differentiation. Above all, it was necessary to locate the proto-Bantu area from which originated the ethnic and linguistic ramification. Following a comparative study of the extant group of Bantu languages Guthrie (1962. 1967-71) postulated the location of the proto-Bantu as being the area south of the equatorial forest occupied by the Luba and Pemba peoples. Using a different methodology in dealing with the problem Greenberg (1955, 1966, 1972) located the initial expansion area north-west of the equatorial forest, more specifically in the Benue basin and the Cameroon highlands. Greenberg's criteria derive from the lexical and syntactic affinities with the non-Bantu languages of the area. Such affinities go so far as to pose a problem whether some of the latter, such as Tiv, should be classified as belonging to the Bantu or semi-Bantu linguistic family.

Although Greenberg's north-western origin of the Bantu languages is accepted by most historians, his theory does not simplify a number of problems, especially those relating to the modalities and stages of expansion and ramification of the Bantu languages. For this expansion was not a continuous process, nor was the linguistic differentiation necessarily a process parallel to the geographical expansion. Although the primitive detachment from the proto-Bantu stock was a very ancient occurrence, the mass of the Bantu languages retained their homogeneity and are represented by massive concentrations of Bantu populations north-east and south of the equatorial forest. In this connection, Guthrie's hypothesis of a central core of Bantu population south of the equatorial forest explains a main generalized expansion and linguistic ramification, to which are due the eastern and southern subdivisions of the Bantu family. To the detailed itinerary of this secondary expansion it is not of the present to refer. What interests here is the attempt at determining the chronological distances of the stages of linguistic ramification. Lexicostatistical methods developed in view of assessing the chronology of the stages of expansion proved inadequate. This is where intervenes the archaeological argument.

In the absence of written sources archaeological evidence produced from various areas of Bantu Africa provides corroboration of migratory routes related to the spread of metallurgy, more specifically to the spread of iron. Pottery provides also archaeological evidence, but the imbrication of local varieties disrupt the homogeneity and chronological sequences of the particular subdivisions. The decisive evidence about the routes of expansion is certainly provided by the iron sites excavations, which cover several areas of Bantu Africa, although great gaps still subsist. The apparent concordance of the lines of iron diffusion with the great lines of Bantu expansion gave rise to the concept of a Bantu iron age, including distinctions between earlier and more recent diffusions. The *grosso modo* coincidence of the iron age lines of diffusion with the roughly ascertained routes of Bantu expansion cannot, however, be taken as evidence of synchronism between the diffusion of iron and the stages of the Bantu ethnic expansion, much less can they be synchronized with the linguistic ramification. Such synchronization may be questioned on several grounds.

There is, first, the fundamental question whether the knowledge of iron smelting was the determining factor of the Bantu expansion, or, inversely, whether the diffusion of iron was the consequence of the Bantu expansion. If the first was the case, the proto-Bantu possessed at the very start the knowledge of iron metallurgy, and this knowledge enabled them to penetrate the forest and ensure migratory advance through the utilization of iron arms and implements. In the second case, the Bantu expansion was independent of the knowledge of iron, such knowledge having been acquired at one or a posterior stage of their migration.

A second question concerns the cultural area from which the iron metallurgy among the Bantu was diffused. It is known that metallurgy was practised in Meroe, on the Nile, in the fifth century BC. Now, as Pierre de Maret (1977) points out, no indication of iron workmanship south of the equator was found, anterior to the first century AD. This might lead to the hypothesis that the Bantu borrowed their iron technology at their area of origin, eventually from the so-called Nok culture of Nigeria, which is considered an exclusive iron age culture and is adjacent to the area at which linguists place the proto-Bantu craddle. According to David Phillipson (1976), the iron age in the interlacustrine area is evidenced between 300 and zero BC. and is closely associated with the style known as Urewe pottery. This appears to be the oldest attestation of iron age in all Bantu Africa. This chronological setting might be adduced in favour of another hypothesis set forth by Phillip-

son, according to which the Bantu migration started at the recent neolithic, but the assimilation of iron technology occurred at the time the Bantu skirted the equatorial forest on the north. As serious gaps subsist in archaeological evidence about the iron age between the presumed beginnings of the Bantu migration and the presence of Bantu populations east of the equatorial forest and in the interlacustrine area, it would be risky to subscribe to the hypothesis that the Bantu possessed iron technology at the outset of their expansion without more substantial evidence. So much so, because the chronology of their initial detachment from their original location has not been established with any degree of certainty. This would mean that any concordance between the earlier stages of Bantu migrations and an iron age is quite relative. Such concordance, or, more properly, parallelism, becomes more apparent at the stage at which Bantu populations reached the north-east equatorial forest and during the expansion to the south, as far as South Africa. Still, such parallelism is rough, in no way indicating a *functional correlation* between migratory process and diffusion of iron technology.

Finally, there is no way of correlating the iron age with the linguistic data, more specifically with the process of ramification of the Bantu languages. Indeed, lexicostatistical treatment of relevant materials shows that the early linguistic differentiation occurred at a period anterior to the beginnings of iron age. Bantu expansion, as expressed by linguistic ramification, assumes two main directions, one from north to south along the Atlantic coast, another to the east along the northern border of the equatorial forest towards the savannahs of East Africa, then bypassing the equatorial forest and reaching the southern savannahs and the Great Lakes region, from where the expansion towards South Africa proceeded. This is a rough delineation of the routes of Bantu expansion as suggested by the ramification scheme of the Bantu languages. The fact that the routes of iron diffusion present roughly parallel directions, should not be interpreted as a synchronical coincidence. Such parallelism can perfectly be explained by assimilation of iron technology by the Bantu population either in the various stages of their expansion or after such expansion was achieved.

The linguistic and archaeological arguments have to be corroborated by ethnographical sources. The ethnographical and socio-cultural descriptions of the Bantu social groups are very abundant, yet their utilization as sources in diachronic studies has not been availed upon to any appreciable degree. Notable contributions in this field concern the definition of cultural areas as conceived by Baumann (1948), and the comparative study of social structures as approached by Murdock (1959) and still, more persuasively, by Vansina's ethnographic exploration of the migratory routes (1990). Though the results of many contributions have been questioned on methodological grounds, their significance lies in their attempting the definition of diachronic aspects of Bantu societies. A main objection to the concept of cultural areas concerns the basic units composing them, which, being objects of material culture, cannot properly serve as units of definition of distinct cultural areas, on account of their easy diffusion outside the area of their origin. As to Murdock's theoretical presuppositions, they suffer from an evolutionary presumption about uniform stages of cultural evolution.

New criteria for the utilization of ethnographic material as source for the elucidation of the problem of Bantu expansion have been suggested, but their application and efficiency has to be demonstrated. Vansina (1979, 1984), for instance, proposes to distinguish between synchronic and diachronic classifications, which is a sound proposal, but he rejects the possibility of genetic classifications, an argument which cannot be justified in view of the positive results of the genetic method. If the final and overall genetic classification of the Bantu peoples and languages is a thing of the future, partial classifications based on the genetic method have been achieved in many cases.

Adam Kuper and Pierre Van Leynseele (1980), have formulated interesting views about a refined methodology of classifying and utilizing ethnographic materials as a source for the treatment of the problems of Bantu expansion. Their views can be resumed in three points:

1. The comparative study of structures rather than of units of material culture is upheld. Such a transposition of the content of comparative research would restore the possibilities of genetic methodology.

2. Linguistic and archaeological hypotheses should be tested by means of criteria derived from contemporary sociological data. For instance, by observing linguistic processes and mutations under contemporary condi-

tions, as well as migratory processes in recent and contemporary periods of African history.

3. The study of the contemporary material culture of the Bantu peoples and the diffusion of material artefacts and techniques with reference to theories of geographical and linguistic expansion.

The authors illustrate their argument by reference to particular cases. Their views should be taken not as definitive substitutes to former methodologies, but as pointing to the possibilities of their improvement.

I would conclude this short statement of the problem of Bantu expansion by saying that considerable progress towards its solution has been achieved by way of correlated evidence derived from linguistic, archaeological, and ethnographic sources. However, the contribution of these disciplines has been unequal. The rather scanty archaeological evidence has contributed a great deal, while the harvest from the rich ethnographical material has not been duly availed upon. Future progress will depend on interdisciplinary contributions, and eventually will have to be based upon research bearing on restricted ethnographic and linguistic areas, proceeding by steps to more comprehensive results. At the present state of research an overall reconstruction of Bantu expansion would suffer from simplification of a complex problem and premature generalization.

THEODORE PAPADOPOULLOS

SELECTED REFERENCES

Actes du Colloque international: Les peuples Bantu: Migrations, expansion et identité culturelle. Libreville, 1-6 Avril 1985, I-II, Librevillle-Paris, 1989.

Andersson, Efraim, *Contribution à l' ethnographie des Kuta* (Studia ethnographica Upsaliensia, VI), Uppsala, 1953.

Ashton, Hugh, *The Basuto,* London, 1952.

Baumann, H., et Westermann, D., *Les peuples et les civilisations de l' Afrique.* Traduction par L. Homburger, Paris, 1948.

Baumann, Hermann (ed.), *Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen,* I-II, Wiesbaden, 1975-1979.

Bayle des Hermens, R. de, *Recherches préhistoriques en République Centreafricaine,* Paris, 1975.

Bergsland, K., and Vogt, H., 'On the Validity of Glottochronology', *Current Anthropology,* III, 1962, pp. 115-153.

Bernatzik, Hugo (ed.), *Africa. Handbuch der angewandten Völkerkunde,* I-II, München, 1951.

Biebuyck, Daniel, *Lega Culture. Art, Initiation, and Moral Philosophy among a Central African People,* Berkeley-Los Angeles-London, 1973.

Bleek, W. H. I., *A Comparative Grammar of South African Languages,* I-II, London, 1862, 1869.

Bouquiaux, Luc (ed.), *L' expansion bantoue.* Actes du Colloque International du CNRS, Viviers (France), 4-16 avril 1977, I-II, Paris, 1980.

Bourquin, Walther, *Neue Ur-Bantu-Worstämme (Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen,* Beiheft 5), Berlin, 1923.

Bower, J. R. F., 'Seronera: Excavations at a Stone Bowl Site in the Serengeti National Park, Tanzania', *Azania,* VIII, 1973, pp. 71-104.

Bryan, M. A., *The Bantu Languages of Africa* (Handbook of African Languages), Oxford, 1959.

Burdo, Adolphe, *Les Belges dans l'Afrique Centrale: De Zanzibar au Lac Tanganika,* Bruxelles, 1886.

Burton, Sir Richard F., *The Lake Regions of Central Africa,* I-II, London, 1860. (Reprint, London, 1961.)

Gallaway, Henry, *The Religious System of the Amazulu,* London-Cape Town, 1870. (Reprint, Cape Town, 1970.)

Cambridge History of Africa, The, vol. I, ed. by J. Desmond Clark, II, ed. by J. D. Fage, III, ed. by Roland Oliver, IV, ed. by Richard Gray. Cambridge, 1982, 1978, 1977, 1975.
Casalis, Eugène, *Les Bassoutos,* Paris, 1859. (Reprint, Paris, 1933.)
Casati, G., *Ten Years in Equatoria, and the Return with Emin Pasha.* Translated by J. R. Clay, I-II, London, 1891.
Chittick, H. Neville, and Rotbert, Robert I. (eds.), *East Africa and the Orient. Cultural Syntheses in Pre-Colonial Times,* New York-London, 1975.
Clark, J. D., *The Prehistory of Africa,* London, 1970.
Cole, S., *The Prehistory of East Africa,* New York, 1963.
Colle, P., *Les Baluba* (Collection de monographies ethnographiques, X-XI), I-II, Bruxelles, 1913.
Coupez, A., Ervrard, E., et Vansina, J., *Classification d' un échantillon de langues bantoues d' après la lexicostatistique* (Africana Linguistica, VI, Annales du Musée Royal de l' Afrique Centrale, Sciences humaines, no 88) Tervuren, 1975.
Cuvelier, Mgr. J., *L' ancien royaume du Congo,* Bruges-Paris, 1946.
Czekanowski, J., *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet,* I-II, Leipzig, 1911-1927.
Dalby, David (ed.), *Language and History in Africa,* New York, 1970.
Dalby, David, 'The Prehistorical Implications of Guthrie's Comparative Bantu, Part II: Interpretation of Cultural Vocabulary', *Journal of African History,* XVII, 1976, pp. 1-28.
Delhaise, le Commandant, *Les Warega* (Collection de monographies ethnographiques, V), Bruxelles, 1909.
Denis, P., *Histoire des Mangbetu et des Matschaga jusqu' à l' arrivée des Belges* (Musée royal de l' Afrique centrale, Archives d' ethnographie, II), Tervuren, 1961.
Deschamps, Hubert (ed.), *Histoire générale de l' Afrique noire,* I-II, Paris, 1970-1971.
Doke, C. M., *The Southern Bantu Languages* (Handbook of African Languages), Oxford, 1954.
Douglas, M., *The Lele of Kasai,* London, 1963.
Douglas, M., and Kaberry, P. (eds.), *Man in Africa,* London, 1969.
Drexel, Albert, 'Gliederung der afrikanischen Sprachen', *Anthropos,* XVI-XVII, 1921-1922, pp. 73-108, XVIII-XIX, 1923-1924, pp. 12-39, XX, 1925, pp. 210-243, 444-460.
Eggert, M., 'Remarks on exploring archaeologically unknown Rain Forest Territory. The Case of Central Africa', *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie,* V, 1983, pp. 283-322.
Ehret, C., 'Cattle-keeping and milking in Eastern and Southern African History. The Linguistic Evidence', *Journal of African History,* VIII, 1967, pp. 1-17.
Ehret, C., 'Bantu Origins and History: Critique and Interpretation', *Transafrican Journal of History,* II, 1972, pp. 1-19.

Ehret, C., 'Patterns of Bantu and Central Sudanic Settlement in Central and Southern Africa'. *Transafrican Journal of History,* III, 1973, pp. 1-71.
Ehret, C., 'Agricultural History in Central and Southern Africa c. 1000 BC to AD.500', *Transafrican Journal of History,* IV, 1974, pp. 1-25.
Ehret, Christopher, and Posnansky, Merrick (eds.), *The Archaeological and Linguistic Reconstruction of African History,* Berkeley-Los Angeles-London, 1982.
Epstein, E., *The Origin of the Domestic Animals of Africa,* I-II, New York, 1971.
Estermann, Charles, *Ethnographie du Sud-Ouest de l' Angola.* Traduit du portugais par le P. A. Husser, I-II, Paris, 1977.
Ethnographic Survey of Africa: Central Africa: Belgian Congo, ed. by Daryll Forde, Parts I-V, London, 1954-1960.
Ethnographic Survey of Africa: East Central Africa, ed. by Daryll Forde, Parts I-XVIII, London, 1950-1977.
Ethnographic Survey of Africa: Southern Africa, ed. by Daryll Forde, Parts I-IV, London, 1952-1955.
Ethnographic Survey of Africa: West Central Africa, ed. by Daryll Forde, Parts I-IV, London, 1951-1953.
Fagan, B. M., *Southern Africa in the Iron Age,* London, 1965.
Fagg, B. E. B., 'Recent Work in West Africa: New Light on the Nok Culture', *World Archaeology,* I, 1969, pp. 41-50.
Feierman, S., *The Shambaa Kingdom,* Madison, Wisc., 1974.
Flight, Colin, 'The Bantu Expansion and the SOAS Network', *History in Africa,* XV, 1988, pp. 261-301.
Fournier, F., et Sasson, A., *Ecosystèmes forestiers tropicaux d' Afrique,* Paris, 1983.
Frobenius, Leo, *Histoire de la civilisation africaine.* Traduit par H. Back et D. Ermont, Paris, 1952.
Frobenius, Leo, *Ethnographische Notizen aus den Jahren 1905 und 1906,* (Studien zur Kulturkunde, 80, 84, 87, 97), I-IV, Stuttgart, 1985-1990.
Gibson, Gordon D., Larson, Thomas J., McGurk, Cecilia R., *The Kavango Peoples* (Studien zur Kulturkunde), Wiesbaden, 1981.
Göhring, Heinz, *Baluba. Studien zur Selbstordnung und Herrschaftsstruktur der Baluba,* Meisenheim am Glan, 1970.
Greenberg, Joseph H., *Studies in African Linguistic Classification,* New Haven, Conn., 1955.
Greenberg, Joseph, 'Historical Inferences from Linguistic Research in sub-Saharan Africa', in J. Butler (ed.), *Boston University Papers in African History,* I, New York, 1964, pp. 1-15.
Greenberg, Joseph H., *The Languages of Africa,* Bloomington, Ind.-The Hague, 1966.
Greenberg, Joseph H., 'Linguistic Evidence regarding Bantu Origins', *The Journal of African History,* XIII, 1972, pp. 189-216.

Guthrie, Malcolm, *The Bantu Languages of Western Equatorial Africa,* International African Institute, Oxford, 1953.
Guthrie, Malcolm, 'Bantu Origins: A Tentative new Hypothesis', *Journal of African Languages,* I, 1960, pp. 9-21.
Guthrie, Malcolm, 'Some Developments in the Prehistory of the Bantu Languages', *Journal of African History,* III, 1962, pp. 273-282.
Guthrie, Malcolm, *The Classification of Bantu Languages,* International African Institute, London, 1967.
Guthrie, Malcolm, *Comparative Bantu. An Introduction to the Comparative Linguistics and Prehistory of the Bantu Languages,* I-IV, Farnborough, 1967-1971.
Halkin, Joseph, et Viaene, Ernest, *Les Ababua* (Collection de Monographies ethnographiques, VII), Bruxelles, 1911.
Hambly, Wilfrid D., *The Ovimbundu of Angola* (Field Museum of Natural History, Anthropological Series, XXI, No. 2), Chicago, 1934.
Harlan, J. R., De Wet, J. M. J., and Stemler, A. B. L. (eds), *Origins of African Plant Domestication,* The Hague-Paris, 1976.
Heine, Bernd. 'Zur genetischen Gliederung der Bantu-Sprachen', *Afrika und Übersee,* LVI, 1973, pp. 164-185.
Heine Bernd, *A Typology of African Languages, based on the Order of meaningful Elements* (Kölner Beiträge zur Afrikanistik, Band 4), Berlin, 1976.
Henrici, A., 'Numerical classification of Bantu Languages', *African Language Studies,* XIV, 1973, pp. 82-104.
Hiernaux, J., 'Bantu Expansion: The Evidence from Physical Anthropology confronted with Linguistic and Archaeological Evidence', *Journal of African History,* IX, 1968, pp. 505-515.
Histoire générale de l' Afrique, vol. I, ed. by J. Ki-Zerbo, II, ed. by G. Mokhtar. Unesco, Paris, 1980.
Huffman, T. N., 'The Early Iron Age and the Spread of the Bantu', *South African Archaeological Bulletin,* XXV, 1970, pp. 3-21.
Huffman, T. N., 'Archaeology and Ethnohistory of the African Iron Age', *Annual Review of Anthropology,* XI, 1982, pp. 133-150.
Hutereau, A., *Histoire des peuplades de l' Uele et de l' Ubangi* (Bibliothèque Congo, I), Bruxelles, n. d. (before 1919).
Hymes, D. H., 'Lexicostatistics so far', *Current Anthropology,* I, 1960, pp. 3-44.
International African Institute, *Linguistic Survey of the Northern Bantu Borderland,* I, II, IV, Oxford, 1956-1957. Vol. III never published.
Johnston, Sir Harry H., *A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages,* I-II, Oxford, 1919-1922.
Junod, Henri A., *Moeurs et coutumes des Bantous. La vie d' une tribu sud-africaine,* I-II, Paris, 1936.

Koelle, Sigismund Wilhelm, *Polyglotta Africana,* London, 1854. Second Edition, Graz, 1963.
Kopytoff, I. (ed.), *The African Frontier. The Reproduction of Traditional African Societies,* Bloomington, Ind., 1987.
Krige, Eileen Jensen, *The Social System of the Zulus,* London, 1936.
Kuper, Adam, et Leynseele, Pierre Van, 'L' anthropologie sociale et l' «Expansion bantoue»', in Bouquiaux, Luc (ed.), *L' expansion bantoue,* III, 1980, pp. 749-778.
La classification nominale dans les langues négro-africaines. Colloques internationaux du CNRS, Aix-en-Provence, 3-7 juillet 1957, Paris, 1967.
Lagercrantz, Sture, *Contribution to the Ethnography of Africa* (Studia ethnographica Upsaliensia, I), Lund, 1950.
Laman, Karl, *The Kongo* (Studia ethnographica Upsaliensia, IV, VIII, XII, XVI), I-IV, Stockholm, 1953-1968.
Lawton, A. C., 'Bantu Pottery in Southern Africa', *Annals of the South Africa Museum,* XLIX, 1967, pp. 1-140.
Lwanga-Lunyiigo, S., 'The Bantu Problem reconsidered', *Current Anthropology,* XVII, 1976, pp. 282-286.
Maes, J., *Notes sur les populations des bassins du Kasai, de la Lukenie, et du Lac Léopold II,* (Annales du Musée du Congo Belge, Nouvelle série, Miscellanées, I, fasc. 1), Bruxelles, 1924.
Maret, Pierre de, *Fouilles archéologiques dans la vallée du Haut-Lualaba* (Musée royal de l' Afrique centrale, Sciences humaines, Annales, CXX), I-III, Tervuren, 1985.
Maret, P. de, and Nsuka, F., 'History of Bantu Metallurgy', *History in Africa,* IV, 1977, pp. 43-65.
Martrin-Donos, Ch. de, *Les Belges dans l' Afrique Centrale: le Congo et ses affluents,* I-II, Bruxelles, 1886.
Marwick, Brian Allan, *The Swazi,* London, 1940.
Meeussen, E., 'De talen van Maniema', *Kongo Overzee,* XIX, 1953, pp. 385-391.
Meeussen, E., *Bantu Lexical Reconstructions* (Musée royal de l' Afrique Centrale, Archief voor Anthropologie, XXVII), Tervuren, 1980.
Meinhof, Carl, *Grundriss einer Lautlehre der Bantusprachen,* Zweite Auflage, Berlin, 1910.
Meinhof, Carl, *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen,* Berlin, 1906.
Miller, S. M., 'Contacts between the Later Stone Age and the Early Iron Age in Southern Central Africa', *Azania,* IV, 1969, pp. 81-90.
Miracle, M., *Agriculture in the Congo Basin,* Madison, Wisc., 1967.
Moeller, A., *Les grandes lignes des migrations des Bantous de la Province orientale du Congo Belge* (Institut Royal Colonial Belge, Section des sciences morales et politiques, Mémoires in-8°, VI), Bruxelles, 1936.

Murdock, George Peter, *Africa. Its People and their Culture History,* New York, 1959,
Nurse, D., 'Description of Sample Bantu Languages of Tanzania', *African Languages/ Langues africaines,* V, 1979, pp. 1-150.
Nurse, Derek, 'Bantu Expansion into East Africa. Linguistic Evidence', in Ehret, Christofer, and Posansky, Merrick (eds), 1982, pp. 199-222.
Nurse, Derek, and Spear, Thomas, *The Swahili. Reconstructing the History and Language of an African Society, 800-1500,* Philadelphia, 1985.
Obenga, T., *La cuvette congolaise. Les hommes et les structures. Contribution à l' histoire traditionnelle de l'Afrique centrale,* Paris, 1976.
Ogot, B. A. (ed.), *Zamani. A survey of East African History,* Nairobi, 1974.
Oliver, Roland, 'The Problem of the Bantu Expansion', *Journal of African History,* VII, 1966, pp. 361-376.
Oliver, R., and Fagan, B. M., *Africa in the Iron Age,* Cambridge, 1975.
Papadopoullos, Theodore, *Case of Tribal Differentiation,* London, 1971.
Papadopoullos, Théodore, 'Influences historiques sur l' Afrique orientale à travers l' Océan Indien', *Graeco-Arabica,* V, 1993, pp. 119-137.
Pechuel Loesche, E., *Volkskunde von Loango,* Stuttgart, 1907.
Phillipson, D. W., 'Early Iron Age Sites on the Zambian Copperbelt', *Azania,* VII, 1972, pp. 93-128.
Phillipson, D. W., 'The Chronology of the Iron Age in Bantu Africa', *Journal of African History,* XVI, 1975, pp. 321-342.
Phillipson, D. W., 'Archaeology and Bantu Linguistics', *World Archaeology,* VIII, 1976, pp. 65-82.
Phillipson, D. W., 'The Early Iron Age in Eastern and Southern Africa: A Critical Reappraisal', *Azania,* XI, 1976, pp. 1-29.
Posnansky, M., 'Bantu Genesis: Archaeological Reflections', *Journal of African History,* IX, 1968, pp. 1-11.
Prins, A., 'Cultuurprovincies in Africa', *Kongo-Overzee,* XIX, 1953, pp. 289-305.
Radcliffe-Brown, A. R., and Forde, Daryll (eds), *African Systems of Kinship and Marriage,* London, 1950.
Randles, W. G. L., *L'ancien royaume du Congo des origines à la fin du XIXe siècle* (Civilisations et Sociétés, 14), Paris-La Haye, 1968.
Reefe, T., *The Rainbow and the Kings. A History of the Luba Empire to 1891,* Berkeley, 1981.
Schapera, I., *The Bantu-Speaking Tribes of South Africa,* London, 1937.
Schebesta, Paul, *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri* (Institut Royal Colonial Belge, Section des sciences morales et politiques, Mémoires in-4°, I, II, IV), I, II, 1-2, III, Bruxelles, 1938-1950.
Schmidt, P. R., 'A new Look at Interpretations of the Early Iron Age in East Africa', *History in Africa,* II, 1975, pp. 127-136.

Schmidt, P. R., *Historical Archaeology. A Structural Approach to an African Culture,* Westport, Conn., 1978.
Schmitz, Robert, *Les Baholoholo* (Collection de monographies ethnographiques, IX), Bruxelles, 1912.
Schumacher, Peter, *Die Kivu-Pygmäen (Twiden)* (Institut Royal Colonial Belge, Section des sciences morales et politiques, Mémoires in 4°, III, V), I-II, Bruxelles, 1949-1950.
Shaw, T., 'On Radiocarbon Chronology of the Iron Age in sub-Saharan Africa', *Current Anthropology,* X, 1969, pp. 226-229.
Shinnie, P. L. (ed.), *The African Iron Age,* Oxford, 1971.
Soper, R. C., 'A general Review of the Early Iron Age in the Southern Half of Africa', *Azania,* VI, 1971, pp. 5-37.
Soper, R. C., 'Resemblances between East Africa Early Iron Age Pottery and Recent Vessels from the North-Eastern Congo', *Azania,* VI, 1971, pp. 231, 241.
Stanley, Henri M., *In Darkest Africa,* I-II, New York, 1890.
Stanley, Henri M., *Through the Dark Continent,* I-II, London, 1899.
Stayt, Hugh A., *The Bavenda,* London, 1931.
Sundstrom, L., *The Exchange Economy of Pre-Colonial Africa,* London, 1974.
Tegnaeus, Harry, *Le héros civilisateur* (Studia ethnographica Upsaliensia, II), Stockholm, 1950.
Tew, M., *Peoples of the Lake Nyasa Region,* London, 1950.
Torday, E., et Joyce, T. A., *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées* (Musée royal de l' Afrique centrale, Annales 4° III, ii, 1), Bruxelles, 1910.
Twaddle, M., 'Towards an Early History of the East African Interior', *History in Africa,* II, 1975, pp. 147-184.
Tylecote, R. F., 'The Origin of Iron Smelting in Africa', *West African Journal of Archaeology,* V, 1975, pp. 1-9.
Van Bulck, G., *Manuel de linguistique bantoue* (Institut Royal Colonial Belge, Section des sciences morales et politiques, Mémoires in-8°, XVII-3), Bruxelles, 1949.
Van der Kerken, Georges, *Les sociétés bantoues du Congo Belge,* Bruxelles-Paris, 1920.
Van der Kerken, G., *L' ethnie Mongo* (Institut Royal Colonial Belge, Section des sciences morales et politiques, Mémoires, XIII, 1-2), Bruxelles, 1944.
Van Moorsel, H., *Atlas de préhistoire de la plaine de Kinshasa,* Kinshasa, 1968.
Van Noten, F., 'The Early Iron Age in the interlacustrine Region: The Diffusion of Iron Technology', *Azania,* XIV, pp. 61-68.
Van Noten, F. (ed.), *The Archaeology of Central Africa,* Graz, 1982.
Van Overbergh, Cyr., et De Jonghe, Ed., *Les Bangala* (Collection de Monographies ethnographiques, I), Bruxelles, 1907.

Van Overbergh, Cyr., et De Jonghe, Ed., *Les Mayombe* (Collection de Monographies ethnographiques, II), Bruxelles, 1907.
Van Overbergh, Cyr., *Les Basonge* (Collection de Monographies ethnographiques, III), Bruxelles, 1908.
Van Overbergh, Cyr., et De Jonghe, Ed., *Les Mangbetu* (Collection de Monographies ethnographiques, IV), Bruxelles, 1909.
Vansina, Jan, *Introduction à l'ethnographie du Congo,* Kinshasa-Bruxelles, 1966.
Vansina, Jan, *Kingdoms of the Savanna,* Madison-Milwaukee-London, 1968.
Vansina, Jan, *The Children of Woot. A History of the Kuba Peoples,* Madison, Wisc., 1978.
Vansina, Jan, 'Bantu in the Crystal Ball', *History in Africa,* VI, 1979, pp. 287-333, VII, 1980, pp. 293-325.
Vansina, Jan, 'Western Bantu Expansion', *Journal of African History,* XXV, 1984, pp. 129-145.
Vansina, Jan, *Paths in the Rainforests. Toward a History of Political Tradition in Equatorial Africa,* London, 1990.
Vansina, Jan, Mauny, Raymond, and Thomas, L. V. (eds), *The Historian in Tropical Africa,* London-Ibadan-Accra, 1964.
Westermann, Diedrich, *Geschichte Africas,* 1951.
Willis, A. J., *An Introduction to the History of Central Africa. Zambia, Malawi and Zimbabwe.* Fourth Edition, Oxford, 1975.
Wissmann, H., Wolf, L., François, C. Von, und Mueller, H., *Im Inner Africas. Die Erforschung des Kassai während der Jahre 1883, 1884 und 1885,* Leipzig, 1888. (Reprint, Nendeln, 1974.)
Yogolelo Tambwe ya Kasimba, *Introduction à l'histoire des Lega. Problèmes et méthode* (Cahiers du Centre d'étude et de documentation africaines, V, 2), Bruxelles, 1975.

Quelques considérations sur l'usage du grec dans les ports de l'Afrique romaine.

Contrairement à ce qu'il en fut pour la Cyrénaïque, les Grecs, dans l'Antiquité, ont toujours exercé une action marginale dans ce que les Français appellent l'Afrique du Nord et qu'il vaudrait sans doute mieux appeler l'Afrique Mineure. Comme on le sait, la tentative du roi de Sparte Dorieus de fonder vers 510 avant notre ère une ville à l'embouchure du *Cinyps* (ouadi Caàm), à 18 km à l'est de *Lepcis Magna* (Lebda) fut, d'après Hérodote[1], suivie d'un prompt échec: au bout de trois ans, les Carthaginois, soutenus par les Libyens implantés sur place, les Maces, chassèrent les Grecs de Dorieus.

Toutefois le rayonnement des produits de l'artisanat grec, et notamment de la céramique dont les débris ont été conservés jusqu'à nos jours dans les couches archéologiques, peut être constaté à la plus haute époque, On a depuis longtemps attiré l'attention sur le caractère purement grec d'une grande partie de la toponymie du littoral de l'Afrique Mineure dans le *Périple du pseudo-Scylax,* notamment en ce qui concerne la côte septentrionale de la Tunisie actuelle, à partir de l'actuelle Bizerte[2]. Cette sec-

1. Hdt, V, 42.
2. *Périple du pseudo-Scylax,* 111, dans *Geogr. Gr. Min.,* I, p. 89-90; cf. H. Treidler, "Eine alte ionische Kolonisation im numidischen Afrika. Ihre historische und geographische Grundlage", *Historia,* VIII, 1959, p. 257-283; J. Desanges, *Recherches sur les activités des Méditerranéens aux confins de l'Afrique,* Rome, 1978, p. 103-105 notamment.

tion du *Périple* semble particulièrement archaïque, et le pseudo-Scyllax y cesse de donner les temps de navigation d'une escale à l'autre. Plusieurs toponymes se rapportent directement au monde eubéen: des îles Naxiques, à mettre en rapport avec Naxos de Sicile, colonie de Chalcis; un port nommé Pithēkousai, qui évoque évidemment le nom antique de l'île d'Ischia, fréquentée par les Mycéniens d'abord dans la seconde moitié du IIe millénaire, puis par les Eubéens à partir de 775 avant J.-C.[3]; enfin l'île d'Euboia, dont le nom même est parlant. Il existait d'ailleurs une Euboia de Sicile fondée par Naxos. Certes, cette toponymie ne prouve aucunement une implantation grecque; mais elle rend très vraisemblable la fréquentation par les marins grecs de ces parages dès une haute époque. Récemment, M. Gras[4] l'a rapportée aux navigations eubéennes du VIIIe siècle avant notre ère et l'a ingénieusement mise en rapport avec la présence de céramique eubéenne dans les plus anciens niveaux des fouilles conduites à Carthage sous la direction de F. Rakob. Mme M. Vegas[5], La céramologue de l'équipe allemande, a dénombré 12 coupes eubéennes ou d'imitation eubéenne pouvant être datées entre 775 et 725 avant notre ère. Cette poterie prouve, selon elle, qu'il y avait alors des échanges entre Carthage et Pithēkousai, la colonie eubéenne d'Ischia. De plus, la découverte de coupes démontre que les habitants de Carthage suivaient déjà, au VIIIe siècle, les habitudes de table grecques et allaient jusqu'à imiter les vases à boire des Hellènes. C'est dans ce contexte que nous serions tenté de situer le navire gravé sur la paroi d'un hanout de l'oued Magsbaïa, près de Sejnane dans les Hédil, à une vingtaine de kilomètres de la mer, qui a été récemment étudié par M. Longerstay[6]. En accord avec L. Casson, elle

3. L. Vagnetti, "I Micenei in Occidente. Dati acquisiti e prospettive future", *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés antiques,* Rome, 1983, p. 165-185.
4. M. Gras, "Les Eubéens et la Tunisie", *Bull. des Trav. de l'Institut national du Patrimoine. Comptes rendus,* 5, janv.-juin 1990 (Tunis), p. 87-93; Id., "La mémoire de Lixus. De la fondation de Lixus aux premiers rapports entre Grecs et Phéniciens en Afrique du Nord", *Lixus,* Rome, 1992 (Coll. E.F.R., 166), p.36.
5. M. Vegas, "Carthage: la ville archaïque. Céramique d'importation de la période du géométrique récent", *Lixus,* p. 181-189.
6. M. Longerstay, "Représentations de navires archaïques en Tunisie du Nord. Contribution à la chronologie des haouanet", *Karthago,* XXII, 1988-1989, p. 33-44 et pl. h. t. I-XVI; pour la datation, cf. spécialement p. 42.

date ce type de bateau, probablement grec, entre 900 et 700 avant notre ère. Il est en effet très proche dans sa facture des navires figurés sur certains vases grecs de style géométrique.

Par la suite, la présence grecque n'a pas cessé d'être effective en Afrique Mineure, mais un peu dans l'ombre, sans commune mesure avec l'influx phénicien, puis beaucoup plus tard romain, pour ne point parler du substrat massif, mais parfois quelque peu passif, constitué par les Libyens. Qu'il suffise d'évoquer les nombreux Grecs établis dans la Carthage punique[7] ou à *Cirta*, capitale de la Numidie[8], l'exploration menée par l'historien Polybe sur les côtes atlantiques du Maroc[9], l'importance du modèle hellénistique pour les rois numides et maures[10] et enfin pour le royaume protégé de Juba II, et de son fils Ptolémée[11].

Il n'est évidemment pas dans notre intention de réapprécier en quelques pages l'influence de l'hellénisme dans l'Afrique romaine. On manque d'ailleurs, de façon regrettable, d'une synthèse à jour sur ce sujet. L'étude, longtemps classique, de W. Thieling: *Der Hellenismus in Kleinafrika,* publiée à Leipzig et Berlin, date de 1911 et a fait l'objet d'une reproduction anastatique en 1984. On lui a parfois reproché de faire la part trop belle à l'hellénisme. C'est notamment le sens d'un bref, mais substantiel article publié naguère par T. Kotula dans les *Mélanges Renard*[12] sous le titre évocateur *Utraque lingua eruditi*, c'est-à-dire "personnages versés dans l'une et l'autre langue", entendons la latine et la grecque. En réalité, nous percevons là comme l'écho de la polémique plus large qui a opposé jadis J. Carcopino, lequel affirmait que l'hellénisme avait progressé dans

7. Cf. notamment Diod. Sic., XIV, 77, 5 (pour 396 av. J.-C.); G. et C. Charles-Picard, *La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal,* Paris, 1982[2], p. 123-128.
8. Strab., XVII, 3, 13 (C. 832); F. Bertrandy et M. Sznycer, *Les stèles puniques de Constantine,* Paris, 1987, p. 84-85.
9. Pline l'Ancien, V, 9-10; cf. notre commentaire: *Recherches,* p. 121-147.
10. G. Camps, *Massinissa ou les débuts de l'histoire (= Libyca Arch. -Epigr.,* VIII/1), Alger, 1960, p. 196-203.
11. J. Desanges, "L'hellénisation du royaume protégé de Maurétanie (25 avant J.-C. - 40 après J.-C.)". *B.C.T.H.,* n.s. 20-21, 1984-1985, *Afrique du Nord,* p. 53-61.
12. T. Kotula, *"Utraque lingua eruditi.* Une page relative à l'histoire de l'éducation dans l'Afrique romaine", *Hommages à Marcel Renard,* II (= Coll. Latomus, 102), Bruxelles, 1969, p. 386-392 et pl. XX.

le bassin méditerranéen sous l'Empire[13], à H.-I. Marrou, sensible au contraire à l'expansion du latin[14]. Tout ce débat mériterait d'être repris sur nouveaux frais. Notre intention est seulement de proposer quelques réflexions sur l'usage du grec dans les ports à partir de considérations de toponymie et de signaler au passage quelques découvertes d'inscriptions grecques intéressantes pour notre propos.

On sait que dans l'Empire romain, dont l'administration fut essentiellement bilingue, la frontière linguistique sur la côte africaine de la Méditerranée était située au fond de la Grande Syrte, entre la Cyrénaïque et une région qui, devenue province à partir de Dioclétien, fut appelée dès lors la Tripolitaine. Or précisément ce mot de Tripolitaine, ou "pays de trois villes", est formé sur une base grecque. Il s'agit d'un adjectif (*Tripolitanus, -a, -um*) apparu assez tardivement dans la langue latine[15]. G. Di Vita-Evrard[16] a montré naguère qu'il est attesté pour la première fois dans l'expression *regio Tripolitana,* utilisée dès le IIIe siècle de notre ère dans le vocabulaire de l'administration domaniale ou annonaire. Il y eut bientôt aussi, pour le commandement militaire, un *limes* de la *regio Tripolitana*[17] et, pour l'autorité civile, une communauté territoriale *(res publica)* correspondant à cette région[18], avant que n'apparût sous la Tétrarchie une province de Tripolitaine, appelée souvent tout simplement *Tripolis*[19], un terme qui ne s'appliquera que très tardivement (et abusivement) à la seule *Oea* (aujourd'hui, de fait, Tripoli).

13. J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire,* Paris, 1939, p. 135-136.
14. H. - I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité,* Paris, 1948, p. 345-358.
15. P. Romanelli, "L'origine del nome "Tripolitania", *Rendiconti della Pontificia Accad. Romana di Arch.,* IX, 1933, p. 25-31.
16. G. Di Vita-Evrard, "Regio Tripolitana. A Reappraisal", *Town and Country in Roman Tripolitania. Papers in honour of Olwen Hackett* (D. J. Buck and D. J. Mattingly ed.), Oxford, 1985, p. 143-163; cf. plus particulièrement l'appendice épigraphique; cf. aussi T. Lewicki et T. Kotula, "Un témoignage d'Al-Bakrī et le problème de la *ratio privata* sévérienne en Tripolitaine", *Ant. Afr.,* XXII, 1986, p. 267-271.
17. *A. E.,* 1985, 849; cf. R. Rebuffat, "Le 'limes'de Tripolitaine", *Town and Country,* p. 127-141; Id., "L'inscription du *limes* de Tripolitaine", *Libya Antiqua,* XV-XVI, 1978-1979 [1988], p. 125-138 et pl. XLI-XLII.
18. *A. E.,* 1959, 271.
19. Cf. déjà l'*Itinerarium maritimum,* 518, 5, éd. O. Cuntz, *Itineraria Romana,* I, Leipzig, 1929, p. 83.

Les termes *Tripolitanus* et *Tripolis* sont-ils, comme l'a supposé G. Di Vita-Evrard[20], une invention de l'administration centrale à Rome dans la première moitié du IIe siècle de notre ère? On ne voit guère pourquoi aurait sévi dans les bureaux romains une telle grécomanie linguistique. L'influence de *Pentapolis* ou *Pentapolitana regio,* expression dont on se servait parfois[21] pour désigner la Cyrénaïque, province, elle, de langue grecque, a-t-elle joué? Mais si le terme *Tripolis* est la trouvaille artificielle d'une lointaine bureaucratie, comment expliquer qu'il se soit maintenu jusqu'après la conquête arabe sous la forme *T'arâbulus?*

En fait, si la langue dominante dans les grandes villes de Tripolitaine *(Lepcis Magna, Oea* et *Sabratha)* était sans conteste le punique, peu à peu mêlé de latin comme en témoignent dans l'hinterland d'assez nombreuses inscriptions puniques et latino-puniques[22], le grec y était fort parlé. A *Oea* (Tripoli), Pudens, le beau-fils d'Apulée[23], ayant quitté prématurément l'école pour fréquenter des jeunes gens de bas étage et des femmes de mauvaise vie, avait oublié son latin et ne parlait plus que punique, "si ce n'est, dit Apulée, ce qu'il avait retenu de grec du temps où il était chez sa mère", ce qui prouve que dans la maison maternelle il parlait d'abord punique et ensuite grec, alors qu'il avait appris le latin essentiellement à l'école. Certes sa mère, Pudentilla, était une femme riche et cultivée; mais apparemment le grec avait cours, bien après le punique sans doute, dans les mauvais lieux, ne serait-ce peut-être que comme une sorte de complément expressif. A côté des gens cultivés, le petit peuple du port avait sans doute plus qu'une teinture de grec, et depuis de longs siècles. L'élément juif ne pouvait que renforcer ce courant, car il a laissé à *Oea* plusieurs inscriptions en grec[24]. Le sentiment d'appartenir à une communauté con-

20. G. Di Vita-Evrard, *op. cit.,* p. 155.
21. Pline l'Ancien, V, 31.
22. G. Levi Della Vida et M. G. Amadasi Guzzo, *Iscrizioni puniche della Tripolitania (1927-1967)* (= *Monogr. di arch. libica,* XXII), Rome, 1987.
23. Apulée, *Apol.,* 98 *in fine.* On ne sait, par ailleurs, si L. Annaeus Cornutus, le maître de Lucain et de Perse, un stoïcien contemporain de Néron qui écrivit ses traités de philosophie en grec, était originaire de la Grande ou de la Petite *Leptis* (cf. la *Souda,* s. v. Κορνοῦτος; St. de Byz., s. v. Τέργις, éd. Meineke, p. 617).
24. Y. Le Bohec, "Inscriptions juives et judaïsantes de l'Afrique romaine", *Ant. Afr.,* XVII, 1981, p. 173.

stituée pour l'essentiel de trois villes a pu s'exprimer dans l'adoption d'un terme grec, en usage ailleurs dans la partie hellénophone de l'Empire[25], bien caractéristique d'une mentalité dominée par l'idéal de la *polis,* qui appréhende avant tout un ensemble régional comme une constellation de cités et plus précisément de ports. Il nous étonnerait fort que ce terme ait été arbitrairement surimposé. La *Tripolis* a succédé aux *Emporia,* ou comptoirs, un autre mot grec, qui, à l'époque punique, désignait cette région[26].

Délaissant ces antiques *Emporia*, qui englobaient aussi les escales de la Petite Syrte, nous nous bornerons à signaler au passage, à *Thapsus* (Ras Dimas), un port de l'actuel Sahel tunisien rendu célèbre par la victoire de César sur les Pompéiens et sur Juba I de Numidie, la découverte récente d'une étrange inscription grecque. En effet, son inventeur, notre collègue et ami tunisien A. Beschaouch, l'a présentée par deux fois, d'abord dans un congrès réuni à Djerba[27], puis à Paris, devant l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, mais ne l'a pas publiée à ce jour. Il s'agit d'une dédicace d'époque sévérienne, si nos souvenirs sont exacts, adressée à plusieurs divinités, dont un Poseïdon Karpodotēs, c'est-à-dire "dispensateur des fruits de la terre". Poséidon/Neptune semble précisément être le génie de la ville principale de cette région, à savoir Hadrumète (Sousse)[28]. A. Beschaouch pense que ce Poséidon masque donc une divinité africaine. L'hypothèse est séduisante, mais il faut observer toutefois que, pour les Grecs, Poséidon, "l'ébranleur des terres" (ἐνοσίχθων, σεισίχθων, ἐννοσίγαιος, γαιήοχος) a été, dans une phase archaïque, un dieu qui met en branle la terre et par-là même déclenche la fertilité; et il l'est resté longtemps dans certaines régions de la Grèce comme l'Arcadie. Mais le

25. Cf. les trois villes de la Thessalie du nord (Azoros, Dolichē et Pythion): Liv., XLII, 53, 6 et 67, 7. Selon Stéphane de Byzance, s.v. Τρίπολις, la *Tripolis* de Phénicie tirait son nom du fait qu'elle avait reçu des colons de trois villes: Arados, Tyr et Sidon.

26. R. Rebuffat, "Où étaient les Emporia?", *Semitica,* XXXIX, 1990 (= Hommages à Maurice Sznycer, II), p. 111-126.

27. A. Beschaouch, "Poséidon en Barbarie", *L'homme méditerranéen et la mer. Actes du IIIe Congrès intern. d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Jerba, avril 1981),* Tunis, 1985, p. 419-424.

28. Poséidon/Neptune apparaît sur les monnaies d'Hadrumète dès la fin du Ier siècle avant J.-C., cf. L. Foucher, *Hadrumetum,* Tunis, 1964, p. 114, fig. 14, et p. 262-264.

plus étonnant, c'est la présence de digammas à la fin de cette inscription pour transcrire la semi-consonne **V* du latin dans les anthroponymes. Alors que le digamma a disparu partout en Grèce —c'est sans doute dans le dialecte laconien qu'il s'est maintenu le plus longtemps—, cette résurrection dans une inscription de *Thapsus* constitue un veritable mystère.

Si nous quittons l'antique *Byzacium*, l'actuel Sahel tunisien, pour pénétrer dans le pays même de Carthage, la Zeugitane, nous voudrions souligner deux cas de permanence de toponymes grecs qui, à notre avis, ne sont pas sans signification. *Neapolis*, "la nouvelle ville", port situé à la racine orientale du cap Bon, est devenue de nos jours Nabeul, par le jeu de l'évolution phonétique chez des locuteurs de langue arabe. Par ailleurs, au nord nord-est de Carthage, à l'entrée d'un golfe communiquant avec la mer par un étroit goulet, se trouvait un *Hippo* (toponyme sans doute punique) que l'on surnommait *Diarrhytos,* c'est-à-dire en grec "traversé par les eaux courantes". C'est l'actuelle Bizerte. Son surnom permettait de distinguer cet *Hippo* d'une ville homonyme plus occidentale, qualifiée, elle, de *Regius*, ou royal(e), et qui est l'actuelle Annaba, Bône pour les Français. Etant donné qu'en Afrique Mineure dans le courant de l'époque romaine **di* est devenu **z, Hippo Diarrhytos* est déjà noté *Hippo Zaritos* dans un document ecclésiastique de 256 de notre ère[29], et en 484 l'évêque de la ville est dit *Hippzaritensis*[30]. De toute évidence, Benzert ou Banzart, nom arabe de Bizerte, vient de *Hippone Zarito,* avec aphérèse de la syllabe initiale. D'après Diodore[31], cet *Hippo* fut pris par les soldats d'Agathocle en 308 avant notre ère. En a-t-il reçu son surnom grec? En tout cas, il est étrange de constater que ce surnom, comme le toponyme grec *Neapolis,* attesté déjà vers 400 avant notre ère par Thucydide[32] et qui transposait peut-être un toponyme punique tel que *Qart Ḥadašt* ou *Maqôm Ḥadaš,* a survécu jusqu'à nos jours. En revanche, bien au Nord de *Neapolis,* dans la péninsule du cap Bon, le port fortifié d'*Aspis,* dont la fonda-

29. C'est du moins la graphie dans certains manuscrits, cf. J. Mesnage, *L'Afrique chrétienne,* Paris, 1912, p. 39.

30. *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae,* Proc. 5, dans *M.G.H.a.a.,* III/1, Berlin, 1879, p. 63.

31. Diod. Sic., XX, 55, 3.

32. Thc., VII, 50, 2.

tion est traditionnellement attribuée à Agathocle[33], se nomme de nos jours Kelibia (Qlibia). Or le toponyme actuel vient, de toute évidence, non d'*Aspis*, le "bouclier" en grec, d'après la forme du mamelon sur lequel on édifia la forteresse, mais de *Clupea*, la traduction latine du toponyme. C'est là une évolution bien compréhensible, car même si les soldats d'Agathocle ont pu jouer effectivement un rôle, en construisant la forteresse ou simplement en la transformant si elle existait déjà[34], il faut admettre qu'ils ne sont restés que fort peu de temps. Tout au contraire, on doit s'étonner que les toponymes grecs *Neapolis* et *Diarrhytos* aient traversé les siècles. Il nous semble que le phénomène serait tout à fait incompréhensible si la langue grecque n'avait été constamment en usage dans une partie au moins de la population des petites gens qui assuraient l'activité de ces ports.

A la frontière de la Numidie, *Thabraca* (aujourd'hui Tabarka) a fait récemment l'objet de deux mises au point de M. Longerstay[35]. Là, comme dans bien d'autres ports d'Afrique Mineure, on constate la présence d'un certain nombre de grécophones jusqu'à une époque tardive. Certes, ils pouvaient aller mourir au loin: on a retrouvé dans une catacombe hébraïque de la villa Torlonia, à Rome, l'épitaphe en grec d'un juif qui nous révèle qu'il est "thabracène"[36]. Mais à *Thabraca* même, une épitaphe en grec datant du IVe ou du Ve siècle évoque un personnage originaire de *Larmanaza* dans la région d'Antioche[37]. Bien entendu, la reconquête byzantine a réactivé cette présence grécophone qui n'avait jamais cessé. C'est encore à Tabarka que fut trouvée en 1924 une plaquette de bronze, sur

33. Strab., XVII, 3, 16 (C.834); Silius, III, 243-244; Solin, XXVII, 8.
34. Cf. sur ce point M. Gharbi, "Les fortifications préromaines de Tunisie: le cas de Kelibia", *L'Africa romana,* VII/1, Sassari, 1990, p. 187-198, un article qui annonce des recherches plus poussées. Pour l'implantation libyco-punique dans la région, cf. Mh. Fantar, "Présence punique et libyque dans les environs d'Aspis au cap Bon", *C.R.A.I.*, 1988, p. 502-518; H. Ben Younès, F. Chelbi, Mh. H. Fantar, "La nécropole punique d'el-Mansourah, Kelibia, Cap Bon", *Bull. des Trav. de l'Institut nat. du Patrimoine,* 5, janv.-juin 1990 (Tunis), p. 59-85.
35. M. Longerstay, "Nouvelles fouilles à Tabarka (antique Tabarca)", *Africa,* X, 1988, p. 220-253; "Un carrefour commercial africain d'importance régionale: Thabraca", *Bull. arch. du Comité des Trav. hist. et scient.*, n^lle série 22, 1987-1989, *Afrique du Nord,* p. 141-152.
36. *A.E.*, 1976, 81; Y. Le Bohec, *op. cit. supra* n. 24, p. 177.
37. *C.I.L.*, VIII, 17 384; cf. L. Robert, dans *R.E.G.*, LXXIV, 1961, p. 183-184, n° 398.

laquelle avait été gravée une inscription grecque qui paraît bien être une mise en garde pour éviter que quiconque n'utilise indûment la monture d'un courrier officiel nommé Mikhaël[38]. Il faut noter que cette plaquette n'est pas bilingue, et il n'est pas très vraisemblable qu'on ait utilisé une seconde plaquette comme support d'une traduction latine qu'on avait intérêt à rendre inséparable du texte grec. Tous les soldats, ou plutôt même tous les contrevenants potentiels, qui n'étaient pas nécessairement des soldats, étaient sans doute à même de comprendre l'interdiction, sinon elle n'eût guère été efficace.

De toute évidence, une étude beaucoup plus ample et plus systématique de la population grécophone dans les ports d'Afrique s'imposerait. Nous n'avons voulu donner ici qu'une série d'éclairages très partiels. T. Kotula a mis en lumière la décadence de l'usage du grec dans les élites cultivées de l'Afrique Mineure: "Jusqu'à la fin de la domination romaine, écrit-il[39], on enseignait les deux langues [*id est:* le latin et le grec] dans les écoles africaines; mais le grec devenait peu à peu une langue livresque et par là l'hellénisme même devenait une discipline scolaire". Cette affirmation est sans doute dans une large mesure exacte, mais elle ne s'applique pas vraiment, nous semble-t-il, à nombre de ports de l'Afrique Mineure. Là, en effet, le grec était resté une *koinè* pour beaucoup de petites gens, grecs et orientaux, notamment juifs et syro-phéniciens, sans parler de quelques commerçants plus huppés. Bref son usage devait être vivifié par une certaine sève populaire. Mais une tradition plus guindée se maintenait aussi. Dans la ville, il est vrai particulièrement hellénisée[40], de *Caesarea* de Maurétanie (Cherchel) certaines épigraphes métriques, récemment étudiées par Cl. Vatin[41], révèlent, de la part de leurs auteurs, un usage

38. A. Merlin, dans *B.S.N.A.F.,* 1924, p. 196-201, et la discussion menée par M. Longerstay, *Africa,* X, 1988, p. 238-241.
39. T. Kotula, *"Utraque lingua eruditi"*, *Hommages à Marcel Renard,* II, Bruxelles, 1969, p. 390.
40. Ph. Leveau, *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes* (Coll. de l'E.F.R., 70), Rome, 1984, p. 151-166, restraint trop, à notre avis, la signification ethnique ou au moins culturelle du fort pourcentage de noms grecs dans l'onomastique de *Caesarea.*
41. Cl. Vatin, "Une épigramme funéraire grecque de Cherchel", *Ant. Afr.,* XIX, 1983, p.65-74; "Epigrammes funéraires grecques de Cherchel", *Ant. Afr.* XXII, 1986, p. 105-114.

correct des distiques élégiaques et des thèmes de la poésie funéraire grecque. En revanche, dans l'une de ces inscriptions[42] le lapicide confond, à la manière africaine[43], *o long et *o bref, ainsi que *o et *u. Même dans les ports, l'hellénisme de l'Afrique Mineure ne laissait pas d'être ancré en Barbarie. Il demeure que dans ces ports, la population était plus brassée, les étrangers plus nombreux comme le prouve l'épigraphie, les échanges de biens et d'idées plus rapides, l'air marin était plus vif, bref la vie circulait à une vitesse plus grande que dans l'intérieur de l'Afrique Mineure. Qui pourrait s'étonner que des Grecs et, à travers eux, l'hellénisme y aient toujours occupé une place de choix?

JEHAN DESANGES

CORRIGENDUM: D. Feissel, "Trois plaques d'exemption des bêtes de l'Arsenal impérial", *Bull. Corr. hell.*, CXVI, 1992, p. 396-404, à partir d'une plaque de bronze inscrite de la collection Georges Zacos, établit qu'on ne doit pas restituer le nom de Mikhaël sur la plaque identique de Tabarka, que nous avons mentionnée. Il s'agit en réalité d'une interdiction de réquisitionner un animal appartenant à l'Arsenal impérial, et cette interdiction vise essentiellement d'autres services de l'administration byzantine.

42. Cl. Vatin, *Ant. Afr.*, XIX, 1983, p. 68-69.
43. Cf. S. Lancel, "La fin et la survie de la latinité en Afrique du Nord. Etat de la question", *R.E.L.*, LIX, 1981, p. 279-280.

Das *Hellenische* oder das *Hellenistische* als Grundlage des arabischen kulturellen Eklektizismus*

In den Wissenschaften dagegen kann man nur noch in einem begrenzten Zweige Meister sein, nämlich als Specialist, und irgendwo soll man dieß sein. Soll man aber nicht die Fähigkeit der allgemeinen Übersicht, ja die Würdigung derselben einbüßen, so sei man noch an möglichst vielen andern Stellen Dilettant, wenigstens auf eigene Rechnung, zur Mehrung der eigenen Erkenntniß und Bereicherung an Gesichtspuncten, sonst bleibt man in Allem, was über die Specialität hinausliegt, ein Ignorant und unter Umständen im Ganzen ein roher Geselle. (Jacob BURCKHARDT, Über das Studium der Geschichte, 1905 (Hg. v. P. Ganz), München 1982, 253.

Die Enstehung des Hellenismus, dessen Erbe u.a. die Verbreitung der κοινῆ[1] war, verursachte eine wesentliche Wandlung im kulturellen Gefüge des Nahen Ostens und des Nord-östlichen Afrika und zwar in einer Periode – die mit Recht die Bezeichnung einer Epoche[2] verdient –

1. Immer noch die wichtigste Monographie von A. THUMB, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Beiträge zur Geschichte und Beurteilung der KOINH (1901), ND Berlin-New York 1974. Siehe auch H. PÖSCHEL, Die Griechische Sprache: Geschichte und Einführung, München 1968[5]; Ed. SCHWYZER, Griechische Grammatik (HdAW), München 1977[5], I, 116-130; W. BAUER (bearb. v. K.&B. ALAND), Wörterbuch zum NT, Berlin 1988[6].
2. J. BUSCHE, *Der Begriff Hellenismus als Epochenname,* in: Studien zur Geschichte, Frankfurt/M 1974, 1-92; GEHRKE, GeHell 3 (hält die Rahmen des Hellenismus zwischen Alexander d.Gr. und dem Islam für berechtigt).

zwischen dem 5./4. Jhd v.Chr bis zur 8./9 Jhd. nChr., d.h. bis zur Islamisierung[3].

Wenn man von der kulturgeschichtlichen Dimension des Begriffes *Hellenismus* ausgeht wird ersichtlich, daß die DROYSEN'sche Erfassung dieses Phänomens in seiner vielfältigen Bedeutung[4] nicht erst mit dem Feldzug Alexanders d.Gr., sondern schon mit der hellenischen Migration, die das persische Imperium sehr früh erreichte[5], eingesetzt hatte[6], abgesehen von der Frage nach Bedeutung und Einfluß der Πόλις im Raum der Magna Graecia[7], in dem man das Auftreten der Hellenen als Söldner (*Xenophon, Anabasis*)[8], Händler[9], Handwerker, Ärzte und Künstler[10] in der nichtgriechischen Umwelt konstatieren kann. Wahrscheinlich ist sogar die Gründung von griechisch geführten Ausbildungsstätten anzunehmen. Beispielhaft ist hierfür Naukratis[11], dessen Einflüsse bis weit in den Süden in das kuschitisch-meroitische Königreich gelangten,was archäologische Funde in großer Vielzahl belegen[12].

Die Begegnung der beiden Völker, der Hellenen mit den Arabern, hat – auch wenn die Nachrichten darüber sehr dürftig sind – schon in vorhellenistischer Zeit statt gefunden. Schriftliche Hinweise über die Araber und Arabien finden sich schon bei Homer[13] (*Il XVIII, 600*f.) und später auch bei Herodot (*Hist. II 8:124; 11:102,159 u.a.*)[14]. Griechen waren es auch, die den Begriff vom 'Αϱαбία ἡ εὐδαίμων geprägt haben[15], dem Land,

3. Die chronologischen Schwierigkeiten, die seit der Einführung des Begriffes *Hellenismus* durch J.G. Droysen (1808-1884) immer schon vorhanden gewesen waren (siehe hierzu MOMIGLIANO, Wege, 177; COLPE, *Ausbreitung*, 34) und die bis heute keine eindeutige Lösung erfahren haben, sind mir bewußt und deshalb plädiere ich hier für die Periode der "*Enthellenisierung*" (COLPE), die man bis ca. 1000 n.Chr. sehen kann und die mit dem Auftreten der Fatimiden zu verbinden ist. HALM (Mahdi, 292) stellt nämlich mit Recht fest: "*In Nordafrika aber scheint die antike Überlieferung fast ganz erloschen zu sein*." Dennoch kann von einer totalen Ablehnung der antiken Tradition keine Rede sein wenn man die Kenntnisse der antiken Autoren berücksichtigt. 327f.).

4. RGG^2 II, 1781/87; J. BUSCHE (A.2), 30-39, 56-62; R. BICHLER, Hellenismus, 140-196; H.-D. BETZ, TRE 15(1986) 19-27, bes. 19.22f; COLPE, *Ausbreitung*, 31-38; K. BRODERSEN, NBL II (1990)113/6; GEHRKE, GeHell, 184-196.

5. Ausführlich G. WALSER (Hellas und Iran, Darmstadt 1984, bes. 20-26, 73-100), der auf die Verbreitung des Griechischen unter den Persern hinweist (95ff.); siehe auch MOMIGLIANO, Hochkulturen, 146-166.

6. MOMIGLANO, Wege 146ff. Darauf hat man sich auch bei dem XIII Intern Kongreß für Klassische Archäologie in Berlin 1988 (AKTEN 1988) geeinigt, obwohl allgemein bekannt ist, daß von einem "*vorhellenistischen Hellenismus*" schon C. SCHNEIDER (Kulturgeschichte I, 1ff.) sprach. Siehe auch einige Beiträge in E. OLSHAUSEN (Hg), Antike Diplomatie, WdFo 462, Darmstadt 1979, 13-25-38, in denen die Problematik des Auftretens der Griechen außerhalb Hellas behandelt worden ist.

7. Kl.PAULY IV, 976f. (H. BELLEN); Theoretisch zur Frage der griechischen Gründungen W. LESCHHORN, *Mythos und Stadtgründung im Nahen Osten*, 441-451 und über *die griechische Infiltration im Orient* J. PERREAULT, *Les débuts de la présence effective de Grecs sur la côte syro-palestinienne à l'âge du fer*, 393-406, beide in ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ.

8. GRIFFITH, Mercanieries, 1-7; KIENITZ, GeÄgyptens, 35ff. WALSER (A.5), 21ff. (und dort zit.Lit.)

9. BOARDMAN, Handel, 25-128; siehe auch R.H HOPPER, Handel und Industrie im klassischen Griechenland, München 1982, 24-54.

10. KIENITZ, GeÄgyptens, 35-121; WALSER (A.5), 24ff. grundsätzlich nach J. HOFSTETTER, *Die Griechen in Persien:* ArchMittIran ErgBd 5, Berlin 1978). BOARDMAN, Handel 37ff.; Ein vorzügliches Beispiel für die Wirkung griechischer Handwerker/Künstler, auch im vorislamischen Arabien, liefert die Inschrift an der Bronzestatue des jungen Tharan, Sohn des Damar alay Yuhabirr, die von einem Griechen namens ΦΩΚΑΣ hergestellt und von einem Einheimischen Namens Lahay gegoßen wurde (K. WEIDEMANN, Könige aus dem Yemen. Zwei spätantike Bronzestatuen, Mainz 1983, 18f. (mit Abb.) siehe auch die geogr.-hist. Kenntnisse der Welt bei Griechen in K. MEISTER, Die griechische Geschichtsschreibung, von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus, Stuttgart u.a. 1990, 13-80. MEIER, Welt, 34-69 [von neueren Erscheinungen ist auf DIHLE (Griechen, vgl. Nachtrag, s. 64) und SEDOV & AUDARUS (*Coinage*, vgl. Nachtrag) hinzuweisen.]

11. H. PRINZ, Funde aus Naukratis Beiträge zur Archäologie und Wirtschaftsgeschichte des 7. und 6. Jhdts v.Chr., KLIO, Bhf. 5(1908), ND: Aalen 1963; BOARDMAN, Handel, 138-155.

12. Schwarzrotfigürliches Rython in Meroë (Abb. in: BOARMAN, Handel, 164); siehe auch P. SCHOLZ, *Kusch-Meroë-Nubien*, ANTIKE WELT SoNr. Jg.1986/87, Abb. 97, dazu 66f.; DERS., *Hellenismus und Meroë*, AKTEN 1988, 445-448.

13. Es ist interessant an dieser Stelle darauf hinzuweisen, daß die größte epische Literatur der Griechen erst sehr spät ins Arabische übersetzt worden ist, nämlich im 19. Jhd. (Hierzu ausführlich R.G. KHOURY, *Die arabischen literarischen Übersetzungen aus dem Griechischen, unter besonderer Berücksichtigung der Ilias*, in Biblioteca nubica 1, *Oriens christianus et Nubia*, FS CDG Müller, hrsg. v. P. SCHOLZ & R. STEMPEL, Köln 1987, 163-180). Die Gründe sind ersichtlich, es gab in vorislamischer Zeit keine vollständige syrische bzw. eine andere semitische Übersetzung des großen Dichters (BAUMSTARK, GeSyrLit, 341).

14. Ausführlich mit weiteren Angaben siehe LexFrühgriechGesch 49; außerdem zum II. Buch vgl. A.B. LLOYD, Herodotus. Book II, Commentary, Leiden 1976, 49f., 64, 70.

15. Es ist von Bedeutung darauf aufmerksam zu machen, daß die Hellenen im *glücklichen*

das auch die Nomaden kannten und aus dem begehrte Waren wie Gewürze, Weihrauch und andere Exotica stammten[16]. Diese nachweisbaren Kontakte mögen zwar zum üblichen Warenaustausch und wahrscheinlich auch zur Bildung erster Lehnwörter in beiden Sprachen geführt haben; nach bisheriger Erkenntnis kam es aber m.W. darüberhinaus zu keinen entscheidenden Beeinflußungen. Daß Alexander d.Gr. dann an der Eroberung Arabiens – unabhängig davon, was man geographisch damals darunter verstanden hat[17]– sehr interessiert war, sagte mehr aus, als nur seinen Wunsch, ein Βασιλεὺς τῆς 'Ασίας, oder der *neue Dionysos*[18] zu werden, der in der vorislamischen Religion der Araber als Dusares bekannt war[19]. Damit hat Alexander d.Gr. – dessen Leben in der islamischen Literatur sehr bekannt ist[20]– die Weltherrschaft in neue Bahnen gelenkt, die bis in die Gegenwart eine Symbiose zwischen Orient und Occident– trotz einiger Unterbrechungen, die jedoch niemals eine vollständige Isolierung bedeutet haben - markieren. Der Hellenisierungsprozeß umfaßte nicht nur die Sprache, sondern auch andere kulturelle Erscheinungsformen, was dazu

Arabien auch einen Ort sahen, in dem Dionysos — der als Gott in dem kultischen Leben der Polis sehr populär war (W. BURKERT, Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche, RdM 15, Stuttgart u.a. 1977, 433f.) — weilte, wie Euripides in seinen, in Makedonien 407/6 abgeschlossenen "Bacchantinnen" (16-18; dazu E.R. DODDS, Euripides' Bacchae, Oxford 1953, XXXIX) zu berichten wußte, Siehe auch AGATHARCHIDES /Burstein, 159[4].

16. AGATHARCHIDES /Burstein, 159; GROOM, Frankincence, 55-76; MÜLLER, Weihrauch, 752/7; P. FAURE, Magie der Düfte, München/Zürich 1990, 176ff. Zum Nomadentum siehe GRAF, Saracens 1ff.; Th. STAUBLI, Das Image der Nomaden, OBO 107, Fribourg/ Göttingen 1991, 156ff.

17. Dazu HÖGEMANN, Alexander, 7-32, mit Berücksichtigung der historischen Wandlung seit der neuassyrischen Zeit, d.h. seit dem 8. Jhd vChr. KIPAULY I 483/5; RAC I, 575/85 (v. M. HÖFNER) bes. 576f.

18. HÖGEMANN, Alexander, 120-143.

19. F. CUMONT, RE 5, 1865/7; siehe auch M. HÖFNER in H. GESE, DIES., K. RUDOLPH, Die Religion Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer, RdM 10,2, Stuttgart u.a. 1970, 376, 383.

20. Th. NÖLDEKE, *Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans* (Denkschrf. d. Kais. Akad. d. Wiss XXXVIII, 5) Wien 1890; KLL I, 899-911, bes. 903-5; NAGEL, Koran, 68; außerdem NIZAMI, Das Alexanderbuch (*Iskandername*) aus dem Persischen v. J.Ch. BÜRGEL, Zürich 1991, 587f. Man soll hier auch die Anspielung in Sur. 18, 60-82 (dazu PARET, Koran II, 316ff.) nicht außeracht lassen.

geführt hat, daß man von gemeinsamen geistigen und zivilisatorischen Grundlagen zwischen Zentralasien und den Herkules-Säulen sprechen kann, Grundlagen die schliesslich für die rasche Islamisierung im 7. -8./9. Jhd. verantwortlich wurden. An dem immer noch unterschiedlich verstandenen Prozeß der Hellenisierung war sowohl die semitische als auch die indoeuropäische (=indogermanische) Kultur beteiligt. Es kann nicht meine Aufgabe sein, die unterschiedlichen Auffassungen in der Hellenismus-Forschung darzustellen[21]; ich sehe mich aber veranlaßt, auf manches hinzuweisen um deutlich zu machen, daß es die verschiedenen Standpunkte sind, die über die jeweilige Sicht entscheiden. Ich gehe von der bahnbrechenden Definition R. LAQUEURs aus[22], obwohl mir bewußt ist, daß sie inzwischen weitgehend modifiziert werden muß:

"Deshalb besteht der einzige historisch und logisch gangbare Weg, den Hellenismus zu bestimmen, in einer Anpassung an die antike Terminologie, von der man auch früher ausgegangen war, die man aber falsch interpretiert hatte. Danach muß man unter dem Wort Hellenismus zunächst alle Bewegungen einreihen, welche von dem Gedanken des einheitlichen Grundcharakters der griechischen Kultur *getragen sind, mögen sie auf dem sprachlichen, geistigen, religiösen, künstlerischen oder politischen Gebiete liegen. /.../ In dem Gefühle seiner Erhabenheit breitet sich Hellenismus, ohne an politische Bindungen geknüpft zu sein, machtvoll über die Grenzen des griechischen Volkstums aus und wirkt weithin als kulturelle Kraft, nach allen Seiten ausströmend."*[23]

Diese aus dem Jahre 1928 stammende Formulierung erfuhr im Laufe der Zeit Erweiterungen, Präzisierungen aber auch Beanstandungen dessen, was man unter Hellenismus zu verstehen hat oder verstehen soll, also

21. BICHLER, Hellenismus, bes. zu der gegenwärtigen Diskussion 169-182 TRE 15 (1986) 19f.; siehe auch MOMIGLIANO, Wege, 177-191 und bes. die Anm.en dazu S. 235f., GEHRKE, GeHell, 129ff.

22. Die Bewertung R. LEQUEURs, der schon 1924 nach einer Zusammenfassung des Begriffes "Hellenismus" (Akademische Rede zur Jahresfeier der Hessischen Ludwigs-Universität am l. Juli 1924, Gießen 1925) gesucht hat, ist bis heute unterschiedlich (vgl. BICHLER, Hellenismus, 132, 138 und demgegenüber GEHRKE, GeHell 129f.).

23. in RGG[2] II, 1782f. (vgl. auch DERS., DACL VI (1925) 2151-66).

eine Dimension die übrigens bis heute keine endgültige Fassung erfahren hat, was zwei weitere Beispiele verdeutlichen mögen. Das eine, von dem bekannten Historiker M. ROSTOVTZEFF, steht für die historischen Kreise, die um die zeitliche Bestimmung des Begriffs bemüht sind:

"Unter 'Hellenistischer Welt' verstehe ich die Welt, die durch Alexanders Eroberung des Ostens geschaffen wurde und die so lange bestand, wie die Staaten, in die sie zerfiel, ihre politische Unabhängigkeit behaupteten und die Griechen in diesen Staaten in allen Bereichen des Lebens ihre führende Rolle behielten, – das heißt ungefähr von Alexander bis zu Augustus".[24]

Abgesehen von der Unvollkomenheit dieser Vorstellung muß an den so gesetzten zeitlichen Grenzen, obschon viele sie teilen[25], gezweifelt werden – nicht nur wg. der m.E. berechtigten und repräsentativen Auffassung von A. MOMIGLIANO, der sogar von einem "*römischen Hellenismus*" spricht[26] – sondern auch weil nur ein möglichst breites Verständnis des Phänomens als Epoche in der Lage ist, ihm gerecht zu werden, was das andere Beispiel des Religionshistorikers C. COLPE zeigt:

"Um die kurze Phase vor der sukzessiven Entstehung des Hellenismus zu kennzeichnen, kann man sich des Vorteils bedienen, den die meisten Wissenschaftssprachen bieten, des terminologischen Unterschieds zwischen "Griechen" und "Hellenen". Damit wird aus umgekehrter Perspektive weitergeführt, daß Außenstehende wie die Römer es waren, für das Ganze eine andere Stammesbezeichnung wählten, als die Innenstehenden selbst es taten. Wenn damit auch kein Wechselunterschied zwischen Grieche (ntum) und Hellene (ntum) angesprochen sein soll, so ist es doch möglich, von der Hellenisierung, die dann den inneren Verschmelzungsvorgang bezeichnet, die Gräzisierung als von außen kommende Aubreitung des Griechentums zu unterscheiden: Der Prozeß, der als Gräzisierung beginnt, führt schließlich zum Hellenismus."[27]

24. So M. ROSTOVTZEFF, Die hellenistische Welt (1941), Tübingen 1955-56, 3.Bde, Bd. 1, V.
25. BICHLER, Hellenismus, 169-177.
26. MOMIGLIANO, Hochkulturen, bes. 20; so auch GEHRKE, GeHell 3.
27 COLPE, *Ausbreitung,* 35.

Ausgehend von dieser Auffassung, "*die so viele Arten von Hellenismus zuläßt, wie sich Kulturen auf die eine oder andere Art mit der griechischen verbinden*"[28], ist es möglich, den Hellenisierungsprozeß mit dem der Christianisierung zu verbinden, wie das bereits P. WENDLAND getan hat[29], jedoch mit einem Unterschied, daß man die fließende zeitliche Grenze in die Periode der Auseinandersetzung mit dem arabischen (im Unterschied zum persischen bzw. türkischen) Islam verlegen muß[30].

Man kann somit das Motiv der Weltherrschaft von der *Pax hellenica* unter Alexander d.Gr. über die *Pax romana* des kaiserlichen Rom bis in die *Pax islamica* der großen Kalifate von Bagdad, verfolgen.

"Die Kalifen von Bagdad wurden auch die Testamentsvollstrecker Alexander d.Gr. Dem Geiste des auch im Orient sterbenden Hellenismus dagegen entstammte das Streben nach Wissen und nach einem geläuterten Glauben, der auch die arabische Welt ergriff. /.../ Das Arabertum wurde so in den geistigen und religiösen Synkretismus hineingezogen."[31]

Diese nicht nur scheinbare Kontinuität verbirgt zugleich, wie jede historische Epoche, die Zerfallerscheinungen, die man als Enthellenisierungsprozeß bezeichnen könnnte[32]. Aber so wie dieser Prozeß primär im sprachlichen Bereich erkennbar geworden ist, so ist er kulturgeschichtlich noch viel differenzierter. Einerseits prägte im Westen seit Augustinus und Hieronimus die sich durchsetzende Latinität auch die Unterschiede der Christenheit – die übrigens das Urteil J.C. SCALIGERs (1484-1558) "*non*

28. Ebenda, 34; siehe auch DERS., *Heidnischer und christlicher Hellenismus in ihren Beziehungen zum Buddhismus,* JbAC ErgBd 11(1984 57-81, bes. 57f.
29. P. WENDLAND, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und Christentum (1912), Tübingen 1972[4], bes. 96-256; TRE 15 (1986) 21-30. 32ff. v. H.D. BETZ.
30. Hierzu kann als Beispiel die Diss. von E. EICKHOFF, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland bis zum Aufstiege Pisas und Genuas (650-1040), Schrift.d.Univ.d.Saarlandes 1954 (die Diss. wurde überarbeitet und ist mit dem Untertitel "Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie" (650-1040), Berlin 1966 erschienen). Siehe auch H. PIRENNE, Mohammed und Karl der Große. Die Geburt des Abendlandes (1936/dt.1942) mit Beiträgen von F. GABRIELI, A GUILLOU, B. LYON, J.H. PIRENNE, H. STEUER, Stuttgart/Zürich 1987; dazu auch HALM, Mahdi, 276-376.
31. E. KORNEMANN, Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes, München 1948-49, 2Bde, II,490 .
32. So im Sinne von COLPE, *Ausbreitung,* 35f.

aliunde dissidia in religione pendent quam ab ignorante grammaticae"[33] rechtfertigt– anderseits kam es im Osten zu einer verstärkten Entwicklung der Nationalsprachen der orientalischen Christen[34] und schließlich erreichte das Arabische, das im Islam, nach dem Vorbild des Hebräischen[35], zur *lingua sacra,* zum Gefäß göttlicher Offenbarung wurde, eine beherrschende Stellung im Orient.

Die Übernahme des vorangegangenen Kulturgutes und dessen breite Rezeption – man denke nur an Philosophie und Naturwissenschaften[36]– ist für die Anwendung des Begriffes Hellenismus, sowohl im Westen als auch im Osten unter den Semiten, Iranern und Indern, entscheident. Diese Symbiose der Kulturen – die D. SCHLUMBERGER veranlaßt hat, vom

33. Zitiert nach dem Motto des H. USENERschen Aufsatzes zur Mythologie (1904). Der Sprachzäsuren zwischen dem Abend- und Morgenland bewußt, erlaube ich mir die Verdeutschung dieses immer noch sehr wichtigen Satzes: *"nicht anderswoher stammen die Auseinandersetzungen in der Religion als aus der Unkenntnis der Grammatik"*. In diesem Zusammenhang scheint wichtig zu bemerken, daß außer der Weltgeschichte des Orosius (5.Jhd.) kein anderes Werk aus dem Lateinischen ins Arabische übertragen wurde (C. ANDRESEN, in Paulus OROSIUS, Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht, Zürich/München 1985, I, 46; das einzige MS in Harvard University Library).

34. Die Bildung der Nationalsprachen führte einerseits zur Herauskristallisierung von zahlreichen Nationalkirchen zwischen dem Kaukasus und Äthiopien, andererseits auch zur Schwächung der Einheit des christlichen Lagers im Orient. Dazu B. SPULER in HdbOr I,8,2 Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen, Leiden/Köln 1961, 120-324; C.D.G. MÜLLER, Geschichte der orientalischen Nationalkirchen (Die Kirche in ihrer Geschichte D2), Göttingen 1981; DERS., *Die Geburt einer einheimischeren Literatur und Kultur im spätantiken Ägypten, Syrien und Armenien,* in Actes du VIIe Congres de la FIEC, Budapest 1982, II, 283-295. [A. BRISSAUD, Islam und Christentum (1991), Berlin 1993]

35 G. WIDENGREN, Religionsphänomenologie, Berlin 1969, 565-573; G. MENSCHING, *Sprache und Religion* (1948/1971), in M. KAEMPFERT (Hg), Probleme der religiösen Sprache, WFo 442, Darmstadt 1983, 9-33; BÜRGEL, Allmacht, 242ff. Zweifelsohne hängt damit das Problem der Offenbarungssprache als orales und schriftliches Phänomen (dazu R. SELLHEIM, *Muhammeds erstes Offenbarungserlebnis. Zum Problem mündlicher und schriftlicher Überlieferung im 1./7. und 2./8. Jahrhundert,* JSAI 10 (1988) 2-16) zusammen.

36. ROSENTHAL, Fortleben, 106-302; A.C. CROMBIE, *Griechisch-arabische Naturwissenschaften und abendländisches Denken,* in EUROPA/Orient, 102-131; H. WILDEROTTER, *"Der hat den großen Kommentar gemacht". Aristoteles, Averroes und der Weg der arabischen Philosophie nach Europa,* Ebenda, 132-154; BÜRGEL Allmacht, 242ff.

"*orientalisierten Hellenismus*" zu sprechen[37]– führte aber auch zu Spannungen und Konfrontationen, die gerade an der Berührungsgrenze zwischen dem Semitischen[38] und Indoeuropäischen[39] besonders fruchtbar waren und die sich heute, besonders in Bezug auf religiöse Erscheinungen, unter dem Phänomenon des Synkretismus erfassen laßen[40]. Hier folge ich der Definition COLPEs, weil sie deutlich macht, daß dabei auch das Islamische zu berücksichtigen ist[41].

"Der antike Synkretismus ist bis heute der historische Beweis für die – in der Philosophie nur am begrifflichsten durchdachte, aber keinesfalls auf ihren Umkreis beschränkte – Möglichkeit, die Wahrheit zumindestens tendenziell in Identitäten zu finden (...) oder gar herzustellen. Er ging unter, seit mit Christentum und Islam alternative Entscheidungen gefordert und durchgesetzt wurden. Wenn auch in den Theologien beider Religionen Begriffe weiterverwendet werden, die einmal synkretistisch vermittelt gewesen waren, so können sie doch nicht mehr in verschiedene Inhalte zerfallen oder Parallelinhalte balancieren."

Auf der Grundlage eines so verstandenen Synkretismus konnte die spätere Arabisierung als Islamisierung Triumphe feiern. Es läßt sich eindeutig feststellen, daß der Islam in seiner ersten Phase gerade die Länder schnell erfassen konnte, die der hellenistischen Oikumene zuzurechnen sind[42]. Dagegen

37. D. SCHLUMBERGER, Der hellenisierte Orient, Baden-Baden 1969; siehe auch F. ALTHEIM/J REHORK (Hg), Der Hellenismus in Mittelasien, Darmstadt 1969. In dem Sinne mag man auch O. GRABAR verstehen, wenn er von einer hellenistischen und iranischen Koiné als Grundlage der islamischen Kultur spricht (Vermächtnis II, 10).

38. Kulturgeschichtlich und synthetisch hat S. MOSCATI (Geschichte und Kultur der semitschen Völker, Stuttgart u.a. 1955) versucht das Phänomen zu erfassen, obschon hier große Probleme auftreten (Kl.PAULY, V, 96f. v.COLPE).

39. Es ist hiermit der im deutschen Sprachraum verwendete Begriff "*Indogermanen, indogermanisch*" gemeint (Kl.PAULY II, 13999/1401 v. G. NEUMANN); siehe auch W. NAGEL, *Indogermanen und Alter Orient - Rückblick und Ausblick auf den Stand des Indogermanenproblems,* MittDOG 119 (1987) 157-1-214.

40. C.COLPE, *Die Vereinbarkeit historischer und struktureller Bestimmung des Synkretismus,* in DIETRICH, Synkretismus, 15-37; siehe auch U BERNER, Untersuchungen zur Verwendung des Synkretismus-Begriffes, Wiesbaden 1982, bes. 1-80

41. KIPAULY V, 1651F.

42. Hierzu die Karten in CAH/HellW 24, 102, 176/7 im Vgl. zu R. DELVAL, A map of the Muslims in the world, Leiden 1984.

stieß der Islam sowohl in Schwarzafrika[43], als auch in Hinterindien[44] und China[45] auf Widerstand, der erst nach Jahrhunderten und dann auch nur zum Teil durchbrochen werden konnte, interessanterWeise auch zuerst dort, wohin schon das Hellenistische – wenn auch nur spurenweise – vorgedrungen war[46].

Der Umfang meiner Ausführungen ist in diesem Rahmen aus verständlichen Gründen beschränkt; dennoch möchte ich versuchen, die wichtigsten Ebenen der kulturgeschichtlichen Entwicklung in Erwägung zu ziehen um deutlich zu machen, daß wir dem Phänomen der *arabischen Kultur* nur dann gerecht werden können, wenn wir ihren *Sitz im Leben* aus der historischen Perspektive ihrer Entstehung und Wirkung erfassen (man spricht heute im Sinne der l'Ecole l'Annales von histoire mentalité.

Die Antwort auf die Frage nach der Arabisierung (=Islamisierung) setzt vorab mindestens drei Tatsachen voraus, nämlich:

1° *die Existenz der jüdischen Diaspora,* in der schon in vorchristlichen Jahrhunderten das Vokabular für die Übersetzer aus dem hebräisch-aramäischen ins Griechische (κοινῇ) geschaffen worden war, weil man in der Diaspora prinzipiell griechisch verstanden und gesprochen hatte[47].

43. MANTRAN, Islam, 66-68, 107-110; J.S. TRIMINGHAM, A history of Islam in West Africa, Oxford 1962 (pb. 1970), 34-140; N. LEVTZION, Ancient Ghana and Mali, New York/London 1980[2], bes. 183-220; J. CUOQ, Histoire de l'islamisation de l'Afrique de l'ouest, Paris 1984; ROBBE, Welt, 119.

44. Am Rande darf bemerkt werden, daß auch die Islamisierung Indiens sich nicht unproblematisch vollzog (S. ROY in R.C. MAJUMDAR (Hg), The Mughul empire, Bombay 1974, 25-45) obwohl etwas "besser" als in Hinterindien was von neuem die Frage aufwirft, ob die Gebiete, die man als hellenistisch (Gandhara-, Kuschan- Zeit) betrachten kann, nicht für die Islamisierung offener waren als die restlichen, autochtonen: MANTRAN, Islam, 140-142; J. VILLIERS, Südostasien vor der Kolonialzeit, FWG 18, Frankfurt/M 1965, 258-280; ROBBE, Welt, 119.

45. J. GARNET, Die chinesische Welt (1972), Frankfurt/M 1979, 240f.; ROBBE, Welt, 113ff.;

46. Hierzu insbesondere die Ausführungen von H.W. HAUSSIG (Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in islamischer Zeit, Darmstadt 1988, bes. 99-107) die eindeutig für eine Kontinuität der Kulturen und ihren Austausch seit dem Hellenismus sprechen (DERS., Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstraße in vorislamischer Zeit, Darmstadt 1983) siehe auch M. WEIERS (Hg), Die Mongolen, Darmstadt 1986 (bes. die Beiträge zur Geschichte und Cl. CAHEN, Der Islam I, FWG 14, Frankfurt/M. 1968, 318-340.

47. M. HENGEL, Juden, Griechen und Barbaren, Stuttgart 1976, 126-152; TRE 8 (1981) 709-717 (von mehreren Autoren).

Die intensive Verschmelzung des Judentums mit dem Hellenismus[48] führte in allen Bereichen der Kultur zu weitgehenden Folgen, von der Sprache über ikonische Zeichen bis hin zu den Sitten. Die jüdische Diaspora war im Mittelmeerraum und außerhalb davon in Afrika[49], Indien[50] und sogar in China[51] stark verbreitet. Daraus ergaben sich vielseitige Einflüße, die hier nicht im Einzelnen erläutert werden können. Zu betonen ist jedoch, daß die Idee des Monotheismus[52], die auch im Zentrum des Islam steht, vom Judentum getragen und verbreitet worden ist. Angesichts der "satanischen" Verse des Qur'ān (Sure 53: 19-25), in denen noch die Schatten der Göttinnen al-'Uzzā, al-Lāt und Manat erkennbar sind[53], kann das nicht genug hervorgehoben und gewürdigt werden.

Begegnung und Austausch zwischen Hellenisten[54] und Arabern formte die bis heute spürbare Grundlage eines theologischen Trialogs zwischen Judentum, Christentum und Islam[55]. Man kann sogar behaupten, daß da-

48. Y. AMIR, *Der Begriff Ἰουδαϊσμός—zum Selbstverständis des hellenstischen Judentums (1969)* in Ders., Studien zum antiken Judentum, Frankfurt/M./New York 1985, 101-113; J.R. BARTLETT, Jews in the hellenistic world, Cambridge 1985; M. HENGEL, J&H[2]; DERS., Juden (A.47) bes. 116-175; A. MOMIGLIANO, Juden in der alten Welt, Berlin 1988, 28-48 und zahlreiche Beiträge unterschiedlicher Qualität in ANRW II 19 (1979) bis II 21(1984).

49. Dazu ausführlich mit weiterführende Literatur in P. SCHOLZ, Frühchristliche Spuren im Lande des ΑΝΗΡ ΑΙΘΙΟΨ. Historisch-archäologische Betrachtungen zur Apg. 8:26-40, Bonn 1988, 308-325.

50. Dafür sprechen nicht nur *Acta Thomae* (17, Text bei H.J.W. DRIJVERS, in SCHNEEMELCHER, NTApok II, 289-367) sondern auch die Ausbreitung der Juden in Asien (S. W. BARON, A social and religions history of the Jews, New York/Philadelphia 1952[2], I, 389-393).

51. S. SHAPIRO (Hg), Jews in old China, New York 1984, bes. 46-102.

52. O KEEL (Hg), Monotheismus im Alten Israel und seiner Unwelt, Stuttgart 1980, bes. 99-184. [Siehe auch TRE 23 (1994) 233-262, mehrere Autoren u.dort.zit.Lit.]

53. WATT/WELCH, 89F., NAGEL, Koran, 216f.; A.G. LUNDIN, *Die arabischen Göttinnen Ruda und al-'Uzza,* in FS M. HÖFNER, Graz 1981, 211-218; C. COLPE, Problem Islam, Frankfurt/M. 1989, 98ff.

54. Zwar verbirgt sich unter diesem Begriff Ἑλληνισταί (K. BRODERSEN, NBL II, (1991) 116; L. SCHENKE, Die Urgemeinde, Stuttgart u.a. 1990, 69-63) ein ganz konkreter, mit dem Urchristentum verbundener Terminus, dennoch möchte ich ihn in diesem Rahmen breiter verstanden wissen und auf das hellenistisch-orientalische Christentum beziehen.

55. S. KRAUSS, *Talmudische Nachrichten über Arabien,* ZDMG 70 (1916) 321-353; WELLHAUSEN, Reste 230ff.; BUSSE, Beziehungen; siehe auch B. LEWIS, Die Juden in der islamischen Welt, München 1987, 13-66. [K.J. KUSCHEL, Streit um Abraham, München 1994]

durch erst die Möglichkeit geschaffen worden war, die griechische Philosophie zu rezipieren. Hierzu sei auf die alexandrinische Tradition hingewiesen, in der die *Septuaginta* (=LXX)[56] und die Philosophie des Philo[57] entstanden waren und damit das Vokabular geschaffen worden war, das sowohl dem NT den Weg geebnet, als auch eine Rezeption des Platonismus im orientalischen Raum ermöglicht hatte[58]. Die künftige geistige und literarische Arbeit in Edessa[59], aber auch die spätere im "Hause der Weisheit" in Bagdad[60] war dadurch vorprogrammiert. Jetzt konnte man nämlich umgekehrt wie bei der LXX verfahren. Man übersetzte aus dem Griechischen ins Semitische zurück, d.h. man ging von dem schon vorhandenen Vorbild einer Begrifflichkeit (Existenz von Wörterbüchern kann vorausgesetzt werden[60a]) zwischen zwei Kulturkreisen aus, die sich begegnet und durch Akkulturation beeinflußt hatten. Das war, insbesondere für die orientalischen Kulturen, die sich in einem ständigen Kommunikationsaustausch befanden, bedeutend.

Dieser kulturgeschichtliche Vorgang hatte selbstverständlich erkennbare Folgen, sowohl für das hellenistische Christentum als auch für den semitisch-hellenistischen Islam, aber mit dem wesentlichen Unterschied, daß das hellenistische Christentum gegenüber dem Islam seine Kohärenz und damit die Kraft der Einheit[61] verloren hat.

2° die *Verbreitung des orientalischen Christentums,* dessen Vertreter die griechische Klassik ins Aramäische (=Syrisch/Manichäisch) übertragen

56. E. WÜRTWEIN, Der Text des AT, Stuttgart 1988^{5}, 58-90; Zur LXX-Forschung P. KATZ, RGG^{3} V, 1704/06; E. TOV, *Die griechischen Bibelübersetzungen,* ANRW II 20 (1987) 121-189.
57. Y. AMIR, Die hellenistische Gestalt des Judentums bei Philo von Alexandrien, Neukirchen 1983, 3-76; P. BORGEN, *Philo of Alexandria. A critical and synthetical survey...,* ANRW II 21 (1984) 98-154.
58. Z.B. H.J.W. DRIJVERS, *Bardesanes,* TRE 5 (1980) 206-212, 210[46ff.]; COLPE, Problem/A.53/39ff.
59. H.J.W. DRIJVERS, *Edessa,* TRE 9 (1982) 277-288, bes 281-7 (und dort zit. Lit., 287f.).
60. C. Le STRANGE, Baghdad during the Abbaside Caliphate, Oxford 1924^{2}; CLOT, Raschid, 284-306; HALM, Mahdi, 262ff. COLPE, Problem /A.53/, 43ff.
60[a]. ROSENTHAL, in Vermächtnis, II, 88.
61. Seit Chalcedon (A. GRILLMEIR, Jesus der Christus im Glauben der Kirche, Bd. 2/1, Freiburg iBr. 1986, 58-106; 290-325) gab es keine Einheit mehr und die Tendenz der

und damit für die Strukturen eines arabischen Neuen Testaments (evtl. in Form eines *Diatessaron*)[62] die Grundlage gelegt hatten, wodurch die Entstehung des Qur'ān überhaupt erst ermöglicht worden ist[63];

Diese, ich möchte beinahe sagen, zentrale Tatsache findet Ausdruck in der beispielhaften, vielfach geteilten[64] Feststellung von F. KLEIN-FRANKE:

"Syrisch war in vielen Fällen nämlich die Vermittlersprache, in welche griechische Werke übersetzt wurden, bevor sie schließlich in die arabische Sprache übertragen wurden"[65]

Sie zeigt deutlich Weg und Rezeption des Grichischen im Arabischen auf. Die Evidenz nur spärlich bekannter christlich-arabischer Inschriften in syrischen/aramäischen und nabatäischen Schriften[66] scheint für die These CDG MÜLLERs zu sprechen, daß man sich im Rahmen der christlichen Literatur zu erst des Arabischen in der Form einer fremden Schrift bediente[67], was nichts außergewöhnliches war und ist[68].

Hinzu kommen weitere Fakten, z.B. die Verbreitung des Christentums in Arabien, auch in Ḥiğāz, der Heimat Muhammads[69]. Die Existenz von

Nationalkirchen (CDG MÜLLER, Nationalkirchen D 269f., 280ff.) führte zu immer deutlicher werdenden Spaltungen. [P. ALLEN, *Monophysiten,* TRE 23 (1994) 219-233].
62. Man kann nicht vergessen, daß die besterhaltene Version des Diatessaron die arabische ist (E. PREUSCHEN/ A. POTT, Tatians Diatessaron aus dem Arabischen übersetzt, Heidelberg 1926, dazu bes. 54ff.); C. PETERS, *Das Diatessaron Tatians,* OrChAn 123 (1939) 48-62.
63. A. BAUMSTARK, *Das Problem eines vorislamischen christl. -kirchl. Schrifttums in arabischer Sprache,* ISLAMICA 4 (1931) 562-575; MÜLLER, Kirche, 17ff.
64 ROSENTHAL, Fortleben, 19-23; M. PLESSNER, in Vermächtnis II, 208ff.
65. KLEIN-FRANKE, Tradition, 6.
66. E. LITTMANN, Osservazioni sulle inscrizioni di Harran e di Zebeb, RinStOr 4 (1911/12) 193-198; M. HÖFNER, Arabien, RAC I (1950) 579/84; MÜLLER, Kirche, 17; siehe einige Beispiele als Faksimile in H. HAARMANN, Universalgeschichte der Schrift, Frankfurt/M/New York 1990, 319f. (Insc. aus Umm-eğ-Ğimal um 568, dazu schon E. LITTMANN, in ZfSem 7 (1931) 197ff.).
67. BAUMSTARK (A.63) 562ff.; W. CASKEL, Entdeckungen in Arabien, Abh AGFoLNW 30, Köln/Opladen 1954, 27ff.
68. HAARMAN (A.66) 299ff.
69. H. CHARLES, *Le christianisme des arabes nomades sur le limes et dans le désert syro-mésopotamien aux alentours de l'Hégire,* Paris 1936; DIHLE, *Neues zur Thomas-Tradition* (1963), in A&O, 61-67, bes. 71; DERS., *Die Sendung des Inders Theofilos* (1969), in A&O, 102-108, bes. 102; TRIMINGHAM, Christianity, 258ff.; SHAHID, Byzantium, 86-90. [F.E. PETERS, Muhammad and the origin of Islam, Albany (1994) 40-48]

über 137 christl. Klöstern ist belegt [70], manche Herrscherhäuser, z.B. das der Ghassaniden, übernahmen die neue Lehre[71] als staatstragende Religion. Die Geschichte des Christentums in Himjar Nağrām gehört zu den bes. bekannten und belegten Episoden des arabischen Christentums[72]. Christen, die fast niemals der Orthodoxie angehörten[73], d.h. sie waren niemals Melkiten, fanden sich als Gnostiker unterschiedlicher Prägung[74], oder als sog. Monophysiten[75] überall dort, wo schon vorher die jüdische Diaspora vorhanden war. Man darf jedoch nicht vergessen, daß die archäologische Forschung, die hier nach dem Vorbild der Entdeckungen in der Negev-Wüste[76] neues Material liefern könnte, bislang in Arabien noch keine Möglichkeit für die Erforschung dieser so entscheidenden Zeit erhalten hat. Man kann sich deshalb der Ansicht von I. SHAHÎD anschliessen:

"Edessa and Hira were thus, in pre-Islamic times, the two principal Arab urban centers with exercised a far-reaching influence on the Semitic Christian Orient as well as on the Arabs, and in both cases it was Christianity that was the determining factor in the efficacy of their function as centers of cultural radiation. Although the second was not in the Orient but outside it and within the Persian sphere of influence, it did exercise a powerful influence on the course of events –religious and other– which affected the Christian Arab foederati of Byzantium in the

70 A. ALT, *Bischofskirche und Mönchskirche,* PalJb 33 (1937) 93ff.; MÜLLER, Kirchen, 9.
71. MÜLLER, Kirche, 7f.; TRIMINGHAM, Christianity, 17-187; SAHÎD, Byzantium, 25, 225 (siehe Register).
72. NÖLDEKE/Tabari, 176ff.; N. PIGULEWSKAJA, Byzanz auf dem Wege nach Indien, Berlin/Amsterdam 1969, 175-271. D.G. LETSIOS, *Die äthiopisch-himyaritischen Kriege des 6.Jhd. und die Christianisierung Äthiopiens,* JbÖByz 41 (1991) 25-41;W.W. MÜLLER, Himyar, RAC 15 (1991) 303/331.
73. HÖFNER, RAC I, 583; TRIMINGHAM, Christianity, 228ff.
74. Daß es gerade unter den Anachoreten viele unorthodoxe Christen, auch gnostischer Prägung gegeben hat, dürfte mehr als sicher sein (DIHLE, Neues (A.69), 72f.; SHIHAD, Byzantim, 201, 278f.; TRIMINGHAM, Christianity, 138ff.; H.J.W. DRIJVERS, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum,* OrChAn 197 (1974) 291-308 (Rp. in DERS., Antioch, III.
75. Diese Bezeichnung ist unzutreffend, wie das schon F. NAU (*Dans quelle mesure les Jacobites sont-ils Monophysites?* RenOrChr 10 (1905) 113-134) ausgeführt hat und was heute auch MÜLLER (Nationalkirchen, D274) ständig betont.
76. A. NEGEV, Tempel, Kirchen und Zisternen, Stuttgart 1983; SALZBACHER, Mönche, 66ff.; A. 147.)

Orient throughout the three centuries of their existence."[77]

und hoffen, daß man in dieser Hinsicht viel an Präzisierung gewinnen könnte, wenn man der Archäologie entsprechenden Stellenwert einräumen würde[78]. Die Archäologie gehört nämlich immer noch zu einem unterentwickelten Zweig innerhalb der vorislamischen Forschung im arabischen Raum und kann z.B. noch lange nicht alles beantworten, was u.a. – in unserem Fall – mit der Infiltration des Hellenismus und mit dem Frühchristentum im diesem Raum zusammenhängt.[79] Eines jedoch kann man nicht übersehen, daß sowohl das Judentum als auch das Christentum zu den Faktoren gehören, die sich in der vorislamischen Zeit als tragend ausgewirkt haben.

Das Judentum, insbesondere in der Diaspora, hatte die Wege geebnet, auf denen eine religiöse Fortentwicklung vom Judentum zum Christentum überhaupt erst möglich geworden war[80]. Dank der Hellenisierung, deren bestes Zeugnis das Neue Testament ist, entstand eine große Symbiose, in der es zur Vereinigung von zwei verschiedenen religiösen Prinzipien gekommen ist, dem des Messias mit dem des Κύϱιος[81]. Diese Tatsache hat zu einer ständigen Polarisierung zwischen den unterschwelligen semitischen mit den indoeuropäischen (indogermanischen) Elementen geführt, die die christliche Kultur ausnahmslos geprägt haben. Hierdurch ist es zu der bis heute erkennbaren Entwicklung gekommen, nämlich der Entstehung von drei Christenheiten, der semitisch-hellenistischen (das

77. SHAHÎD, Rome, 48.
78. In diesem Zusammenhang möchte ich von einer Archäologie des Roten-Meer-Raumes sprechen (P. SCHOLZ, *Orbis aethiopicus -Kulturum um das Rote Meer,* in FS S. CHOJNACKI, Bibliotheca Nubica 3 (1990) XXIII-XXXI, Albstadt 1992; siehe auch A. ANANI & K. WHITTINGHAM, The early history of the Gulf Arabs, London/New York 1986), wo man von den vergleichenden Ansichten ausgehen kann, die man für selbstverständlich für den Raum des Mittelmeeres hält und die inzwischen auch in Bezug auf den Raum um das Rote Meer anwendbar sind (F. ALTHEIM/R. STIEHL, Christentum am Roten Meer, Berlin 1(1971), 2(1973), AAE und NUBICA. [In diesem Zusammenhang verdient der Hinweis auf die neuen Entdeckungen von Kirchenruinen in Saudi-Arabien, bei Jubail, bes. Aufmerksamkeit, vgl. ANTIKE WELT 26 (1995) 158; siehe auch J.A. LANGFELDT, *Recently discovered early Christian monuments in Northeastern Arabia,* AAE 5 (1994) 32-60] die russ. Zeitschrift MEROE).
79. GROHMANN, Arabien, 205-238; SHAHID, Byzantium, 409f.
80. M. HENGEL, *Zwischen Jesus und Paulus. Die "Hellenisten", die Sieben und Stephanus (Apg 6,1-15; 7,54-8,3),* ZThK 72(1975) 151-206, bes. 183ff.
81 W. BOUSSET, Kyrios Christos: Geschichte des Christusglaubens von den Anfängen

orientalische Christentum)[82], der griechisch-hellenistischen (Kirchen des alexandrinischen Patriarchats, die byzantinische und postbyzantinische Kirche)[83] und der lateinischen (die römisch-katholische und z.T. die protestantischen Kirchen)[84]. Aus dieser Kontradiktion hat sich eine Situation konstituiert, in der sich eine neue, ursprünglich *semitisch orientierte* Religion, auf dem Boden des orientalischen Christentums sehr gut ausbreiten konnte[85]. Die Öffnung der Kopten und Syrer gegenüber den den Islam tragenden Arabern hat gezeigt, daß hierfür möglicherweise Gründe vorla-

des Christentums bis Irenaeus, Göttingen 1921², 85-91. Daß man hier die Tradition des künftigen Mahdī (HALM, Mahdi, 28f.) erblicken kann, dürfte ersichtlich sein.

82. Hier ist bes. das syrische Christentum hervorzuheben; DRIJVERS (Antiochs) liefert hierzu zahlreiche begründete Beispiele.

83. Eine Teilung im theologischen Sinne erscheint hier selbstverständlich (siehe unterschiedliche Auffassungen in der koptischen (CDG MÜLLER, KlWöChOr 190-194; O. MEINARDUS, in AUBERRY, Religion, 423-453) und byzantinischen (J. MEYENDORFF, *Byzanz*, TRE 7 (1981) 500-531) Theologie), aber sprachlich liegen hier starke Verbindungen, wenn man z.B. den Einfluß des Griechischen auf das Koptische bedenkt (P. NAGEL, *Die Einwirkung des griechischen auf die Entstehung der koptischen Literatursprache,* in ALTHEIM/STIEHL (A.78) I, 327-355.

84. Auch hier ist die theologische Trennung sichtbar, aber gewisse abendländische Gemeinsamkeiten sind nicht zu leugnen, man denke nur an die Rezeption von Augustinus (A. SCHINDLER-G. LEFF-U. BUBENHEIMER, *Augustin/Augustinismus*, TRE 4(1979) 648-698, 699-717, 718-721).

85. Bedauerlicherweise vemitteln sogar einige klassische Werke der Arabisten bzw. Islamwissenschaftler sehr oft ein falsches Bild von Juden und Christen Arabiens. So z.B. schreibt R. PARET (Mohammed, 14.15) u.a. über Juden im vorislamischen Arabien: *"Die jüdischen Siedlungen standen in ihrer Umwelt auf verlorenem Posten. Es waren Kolonien, die kein Mutterland mehr besaßen. Ganz auf sich selbst gestellt, liefen sie Gefahr, infolge einer geistigen Inzucht wenn nicht abzusterben, so doch zu verknöchern."* und über Christen in Arabien meint er: *"..., daß die arabischen Christen sich noch nicht als Glieder eigenständiger Kirchen und Gemeinden fühlten. Sie waren Hörige des Kulturlands. Sie hingen noch an den Rockschößen der syrisch-mesopotamischen Mutterkirchen. Kirchensprache war auch nicht etwa arabisch, sondern Syrisch."* Eine Richtigstellung angesichts der schon in der Zeit der ersten Auflage (1957) bekannten Tatsachen würde ausreichen, um die falschen Ansichten zu revidieren, ganz zu schweigen von der 6. Aufl., die zwar zwei Jahre nach dem Tode des bekannten Tübinger Gelehrten erschienen ist, aber wahrscheinlich in der Überzeugung der absoluten Korrektheit – so wie sich das auch mit dem Qur'an in der arabischen Tradition darstellt (A. NEUWIRTH, *Das islamische Dogma der "Unnachahmlichkeit des Korans" in literaturwissenschaftlicher Sicht,* DER ISLAM 60(1963) 166-183) – nicht die Notwendigkeit empfand verbessert zu werden. Als Korrektur dürfte schon der Hinweis auf TRIMINGHAM (Christianity) ausreichen.

gen, die mehr mit Hilfe der *histoire mentalité* als mit der Tatsache der politisch-gesellschaftlichen Unruhen gegenüber den Byzantinern, deren Lehre und Dogmen man nicht in allen Punkten teilte, zu erklären sind.[86] Hier siegte orientalisch-hellenistische Mentalität über religiöse Dogmatik. Man könnte die Gedanken weiter spinnen, sicher ist jedoch, es entstand eine neue semisemitische Konstellation, die erst durch die Konfrontation mit dem Iranertum erneut einen Bruch erlitt, der bis heute unter den Muslimen erkennbar ist, denn die Iraner sind Schiiten und waren sich immer ihrer vorislamischen Tradition bewußt[87]. Sprachlich und kulturell standen sie aber in der für uns entscheidenden Periode unter dem arabisch-islamischen Einfluß, der u.a. dazu führte, daß man für *farsi* als Schrift arabisch verwendet. So ließe sich ein Hintergrund abzeichnen, der erst mit der Enthellenisierung immer stärker werdende Zäsuren aufzuweisen begann. Man kann insoweit der Einschätzung von A. NEUWIRTH – die kaum dem philooccidentalen Tendenzen zuzurechnen ist – zustimmen, wenn sie feststellt:

"Der geistige Hintergrund der nichtarabischen Schichten reicht vom politischen Pragmatismus der iranischen Verwaltungsbeamten und ihrem geradezu aufklärerischen Skeptizismus, einem Überbleibsel dualistischer Theologie, über die bei den hellenisierten aramäischen Christen hochentwickelte polemisch-apologetische Argumentationskultur bis hin zu der exegetischen Gelehrsamkeit der jüdischen Rabbiner mit ihren scharfsinnigen Diskussionen über ihr religionsgesetzliches und biblisches Erbe, wie sie der babylonische Talmud so zahlreich bewahrt hat."[88]

Neben den hier nur angedeuteten Tendenzen mit weitreichenden Folgen, steht im Zentrum aller entscheidenden Betrachtungen die Frage nach der Auswirkung der christlichen Literatur des NT auf die Entstehung des Qur'ān. Man kann heute behaupten, daß der Qur'ān nur deshalb enstehen konnte, weil ein semitisches NT, wahrscheinlich im Form eines *Diatessa-*

86. Man kann von einer orientalischen Gemeinsamkeit sprechen, die sich gegen den Ρωμαῖοι gerichtet hat, I. SHAHID, *Byzantium in South Arabia* (DOP 33, 1979, 23-94), Rp. in DERS., Byzantium and the Semitic Orient before the rise of Islam, London 1988, IX.

87. Beispielhaft mögen hier die Romane von NIZAMI (z.B. Chosrou und Schirin, dt. von J.Ch. BÜRGEL, Zürich 1980, dazu 331f.) bzw. von FIRDAUSI (Schāhāname, z.B. Berl. Hdschr. von 1605, hrsg. v. V. ENDERLEIN & W. SUNDERMANN, Leipzig/Weimar 1988) sein; siehe auch A. SCHIMMEL, Der Islam. Eine Einführung, Stuttgart 1990, 82-90.

88. NEUWIRTH, Gotteswort, 21.

rons[89] und auch eine reichhaltige syrische und manichäische Literatur[90], die in der Welt des semitischen Christentums sehr verbreitet gewesen war[91], vorlag. Deshalb darf man, trotz des unzureichenden Forschungsstandes – man denke primär an die vernachlässigte Kunde vom christlichen Orient[92] – die These wagen, daß nicht zu übersehen ist, daß Überlieferungen und Tatsachen aus dem Bereich der Sprachforschung und Geschichte: Inschriften, langsame Entstehung der arabischen klassischen Sprache, Bekanntheitsgrad des Griechischen (was PARET nicht einmal erwähnte[93]), politisch-wirtschaftliche Kontakte im Raum des Roten Meeres[94], Wallfahrten[95] u.ä. dafür sprechen, daß man die "Revolution" Muhammeds in einem Kontext sehen kann, in dem seine Offenbarung einerseits ein neues panarabistisches Bewußtsein, mit dem Rückgriff auf den altarabischen Ḥaǧǧ erzeugt hat[96], das schließlich das Hellenistische eliminiert, andererseits von der Idee der hellenistischen Weltherrschaft getragen war, die das erreichte, wovon die Großen des Hellenismus nur träumen konnten. Die Nachfolger des Propheten von Mekka haben die Macht des Islam zwischen

89. Immer noch von Bedeutung Th. ZAHN in REpThK³ V(1898) 654-58; HÖFNER, RAC I, 584; A.62.

90. A. BAUMSTARK, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922; Wie bedeutsam die manichäische Literatur gewesen sein mußte, spricht aus der Tatsache, daß man unter Muslimen bemüht war über Mani einiges an Materialien aufzubewahren (G. FLÜGEL /übersetzt & kommentiert/, Abu'lfaradsch M. ben Ishak al-Warrak, Mani, seine Lehre und seine Schriften, Dresden 1862 (ND: Osnabrück 1969); A. BÖHLIG, Gnosis III, Zürich/München 1980; DERS., *Denkformen hellenistischer Philosophie im Manichäismus*, G&S, 551-585. Siehe auch H. HALM, Die islamische Gnosis, Zürich/München 1982, 9f.

91. G. WIDENGREN, Mani, Stuttgart 1961; DERS. (Hg.), Manichäismus, WdFo 168, Darmstadt 1977 mit (Bibliographie). [A. BÖHLIG, Manichäismus, TRE 22 (1992) 25-45]

92. Siehe Eingangsbemerkungen* und KlWöChO, 362-377.

93. PARET, Muhammed, 14ff.

94. DIHLE, einige Beiträge in A&O; P. SCHOLZ, *Kann die kuschitische Umwelt nur auf Ägypten und die Mittelmeerländer beschränkt werden?*, MEROITICA 10(1989) 317-352 in DERS., *Orbis aethiopicus* /A.78/.

95. WATT/WELCH, Islam I, 327-347; in diesem Zusammenhang erscheint es angebracht auf die lange zurückreichende Genese der Wallfahrten unter den Semiten, insbesondere der Juden (z.B. S. SAFRAI, Die Wallfahrt im Zeitalter des zweiten Tempels, Neukirchen 1981, 20-97) hinzuweisen.

96. WELLHAUSEN, Reste, 68ff.; H. GAUBE, LexIslamW III, 169f.; S. FAROQHI, Herrscher über Mecca, München/Zürich 1990, 9-14.[F.E. PETERS, The Hajj: The Muslime pilgrimage to Mecca and the holy places, Princeton 1994]

China und Gibraltar ausgebreitet, was vorher eigentlich noch niemand – mit der fraglichen und kurzen Ausnahme des Atilla (König der Hunnen, 433-453) – zu stande gebracht hatte[97].

Diese Sicht macht deutlich, daß nur eine Intensivierung der Forschung im Bereich der Religions –und Kulturgeschichte des arabischen Raumes in der Zeit des Hellenismus die Chance hat hierzu Klarheit zu schaffen; sie würde zwar dem prophetischen Absolutheitsanspruch[98] zuwiderlaufen wäre aber für das abendländische Wissenschaftsverständnis notwendig. Daß die Arabistik/Islamwissenschaft[99] das Problem leider nicht zu bewältigen sucht, zeigen zahlreiche Untersuchungen und Äußerungen, die mehr der Theologie des Islam, als einer wissenschaftlichen Auseinandersetzung mit dem Islam entsprechen. Einige Beispiele mögen das verdeutlichen.

Wir beginnen mit den Äußerungen von J.FÜCK, die mit den Abhandlungen zu Gericht gegangen sind, die die Frage der christlichen Schicht und Einflüße im Qur'ān untersucht haben (in diesen Fall die Thesen von K. AHRENS[100]). Noch heute werden sie durch den Abdruck in dem Studienband zum Koran[101] weiter kolportiert. Er argumentiert wie folgt:

"Das Zeugnis einer vielhundertjährigen Geschichte und das Zeugnis heute noch lebendigen Islams widerlegen besser als alle Argumente das Urteil, das Ahrens aufgrund einer verfehlten Konstruktion ausspricht. /.../ Niemals werden die Mittel der rationalen Wissenschaft ausreichen, das Geheimnis der Persönlichkeit dieses Mannes (=Muhammeds) ganz zu entschleiern, und niemals werden wir nachprüfend feststellen können, welche Erlebnisse seine Seele bewegten, bis er sich in qualvollem Kampfe zu der Gewißheit durchrang, von Gott zum Warner und Gesandten ausersehen zu sein"[102]

97. GeArabW, 101-305; ROBBE, Welt, 54-129.

98. NAGEL, Koran, 134; BÜRGEL, Allmacht, 30ff., 44.

99 RODINSON, Faszination; WATT/WELCH, Islam I, 17-38; R. PARET, The study of Arabic and Islam at German Universities, Wiesbaden 1968; siehe auch LEWIS, Welt, 135-174.

100. K. AHRENS, Muhammed als Religionsstifter, Abh.d.K.d.M., Leipzig 1935.

101. R. PARET (Hg), Der Koran, WdFo 326, Darmstadt 1975, 167-182.

102. J. FÜCK, *Die Orginalität des arabischen Propheten*, in PARET (A.101) 171.

FÜCK glaubte damit für eine objektive Betrachtung einzutreten, die man wirklich bei allem Verständnis für den Versuch, die Diskussion in die richtigen Bahnen zu lenken, nicht teilen kann.

Bei der Auswahl der Studien zu christlichen und jüdischen Einflüssen im Qur'ān beschränkte sich PARET[103] auf vier kurze Glossen (FÜCKs Beitrag nicht mitzurechnend), die die Forschung kaum widerspiegeln konnten. Man ist sich zwar bewußt, daß die vielen Untersuchungen in diesem Bereich der Vergangenheit angehörten[104], man kann deshalb aber nicht suggerieren, daß diese Forschung ihre Grenzen und Ergebnismöglichkeiten ausgeschöpft hätte. Die vorhandene Lücke wollte die Arbeit von Heribert BUSSE, "Die theologischen Beziehungen des Islams zu Judentum und Christentum", überbrücken. Bei näherer Betrachtung ist man verwundert, welche Annahmen des Autors zu allgemein anerkannten Tatsachen hervorgehoben werden, ich zitiere:

"Im Ḥiǧāz, Muhammads engerer Heimat, hatte das Christentum in organisierter Form noch nicht Fuß fassen können. Wenn auch in arabischen Quellen behauptet wird, der Apostel Bartholomäus habe dort gepredigt, scheint es doch sicher, daß eine systematische Missionierung nie stattgefunden hat. Wenn es dort Christen gab waren es Mönche oder Einsiedler, die sich in die Wüste zurückgezogen hatten."[105]

oder

"Im Gegensatz zu den Christen, die sich mehr auf die Arabische Halbinsel verirrt als sich dort planmäßig niedergelassen hatten, fern von den Zentren der christlichen Theologie lebten und wohl kaum theologisch gebildet waren, kannten die Juden ihre Schriften und waren in religiösen Diskussionen geschult, auch wenn sie vielleicht noch nicht Anschluß an die talmudische Gelehrsamkeit gefunden hatten."[106]

103. PARET (A.101), Beträge von E. BECK, E. GRÄF, R. PARET, M. PHILINENKO, 183-202.

104. Man kann hierzu die neuesten Veröffentlichungen aus dem Bereich der Islamforschung einführen, die kaum mehr auf die Frage des evtl. christlichen Einflußes eingehen, BUSSE, Beziehungen, 1-7. Eine zusammenfassende Darstelung mit Bibliographie H. BOBZIN, *Islam und Christentum 7.-19. Jhdt,* TRE 16 (1987) 336-349; siehe nuch J. LÄHNEMANN, Ebenda, 349-358; COLPE, Problem (A.53).

105. BUSSE, Beziehungen, 11.

106. Ebenda, 19.

Auch die neusten Untersuchungen lassen die historisch-kulturellen Kenntnisse vermissen, die inzwischen durch die Intensivierung der archäologischen Forschung im Raum des Roten Meeres zum festen Erkenntnisstand gehören und die m.E. auch einen Einfluß auf die Situation des vorislamischen Arabien hatten[107]. So ist inzwischen, was A. DIHLE nachgewiesen hat[108], die Missionstätigkeit in Ḥiǧǧaz in der Zeit des Apostel Bartholomäus und davor gesichert. Außerdem kann von einer "Verirrung" der Christen in Arabien keine Rede sein, was inzwischen reichhaltig belegt ist[109]. Zwar kannte Muhammed auch das äthiopische Christentum, aber keiner der führenden Vertreter der Arabistik/Islamwissenschaft macht sich darüber Gedanken, daß sich vis a vis Arabiens, auf afrikanischem Boden seit langem nicht nur christliche nubische Königreiche, sondern auch nomadische Blemmeyer (die Beğa) –die z.T. christlich waren, bzw. mit dem Christentum sympatisierten[110]– fanden, die mit ihren Feldzügen bis zum Sinai kamen[111].

Außerdem scheint unter den Islamwissenschaftler unbekannt geblieben zu sein, daß das orientalische Christentum in der Phase der Ausbreitung – und mit ihm kontaktierten primär Muhammed und die Muslime – sich organisatorisch niemals so dargestellt hat wie das byzantinische oder römische. Auch dogmatisch kann man kaum von einem monolithischen Christentum sprechen, im Gegenteil gehören hierzu auch die gnostischen Strömungen, insbesondere der Manichäismus[112]. Deshalb gewinnt der so oft diskutierte, aus dem syrischen (h:n:p) stammende Begriff *hanif*[113] (Sur. 3:69 ff.) eine zusätzliche Dimension, wenn man die Einstellung Mohammeds zum christlichen Mönchtum und einigen christlichen Praktiken bedenkt[113a].

107. SHAHID, Byzantium (A.86)

108. DIHLE, A&O, 68-714.

109. SHAHID, Byzantium, 100ff., 188ff., 330ff., 418ff., 556ff.

110. L.P. KIRWAN, *Rätselhafte Gruppe,* in Versunkene Kulturen, München 1963/1979, 39-56, bes. 46f.; R.T. UPDEGRAFF, *The Blemmyes I: The rise of the Blemmyes and the Roman withdrawal from Nubia under Diocletian (with additional remarks by L. TÖRÖK),* [ ] ANRW II 10.1 (1988) 44-106 [P. SCHOLZ, Nubien, TRE 24 (1994) 682-698.].

111. SHAHID, Byzantium, 548.

112 BÖGLIG, *Das NT und die Idee des manichäischen Mythos,* in G&S, 586-611; s.o. A. 91.

113. EI 3 (1927) 258ff.; TRIMINGHAM, Christianity, 262ff.

113a. WATT/WELCH, 115 ff.

Es ist nicht möglich, die Vielzahl der inzwischen bekannten Fakten herauszustellen. Ich hoffe jedoch klargestellt zu haben, daß Arabien vor dem Auftreten Muhammeds zu einer hellenistisch-christlichen *Oikumene* gehört hatte, in der nicht nur Christen und Juden, sondern auch ihre sakralen Bauten existierten, wie uns das Beispiel der im 8. Jhd. n.Chr zerstörten christlichen Kathedrale in Ṣan'ā'bezeugt[114]. Die Duldung der anderen "Schriftreligionen" war zwar, wie allgemein bekannt[115], von Muhammed empfohlen, für die arabische Halbinsel bestand aber der testamentarische Wunsch des Propheten, keine andere Religion als nur den Islam zu akzeptieren[116]. Das musste weitreichende Folgen verursacht haben. Man suchte alle möglichen Spuren vorheriger Religionen zu beseitigen, treten sie dennoch auf, unterdrückt und verschweigt man sie lieber[117].

3° *die Rezeption ikonischer Mitteilungsformen,* womit nichtverbale Aussagen gemeint sind, also Aussagen, die trotz des Bildverbots – das sich zwischen 720-820 formulierte – im Islam[118] von den Arabern eklektisch verarbeitet worden sind, was sich schon unter den Omajjaden zeigte. Diese These kann durch die Analyse dessen, was man irrigerweise als *islamische Kunst*[119] bezeichnet, untermauert werden. Gerade am Beispiel der Architektur wird deutlich, daß die Bildproduktion der islamischen Welt vollständig durch vorhandene lokale kulturelle ikonische Ausdrucksformen bedingt war, die man im Laufe der Zeit als neue eigenständige Schöpfungen auszugeben suchte. Man kann das sowohl in Ägypten, als auch an

114. NÖLDEKE/Tabari, 201¹ f.
115. NAGEL, Koran, 126ff., 131ff.; BÜRGEL, Allmacht, 88f.
116 IbnISHAQ/GUILLAUME, The life of Muhammad, Oxford(1955), 1978⁵, 523, 525.
117. Beispielhaft der große Katalog der Jemen Ausstellung (W. DAUM/Hg/, Jemen. 3000 Jahre Kunst und Kultur des glücklichen Arabien, Innsbruck/Frankfurt/M 1987), in dem man u.a. nicht einmal ein Wort über die Christen im Jemen sagt (sic!), vgl. meine Besprechung in NUBICA I/II (1987-88) 370; s. auch [W.W. MÜLLER (A.72) 322 ff.]
118. R. PARET, *Schriften zur Frage des Bilderverbots* (1970-1981) in DERS., Schriftem zum Islam, Stuttgart 1981, 213-271; siehe auch BÜRGEL, Allmacht 280.
119. Von "islamischer Kunst" zu sprechen ist kaum möglich, weil es dafür keine überzeugende islamische Grundlagen gibt, man kann höchstens von der *Kunst in der islamischen Welt* berichten, in der sich die lokalen vorislamischen Traditionen niedergeschlagen haben, vgl. GRABAR, Entstehung, 12-27; ETTINGHAUSEN & GRABAR, 23ff.

anderen Beispielen der orientalisch-hellenistischen Ikonizität in islamischer Zeit zwischen Asien und der iberischen Halbinsel sehr gut beobachten. Repräsentativ dafür mögen die Zentren sein, die man allgemein mit Damaskus[120], Jerusalem[121], Kairo[122], Cordoba und Toledo[123] assoziiert. Einige Beispiele können das verdeutlichen:

a) die basilikale Anlage der Johannes-der-Täufer-Kirche in Damaskus[124], die dem Wunsch der Muslime entsprechend in eine Moschee umgewandelt wurde und so als künftiges Vorbild für einige Moscheen übernommen worden ist; damit ist klar, daß die ersten kultischen Bauten der Muslime nichts anderes als eine Usurpation der vorislamischen Sakralarchitektur darstellten[125];

b) der Felsen-Dom in Jerusalem, der eindeutig der frühchristlichen, oktagonalen Architektur huldigt[126] und sich mit einer islamischen Orginalität nicht verbinden läßt;

c) die Buchmalerei[127], die sich – trotz des Bilderverbots – auf dem Boden der christlichen Produktion Syriens und Ägyptens, um nur einige zu nennen (die vorislamischen Vorbilder im Bereich der persischen und

120. RENZ, Islam, 66ff; ETTINGHAUSEN & GRABAR, 37-45.
121. GRABAR, Entstehung, 55f.; RENZ, Islam, 58ff.; ETTINGHAUSEN & GRABAR 28ff. siehe auch R. HILLENBRAND, *Das Vermächtnis des Felsendoms,* in Forschungsforum (Bamberg), 1990, 64-71.
122. D. BRANDENBURG, Islamische Baukunst in Ägypten, Berlin 1966.
123. T. BURCKHARDT, Die maurische Kultur in Spanien, München 1980², 9ff., 196ff.; M. BARRUCAND (Photo A. BEDNORZ), Maurische Architektur in Andalusien, Köln 1991, 43ff., 82ff. [Grundlegend SALMA KHADRA JAYYUSI (Hg.) The Legacy of Muslim Spain, Leiden 1992, bes. 88-175; 583-678]
124. KÜHNEL, Moschee, 15; A. NOTH, in GeArabW, 83f.; RENZ, Islam, 66-77; siehe auch S. BIANCA, Hofhaus und Paradiesgarten, München 1991, 76 (Abb. 31f.).
125. T. BURCKHARDT, Vom Wesen heiliger Kunst, Freiburg iBr. 1990², 143-172; BÜRGEL, Allmacht, 272-276.
126. GRABAR, Entstehung, 55ff.; RENZ, Islam, 59, Abb. 13.
127. Th. ARNOLD, Painting in Islam (1928), ND: New York 1965; R. ETTINGHAUSEN, Arabische Malerei, Genf 1962, 59-135. Hier muß eine Revision der bisherigen Ansichten erfolgen, wenn man die Auswertung der 1972 in der großen Moschee zu Saana gefundenen MSS-Fragmente, ca. 40 000 an der Zahl, berüchsichtigt. Es wird nicht nur die hellenistische Tradition sichtbar, sondern es wird deutlich, daß unter den Umajjaden auch im Süden wichtige kulturelle Entwicklungen stattfanden, die man zu berücksichtigen hat (vBOTHMER, *Architekturbilder*, 4ff.)

asiatischen nichtchristlichen Kulturen sind auch zu berücksichtigen[128]), entwickeln konnte[129];

d) die Ornamentik, die eindeutig sowohl in vorislamischen Textilien, in der Architektur als auch in den Buchmalereien zu finden ist[130] und schließlich die damit verbundene,

e)Teppichkunst, die in den kaukasisch-christlichen Zentren entstanden ist, was die Untersuchungen von V. GANTZHORN nachzuweisen bemüht sind[131].

Diese Ikonizitität verbirgt zahlreiche Probleme, die man um die Frage nach dem Zeichen *Buch / Schrift* zu erweitern hat. Das Buch wird nämlich in gewisserweise zum *Ikon* des Islam, verstärkt durch die Kalligraphie[132], die zwischen Bild und Wort oszillierte und damit dem hellenistisch-christlichen nahe steht, weil hier, wie das Beispiel von Mani zeigt[133], die gleiche Idee Pate gestanden hat, nämlich die Idee, die Sakralität des lebendigen Gotteswortes durch die Schönheit der Schrift zu manifestieren[134].

Aus Vorstehendem ergeben sich einige Voraussetzungen einer Kultur, die deutlich machen, daß *das Arabisch-islamische nur als Vermittler und nicht als schöpferisch zu gelten hat.* Die qur'ānische Frage möchte ich jedoch ausklammern; sie gehört zwar dazu, kann aber angesichts des Forschungstandes noch nicht eindeutig beantwortet werden, gerade was die

128. Schon STRZYGOWSKI, AsiensKunst, 346ff., 403, 576 und ihm folgten: E. DIEZ, K. OTTO-DORN u.a.
129. GRABAR, Entwicklung, 83f. ETTINGHAUSEN /a.127/
130. H. BUCHTAL, *Hellenistic miniatures in early Islamic manuscripts,* ARS ISLAMICA 7(1940) 125-133; K. WEITZMANN, *The Greek sources of Islamic scientific illustrations,* in Archaeologica orientalia in memorian Ernst Herzfeld (H.g. v. G.C. MILES), Locust Valley 1952, 244-266; J.M. ROGERS, The Topkapi Saray Museum, New York/ Boston 1980, 11-27; vBOTHMER, *Architekturbilder,* Abb. I-II (mit Kommentar);
131. V. GANTZHORN, Der christlich orientalische Teppich, Köln 1990 (Diss. Uni Tübingen) 13-46.
132. KÜHNEL, Schriftkunst; SCHIMMEL, Calligraphy and Islamic culture, Kerkonian Ser., New York 1984; BÜRGEL, Allmacht, 276ff. [A. FERNÁNDEZ-PUERTAS, Calligraphy in Al-Andalus, in JAYYUSI /A.123/, 639-676]
133. P. NAGEL, *Ζωγραφεῖν und das Bild des "Mani" in den koptisch-manichäischen Texten,* in FS K. ONASCH hrsg. v. H. Goltz, Eikon und Logos, Halle/Saale, 1981, Bd.2., 199-238.
134. BÜRGEL, Allmacht, 276-280.

Zusammenhänge mit dem hellenistisch-synkretistischen Komplex anbelangt. Das wird inzwischen auch in der populär und allgemein zugänglichen Literatur deutlicher[135]. In einigen unausgewogenen und oberflächlichen Veröffentlichungen kommt noch immer eine Einseitigkeit zum Ausdruck, die das Arabisch-islamische als ein kulturzündendes Element, sogar für das Europäische betrachtet[136].

Weiter darf nicht verkannt werden, daß sich die Araber (auch noch unter den Abbassiden) prinzipiell fremder Intellektueller (Christen und Juden) bedient haben[136a]. Sie selber konnten nur selten und wenn dann nur schlecht griechisch[137]. Deshalb kann nicht verwundern, daß man den *Arabern* eine gewisse geistig-kulturelle Abhängigkeit und Einseitigkeit zuschreiben muß[138]. Sie hat schliesslich dazu geführt, daß bald Mongolen[139] und Türken neben den Iranern[139a] zur treibenden Kraft innerhalb des Islam wurden und ab der Zeit der Kreuzzüge[140] neue Akzente, auch was das Griechische anbelangt, setzen konnten.

135. EUROPA/Orient und dort zit. Lit., 887-812.
136. Ein klassisches Beispiel für eine solche Einseitigkeit liefert S. HUNKE, Allahs Sonne über dem Abendland (1960), Frankfurt /M 1965² (seit dem zahlreiche weitere Auflagen).
136a. SCHAEDER, Mensch, 213; A. SCHALL, Studien über griechische Fremdwörter im Syrischen, Darmstadt 1960; immer noch von Bedeutung M. STEINSCHNEIDER (1816-1907), Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen, ND Graz 1960 (erste Buchveröffentlichung).
137. G. ENDRESS & D. GUTAS, Glossarium graeco-arabicum, Leiden 1990 (vol. 1)
138. Es gehört hierher die gesamte Diskussion über die "Mittler"-Rolle der Araber, aber auch die Frage nach der kulturellen Autonomie, die zweifelsohne erst später, ca. um 1000 zu konstatieren ist (zur Diskussion F. GABRIELLI, *Die Araber und der Islam - eine Konfession und eine Zivilisation,* in CRESPI, 7-20; PIRENNE, Mohammed und die dort enthaltenen Diskussionsbeiträge; WATT, Einfluß).
139. BROCKELMANN, GeIslamVöl, 219-247; siehe auch N. JORGA, Geschichte des osmanischen Reiches (1908), 5.Bde, hier bes. Bd.1, ND: Frankfurt/M 1990, B. SPULER, GeschIslamLänder. Die Mongolenzeit, HdbOr, Leiden 1953; [inzwischen eine umfangreiche Monographie von T. NAGEL, Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters, München 1993]
139a. SCHAEDER, Mench, 288ff. auch im kunsthistorischen Sinne laßen sich einige Beispiele nennen: CH.K. WILKINSON, Nishapur. Some early islamic buildings and their decoration, New York 1986; [B. FINSTER, Frühe iranische Moscheen, AMI, Ergbd. 19, Berlin 1994].
140. H.E. MAYER, Geschichte der Kreuzzüge, Stuttgart 1989⁷, 227-252 (mit einer vorzüglichen Bibliographie).

Die Assimilierung der Araber mit den unterworfenen Völkern, die relativ schnell islamisiert wurden – so insbesondere in Ägypten (Kopten)[141], Nordafrika (Berber)[142] und Spanien (Mozaraber)[143] – vollzog sich noch vor dem Jahre 1000, weshalb sie noch als Kontinuität mit der Spätantike verstanden werden kann[144].

Zusammenfassend ist festzustellen, daß nicht das *Hellenische,* sondern das *Hellenistische* die Araber noch in vorislamischer Zeit erfasst und mit der postalexandrischen Kultur konfrontiert hatte. Die Araber waren in den *Limes* Gebieten auf dem besten Weg, ganz in der hellenistischen Kultur aufzugehen[145]. Sie dienten als Söldner in den Grenzregionen des römischen Imperiums, wo sie z.T. griechisch sprachen – obwohl man auch hier gewisse Einschränkungen machen muß. Primär waren es wahrscheinlich die Blemmeyer (=Beğa)[146] – die den Arabern nicht gleichzusetzen sind – und die Nabatäer[147], die Griechisch als *lingua franca,* neben dem Aramäischen, verwendeten, für was u.a. die bilingualen Inschriften sprechen[148]. Eine besondere Stellung in der orientalisch-hellenistischen Welt dürfte aber Palmyra eingenommen haben[149]. Diese Stadt läßt sich eindeutig als arabisch-hellenistischer Staat betrachten, in dem sogar griechische Philosophie gepflegt wurde. Zenobia holte nicht nur den Neoplatoniker Longinos Cassius an ihren Hof[150], sondern auch den christlichen "Häretiker" und Bischof Paulos v. Samosata[151]. Beide legen Zeugnis von einer philohellenen Kultur ab und erlauben anzunehmen, daß sich das *Hellenistische* als ein freies, von Rom unabhängiges kulturelles Gefüge eindrucksvoll manifestieren konnte.

141. H. HALM, in GeArabW, 166-199; DERS., Mahdi, 361ff.
142. H.-R. SINGER, in GeArabW 264-322.
143. VERNET, Kultur; CRESPI, Araber, 87-110, 119-280.
144. B. LYON, *Die wissenschaftliche Diskussion über das Ende der Antike und den Beginn des Mittelalters,* in PIRENNE, Mohammed, 7-20; LEWIS, Welt, 89ff.
145. GRAF, *Saracens,* 19ff.; SHAHÎD, *Byzantium*; siehe auch M. RODINSON, *Les Arabes dans le monde gréco-romain,* ANNALES 21 (1966) 1082-1086. [siehe auch diverse LIMESFORSCHUNG Kongresse]
146. CHRISTIDES, *Blemmyes*; siehe auch D. KURTH, H.-J. THISSEN und M. WEBER, Kölner ägyptische Papyri, Opladen 1980, 114-118 (Freilassungsurkunde des Blemmyerkönigs Barachia).
147. NEGEV, *The Nabateans and the Provincia Arabia* ANRW II (1977) DERS., *Die Nabatäer,* ANTIKE WELT SNr,4, Jg. 1976.
148. siehe oben A. 99ff.; auch im Umajjaden-Wüstenschloß in Qusair Amra fanden sich bilinguale griechisch-arabische Inschriften (GRABAR, Entstehung, 53)
149. G.W. BOWERSOCK, Roman Arabia, Cambridge/Mass. 1983, 123-137; PALMYRA (Ausstellungskatalog): Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt, Linz 1987, bes R. FELLMANN, *Palmyra zwischen Hellenismus und Römerzeit,* 123-127; H.J.W. DRIJVERS, *Zenobia und die Auseinandersetzung zwischen Palmyra und Rom,* 128-130.

Erst die politischen Umstände und die Auseinandersetzungen zwischen Byzanz und Persien ließen die besondere Situation entstehen, in der der Islam eine Funktion einnehmen konnte, die eine neue Konstellation erzeugen mußte, nämlich den Widerstand gegen den Hellenismus, von dem das Christentum und die europäische Kultur jedoch niemals ganz frei geworden ist[152].

PIOTR O. SCHOLZ

* Dieser Vortrag kann nicht in monographischem Sinne abgeschlossen und vollständig sein, was verständlich ist, wenn man Konferenz – bzw. Kongreßbeiträge als diskussionsanregende Forschungsberichte betrachtet. Die tatsächlich entstandene Diskussion hat mich veranlaßt, meinen Beitrag mehr als das sonst nötig gewesen wäre, mit Anmerkungen zu versehen, die z.T. als Erweiterung und Ergänzung des notwendigerweise kurzgehaltenen Vortrags zu verstehen sind und manchen polemischen Ansätzen Rechnung tragen möchten. Gleichzeitig muß hervorgehoben werden, daß sowohl die Grundthese – als Beispiel kann man hier die Feststellung von A. NEUWIRTH: *"...nicht nur die bergenzte Auswahl, sondern auch die in späthellenistischer Zeit vorgenommene Umformung vieler genuiner Werke zu systematisierenden Paraphrasen und Epitomen /.../ mußte später die Möglichkeit der Muslime zu einer fruchtbaren Auseinandersetzung mit dem antiken Erbe einengen, da sich ihnen der schöpferische Denkprozeß der genuinen Werke durch das Medium der systematisierenden Bearbeitung hindurch nicht mehr darbot.* (in Lex IslamW I, 45; Hervorhebung von P.S.) zitieren – als auch die Gesamtproblematik kein novum in der bisherigen Forschung darstellen (SCHAEDER, Mensch, 149-60; ROSENTHAL, Fortleben;

150. KIPAULY III, 731/732 (v. H. DÖRRIE); A. DIHLE, Die griechische u. lateinische Literatur der Kaiserzeit, München 1989, 372, 378f.
151. F. LOOFS, Paulus von Samosata, TU 44, Berlin 1924, 5, 13ff.
152. [In dieser Hinsicht sind einige Beiträge des 4. Symposions des Mediävistenverbandes in Köln 1991 von besonderem Interesse, vgl. O. ENGELS & P. SCHREINER (Hg.), Die Begegnung des Westens mit dem Osten, Sigmaringen 1993.]

KLEIN-FRANKE, Tradition u. dort zit. Lit.). Wenn jedoch eine zusammenfassende Betrachtung vorgenommen wird, dann nur um der Vielschichtigkeit dieser Problematik gerecht zu werden. Es geht nicht nur darum, den traditionsreichen Versuch der Rezeption der griechischen Wissenschaft und Philosophie im arabischen Schrifttum nachzugehen, sondern auch um die Komplexität der kulturellen Begegnung zwischen dem *Hellenischen* (d.h. dem rein Griechischen) und *Hellenistischen* (d.h. dem Graekosemitischen, -iranischen, -ägyptischen u.ä.) –in allen seinen Facetten–auf der einen Seite, und dem Arabischen, in der vorislamischen und der islamischen Ausprägung, auf der anderen Seite. Daraus folgt, daß man nicht nur die Hintergründe der Entstehung des Islam berühren muß, sondern auch die Frage nach den Grenzen des *Hellenistischen* im Kontext der Islamisierung (d.h. der Bewußtseinswerdung der qur'ānischen Eigenständigkeit gegenüber dem Anderen) stellen muß (einen Versuch in dieser Richtung vollzog COLPE, *Ausbreitung*). Daß sich deshalb das abzeichnende Spectrum nur unter Berücksichtigung von Ergebnissen zahlreicher Einzelwissenschaften (BURCKHARDT, siehe Motto; MEIER, Welt, 11-33) erzielen laßen kann, muß ersichtlich sein (siehe dazu die Beiträge der Konferenz mit dem Thema: *Deutsche Historie und Geschichte der Ökumene,* in SAECULUM 40 (1989) 130-212). Man denke nur an die Altertums-, Religions-, Kunstwissenschaften, und die Orientalistik, hierbei insbesondere an die Semitistik und Arabistik, die Geschichte, Archäologie und Theologie, um die wichtigsten zu nennen. Man erkennt dabei, daß die Forschung auf vielen hier erwähnten Gebieten sehr unterschiedlich ausfällt und somit die erzielten Ergebnisse deshalb nicht den gleichen Stellenwert haben können. Beispielhaft ist die Erforschung des NT im Rahmen der hellenistischen Literatur (H.D. BETZ, TRE 15 (1986) 19-35, bes. 22ff., mit einer umfangreichen Bibl.) und der Geschichte (ANRW II 16-28), oder sogar die Qur'ān-Forschung (T. NAGEL, *Der Inhalt des Korans als Problem der historischen Forschung,* OLZ 84 (1989) 133/142; Siehe auch DERs., Koran, 15-85; W. GRAHAM, *Koran und Ḥādīṯ* in HEINRICHS, OrMA, 166-201), die in keinem Verhältnis zu der Erforschung der vorislamischen orientalischen Literatur steht. Dem vorzubeugen wäre m.E. gerade im Rahmen der Graeco-arabica möglich, obwohl nicht ausreichend. Die vernachlässigte Kunde vom christlichen Orient, die ich hier repräsentiere, hat seit ihren Anfängen (CDG MÜLLER u.a., KlWöChOr. 362-77) keine Mühe gescheut die Grundlagen zu erforschen, die einerseits zum Untergang des Christentums im Orient, andererseits zu dem reichen Schatz an Literaturen – die heute nur am Rande behandelt werden, wie das NHdbLtWiss (HEINRICHS, OrMA) zeigt (vgl. dazu BROCKELMANN, Gesch.d.christLitt.) – geführt haben. Aus dieser Diskrepanz wird deutlich, daß man sich bei einigen Argumenten immer noch auf hypothetische Annahmen stützen muß und sie daher mehr als Forschungsthesen und nicht als Feststellungen zu verstehen hat. Eine wünschenswerte Bewertung der Kunde v.christl. Orient– die in Deutschland an keiner Universität mehr als selbstständiges Fach, wie z.B. die Arabistik oder Islamwissenschaft, vertreten ist (man kann sie höchstens noch als Rumpffach mit alibi Funktion bezeichnen, für was auch die ablehnende Haltung der DFG gegenüber der Gutachteraus wahl aus diesen Kreisen spricht /so nach Auskunft von Hr. Prof. Dr. CDG Müller, Bonn/) – könnte hier Abhilfe leisten. So lange das jedoch nicht der Fall ist, erscheint es notwendig, weiterhin postulativ darauf hinzuweisen, daß gerade im Bereich der Graeco-arabica die internationale Chance besteht, diesen Sachverhalt zu tadeln und den entsprechenden Forschungszweig zu förndern.

Die verwendeten Abkürzungen der am häufigsten zitierten Literatur finden sich am Ende des Beitrages (zu den nicht verzeichneten Abkürzungen siehe RGG^3 und TRE).

Nachtrag (1995): Es erweist sich nach vier Jahren als notwendig, den im Sommer 1991 gehaltenen Vortrag, dessen Problematik weiterhin im Zentrum der gegenwärtigen Diskussion steht, mindestens geringfügig zu ergänzen und zu verbessern. Die Literatur zu dieser Thematik ist sehr angewachsen; es ist jedoch, sowohl räumlich als auch zeitlich, nicht mehr möglich jede Neuheit zu berücksichtigen, zumal deren Vielzahl nicht immer in Relation zu der zu erwartenden inhaltlichen Qualität steht (hierzu siehe den Rezensionsteil in NUBICA III/2 (1989-1993) im Druck). Ich habe mich deshalb auf die wichtigsten Veröffentlichungen nach 1991, die meine These direkt betreffen, beschränkt und sie durch Einführung in Eckklammern [...] kenntlich gemacht.

Für die Genese und die vorislamische Begegnung der Griechen mit den Arabern ist die Arbeit von A. DIHLE (Die Griechen und die Fremden, München 1994) hervorzuheben, weil sie verdeutlicht, daß es die sich verselbständigenden orientalischen Kirchen waren, die der Islamisierung den Boden geebnet haben (S. 127f.). Auch die Arbeit von G. ZIETHEN (*Legationes externae in der frührömischen Kaiserzeit: Indi- Αἰθίοπες-Σῆρες,* NUBICA III/1 (1989-1993) 141-197 und dort auch die weiterführende Lit.) stellt eine interessante Vertiefung von Forschungen, die u.a. J. DESANGES in seiner bahnbrechenden klassischen Monographie (Recherches sur l'activité des Méditerranées aux confins de l'Afrique, Rome 1978) vorgelegt hat.

Der hier nur am Rande erwähnte Raum um das Rote Meer erweist sich für die Problematik des Hellenismus (P. SCHOLZ, *Hellenismus und seine Folgen südlich Ägyptens bis in die Zeit der Islamisierung,* NUBICA IV (1994) im Druck) in Bezug auf die Frage nach den hellenistisch-christlichen Spuren in Äthiopien und Schwarzafrika (A.J. ARKELL, *The influence of Christian Nubia in the Chad area between A.D. 800-1200,* KUSH XI (1963) 315-319; J. CUOQ, Islamisation de la Nubie chretienne VIIe-XVIe, Paris 1986; P. SCHOLZ, Kusch-Meroë-Nubien, Antike Welt Snr. Jg. 1986/1987, 139ff.) als immer bedeutungsvoller u.a. auch durch das hellenistische Christentum, das die spätere Islamisierung erleichtert hat. Ebenso verhält es sich mit den Gebieten entlang der sog. Seidenstraße (HAUSSIG /A.46/; M. YALDIZ, Archäologie und Kunstgeschichte Chinesisch-Zentralasiens, Leiden 1987; siehe auch J. TUBACH, *Verbindungen und ihre Grundlagen zwischen dem Mittel – und Roten Meer und Fernen Osten. Die nestorianische Kirche in China,* NUBICA IV (1994) im Druck), deren Erforschung eine unaufhaltsame Renaissance erlebt, die einiges Neue, bzw. endlich Veröffentlichte ans Tageslicht bringt.

Leider ist mir das gros der 1993 in Delphi gehaltenen Beiträge, die hier aufgrund des Hauptthemas: *Hellenismus* zu berücksichtigen wären, bisher – wg. meiner Abwesenheit – unbekannt geblieben.

BIBLIOGRAPHIE UND ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS
(Die am häufigsten verwendete Literatur)

AAE	ARABIAN ARCHAEOLOGY AND EPIGRAPHY (ed. D.T. POTTS) seit 1989
AGATHARCHIDES/Burstein	AGATHARCHIDES of Cnidus, On the Erythraean Sea, Transl. from the Greek and ed. by S.M. BURSTEIN, London 1989.
AKTEN 1988	AKTEN des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie Berlin 1988, Mainz 1990.
ANDRAE,	T. ANDRAE,Der Ursprung des Islams und das Christentum, Uppsala/Stockholm 1926.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, hrsg. v. H. TEMPORINI & W. HAASE, Berlin/N.Y.
ARBERRY, Religion	A.H. ARBERRY (Hg), Religion in the Middle East, Vol. I: Judaism and Christianity, Cambridge u.a. 1969
AT-NT	Altes bzw. Neues Testament.
BELL, Origin	R. BELL, The origin of Islam in its Christian environment, London 1926 (ND 1968)
BICHLER, Hellenismus	R. BICHLER, "Hellenismus" Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs, Darmstadt 1983.
BROCKELMANN, GeschChrLitt,	C. BROCKELMANN u.a., Geschichte der christlichen Litteraturen des Orients, Leipzig 1909[2] (ND 1979).
BROCKELMANN, GeIslamVöl	DERS., Geschichte der islamischen Völker und Staaten, München/Berlin 1939.
BOARDMAN, Handel	J. BOARDMAN, Kolonien und Handel der Griechen (1973[2]), München 1981.
BÖHLIG, G&S	A. BÖHLIG, Gnosis und Synkretismus, Tübingen 1989.
v.BOTHMER, Architekturbilder	H.-C. Graf von BOTHMER, *Architekturbilder im Koran*, PANTHEON XLV (1987) 3-21.
BUHARI, Nachrichten	Sahih al-BUHARI, Nachrichten und Taten und Aussprüchen des Propheten Muhammad, Stuttgart 1991.

BUSSE, Beziehungen	H. BUSSE, Die theologischen Beziehungen des Islam zu Judentum und Christentum. Grundlagen des Dialogs im Koran und die gegenwärtige Situation, Darmstadt 1988.
CAH/HellW	The Cambridge Ancient History[2], VII, The hellentistic world, ed. F.W. WALBANK u.a., Cambridge u.a. 1984[2].
CHRISTIDES, *Narrations*	V. CHRISTIDES, *Once angain the "Narrations" of Nilus Sinaiticus*, BYZANTION 43(1973) 39-50.
CHRISTIDES, *Blemmyes*	DERS., *Ethnic movements in southern Egypt and northern Sudan: Blemmyes-Beja and early Arab Egypt until 707 AD,* Listy filologické/Prag, 103(1980) 129-143.
CLOT, Raschid	A. CLOT, Harun al-Raschid, München/Zürich 1988.
COLPE, *Ausbreitung*	C. COLPE, *Von der Ausbreitung des Griechentums zur Enthellenisierung des Orients,* in HEINRICHS, OrMA, 31-67
CRESPI, Araber	G. CRESPI (Hg.), Die Araber in Europa, Stuttgart u.a. 1985
DAUM, UrsemitRel	W.DAUM, Ursemitische Religion, Stuttgart u.a. 1985.
DIETRICH/Synkretismus	A. DIETRICH, (Hg), Synkretismus im syrisch-persischen Kulturgebiet, Göttingen 1975.
DIHLE, A&O	A. DIHLE, Antike und Orient, Gesammelte Aufsätze hrsg. von V. PÖSCHEL & H. PETERSMANN, Suppl.Sitzb. HAW Phil-hist kl 2(1983), Heidelberg 1984
DRIJVERS, Antioch	H.J.W. DRIVJERS, East of Antioch, London 1984.
EI, EI[2]	Encyclopädie des Islam, Leiden 1, 1913-9, 1938. Encyclopédie des Islam, 2. Aufl. seit 1954-
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ	ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ. International Meeting of History & Archaeology (Delphi 6-9 Nov 1986) Athens 1991.
ETTINGHAUSSEN & GRABAR	R. ETTINGHAUSEN and D. GRABAR, The Art and Architecture of Islam 650-1250, /1987 Penguin Book/ND: New Haven/London 1994
EUROPA/Orient	G. SIEVERNICH/H. BUDDE (Hg), Europa und der Orient 800-1900, Ausstellungskatalog Berlin

	1989, Gütersloh/München 1989.
GeArabW	Geschichte der arabischen Welt hrsg. v. U. HAARMANN, München 1987.
GEHRKE, GeHell	H.-J. GEHRKE, Geschichte des Hellenismus, München 1990.
GRABAR, Alhambra	O. GRABAR, Die Alhambra, Köln 1981.
GRABAR, Entstehung	DERS., Die Enstehung der islamischen Kunst, Köln 1977.
GRAF, *Saracens*	D. GRAF, *The Saracens and the defense of the Arabian frontier,* BASOR 1978, No 229, 1-26
GRIFFITH, Mercenaries	G.T GRIFFITH, The mercenaries of the Hellenistic world (1935), ND: Chicago 1984.
GROHMANN, Arabien	A. GROHMANN, Arabien, HdbAW, München 1963.
GROOM, Frankincense	N. GROOM, Frankincense and Myrrh. A study of the Arabian Incense trade, London/N.Y. 1981.
HADAS, HellKult	M. HADAS, Hellenistische Kultur (1959), Berlin Frankfurt/M -Wien 1981
HALM, Mahdi	H. HALM, Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden, München 1991.
HENGEL, J&H	M. HENGEL, Judentum und Hellenismus, Tübingen 1973^{2}.
HEINRICHS, OrMA	W. HEINRICHS, (Hg), Orientalisches Mittelalter, NHdbLitWiss 5, Wiesbaden 1990.
HÖGEMANN, Alexander	P. HÖGEMANN, Alexander der Große und Arabien, Zetemata 82, München 1985.
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster
KIENITZ, GeÄgyptens	F.K. KIENITZ, Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jhdt v.d. Ztw., Berlin 1953.
KLEIN-FRANKE, Tradition	Die klassische Antike in der Tradition des Islam, Darmstadt 1980.
KLL	KINDLERS Literatur Lexikon, 8. Bde Zürich 1965
KlPAULY	Der Kleine PAULY, Lexikon des Antike, hg. v. K. ZIEGLER und W. SONTHEIMER, 5. Bde, Stuttgart 1956-1975
KlWöChOr	Kleines Wörterbuch des christlichen Orient, hrsg. v. J. ASSFALG/P. KRÜGER, Wiesbaden 1975.
KlWöHell	Kleines Wörterbuch des Hellenismus, hrsg. v. H.H. SCHMITT/E. VOGT, Wiesbaden 1988.

KORNEMANN, Weltgeschichte	E. KORNEMANN, Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Mohammed, 2. Bde, München 1948-49
KÜHNEL, Moschee	E. KÜHNEL,, Die Moschee, Graz 1974^{2}.
KÜHNEL, Schriftkunst	DERS., Islamische Schriftkunst (1942), Graz 1986^{2}.
LexFrühGrGesch	G. STRASBURGER, Lexikon zur frühgriechischen Geschichte, Zürich/München 1984.
LexIslamW	Lexikon der islamischen Welt, hrsg v. K. KREISER/W. DIEM/H.G. MAJER, Stuttgart 1974, 3 Bde.
LEWIS, Welt	B. LEWIS, Die Welt der Ungläubigen. Wie der Islam Europa entdeckte, Berlin u.a. 1983
MANTRAN, Islam	R. MANTRAN, Les grandes dates de l'Islam, Paris 1990
MEIER, Welt	Ch. MEIER, Die Welt der Geschichte und die Provinz des Historikers, Berlin 1989.
MOMIGLIANO, Hochkulturen	A. MOMIGLIANO, Hochkulturen im Hellenismus, München 1979.
MOMIGLIANO, Wege	A. MOMIGLIANO, Wege in die alte Welt (1955-1984), Berlin 1991.
CDG MÜLLER, Kirche	CDG MÜLLER, Kirche und Mission unter den Arabern in vorislamischer Zeit, Tübingen 1967.
ND	Nachdruck, Neudruck, Reprint
NAGEL, Koran	T. NAGEL, Der Koran, Einführung..., München 1983
NEUWIRTH, *Gotteswort*	A. NEUWIRTH, *Gotteswort und Nationalsprache. Zur Motivation der frühen arabischen Philologen,* Forschungsforum, Berichte aus der Otto-Friedrich Universität Bamberg, 1990, Hf 2, 18-28.
NÖLDEKE, Tabari	Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arab. Chronik des TABARI (1879), ND: Graz 1973
NUBICA	International Journal for Coptic, Meroitic, Nubian, Ethiopian and Related Studies (ed. P. Scholz et all.) seit 1987.
PARET, Koran	R. PARET, Der Koran (Übersetzung+Kommentar), Stuttgart u. a. 1979^{2}.
PARET, Mohammed	DERS., Mohammed und der Koran, Stuttgart u.a. 1957 (1985^{6})

PIRENNE, Mohammed	H. PIRENNE u.a., Mohammed und Karl der Große. Geburt des Abendlandes (1938), Stuttgart/Zürich 1987
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart 1950 - (bis heute 16 Bde; - Ianus)
RENZ, Islam	A. RENZ, Geschichte und Stätten des Islam von Spanien bis Indien, München 1977
RGG², RGG³	Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen 1, 1927- 5, 19312 (+Reg. 1932); 1, 1956- 6, 1962³ (+Reg. 1965)
ROBBE, Welt	M. ROBBE (Hg), Welt des Islam, Leipzig u.a. 1991².
RODINSON, Faszination	M. RODINSON, Die Faszination des Islam, München 1985
ROSENTHAL, Fortleben	F. ROSENTHAL, Das Fortleben der Antike im Islam, Zürich/Stuttggart 1965
SALZBACHER, Mönche	R. SALZBACHER, Mönche, Pilger und Sarazenen, Altenberge 1989 (Münster. Theol. -Abh. 3)
SCHAEDER, Mensch	H.H. SCHAEDER, Der Mensch im Orient und Okzident, München 1960
SCHIMMEL, Muhammad	A. SCHIMMEL, Und Muhammad ist sein Prophet: Die Verehrung des Propheten in der islamischen Frömmigkeit, München 1989².
SCHNEEMELCHER, NtlApok	W. SCHNEEMELCHER (Hg), Neutestamentlichen Apokryphen⁵, Tübingen, 2. Bde, 1987, 1989.
SCHNEIDER, Kulturgesch.	C. SCHNEIDER, Kulturgeschichte des Hellenismus, München 1967-69, 2. Bde
SHAHID, Byzantium	I. SHAHID, Byzantium and the Arabs in the fourth century, Washington D.C. 1984
SHAHID, Rome	I. SHAHID, Rome and the Arabs. A prologomenon to the study of Byzantium and the Arabs, Washington 1984
SPEYER, Erzählungen	H. SPEYER, Die biblischen Erzählungen im Qoran, Diss.Phil. Frankfurt/M. 1921 (ND Hildesheim 1971³)
SPULER, Denken	B. SPULER, Hellenistisches Denken im Islam, SAECULUM 5 (1954) 179-193
SOURDEL-THOMINE/SPULER, Kunst	J. SOURDEL-THOMINE/SPULER, Die Kunst des Islam, PKG IV, Berlin 1973 (ND: 1984)
STRZYGOWSKI, AsiensKunst	J. STRZYGOWSKI, Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung, Augsburg 1930
TRE	Theologische Realenzyklopädie, Berlin/N.Y. 1974 (bis heute 24 Bde)
TRIMINGHAM, Christianity	J.S. TRIMINGHAM, Christianity among the Arabs in pre-islamic times, London & N.Y. 1979
VermIslam	J. SCHACHT/C.E. BOSWORTH (Hg), Das Vermächtnis des Islams (1974), Zürich/München 1980, 2Bde.
VERNET, Kultur	J. VERNET, Die spanisch-arabische Kultur in Orient und Okzident, Zürich/München 1984
WATT, Einfluß	W. Montgomery WATT, Die Einfluß des Islam auf das europäische Mittelalter, Berlin 1988
WATT/WELCH	W. Montgomery WATT/A.T. WELCH, Der Islam I. Mohammed und die Frühzeit - Islamisches Recht - Religiöses Leben, Stuttgart u.a. 1980 (RdM 25, 1)
WELLHAUSEN, Reste	J. WELLHAUSEN, Reste arabischen Heidentums, Berlin/Leipzig 1927²

Al-Bīrūnī und der griechische Parthenoperoman

Im Jahre 1967 wurde durch den pakistanischen Gelehrten Mujammad Shafi ein großes Fragment von 'Unṣurīs (gest. 1039/40) bislang verschollenem Versepos "Wāmiq u 'Aḏrā" bekanntgemacht.[1] Die Namen der handelnden Personen wie der Orte ließen sogleich daran denken, daß der Dichterkönig an al Maḥmūds Hof in Ghazna einen altgriechischen Erzählstoff verarbeiter hat, wenngleich noch unklar war, um welchen es sich handelte und ob noch etwas davon erhalten war. Die Geschichte der allmählichen Identifizierung durch die Forschung der letzten Jahrzehnte ist vielleicht noch spannender zu erzählen als es die Handlung selbst je war, denn vollständig ist sie immer noch nicht zu rekonstruieren.

V. A. Sachranov vermutete als erster, daß ein griechischer Prosaroman zugrunde lag, und zwar der von "Parthenope", wozu er bereits drei erhaltene Papyrusbruchstücke zum Vergleich heranzog und einige Parallelen feststellte.[2] Inga Kaladze, dem eine 1983 erschienene Sammlung aller Fragmente 'Unṣurīs verdankt wird, lehnte dies zwar ab[3], erkannte aber die Parallelen mit dem Grundmuster des griechischen Romans im allge-

1. *Maṯnawī Wāmiq-o-'Aḏrā ta'līf Abu l-Qāsim Ḥasan ibn Aḥmad 'Unṣurī,* Lahore 1967.
2. Persidskaja versija grečeskogo romana. In: *Internacional'noe i nacional'noe v literaturach vostoka,* Moskau 1972, S. 187f.
3. *Epičeskoe nasledie Unsuri,* Tbilissi 1983, S. 37f.

meinen an.[4] Inzwischen aber war Herwig Maehler ohne Kenntnis der orientalischen Parallelüberlieferung die richtige Zusammensetzung der drei Papyrusfragmente gelungen, die er dem Anfangsteil des Parthenoperomans zuweisen konnte.[5] Auf dieser Grundlage kamen dann Tomas Häg und Bo Utas zu dem sicheren Schluß, daß das Epos des 'Unṣurī den griechischen Roman ziemlich getreu reproduziert, soweit sich die Parallelität verfolgen-läßt.[6] Damit war auch klar, daß "'Aḏrā" als "redender Name" der griechischen "Parthenope" entsprechen soll.

Aus den beiden Überlieferungssträgen läßt sich die Handlung wenigstens in der ersten Hälfte des Romans rekonstruieren.[7] Die pseudohistorische Aufmachung erinnert an Charitons "Kallirhoe"; während dort die Hauptpersonen aus Thukydides entlehnt sind, stammen sie in dem anonymen Parthenoperoman aus Herodot.[8] Man kann mit Hägg den einen wie den anderen durchaus als einen historischen Roman in modernen Sinn dieser Bezeichnung ansehen.[9] Parthenope ist die Tochter des Polykrates, des Tyrannen auf Samos, ihr Geliebter ist Metiochos, der, von seiner Stiefmutter Hegesipyle vertrieben, auf die Insel kommt. Bei Gelegenheit eines Symposiums unter der Leitung des Philosophen Anaximenes streiten sie sich über das Wesen des Eros, was aber ihrer wachsenden Verliebtheit keinen Abbruch tut. Dann aber folgt die für den antiken Roman obligatorische Trennung der Liebenden. Nach dem Tod des Polykrates hat sich Parthenope der Nachstellungen seines Nachfolgers Maiandrios zu erwehren, wird in die Sklaverei verkauft, unter Umständen, die nicht mehr deutlich sind, kommt sie nach Rhegion in Unteritalien zu dem Tyrannen

4. *Ebenda,* S. 31f.
5. Der Metiochos-Parthenope-Roman. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 23, 1976, S. 1-20; vgl. M. Gronewald, *Ein neues Fragment aus dem Metiochos-Parthenope-Roman* (Ostrakon Bodl. 2175 = Pack² 2782). *Ebenda* 24, 1977, S. 21f.
6. T. Hägg, The Parthenope romance decapitated? In: *Sympoles Osloenses* 59, 1984, S. 83f.
7. T. Hägg, Metiochus at Polykrates' court.: In *Eranos* 83, 1985, S. 92-102; B. Utas, Did 'Adhrā remain a virgin? In: *Orientale Suecana* 33-35, 1984-86, S. 431-437.
8. 3, 124; 6,23.39-41; 7,165.
9. Callirhoe and Parthenope: The beginnings of the historical novel. In: *Classical Antiquity* 6, 1987, S.184-204,bes. 198f.

Anaxilaos, schließlich wird sie allem Anschein nach auch noch an den persischen Königshof verschlagen. Das weitere ist ungewiß, am happy end ist trotzdem nicht zu zweifeln.

Wie aber soll man den Weg der Vermittlung von dem griechischen Roman, der vermutlich im ersten Jahrhundert v.Chr. entstanden ist, bis hin zu dem tausend Jahre später verfaßten persischen Epos rekonstruieren? Utas hat in einer sorgfältigen Analyse der griechischen Eigennamen in beiden Fassungen gezeigt, daß sie im Persischen nur sehr wenig verunstaltet sind, so daß man nicht allzu viele Zwischenstadien oder möglichst gar keine ansetzen sollte.[10] Kaladze rechnet nun tatsächlich mit der Möglichkeit, daß ʿUnṣurī den griechischen Erzählstoff auf eine direkte Weise kennengelernt und selbst übersetzt hat.[11] Dagegen spricht unter anderem dies, daß der Roman zwar bis ins zweite oder dritte Jahrhundert u.Z. populär gewesen ist, wie die Papyri und Fußbodenmosaiken bei Antiochen[12] zeigen, daß aber Erwähnungen aus byzantinischer Zeit fehlen. Ibn an-Nadīm nennt in seinem auf Vollständigkeit angelegten Fihrist einige obskure Titel von Unterhaltungsliteratur griechischer Herkunft, auch hier findet sich nichts Entsprechendes.[13] Man sollte daher annehmen, daß die Parthenopegeschichte schon längst zur Zeit ihrer Popularität im griechischen Raum entweder ins Syrische oder ins Persische übergegangen war. Bei Ibn an-Nadīm finden wir an anderer Stelle den von ʿUnṣūrī her bekannten Titel auf Arabisch, nämlich als Kitāb al-Wāmiq wa-l-ʿAḏrā,[14] ein Werk des Sahl ibn Hārūn, der ein Direktor des von al-Ma'mūn begründeten bait al-ḥikma und ein Protagonist des persischen Kultureinflusses in Bagdad war.[15] Wir wissen aber nicht, ob sich hinter diesem Titel auch derselbe Inhalt verbarg wie im griechischen Roman oder bei ʿUnṣūrī, so daß es keinen Zweck hat, an diesem Punkt weiter zu spekulieren. Schließlich gab es nach ʿUnṣurī auch noch andere Epen, die unter den gleichen

10. S.o. Anm. 7, S 435f.
11. S.o. Anm. 3, S. 52.
12. Vgl. Maehler (s.o. Anm. 5), S.1f., Tafel I. u. II.
13. Hrsg. v. G. Flügel, Bd. 1, Leipzig 1871, S. 305f.
14. *Ebenda,* S. 120,9f.
15. J.H. Kramers, Art. Sahl b. Hārūn. In: *Enzyklopädie des Islam,* 1. Aufl., s.v.

Namen von Wāmiq und ʿAḏrā eine ganz andere Handlung boten.

Anders steht es mit einer zweiten Bezeugung des arabischen Titels, wo wir zwar auch den Inhalt nicht wissen, aber doch sicher sein könen, daß er mit dem bei ʿUnṣūrī und damit auch mit dem griechischen Roman übereinstimmte. Al-Bīrūnī nennt in einer von ihm selbst zusammengestellten Liste seiner eigenen Werke auch eine Qiṣṣa Wāmiq wa-ʿAḏrā.[16] Der choresmische Gelehrte war nicht nur ein Zeitgenosse ʿUnṣūrīs, sondern befand sich mit ihm zusammen am selben Hof des Maḥmud von Ghazna. Er nennt des weiteren in seiner Liste zwei andere belletristische Titel, nämlich einen Ḥadīṯ Qasīm as-surūr wa-ʿAin al-ḥayāt und einen Ḥadīṯ ṣanmayi l'-Bāmiyān,[17] die ebenfalls genau mit zwei nicht erhaltenen Werken des ʿUnṣūrī übereinstimmen, nämlich Šād-bahr u ʿAin al-ḥayāt und Ḥing-but u Surḫ-but ("Der weibe und der rote Götze"). Hägg vermutet, daß sich hinter dem Qasīm as-sūrūr wa-ʿAin al-ḥayāt Charitons Liebespaar Chaireas und Kallirhoe verbirgt[18], und aus den wenigen Zitaten des persischen Epos geht in der Tat hervor, daß es ebenfalls im griechischen Milieu spielt.[19] Das dritte Buch über die beiden Götzenbilder behandelte aber sicher einen bodenständigen persischen Sagenstoff.[20] In allen drei Fällen ist vorauszusetzen, daß al-Bīrūnī unter den drei fast identischen Titeln auch denselben Stoff geboten wie ʿUnṣurī.

Wollte er, der Vertreter der exakten Wissenschaft, damit dem ʿUnṣurī Konkurrenz machen oder wollte er ihm auf irgendeine Weise nüzlich sein? Hägg vermutet, daß al-Bīrūnī die alte arabische Version des Sahl ibn Hārūn in eine neupersische Prosa übertragen habe[21], aber ʿUnṣūrī war als gebildeter Mensch des Arabischen mächtig und hatte eine solche Hilfe nicht

16. *Epître de Bērūnī contenant le repetroire des ouvrages de Muḥammad b. Zakarīyā ar-Rāzī,* hrsg. v. Paul Kraus, Paris 1936, S. 39, Nr, 80.
17. *Ebenda,* Nr. 81 u. 83.
18. The oriental reception of Greek novels: A survey with some preliminary considerations. In: *Symbolae Osloenses* 61, 1986 S. 111.
19. Vgl. Kaladze (s.o. Anm. 3), S. 52 u. 150, Nr. 78.
20. Über al Bīrūnīs persönliche Bekanntschaft mit dem Ort in Afghanistan vgl. A. D. H. Bivar. The stations of al-Bīrūnī on the journey from Ghanza to Peshawar. In: *Al-Bīrūnī commemorative volume,* hrsg. v. Hakim Mohammed Said, Karachi 1979, S. 168.
21. S.o. Anm. 18, S. 107.

nötig. Außerdem hegte al-Bīrūnī eine solche Aversion gegen das Persische, daß er sich zu dem Ausspruch verstieg, es sei ihm lieber, auf arabisch beschimpft als auf persisch gelobt zu werden.[22] Umgekehrt meint darum Pavel Bulgakov , daß al Bīrūnī von einer alten Pehleviversion eine arabische Übersetzung gemacht habe, die dann 'Unṣurī als Grundlage für sein persisches Epos nehmen konnte.[23] Utas, der vom philologischen Befund der Eigennamen her ein solches Zwischenstadium des Pehlevi ausschließt, stellt die Möglichkeit zur Diskussion, daß al-Bīrūnī direkt aus dem Griechischen ins Arabische übersetzt habe.[24] Das ist abzulehnen, al-Bīrūnī kannte einige griechische Wurzelwörter, so wie sie auch heute jedem Naturwissenschaftler geläufig sind; aus manchen Stellen in seinen Werken geht aber eindeutig hervor, daß er trotz seiner weitgespannten Interessen nie Gelegenheit hatte, die griechische Sprache richtig zu lernen.[25] Somit bleibt nur noch eine andere Möglichkeit, die Utas erwägt, nämlich daß al-Bīrūnī die Erzählung aus dem Neupersischen des 'Unṣurī oder eines seiner Vorläufer in arabische Prosa übertragen hat. Aber welchen Zweck sollte er damit verfolgt haben?

Die Überschrift, die er über die betreffende Gruppe von Schriften in seiner Bibliographie gesetzt hat, lautet: Wa-ammā mā yağrī mağra l-iḥmāḍ mina l-hazl wa-s-saḫf fa-qad tarǧamtu. Das ist nicht leicht zu verstehen, iḥmāḍ bedeutet den Übergang von einem seriösen Thema zu einem lustigeren; die Kamele fressen das Kraut, das ḥamḍ heißt, als eine Art Dessert, davon ist der Ausdruck iḥmāḍ metaphorisch gebildet. Die Überschrift wäre also zu übersetzen: "Von dem, was auf eine unseriöse Weise als Scherz und Blödelei anzusehen ist, habe ich übertragen". Nun ist der Parthenoperoman von seinem unbekannten Autor sicher nicht in diesem Sinne geschrieben worden, er wollte damit bei seinem Leser Spannung und allenfalls Tränen der Rührung erwecken.

22 Al Bīrūnī's book on pharmacy and materia medica, hrsg. u. übers. v. Hakim Mohammed Said, Karachi 1973, S. 12 (arab.); Übers. in: *Al Bīrūnī, In den Gärten der Wissenschaft.* Ausgewählte Texte... übers. u. erläutert v. G. Strohmaier, 2. Auflage, Leipzig 1991, S. 34.

23. *Žizn' i trudy Beruni* Taschkent 1972, S. 304 u. 358.

24. S.o Anm. 7, S. 436.

25. Vgl. meine Rez. zu: Beruni, Farmakognozija v medicine, übers. v. U. I. Karimov (Izbrannye proizvedenija IV), Taschent 1973. In: *Orientalistische Literaturzeitung* 73, 1978, Sp. 56.

Al-Bīrūnī aber hatte eine eigene sarkastische Art, volkstümliches Erzählgut wiederzugeben und dabei die inneren Wider sprüche hervortreten zu lassen. In der "Mineralogie" kommt er auf den Alexanderroman und auf die darin enthaltene Sage vom Diamantental zu sprechen: "In ihm hausen Schlangen, die man nicht ansehen kann, ohne zu sterben. Er aber ließ einen Spiegel vorantragen, hinter dem sich die Träger versteckten, und als die Schlangen sich darin selbst erblickten, starben sie auf der Stelle. Vorher hatten sie sich gegenseitig angesehen, waren aber davon nicht gestorben." In dem gleichen Zusammenhang referiert er die unheimliche Geschichte von der Messingstadt nach einer Briefsammlung des Mūsā ibn Nuṣair, "daß er in den Wüsten des Westens zu einer Burg mit einer hohen Mauer gekommen sei. Er habe kein Tor gefunden, und es habe auch niemand herausgeschaut. Sie aber hätten ihre Lasten übereinandergeschichtet, bis fast die Höhe der Mauer erreicht war. Dann habe er einen seiner Leute hinaufsteigen lassen. Als er oben war, drehte er sich zu der Truppe um und lachte, dann ließ er sich mach drinnen hinunter. Zwei weitere seiner Leute mußten ihm folgen, und an ihnen bestätigte sich dasselbe. Sie stiegen hinauf und taten dasselbe wie ihr Gefährte, und ebenso noch ein dritter. Darum habe sich seiner die Furcht bemächtigt, und so sei er beunruhigt umgekehrt. So gab es also in dieser Gesellschaft von Dummköpfen keinen, der den Hinaufsteigenden am Bein festgehalten hätte, um ihn, sobald er anfringe zu lachen, wieder mit Tatkraft und Geschick nach draußen zu zerren und ihn von den Lasten hinunter auf die Erde zu rollen und ihn auszufragen, was es damit auf sich hat."[26]

Man kann es nur lebhaft bedauern, daß wir seine Version des Parthenoperomans nicht mehr lesen könen. Al-Bīrūnī hat noch nicht die moderne Kategorie der Fiktionalität[27], inner halb derer er diese Art non Lite-

26. Kitāb al-ǧamāhir fī ma'rifat al-ǧawāhir, hrsg. v. F. Krenkow, Hyderabad 1355 (1936/37), S. 99 u. 101f.; Übers. in; *Al-Bīrūnī, In den Gärten...* (s.o. Anm. 22), S. 212; vgl. hier auch S. 129-131 u. 209.

27. Vgl. H. Kuch (Hrsg.) *Der antike Roman. Untersuchungen zur literarischen Kommunikation und Gattungsgeschichte,* Berlin 1988.

ratur würdigen könnte, er nimmt vielmehr ihren scheinbaren Anspruch auf authentische Geschichtserzählung ernst, um ihn zurückzuweisen. Er reagiert damit nicht anders als griechische und arabishe Intellektuelle, die den Roman mit Verachtung gestraft haben; Julian Apostata hat den Priestern seiner neuplatonischen Gegenkirche die Lektüre dieser pseudohistorischen "Machwerke" (plasmata) ausdrücklich verboten[28], zu vergleichen wären auch die abfälligen Bemerkungen Ibn an-Nadīms über die Vorformen von "Tausendundeiner Nacht".[29] Warum aber hat sich al-Bīrūnī die Mühe oder den Spaß gemacht, eine Übersetzung vorzulegen, die sicher in dem angedeuteten Sinne bearbeitet war? Man wird dahinter eine erzieherische Absicht vermuten dürfen. Genauso verhielt er sich nämlich, als er nach vierzig Jahren angestrengten Suchens in den Besitz von Manis "Buch der Geheimnisse" gelangte. Er schreibt: "Da überkam mich eine Freude, wie sie den Verdurstenden beim Anblick der Fata Morgana überkommt, und hernach eine Betrübnis, wie sie jenen wegen der Enttäuschung trifft, wenn er näher kommt. ...Dann machte ich von dem, was an reinem Schwachsinn und glattem Unfug in diesen Buche steht, einen Auszug, damit ein jeder, der von derselben Krankheit wie ich angesteckt sein sollte, sich damit vertraut machen kann und seine Genesung ebenso rasch vonstatten geht wie in meinen Falle."[30]

Das Rätsel, wieso und auf welchem Wege ausgerechnet einem antiken Trivialroman die Ehre einer so nachhaltigen Rezeption im Orient zuteil wurde, wie sie beispielsweise einem Homer verwehrt war[31], ist damit noch lange nicht gelöst. Das Problem ist aber nunmehr ein wenig einfacher geworden, als wir al-Bīrūnī aus der Kette der Überlieferer herausnehmen dürfen.

GOTTHARD STROHMAIER

28. Epist. 89b; vgl. weiter H. Gärtner, Charikleia in Byzanz. In: *Antike und Abendland* 15, 1968, S. 47f.
29. S.o. Anm. 13, S. 304,20. vgl. 305,27.
30. S.o. Anm. 16, S.4; Übers in: *Al-Bīrūnī, In den Gärten...* (s.o. Anm. 22), S. 147.
31. G. Strohmaier, Homer in Bagdad. In: *Byzantinoslavica* 41, 1980, S. 196-200.

Greek Philosophical Concepts in a Manuscript Collection of Theoretical Treatises
(Egypt, 18th c.)

The medieval Arab philosophy is known to have been influenced by the earlier Greek philosophy. Admitting the influence, the Arabs called Aristotle "the first teacher" (al-mu'allim al-awwal) and Athens, "the city of scientists and philosophers" (madīnat al-'ulama wa-l-ḥukamā)[1]. The ideas of Greek philosophers, in their traditional form, remained with the Arabs in later times.[2] Interesting data supporting this notion of a continuous Greek influence have been found in a collection of theoretical treatises compiled by an Egyptian author of the earlier 18th century.[3] His name is Muḥammad Badr ad-Dīn sibt Muḥammad Shams ad-Dīn ash-Shurunbābilī. Data on his life are not available in literature, but the examination of the manuscript allows to make several assumptions: i.e. he lived in Egypt in the first half of the 18th century; he came from Cairo, or more exactly from a district in Old Cairo, Fustat and aqueduct, which spread from the Nile up to the Citadel; the proof lies in his nisba, "ash-Shurunbābilī", from Babil,

1. الفهرست لابن النديم. مطبعة الاستقامة بالقاهرة. د.ت.ص. ٣٥٧.
2. M. T. Stepaniants, Philosophical aspects of Sufism (in Russian), "Nauka", Moscow, 1987, 192pp.
3. O. B. Frolova, An 18th-century manuscript collection of Arabic treatises from the Oriental Room in the Leningrad State University Library (in Russian), "Vostokovedenie", No. 13, LGU, 1987, pp. 163-172.

which was a part of the district; he went to the famous Muslim University of al-Azhar, kept contacts with it, and followed the religious and legal concepts of imam ash-Shāfiʿī. His works were found in a manuscript kept in the Oriental Room of the Leningrad State University Library (catalogue No 685); the manuscript is a part of the collection that used to belong to Sheikh aṭ-Ṭanṭāwī, a professor in St. Petersburg University. It should be noted that, from his manuscript and from other papers in the Sheikh aṭ-Ṭanṭāwī collection, one can assume that the owner could belong to a Sufic fraternity in Egypt, which would be only natural, as the majority of Egyptian males were involved in such fraternities in the 19th century.

Muḥammad ash-Shurunbābilī compiled his collection of 25 treatises on Sufic subjects; they are: a treatise by Al-Aḥmadī (d. 1503) on allegorical statements by a 9th century Sufi, Abū Yazīd al-Bisṭāmī, several treatises on the philosophy of the Arabian-Spanish scientist, Ibn ʿArabī, treatises by Aḥmad Ibn Idrīs as-Sanhādjī (13th c.), Muḥammad ibn ʿAlī al-Kharrūbī aṭ-Ṭarābulusī (d. 1556), ʿAbd ar-Raḥmān Ibn Muḥammad al-Akhḍarī (1512-1575), Muḥammad Ibn Yūsuf as-Sanūsī (1428-1490), Muḥammad Ibn Aḥmad Ibn Muḥammad Abū-l-Mawāhib ash-Shāẓilī at-Tūnissī (d. 1477), ʿAbd an-Nāfiʿ Ibn ash-Sheikh ʿOmar al-Ḥamawī (d. 1607), Yūsuf ibn ʿAbdallāh al-Armayūnī (d. 1551), and some others. Works by Muḥammad as-Shurunbābilī were also included in the collection and may be supposed to be ten in number. They show that Muḥammad ash-Shurunbābilī was an educated person of his time and worked on the theory of Sufism, expressing, in a short and clear form, such Sufic notions as the essence of divinity, the unity of existence, the Perfect Man/Superman, ascetism, the symbolic magic of letters and numbers. It should be stressed that the treatises in the collection are interlaced with the same ideas. The works deal with the major theoretical problems of Sufism, and the collection may be considered to be an independent work, while Muḥammed ash-Shurunbābilī may be considered its compiler and author.

The main idea in the collection is the idea of the "unity of existence" (waḥdat al-wudjūd)). The notion was first suggested by the Eleatic philosophers of the VIc. BC –Xenophanes, Parmenides, Heraclitus– who tried to explain the world in terms of a single unity. Xenophanes spoke of the unified godhead that is revealed in everything, acts in everything and, moreover, composes everything. He believed the unified world to be the unified God. The Eleatic idea was later elaborated by Plato and Neo-Platonists. In the Arab Sufic theory, the concept of "the unity of existence" was first formulated by Ibn ʿArabī. The attitude of 18th century Egyptians towards the concept can be seen from a treatise by Muḥammad ash-Shurunbābilī entitled "A Significant Word of Praise on Explaining the Unity of Existence" (pp 234a-235b). He writes (p. 234a):

فقد طلب من الفقير ببيان وحدة الوجود عند اهل الكشف و الشهود ما
معناها و ما المراد منها فاجاب ذلك الطالب مستمدا من فيض
الواهب بحسب ما يفتح فى الوقب لا بمراجعة الكتب و الا فاتر بل
مع قطع النظر من المناظر بقوله اعلم ان الوجود عند اولئك القوم
عبارة عن الذات العلية الموصوفة بالصفات القدسية موافقين فى ذلك
للاشعرى و الحكماء اذ ليست الذاب عند من ذكر امر وراء الوجود
فان ما عمدا الوجود عدم محض والذات لا يجوز ان تكون
عدما فتعين ان تكون وجودا

«A poor /slave of Allah/ was asked to explain /the understanding/ of "the unity of existence" by people of penetration and contemplation. What was the sense and the meaning? And this seeker of knowledge replied, drawing /information/ from an abundant /source/ of the Giver as He opens it in time, and not from books or writings. Moreover, digressing from the discussion with my opponent, I will say these words: I tell you that existence, for these people, means a supreme entity determined by holy attributes. In this they agreed with al-Ashʿarī and philosophers. Thus those who speak of it are of the opinion that essence does not exist beyond the limits of entity since everything beyond entity is pure non-existence, but the essence cannot be non-existence, it must be entity.»

This reasoning by Muḥammad ash-Shurunbābilī may be paralleled with the ideas of Parmenides who declared: That which Is, Is; That which Is Not, Is Not; entity and non-entity exclude one another.

Of obvious importance for Sufic philosophers were some ideas of Plato and Neo-Platonists: Plotinus, Procles from Athens, and others. In particular, Plato's term, "the outflow" of godhead that was changed by Ploti-

nus into the "emanation" of godhead, is also reflected in a treatise by Muḥammad ash-Shurunbābilī when he writes: بانها عين الوجود بمعنى النور (p. 234a), «it /the devine essence/ is the source of existence in the sense of / its/ light».

A Soviet professor, M. T. Stepaniants, is of the opinion that it was due to the influence of Procles from Athens that Sufism developed the concept of redeeming to the One, and, in this connection, the concept of a "Perfect Man"/"Superman". In fact, the ancient mystics believed that virtue was the gateway to knowledge. A reflexion of these ideas may be seen in the treatise by Muḥammad ash-Shurunbābilī entitled "Removal of Dissatisfaction in Learning Man's Nature". He writes (p. 65a):

اعلم ان اهل السلوك الى حضرة الواحد الحق على اقسام فمنهم صاحب شمس
و منهم صاحب بدر ومنهم صاحب هلال و منهم صاحب كوكبو منهم صاحب سراج
و طريقهم و منهجهم واحد واغا اختلافهم بحسب الاضواء فلو راى صاحب الكوكب فى
طريقه شيئا من الاثار الخفية و اللطائف السنية فحدث اسحابه لكذبه صاحب السراج
و صدقه صاحب البدر وصاحب الشمش و ذلك لقوة أنوارهم و هذا الاعتبار جار فى
اصحاب الاضواء بقدر قوتها و ضعفها و اصحاب الطرق بحسب قريها و بعدها و اتن
يهدى من يشاء الى صراط مستقيم

«I tell you that people, on their way to the One, the Truth, fall into several groups. Among them are those who follow the Sun, or the full Moon, or the crescent Moon, or a star, or a lamp; their direction being the same, with the differences in the /force of/ light. If he who follows a star notices on his way some imperceptible signs or great signs which are in size but small marks, he will tell his companions about them and he will be called a liar by those who follow a lamp, while his truth will be accepted by those who follow the full Moon or the Sun. All this happens due to the force of light. This is my consideration on the followers of a stronger or weaker light and on those going their way near or far from the light, and Allah leads along the right way those who wish it».

This reasoning by Muḥammad ash-Shurunbābilī is similar to Plotinus' mystical dialectics on a divine source giving light to be carried by Men's souls, as well as Man's goal in life – to have a pure soul and to get ready to ascend to the One. About a perfect man or a pure soul, to use Plotinus' wording, Muḥammad ash-Shurunbābilī writes (p. 68b):

المطلع على حقيقة الكمال الانسانى لذا طلع فجره الحقيقى حصل له عين
اليقين بحد علم اليقين وأى هنالك ما لا عين رأت ولا اذن سمعت
ولا خطر على قلب بشر

«He who knows has real human perfection; when his real daylight breaks and dawns upon him, his eye will be able to contemplate the virtual truth after knowing it, and with this eye he will see things that an ordinary eye cannot see, and he will hear things that an ordinary ear cannot hear, feel things that Man's heart cannot forebode».

Muḥammad ash-Shurunbābilī may be supposed to be the author of the treatise on the symbolic magic of letters and numbers (pp 89a-90a, 90b-102b); he may also be supposed to be the author of a treatise attributed to Ibn 'Arabī, "A Holy Message on the Mysteries of a Sensual Point" (i.e. on the magic meaning of points/dots in letters). It should be noted that, in the Middle Ages, works written by insignificant authors were frequently ascribed to more famous ones. When discussing the attribution of writings in the Middle Ages, D. S. Likhachyov, a great authority on old Russian chronicles, says –with a reference to P. N. Berkov– that the natural way «of any attribution of anonymous works follows the route of ascribing them to major, rather than to minor, literary authorities. On the contrary, in most cases the attribution of anonymous works to minor author is quite correct.»[4]

In the treatises by Muḥammad ash-Shurunbābilī and other Sufic authors, in which they turn to the symbolism of letters and numbers, one can trace –apart from other sources– the influence of Pythagoras' mystical "number" which was perceived to be the essence and the origin of the world.

Ten treatises in the manuscript collection were written by the compiler, while the other fifteen works were written by different authors, but all of them either reflected the compiler's point of view or were of some

4. D. C. Likhachev, Textology (in Russian), "Nauka", Leningrad, 1983, p. 307.

interest for him. One of them was written by Yūssuf Ibn 'Abdallah al-Armayūnī, an Egyptian historian and exegete, whose works remain unpublished till nowadays and can be found in manuscripts only, as well as his treatise in the collection -"Explanation of Mysteries Revealed Gradually, on the Soul, the Spirit, and the Reason" (pp 69a-72b). The work opens with a verse from the Koran, «I have only created both jinns and people for them to worship me» (sura 51, verse 56), but the author adds to the quotation: «One should worship something after one has known it, as to worship the unknown is unreasonable, so Allah can be reached through the knowledge of the soul /of Man/, as the Prophet says –may he have prayer and peace– for he who knows his soul will know his Master, and to know one's soul is only possible with the help of exercises, as he who trains his soul will really know it, and he who has known his soul will also know his Lord... I tell you that the basis of the exercise is silence and a scarce quantity of food» (p. 69a).

This appeal to know oneself has parallels in Greek philosophy, such as the well-known inscription on the Apelle temple in Delphi, "Know Thyself". In Greek philosophy, the idea was commonly accepted that, by learning oneself, man learns the world as well as his attitude towards existence.

Another treatise in the collection, dealing with medical problems and written by Muḥammad Ibn Yūssuf as-Sanūsī, is entitled "Explanation of the Words Spoken by the Best Creature on the Entangled Lines of Medicine" (pp 214a-220b). The author indicates some preventive treatment, especially in terms of eating and drinking habits, and discusses diseases caused by an incorrect diet. The author's reasoning on the value of medicine and prophylactic is based on the ḥadīs̱, the maxim spoken by the Prophet. The treatise opens with the ḥadīs̱: «science is of two kinds, the science of faith and the science of body» (p. 214b); another ḥadīs̱ says: «the stomach is the abode of disease, temperance is the main thing in a treatment, while the cause of any disease is indigestion» (p. 214b). The author explains this maxim by medical notions: «He who wants to preserve his good health must never eat more than it is normal to eat, other-

5. R. Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, Beyrouth, 1968, Tome II, p. 573.

wise it will cause a disease of obesity; moreover, one must eat less than the quantity he wants» (p. 215b). The author also quotes Greek medical writings; when he uses the Greek word الماسريقا (p. 219b) he stresses that he translates it correctly. The word is extremely rare in Arabic works. In his "Supplement to Arabic dictionaries"[5], R. Dozy gives it as Μεσαραϊκά (vessels), with reference to four Arabic authors; thus the fact of Muḥammad ash-Shurunbābilī using it is a fifth case of using it in Arabic theoretic literature.

It seems reasonable to suggest that, in writing down such medical indications, Muḥammad ash-Shurunbābilī both follows the motto of ascetism common for all Sufis and shows his concern on preserving man's health, which may be considered a new aspect of Sufic interests revealed by the compiler.

Although the mystical doctrine is of no proper scientific value, its theses related to the problems of existence, of nature and society, of man's role in the world, of the process of knowledge, of achieving the spiritual ideals, etc., are important for any philosophical system.

In conclusion it may be recalled that the term "philosophy", first used by the Greek scientist Pythagoras, was borrowed by the Arabic language, and many theses of Greek philosophy found a reflection in Arabic medieval writings, as well as in the writings dating to the beginning of modern times, as this paper makes it obvious.

O. B. FROLOVA

Ο ρόλος της Κύπρου στη Μεσόγειο κατά την Αρχαιότητα

Αντίθετα με ότι συμβαίνει με μας σήμερα, που μπορούμε να συλλάβουμε ολόκληρο τον κόσμο του πλανήτη μας και ακόμη πιο πέρα, οι μακρινοί πρόγονοι μας ζούσαν περιορισμένοι στον κόσμο της Μεσογείου που σήμαινε γι' αυτούς το παν στους τομείς της οικονομίας, της πολιτικής και του πολιτισμού.

Οι ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες ενθάρρυναν σε πολύ πρώιμο στάδιο τη ναυσιπλοΐα κατά μήκος των ακτών, αρχικά από την πιο προοδευμένη Ανατολή προς τη Δύση. Η Κύπρος, όντας νησί, αισθάνθηκε την ανάγκη επικοινωνίας με τον έξω κόσμο περισσότερο από τους ηπειρωτικούς γειτόνους της και το ίδιο ίσχυε βεβαίως, και για άλλα νησιά της Μεσογείου που χρειάστηκε να ασχοληθούν με τη ναυσιπλοΐα στην αυγή της ιστορίας τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το πρώτο είδος θαλασσίου εμπορίου ήταν ο οψιανός, ηφαιστειογενής ύαλος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή λεπίδων. Η εισαγωγή του οψιανού στο Αιγαίο γινόταν από τη Μήλο, και στην Κύπρο από τη Νότια Ανατολία, ήδη κατά την 7η χιλιετία π.Χ. Όταν το εμπόριο άλλων αγαθών, όπως του χαλκού, τροφίμων και ειδών πολυτελείας, έγινε ευκολότερο με την κατασκευή καλύτερων πλοίων, τέθηκαν οι βάσεις για ένα πιο πολύπλοκο δίκτυο ναυσιπλοΐας. Μπορούμε να διακρίνουμε τρία κυκλώματα ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο στα οποία συμμετείχε και η Κύπρος. Καθοριστικά

γι' αυτά ήσαν οι άνεμοι καθώς και οικονομικοί, πολιτικοί και άλλοι παράγοντες. Δεν άρχισαν, πάντως, να λειτουργούν ταυτόχρονα. Το πρώτο κύκλωμα περιλάμβανε το Αιγαίο, τις ακτές της Λιβύης και της Αιγύπτου, την Κύπρο και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή, τη νότια ακτή της Μικράς Ασίας και τα Δωδεκάνησα. Το δεύτερο, την Κύπρο, το Αιγαίο και την Κεντρική Μεσόγειο, ενώ το τρίτο περιλάμβανε επιπλέον τη Δυτική Μεσόγειο.

Η Κύπρος βρισκόταν σε πολύ πλεονεκτική γεωγραφική θέση για την ανάπτυξη εξωτερικού εμπορίου και ταυτόχρονα ήταν πλούσια σε κοιτάσματα χαλκού που αποτελούσαν τη βάση για εξαγωγές και εισαγωγές.

Από τα τέσσερα μεγάλα νησιά της Μεσογείου η Κύπρος ήταν εκείνη που διαδραμάτιζε τον πιο ενεργό ρόλο στις σχέσεις μέσα στα όρια της Μεσογείου. Με το να είναι προσιτή από τις ακτές της Συρίας, της Παλαιστίνης και της νότιας Ανατολίας, γρήγορα έγινε το σκαλοπάτι των ταξιδιωτών της Εγγύς Ανατολής στο δρόμο τους προς τη Δύση, και ασφαλές προπύργιο για τους κατοίκους του Αιγαίου στην προσέγγιση τους στις Συροπαλαιστινιακές ακτές. Χάρη στη γειτνίαση της με τη νότια ακτή της Ανατολίας πρόσφερε εύκολο καταφύγιο στους επισκέπτες της Ανατολίας που εισήγαν στην Κύπρο όχι μόνον αγαθά αλλά και νέες τεχνολογικές μεθόδους.

Παρόλο που η εγγύτητα της με την Ασιατική Ήπειρο συχνά έκανε την Κύπρο πολιτικά ευάλωτη με καταστρεπτικές κάποτε συνέπειες, ο νησιώτικος χαρακτήρας της ήταν γενικά μια ασφαλής ασπίδα, ιδιαίτερα για την πολιτιστική της ανάπτυξη. Το νησί ανέπτυξε το δικό του πολιτισμό, που συχνά δέχθηκε επιδράσεις απέξω και επλουτίστηκε, επηρεάστηκε όμως σε μικρότερο βαθμό από ότι άλλα νησιά, όπως η Σικελία και η Σαρδηνία που τελικά έγιναν δορυφόροι της κοντινής ηπείρου της Ιταλίας. Το μόνο νησί στη Μεσόγειο που μπορεί να προβάλει πολιτιστική ανεξαρτησία, αλλά πριν από τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, είναι η Κρήτη.

Διάφοροι παράγοντες, που θα τους αναφέρουμε αργότερα, κράτησαν την Κύπρο στο κέντρο των «διεθνών σχέσεων» και της επέτρεψαν να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Έχουμε ήδη αναφέρει τον χαλκό και τη γεωγραφική θέση του νησιού.

Στη σύντομη επισκόπηση που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις επαφές του νησιού με ξένες χώρες και την πολιτιστική του ανάπτυξη μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της Μεσογείου.

Οι πρώτοι άνθρωποι αγκυροβόλησαν στην Κύπρο σε κάποια χρονική στιγμή πριν από το 8000 π.Χ., πιθανόν ως εποχιακοί κυνηγοί πυγμαίων ιπποποτάμων και πυγμαίων ελεφάντων. Αναμφίβολα έφθασαν με πλοιάρια από την κοντινή Ασιατική ακτή. Πάντως, μαρτυρίες για μόνιμη εγκατάσταση στο νησί υπάρχουν από το 7000 π.Χ. περίπου, όταν το νησί δέχθηκε τους πρώτους μόνιμους κατοίκους του, της Νεολιθικής περιόδου, που έφθασαν από τη νότια Ανατολία και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή. Με τον τρόπο αυτό μπαίνει η Κύπρος στον πολιτιστικό στίβο της Ανατολικής Μεσογείου. Ήταν μια περίοδος σχετικής απομόνωσης που διάρκεσε περίπου 4000 χρόνια εφόσον ουσιαστικές επαφές με την Ασιατική ήπειρο δεν άρχισαν πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετηρίδας π.Χ. και αναμφίβολα ήσαν αποτέλεσμα της εφεύρεσης μεγαλύτερων και καλύτερων πλοίων. Εκτός από την εισαγωγή ξένων αγαθών και πολιτιστικών ιδεών, μαρτυρείται επίσης η εισαγωγή του ταύρου που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή των Κυπρίων. Τις πιο πάνω αλλαγές μπορεί να προκάλεσε η εισροή νέου πληθυσμού στο νησί, πιθανότατα από την Ανατολία, στον οποίο οφείλεται τελικά και η εισαγωγή μεθόδων κατεργασίας μετάλλων στο νησί. Πάντως, οι αλλαγές αυτές γίνονται εμφανείς μόλις από το 2000 π.Χ. περίπου.

Η σημαντική εκμετάλλευση των πλούσιων μεταλλείων χαλκού της Κύπρου σήμανε την εμφάνιση ενός παράγοντα στην ιστορία του νησιού που προκαθόρισε τις επόμενες τύχες και ατυχίες του, εφόσον προκάλεσε το ενδιαφέρον αλλά και το φθόνο των γειτόνων του.

Εάν δεχθούμε την ταύτιση της Αλάσιας με την Κύπρο, τον 17ο αιώνα π.Χ. η φήμη του νησιού ως χαλκοπαραγωγού χώρας, έχει φθάσει ανατολικά ως τη Μεσοποταμία. Οι εμπορικοί και πολιτιστικοί δεσμοί του νησιού με την ασιατική ήπειρο συνεχίζονται, αν και ορισμένες ανταλλαγές αγαθών υποδηλώνουν ίσως έμμεσες σχέσεις με το Αιγαίο.

Γύρω στα 1500 π.Χ. οι σχέσεις αυτές γίνονται στενότερες. Οι Μινωίτες της Κρήτης ανακάλυψαν νωρίς το δρόμο προς την Ανατολική Μεσόγειο και οι εμπορικές σχέσεις τους με την κοσμοπολίτικη πόλη Ugarit στην ακτή της Συρίας απέναντι από την Κύπρο, τεκμηριώνονται με πολλά αρχαιολογικά ευρήματα. Παρόλον ότι δεν είναι εύκολο να καθορισθεί ακριβώς με ποιό τρόπο οι Κύπριοι γύρω στο 1500 π.Χ. υιοθέτησαν ένα σύστημα γραφής που δανείστηκαν από την Κρήτη.

Είναι αρκετά πιθανόν ότι οι Κρήτες είχαν αρχίσει να ενδιαφέρονται για το χαλκό του νησιού, αλλά αυτό δεν έχει ακόμη αποδειχθεί με αρχαιολογικές μαρτυρίες. Η εκδίωξη των Υκσώς από την Αίγυπτο γύρω στο 1555 π.Χ. και η εδραίωση ειρηνικών συνθηκών στην Ανατολική Μεσόγειο προωθούν το εμπόριο και τις συναλλαγές και οι Κύπριοι επωφελούνται από την νέα αυτή κατάσταση για να αναπτύξουν εμπορικές σχέσεις με τους γείτονες τους. Γραπτές πηγές από την Αίγυπτο, συγκεκριμένα οι πινακίδες των αρχείων της Tell el Amarna, περιγράφουν την ανταλλαγή βασιλικών δώρων και φόρων τιμής ή υποτελείας που προηγήθηκαν του πραγματικού εμποριού.

Η ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση αστικών κέντρων, ιδιαίτερα στην ανατολική και νότια ακτή. Έτσι, όταν οι Μυκηναίοι διαδέχθηκαν τους Μινωίτες ως η κυρίαρχη δύναμη στο Αιγαίο, η Κύπρος ήταν ένα από τα πρώτα μέρη που τους προσείλκυσαν στην επέκταση τους προς Ανατολάς. Επισκέπτονταν συχνά τις πόλεις-λιμάνια του νησιού, όπου έφερναν πλούτη ανταλλάσοντας τα αγαθά τους με τον χαλκό της Κύπρου. Ναυάγια με φορτία που ανακαλύφθησαν πρόσφατα αποτελούν εύγλωττες μαρτυρίες αυτών των Αιγαιο-Κυπριακών εμπορικών συναλλαγών. Παράλληλα οι Μυκηναίοι εισάγουν σταδιακά στο νησί τους καλλιτεχνικούς ρυθμούς του Αιγαίου, αλλά εμπλουτίζουν ταυτόχρονα και το δικό τους ρεπερτόριο. Κατά τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. το νησί φθάνει στο απόγειο της οικονομικής και πολιτιστικής του ανάπτυξης και αποκτά κοσμοπολίτικο χαρακτήρα χάρη στις σχέσεις του, τόσο με την Ανατολή όσο και με τη Δύση.

Τώρα πλέον έχουμε σημαντικές μαρτυρίες για την εξαγωγή σημαντικών ποσοτήτων χαλκού στο Αιγαίο αλλα και δυτικά ως την κεντρική περιοχή της Μεσογείου. Ίσως είναι ο χαλκός της Κύπρου που προώθησε τις σχέσεις μεταξύ του Αιγαίου και της κεντρικής Μεσογείου. Κατά τα τελευταία χρόνια, σε αρκετούς αρχαιολογικούς χώρους στη Νότιο Ιταλία, στη Σικελία και στη Σαρδηνία έχει ανακαλυφθεί Μυκηναϊκό

υλικό πάντοτε συνοδευόμενο με κυπριακά αντικείμενα. Δεν είναι εύκολο να καθορισθεί αν αυτό το νέο κύκλωμα εμπορίου βρισκόταν στα χέρια των Μυκηναίων ή κατά πόσον είχαν αναμιχθεί και Κύπριοι σ' αυτό, αλλά η απομίμηση σχημάτων κυπριακής κεραμεικής στη Σικελία κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. υποδηλώνει την παρουσία Κυπρίων στο νησί.

Οι δεσμοί οικειότητας και συνεργασίας που δημιουργήθηκαν μεταξύ των Κυπρίων και των Μυκηναίων, ως αποτέλεσμα του εμπορίου, προετοίμασαν το έδαφος για το δεύτερο στάδιο αυτής της σχέσης, που ήταν η πραγματική εγκατάσταση Μυκηναίων στο νησί, μετά την κατάρρευση της Μυκηναϊκής «αυτοκρατορίας» γύρω στο 1200 π.Χ. Το γεγονός αυτό άνοιξε το δρόμο σε μια μακρά και πολύπλοκη διαδικασία σχέσεων που αποκορύφωμά της ήταν ο εξελληνισμός της Κύπρου, φαινόμενο που έγινε αντιληπτό κατά τον 11ο αιώνα π.Χ. Σε πρόσφατες δημοσιευμένες συζητήσεις για τις πολιτικές και πολιτιστικές αλλαγές που χαρακτηρίζουν την Κύπρο κατά τον 12ο αιώνα π.Χ. διαβάζουμε για την «ανάπτυξη και καλλιέργεια συνείδησης εθνικής ταυτότητας μεταξύ ορισμένων ομάδων στην Κύπρο», εννοώντας προφανώς το Ελληνικό στοιχείο του πληθυσμού του νησιού, που κατέληξε σε «μια Ελληνο-Κυπριακή εθνογένεση στο νησί, που τεκμηριώνονται με αρχαιολογικές μαρτυρίες». Για πρώτη φορά στην ιστορία του νησιού, διαπιστώνουμε μεταξύ των Κυπρίων το έμβρυο μερικών από τα στοιχεία που συνιστούν την Ελληνικότητα, κατά τον Ηρόδοτο, δηλαδή το «ὅμαιμὸν τε καί ὁμόγλωσσον καί θεῶν ἱδρύματά τε κοινά καί θυσίαι ἢ θεά τε ὁμότροπα» (Ηροδότου Θ. 144). Τέτοια φαινόμενα δεν συμβαίνουν από τη μια μέρα στην άλλη. Στην Κύπρο η διαδικασία αυτή διάρκεσε εκατό περίπου χρόνια.

Ο σύνθετος χαρακτήρας αυτης της «εθνογένεσης» δεν μπορεί να συζητηθεί λεπτομερώς, μέσα στα στενά όρια αυτής της ανακοίνωσης, είναι όμως σημαντικό να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι για πρώτη φορά στην ιστορία, μεταφυτεύεται ένα Ελληνικό ορμητήριο στην Ανατολική Μεσόγειο, σε απόσταση 500 μιλίων από την Αθήνα, φαινόμενο που αυτό καθ' αυτό είναι παράδοξο. Αναμφίβολα οι ρίζες αυτού του φαινομένου μπορεί να αναζητηθούν στο ενδιαφέρον των Μυκηναίων για τον Κυπριακό χαλκό, στις ευνοϊκές συνθήκες για αμοιβαίες σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και στη στρατηγική θέση της Κύπρου.

Άλλες περιοχές στην Ανατολική Μεσόγειο, δηλαδή στη Συρία και

Παλαιστίνη, δέχθηκαν επίσης Μυκηναίους πρόσφυγες γύρω στα 1200 π.Χ. και θα μπορούσαν να έχουν την ίδια μοίρα με την Κύπρο, αλλά η πυκνότητα και η χρονολογική έκταση της διαδικασίας του εποικισμού δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο στην Κύπρο και γι' αυτό σύντομα τα Ελληνικά στοιχεία απορροφήθηκαν και εξαφανίστηκαν ήδη τον 11ο αιώνα π.Χ.

Η εγκαθίδρυση ενός Ελληνικού ορμητηρίου στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν γεγονός με σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνον για την Κύπρο και την πολιτική και πολιτιστική της ανάπτυξη, αλλά για ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο. Το νησί έγινε το σημείο συνάντησης και ανάμιξης δύο μεγάλων πολιτισμών του Παλαιού Κόσμου, δηλαδή εκείνων του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής. Από τη στιγμή που ο σπόρος φύτρωσε δεν ήταν εύκολο να ξεριζωθεί και το γεγονός αυτό είναι φανερό στην συνέχεια τόσο της πολιτικής όσο και της πολιτιστικής ιστορίας της Κύπρου. Γίνεται επίσης φανερό κατά τη μελέτη του Ελληνικού πολιτισμού που απελευθερώθηκε από μια σχετική απομόνωση και πλάτυνε τους ορίζοντες του χάρη στις επαφές του με τη σοφία και την υπεραφθονία της Ανατολής.

Όταν οι Φοίνικες εγκατέλειψαν τις ακτές του σημερινού Λιβάνου στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ. για την επέκτασή τους προς δυσμάς, πρώτα προσάραξαν στην Κύπρο όπου ίδρυσαν το πρώτο τους ορμητήριο, εμπορικό αρχικά, όχι όμως χωρίς επιπτώσεις στην πολιτική και πολιτιστική ζωή του νησιού. Εάν υπάρχει αυτό που θεωρείται ως Φοινικική τέχνη, είναι καλύτερα γνωστό στην Κύπρο παρά οπουδήποτε αλλού στον Φοινικικό κόσμο. Εδώ συναντήθηκαν οι ανατολικές και δυτικές τεχνοτροπίες και αλληλοεπηρεάστηκαν, δημιουργήθηκαν έτσι νέοι καλλιτεχνικοί ρυθμοί που προκάλεσαν την εμφάνιση στο Αιγαίο μιας από τις πιο εύρωστες πτυχές της Ελληνικής τέχνης, της λεγόμενης Ανατολίζουσας τέχνης.

Η Κύπρος συνέχισε την εκμετάλλευση των μεταλλείων του χαλκού της, που αναμφίβολα ενδιέφερε επίσης τους προσανατολισμένους προς το εμπόριο Φοίνικες. Η πληροφορία που μας δίνει ο Ευσέβιος, ότι το νησί ήταν μία από τις «θαλασσοκρατορίες» του 8ου αιώνα π.Χ., μπορεί να είναι υπερβολή, αποδεικνύεται όμως με αρχαιολογικές μαρτυρίες ότι τόσο οι Κύπριοι όσο και οι Φοίνικες έφτασαν δυτικά ως την ατλαντική

ακτή της Ισπανίας, πιθανόν ανταλλάσσοντας Κυπριακό χαλκό με ασήμι και ακολουθώντας την ίδια εμπορική οδό που είχαν ακολουθήσει και οι Μυκηναίοι και οι Κύπριοι πριν από 600 περίπου χρόνια. Έτσι για μια ακόμη φορά η Κύπρος γίνεται γέφυρα των διασυνδέσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Όταν τον 8ο αιώνα π.Χ. οι Έλληνες της Εύβοιας άρχισαν να ιδρύουν αποικίες στη νότιο ακτή της Μικράς Ασίας και στη Συροπαλαιστινιακή ακτή, είναι πιθανόν να συμμετείχαν στο εγχείρημα αυτό και Κύπριοι, αν κρίνουμε από την αφθονία Κυπριακού υλικού που ήρθε στο φώς σε χώρους όπως η Ταρσός της Κιλικίας και το Ποσίδειον της Συρίας. Κατά την ίδια περίοδο η Κύπρος ανανεώνει τις άμεσες εμπορικές και άλλες σχέσεις με το Αιγαίο, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της ελληνικής αποικίας Ναυκρατίδος στην Αίγυπτο.

Έχουμε χαρακτηρίσει την Κύπρο ως γέφυρα διασυνδέσεων στη Μεσόγειο. Δυστυχώς όμως για τους Κυπρίους, το νησί ήταν ταυτόχρονα εύκολη λεία για όλες τις αυτοκρατορίες της Ανατολής που στόχευαν στην κυριαρχία της Ανατολικής Μεσόγειου και ακόμη πιο πέρα. Οι δυνάμεις αυτές ήταν οι Ασσύριοι, οι Αιγύπτιοι, οι Πέρσες. Οι τελευταίοι δυνάστευαν την Κύπρο για περισσότερο από δύο αιώνες. Κατά την περίοδο αυτή οι Κύπριοι βρέθηκαν να μοιράζονται την τύχη των Ελλήνων της Ιωνίας, που επίσης υπέφεραν κάτω από τον Περσικό ζυγό. Η περίοδος αυτή είναι πολύ ενδιαφέρουσα για τον μελετητή των Ελληνο-Κυπριακών σχέσεων. Κοινοί αγώνες ενάντια σε κοινό εχθρό ενδυνάμωσαν την Ελληνική συνείδηση των Κυπρίων και την συνειδητοποίηση από την πλευρά των Ελλήνων ότι είχαν ευθύνη για την πολιτική μοίρα της Κύπρου. Ακόμη κι αν θεωρήσει κανείς τον λόγο του Έλληνα στρατηγού πριν τη μάχη της Σαλαμίνας στην Κύπρο, στις αρχές της Ιωνικής Επανάστασης, ως επινόηση του Ηρόδοτου, δεν μπορεί να μη συγκινηθεί από τη διακύρηξη του μιας κοινής εθνικής ταυτότητας που επέβαλε επιτακτικά ένα κοινό αγώνα για απελευθέρωση.

Οι Πέρσες, πάντως, συμπεριφερόμενοι με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως άλλες «ιμπεριαλιστικές» δυνάμεις δυόμιση χιλιάδες χρόνια αργότερα , ανακάλυψαν την μεγάλη αδυναμία των Ελλήνων και εφάρμοσαν την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Είχαν σπείρει πολιτική διχόνοια μεταξύ των Βασιλείων της Κύπρου ακριβώς όπως μεταξύ των Ελλήνων της Ελλάδας και έτσι η απελευθέρωση των Ελλήνων, όπως την είχε οραματισθεί ο Ίωνας στρατηγός, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Είναι κατά αυτή την περίοδο που η Κύπρος γέννησε έναν από τους μεγαλύτερους πολιτικούς ηγέτες του Ελληνικού κόσμου, τον Βασιλέα της Σαλαμίνας Ευαγόρα, πολιτικό όραμα του οποίου ήταν η ένωση όλων των Ελλήνων εναντίον των Περσών υπό την ηγεμονία των Αθηναίων. Το όνειρο πάντως αυτό έμεινε ανεκπλήρωτο.

Με τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του η Κύπρος έγινε κέντρο ανάπτυξης του Ελληνιστικού πολιτισμού σε όλους τους τομείς καθώς και των Ελληνικών πολιτικών θεσμών. Σε αντίθεση με τον υπόλοιπο κόσμο, όπου ο πολιτισμός αυτός έγινε κτήμα των Ελλήνων εποίκων, στην Κύπρο υιοθετήθηκε από ολόκληρο τον Ελληνικό πληθυσμό του νησιού. Πάντως, το γεγονός ότι το νησί ανήκε στο Βασίλειο των Πτολεμαίων, με την Αλεξάνδρεια ως πολιτιστικό και πολιτικό κέντρο, είχε ως αποτέλεσμα να διαδοθούν στην Κύπρο πολλά στοιχεία της Αιγυπτιακής τέχνης και θρησκείας, εμπλουτίζοντας για μια ακόμη φορά τον πρωτότυπο πολιτισμό που έφεραν στην Ανατολή οι Έλληνες της Μακεδονίας. Στο νησί ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια σχολεία που πρόσφεραν ελληνική παιδεία, καλλιεργώντας έτσι τις Ελληνικές παραδόσεις του νησιού.

Όταν οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την Κύπρο, η Ελληνική πολιτιστική παράδοση είχε ήδη αναπτυχθεί τόσο πολύ, ώστε οι Ρωμαίοι είχαν λίγα δικά τους στοιχεία να επιβάλουν εκτός από την πολιτική τους εξουσία. Η γλώσσα και ο πολιτισμός του νησιού δεν αλλοιώθηκαν.

Κατά την εμφάνιση του Χριστιανισμού η Κύπρος μοιραζόταν πάλι τις ίδιες εμπειρίες με τον υπόλοιπο Ελληνικό κόσμο, εμπειρίες που συνεχίζονται ως τις μέρες μας.

Η ανακοίνωση αυτή αποτελεί μια σύντομη σκιαγράφηση της πολιτικής και πολιτιστικής εξέλιξης του νησιού από την αυγή της εμφάνισης του στο στίβο της Μεσογείου ως το τέλος της αρχαιότητας. Αναμφίβολα μέσα σ' αυτή την περίοδο διαμορφώθηκε η εθνική και πολιτιστική ταυτότητα των Κυπρίων και προκαθορίστηκε το μέλλον τους ως σήμερα. Όπως ανέφερα και στην αρχή, η εξέλιξη αυτή μπορεί να φανεί παράδοξη χωρίς τη γνώση του ιστορικού υπόβαθρου. Έχοντας διανύσει περίπου 6000 χρόνια μέσα στη σφαίρα επιρροής της Ανατολής, το νησί

φθάνει στο σημείο, κατά τα τέλη της δεύτερης χιλιετίας, να αποτελεί μέρος του Ελληνικού κόσμου. Αυτό είναι συνοπτικά το υπόβαθρο του Κυπριακού Ελληνισμού που μπορεί να μας βοηθήσει να αντιληφθούμε όλες τις ιδιότητές του αλλά επίσης και το σφρίγος και τις ανορθωτικές του δυνάμεις.

ΒΑΣΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Φάιλακα-Ίκαρος: Ένας μακρινός εμπορικός σταθμός των Σελευκιδών στον Περσικό Κόλπο

Στο βόρειο μέρος του Περσικού κόλπου βρίσκεται το νησί Φάιλακα που αποτελεί τμήμα τού σημερινού Κουβέϊτ. Βρίσκεται σε απόσταση είκοσι περίπου χιλιομέτρων από την ξηρά, έχει μήκος 12000 χιλιόμετρα και πλάτος έξι χιλιόμετρα.[1] Οι σημερινοί κάτοικοι του νησιού αυτού ασχολούνται με την αλιεία. Ένα άνετο φυσικό λιμάνι προστατεύει τα πλοία από τους ενάντιους ανέμους (βλ. χάρτη).

Σ' αυτό το μακρινό νησί βρέθηκαν μνημεία ελληνιστικά και νομίσματα που μελετήθηκαν κυρίως από την Ο. Mørkholm και πρόσφατα από την L. Hannestad.[2] Σκοπός τής παρούσας εργασίας μου είναι να δείξω τη σημασία του νησιού αυτού μέσα στα πλαίσια του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου των Σελευκιδών, βασιζόμενος στις ελληνικές επιγραφές και τα ελληνικά μνημεία που διασώθηκαν.

Αναφορές σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς μας αποκαλύπτουν ότι πιθανώς από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου το νησί Φάιλακα, που ονομαζόταν Ίκαρος κατά την αρχαιότητα, αποτέλεσε εμπορικό

1. Βλ. Departement of Antiquities-Kuwait, *Archaeological Investigations in Failaka Island* 1958-1963, Kuwait 1985, 9.
2. O. Mørkholm, "Greek Coins from Failaka", *KUML* (1960), 153 ff. L. Hannestad, "The Greeks in the Region of the Arabian Gulf", *Ο Ελληνισμός στην Ανατολή* (Αθήνα 1991), 41-55. Για τον Αραβικό κόλπο την αρχαία εποχή βλ. D. T. Potts, *The Arabian Gulf in Antiquity*, Oxford 1992.

σταθμό των Ελλήνων.[3] Η θεωρία πάντως τού J. F. Salles ότι οι Σελευκίδες συνεχίζοντας το έργο του Μεγάλου Αλεξάνδρου εγκατέστησαν μια σειρά εμπορικών σταθμών στον Περσικό κόλπο δεν φαίνεται να ευσταθεί· πολύ λιγότερο, βέβαια, η προέκταση της θεωρίας αυτής, σύμφωνα με την οποία μόνιμος ναυτικός στόλος των Σελευκιδών έλεγχε τη διέλευση των πλοίων στον Περσικό κόλπο.[4] Ακόμη και στην Ερυθρά θάλασσα οι Πτολεμαίοι δεν μπορούσαν να ασκήσουν πραγματικό έλεγχο, λόγω της ιδιαιτερότητας της ναυσιπλοΐας στη θάλασσα αυτή. Μόνο οι Ρωμαίοι με βάση το λιμάνι Κλύσμα έλεγχαν εν μέρει τις πειρατικές επιδρομές των Αφρικανών στην Ερυθρά θάλασσα.[5]

Τα μνημεία που διασώθηκαν στο νησί Ίκαρος ανήκουν στον 3ο αιώνα π.Χ. (Εικ. 1). Ξεχωρίζει ένα τετράγωνο φρούριο, διαστάσεων 58,6x58,6, σε κάθε γωνία του οποίου υπήρχε ένας πυργίσκος κατασκευασμένος από πέτρα ύψους 7μ., με επιχώσεις καμωμένες από πήλινα τούβλα.[6]

Στη μελέτη αυτή η οποία δεν έχει αρχαιολογικό χαρακτήρα δεν υπάρχει λόγος να παρουσιάσουμε άλλες λεπτομερειακές περιγραφές. Αρκεί να σημειωθεί ότι αρχικά μέσα στο οχυρό αυτό υπήρχαν δύο ναοί, αλλά βαθμιαία ενσωματώθηκαν στο εσωτερικό του κατοικίες, όπου βρήκαν καταφύγιο πολλοί κάτοικοι, για να προστατευθούν από εχθρικές επιθέσεις.

Το ερώτημα που προβάλλεται αμέσως είναι ποιοι ήσαν οι κάτοικοι αυτοί, πράγμα που δε φαίνεται να απασχόλησε τους μελετητές που ασχολήθηκαν με τη Φάιλακα. Βέβαια, οι Έλληνες άποικοι που εγκαταστάθηκαν εκεί δε βρήκαν ένα έρημο νησί. Αρχαιολογικές έρευνες έφεραν σε φως ερείπια που προέρχονται από τη χάλκινη εποχή (3000 π.Χ.) και αποκαλύπτουν ανθρώπινες εγκαταστάσεις ήδη από την εποχή αυτή. Στην ίδια περίοδο ανήκει ο ναός του Anzak (θεού του Delmon) που ξανακτίσθηκε τρεις φορές.[7]

3. Hannestad, ο.π. 41.
4. Για την θεωρία του J. F. Salles βλ. Hannestad, 55.
5. Για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην Ερυθρά θάλασσα οι Πτολεμαίοι και οι Ρωμαίοι βλ. V. Christides, "Some Remarks on the Mediterranean and Red Sea Ships in Ancient and Medieval Times; A Preliminary Report", *Tropis* I (1989), 75-82.
6. Βλ. Dept. of Antiquities-Kuwait, 67· Hannestad, 42 κ.ε.
7. Dept. of Antiquities-Kuwait, 96 κ.ε.

Αρκετά σφραγιστικά κατάλοιπα βρέθηκαν στο νησί Φάιλακα που μοιάζουν με τα βαβυλωνιακά, αλλά ταυτόχρονα διαφέρουν[8] από αυτά. Επιγραφές στη γλώσσα των Βαβυλωνίων αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία των σχέσεων των κατοίκων του νησιού Φάιλακα με τους Βαβυλωνίους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το νησί Φάιλακα με την επέκταση της περσικής αυτοκρατορίας ενσωματώθηκε σ' αυτή. Δεν μας είναι γνωστό αν η ελληνική εγκατάσταση στο νησί Φάιλακα έγινε με ειρηνικά μέσα μετά την πτώση της περσικής αυτοκρατορίας ή μετά από μια οπωσδήποτε μικρή πολεμική επιχείρηση. Μεταγενέστερες συρράξεις δεν αναφέρονται. Κατά τον τρίτο αιώνα π.Χ. παρατηρούμε, όπως και σ' άλλα μέρη της Μέσης Ανατολής, π.χ. στη Δούρα-Ευρωπό, συγχώνευση του ντόπιου με τον ελληνικό πολιτισμό. το ποσοστό των Ελλήνων αποίκων σε σχέση με τους ντόπιους δεν μπορεί να προσδιοριστεί.

Τα μνημεία, οι επιγραφές και τα νομίσματα αποτελούν εύγλωττες μαρτυρίες της ιστορικής ανάπτυξης της Φάιλακα. Μια απεικόνιση σε κυλινδρική σφραγίδα που βρέθηκε στη Φάιλακα παρουσιάζει τη σουμερο-σημιτική θεότητα Ishtar, θεά του πολέμου και της ευγονίας, καθισμένη στο θρόνο της με την ακολουθία της. Έντονη σουμερο-βαβυλωνιακή επίδραση μαρτυρεί και η απεικόνιση σε μια μαύρη πέτρα δύο ανθρώπινων μορφών που τους χωρίζει ένας βωμός (εικ. 2). Παρόλο που δε διασώθηκε ολόκληρη η πέτρα, φαίνεται ότι απεικονίζεται ιερέας που με τη βοήθεια συνεργάτη του προσφέρει θυσία.

Μετά την εγκατάσταση της εμπορικής αποικίας των Ελλήνων γίνεται εμφανής η ελληνιστική επίδραση. Οι ανατολικές μορφές φέρνουν τώρα έντονη την ελληνική σφραγίδα προδίδοντας συχνά και ένα θρησκευτικό συγκερασμό. Ένα πήλινο άγαλμα, πολύχρωμο, με εντονώτερα χρώματα το κόκκινο και το γαλάζιο, παρουσιάζει ένα γενειοφόρο βασιλιά, με ελληνικά χαρακτηριστικά, αλλά ανατολική ενδυμασία. Ιδιαίτερη αξία έχει μία γυναικεία προτομή από πηλό που θυμίζει τη θεά Αφροδίτη (εικ. 3). Υπάρχει μια μεγάλη πιθανότητα η θεά Αφροδίτη να ταυτίσθηκε κατά κάποιο τρόπο με τη σουμερο-σημιτική θεότητα Ishtar. Τέ-

8. E. C. L. During Caspers, "Cultural Concepts in the Arabian Gulf and the Indan Ocean", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 6 (1976), 22 κ.ε.

τοιου είδους συγκερασμοί είναι συχνοί στη Δούρα-Ευρωπό τής Μεσοποταμίας, όπως και στη χώρα των Ναβαταίων.[9] Είναι δύσκολο, πάντως, να αντιληφθούμε τη φύση ενός τέτοιου συγκερασμού.[10]

Πιστεύω ότι ιδιαίτερα στην μακρινή Φάιλακα ο συγκερασμός αυτός θα ήταν τελείως επιφανειακός. Στο νησί αυτό με την πάροδο του χρόνου οι ντόπιοι κάτοικοι κάτω από την επίδραση του ελληνικού στοιχείου δέχτηκαν επιδράσεις, που δεν μπόρεσαν να αφομοιώσουν λόγω της σύντομης ακμής του νησιού τους. Αυτό φαίνεται καθαρά σε ορισμένα νομίσματα που κατασκευάσθηκαν στο νησί αυτό με τελείως πρωτόγονο τρόπο. Η γνώμη της Otta Mørkholm ότι τα νομίσματα αυτά κατασκευάσθηκαν στη Gerra, στην αραβική χερσόνησο απέναντι από το Bahreyn δεν πρέπει να αποκλεισθεί.[11] Πιο πιθανό, πάντως, φαίνεται ότι κατασκευάσθηκαν στο ίδιο το νησί από τους ντόπιους κατοίκους.

Κατασκευασμένα στο όνομα τού Μεγάλου Αλεξάνδρου, εκατό χρόνια μετά το θάνατό του, αποτελούν μια απεγνωσμένη προσπάθεια μίμησης στο μακρινό νησί Φάιλακα. Ακόμη και οι ελληνικές επιγραφές στα νομίσματα αυτά προδίδουν μια ατελή γνώση της ελληνικής γλώσσας και τα γράμματα Α και Λ συχνά συγχέονται.

Το γεγονός ότι το νησί Φάιλακα αποτελούσε μέρος της επικράτειας των Σελευκιδών δεν αποτελεί εμπόδιο στην κατασκευή των νομισμάτων στο ίδιο το νησί όπως υποστηρίζει η Otta Mørkholm.[12] Οι Σελευκίδες, αντίθετα από τους Πτολεμαίους, επέτρεψαν την κοπή νομισμάτων σ' όλα τα τμήματα του κράτους τους.[13] Ιδιαίτερα ενθάρρυναν τους κατοίκους να κατασκευάζουν στον τόπο τους χάλκινα νομίσματα.

Βέβαια στη Φάιλακα δεν κυκλοφορούσαν μόνο τα πρωτόγονα νομί-

9. Βλ. M. Rosotvtzeff, *Dura-Europos and its Art,* (New Haven, 1938).

10. Ο V. Christides στο άρθρο του "Heracles-Nergal in Hatra", *Berytus* 30 (1982), 105-115, παρουσιάζει τον συγκερασμό του Ηρακλή με τον βαβυλωνιακό θεό Nergal. Βλ. επίσης το άρθρο του ίδιου συγγραφέα στον παρόντα τόμο του Graeco-Arabica.

11. Βλ. Mørkholm, σημ. 2.

12. Βλ. Mørkholm, ο.π.

13. W. U. Tarn and G. T. Griffith, *Hellenistic Civilization,* Λονδίνο 1952, ανατύπωση 1974, 155. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World,* I, Oxford 1941, επανέκδ. 1986, 448 κ.ε.

σματα. Οι προύχοντες του νησιού, για τους οποίους γνωρίζουμε πολύ λίγα, είχαν στη διάθεσή τους νομίσματα. Αρκετά αργυρά νομίσματα βρέθηκαν θαμμένα κάτω από τα ερείπια τής Φάιλακα· περιγράφονται αναλυτικά από τις O. Mørkholm και L. Hannestad. Είναι νομίσματα που κατασκευάσθηκαν στην πόλη Σούσα της Μεσοποταμίας, τα περισσότερα την εποχή του Αντίοχου Γ' (223-187 π.Χ.) και δύο στην Υεμένη γύρω στο 150 π.Χ.[14]

Η μαρτυρία των νομισμάτων καταγράφει τις εμπορικές οδούς με τις οποίες συνδεόταν το νησί Φάιλακα. Πρώτα απ' όλα, υπήρχε άμεση σύνδεση με τα Σούσα στη Μεσοποταμία, αναπόσπαστο τμήμα του κράτους των Σελευκιδών. Από κει τα εμπορεύματα μεταφέρονταν στην Συρία και μέσω των λιμανιών της Συρίας στα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα στη Ρόδο, που αποτελούσε νευραλγικό κέντρο στο διαμετακομιστικό εμπόριο την ελληνιστική εποχή.[15]

Από την άλλη μεριά μέσω του Περσικού κόλπου παραπλέοντας την ακτή του Ομάν η άλλη οδός οδηγούσε στον Άδεν και την Υεμένη. Η Υεμένη, εκτός από τα δικά της προϊόντα, αποτελούσε διαμετακομιστικό σταθμό για τα προϊόντα που προέρχονταν από τις Ινδίες και την Κίνα. Τα εμπορεύματα αυτά ήταν ευπρόσδεκτα στις αγορές της Ελλάδας, όπως αργότερα της Ρώμης. Η Υεμένη φημιζόταν για τα μπαχαρικά και τα αρωματικά προϊόντα της. Λόγω των προϊόντων αυτών ονομάσθηκε "Ευδαίμων Αραβία" (Στράβων I, 2, 32· Θεόφραστος *Historia plantarum,* IX, 4, 5 κ.Ε.).[16]

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο Avenius αναφέρει ότι οι Σαβαίοι κάτοικοι της Ικάρου-Φάιλακας πρόσφεραν θυσίες με αρωματικό λιβάνι στο Θεό Ήλιο (*Descriptio orbis,* 801 κ.ε.).

Από τις Ινδίες εισάγοντο εξωτικά ζώα και πουλιά (πίθηκοι, παπαγάλοι) και πολύτιμοι λίθοι. Από την Ελλάδα προς την Αραβία και τη

14. Hannestad, ο.π. 46 κ.ε. Για τα νομίσματα τής Φάϊλακα βλ. O. Callot, "Monetary Finds at Tell Khazneh", in *Failaka, Fouilles françaises* (1984-1985), 291-296.

15. Την εποχή αυτή ιδιαίτερη σημασία είχαν αποκτήσει οι εμπορικές δραστηριότητες τής Ρόδου, βλ. Rostovtzeff, *The Social and Economic History...,* 224 κ.ε.

16. Για το εμπόριο των αρωματικών φυτών της Νοτίου Αραβίας βλ. W. Müller, "Notes on the Use of Frankincense in South Arabia", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 6 (1976), 124-137.

Φάιλακα, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, εξάγοντο αγγεία και αγάλματα.

Οι δυσκολίες στον τεράστιο αυτό κύκλο εμπορίου που περνούσε από την Ερυθρά θάλασσα και τον Περσικό κόλπο ήταν σχεδόν ανυπέρβλητες για τα ελληνικά πλοία. Το εμπόριο στην μεν Ερυθρά θάλασσα βρισκόταν στα χέρια Αράβων και Περσών πλοιοκτητών και εμπόρων, στο δε Αραβικό (Περσικό) κόλπο εκτός από αυτούς, και στα χέρια Αιθιόπων.

Όπως προειπώθηκε, η θεωρία ότι οι Σελευκίδες κυριάρχησαν με δικά τους λιμάνια και περιπολικά πλοία στον Περσικό κόλπο φαίνεται απίθανη. Οι δυσκολίες ναυσιπλοΐας στον κόλπο αυτό ήταν ανυπέρβλητες για το ναυτικό των Ελλήνων που διέθεταν μόνο μεσογειακή πείρα. Αντίθετα οι Πέρσες και οι Άραβες είχαν ειδική πείρα στις επικίνδυνες αυτές θάλασσες.[17]

Η κυριαρχία αυτή των αραβικών και περσικών πλοίων συνεχίστηκε και κατά την ρωμαϊκή και πρώϊμη βυζαντινή περίοδο κατά την οποία το εμπόριο μεταξύ της αραβικής χερσονήσου και τής Ινδίας αναπτύχθηκε ιδιαίτερα.[18]

Το νησί Φάιλακα με τις εμπορικές εγκαταστάσεις του αποτελεί μια φωτεινή εξαίρεση. Η ζωή του ήταν σύντομη. Αν υποθέσουμε ότι η ελληνική αποίκιση άρχισε με το Μέγα Αλέξανδρο ο οποίος πέθανε το 323, διήρκησε γύρω στα 150 χρόνια· αν έγινε αργότερα, ακόμη λιγότερο.

Συναγωνιστές του στο εμπόριο ήταν κυρίως οι Ναβαταίοι Άραβες και οι Γεραίοι Άραβες. Ακόμη δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο πού βρισκόταν η πόλη Γέρα που συνήθως τοποθετείται απέναντι από τα νησιά Bahreyn στην αραβική χερσόνησο.[19] Η ταύτιση τής πόλης Γέρα

17. Βλ. Christides, ο.π. *Tropis* I, 75-82, και "Some Remarks on the Mediterranean and the Red Sea Ships in Ancient and Medieval Times. Part II: Merchant-Passengers vs. Combat Ships", *Tropis* II (1990), 87-99.

18. Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXII, 6, II; D. Whitehouse, "Sīrāf: a Sasanian Port", *Antiquity* 45 (1971), 262-267; Christides, "New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-4th centuries A.D.), *Nubica* III/1 (1994), 3-42.

19. Για το Bahreyn βλ. το άρθρο "Bahreyn", *Encyclopaedia of Islam*, 2η έκδ., τ. I (1960).

με την πόλη Hagar που βρίσκεται στη Φάιλακα είναι απαράδεκτη.[20] Οι Γεραίοι ήταν αντίπαλοι των Ελλήνων –και μάλιστα ο Αντίοχος Γ' ανέλαβε μια εκστρατεία εναντίον τους το 205 π.Χ.– και αποκλείεται να είχαν το κέντρο τους στη Φάιλακα.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί οτι το διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ Μεσογείου, Ερυθράς θάλασσας, Περσικού κόλπου και Άπω Ανατολής πραγματοποιείται σταθερά μόνο κατά την περίοδο της ακμής του αραβοϊσλαμικού πολιτισμού (9ο-10ο αι.). Αντίθετα με το εύθραυστο και πρόσκαιρο διαμετακομιστικό εμπόριο τού ελληνιστικού κόσμου, το αραβικό σταθεροποιείται άνετα. Ένας εντυπωσιακός θαλάσσιος εμπορικός άξονας ξεκινά από την Ισπανία και φθάνει μέχρι την Άπω Ανατολή. Οι καλύτεροι άραβες έμποροι τού διαμετακομιστικού εμπορίου ήταν οι περίφημοι Radaniyah.[21] Ο Ibn Khurdadbah (†885) μάς περιγράφει παραστατικά τις δραστηριότητες των πολύγλωττων αυτών εμπόρων – που ήξεραν ακόμα και ελληνικά– στο βιβλίο του *Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik* (Βιβλίο Οδών και Βασιλειών).[22]

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες μας δείχνουν ότι όσο περνούσε ο καιρός τόσο η κατάσταση χειροτέρευε στη Φάιλακα. Βαθμιαία παρατηρούμε ότι κτίζονται οικίες μέσα στον περίβολο του ναού σε αναζήτηση προστασίας πίσω από τα τείχη του.

Ο εξωτερικός εχθρός δεν ήταν καμιά μεγάλη ισχυρή δύναμη, αλλά η αναρχία που ακολούθησε τη διάλυση τού κράτους των Σελευκιδών. Ανεξέλεγκτες πειρατικές επιδρομές θα ενοχλούσαν συνεχώς τους κατοίκους του νησιού αυτού.

Πότε υπέκυψε τελικά δε μας είναι γνωστό. Ούτε φαίνεται να διαδέχτηκαν τους Έλληνες οι Ρωμαίοι, όπως συνέβη σ' άλλες περιοχές.

Οι λίγοι κάτοικοι που αποτελούσαν την άρχουσα τάξη πρέπει να

20. H. von Wissmann, *Die Geschichte von Sabe* II, Leiden, 1982, σημ. 21α.

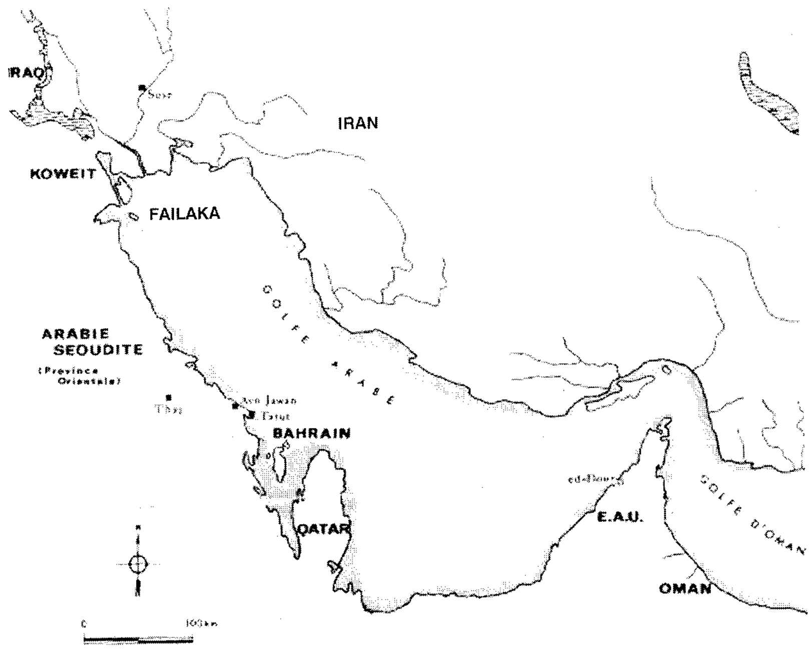
21. Για τους εμπόρους Radaniyah βλ. M. Gil, "The Radhanite merchants and the land of Radan", *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 17 (1974), 299-238. Βλ. επίσης Ch. Verlinden, "Les Radaniya: intermédiaires commerciaux entre les mondes germano-slave et gréco-arabe" στον παρόντα τόμο του Graeco-Arabica.

22. Το απόσπασμα για τους Radaniyah του Ibn Khurdadbah δημοσιεύτηκε από τους R. Blachère και H. Darmaun στην ανθολογία *Extraits des principaux géographes Arabes du Moyen Age,* Παρίσι 1957, 27-29. Για τον Khurdadbah βλ. C. Brockelmann, GAL I, 225.

ήταν ελληνικής καταγωγής με άρτια γνώση της ελληνικής γλώσσας, όπως μαρτυρούν δύο επιγραφές που βρέθηκαν στη Φάιλακα. (εικ. 4). Με την πάροδο του χρόνου, παράλληλα με τον βαθμιαίο εξελληνισμό των ντόπιων κατοίκων –που ποτέ δεν είχε αναγκαστικό χαρακτήρα– θα εξανατολίσθηκαν και οι Έλληνες κάτοικοι.[23]

Η Φάιλακα υπήρξε λοιπόν, ένας διάττων αστέρας του ελληνικού πολιτισμού.

RASHAD KHOURI ODETALLAH
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΓΙΑΡΜΟΥΚ, ΙΟΡΔΑΝΙΑ

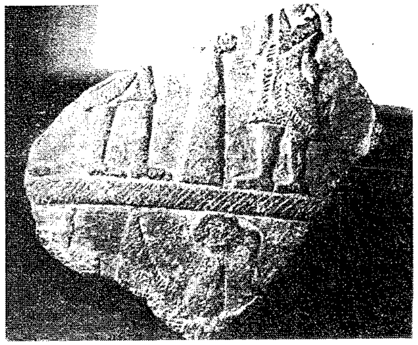
Το νησί Φάϊλακα-Ίκαρος στον Περσικό (Αραβικό) κόλπο. (*Failaka. Fouilles françaises,* 1984-1985, εικ. 1).

23. Για το συγκριτισμό του ελληνικού και ανατολικού πολιτισμού βλ. Y.F. Salles "Hellenism et traditions orientales à Failaka" Arabia Antiqua (Rome, 1993), 223-257.

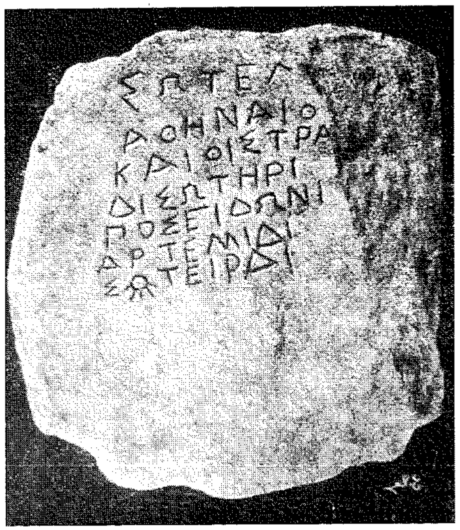

1

Εικ. 1. Αρχαιολογικά ευρήματα στη Φάιλακα. Theresa H. Carter, "Modern Excavations on Failaka Island", *Kuwait* 1 (1985).

2

4

3

Εικ. 2. Τμήμα μαύρης πέτρας. Βωμός βαβυλωνικού τύπου. Φάιλακα. *Department of Antiquities* – Kuwait.
Εικ. 3. Πήλινο άγαλμα, τύπου Αφροδίτης. *Department of Antiquities* – Kuwait.
Εικ. 4. Ελληνική επιγραφή, Φάιλακα. *Department of Antiquities* – Kuwait.

GRAECO-ARABICA (1983-1996): δεκατρία χρόνια πολιτιστικής συνάντησης Ελλάδας-Ανατολικού Κόσμου

Δεκατρία χρόνια πέρασαν αφότου ξεκίνησε μια πρωτοβουλία συγκριτικής έρευνας του ανατολικού και ελληνικού κόσμου από τον νεοαφιχθέντα από τις ΗΠΑ καθηγητή του Αραβικού Πολιτισμού Β. Χρηστίδη.

Η πρωτοφανής για τα ελληνικά επιστημονικά χρονικά εφαρμογή ενός τόσο φιλόδοξου και πρωτοπόρου σχεδίου οφειλόταν στον ενθουσιασμό και την πίστη του καθηγητή Χρηστίδη και μιας ομάδας συνεργατών και φοιτητών του. Παρά τις τεράστιες δυσκολίες πραγματοποιήθηκαν πέντε διεθνή συνέδρια στους Δελφούς και την Αθήνα κατά τα έτη 1983, 1985, 1988, 1991, 1993, ενώ προετοιμάζεται το 6ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών που θα γίνει στη Λευκωσία μεταξύ 30 Απριλίου και 5 Μαΐου 1996.

Πέραν αυτών, διοργανώθηκαν δύο εκθέσεις με θέμα τη ναυσιπλοΐα στην Ανατολική Μεσόγειο. Η πρώτη φιλοξενήθηκε στο Κέντρο Δελφών το 1985 και περιλάμβανε μοντέλα μεσαιωνικών πλοίων, χάρτες και φωτογραφικές αναπαραστάσεις αραβικών και βυζαντινών πλοίων. Η δεύτερη παρουσιάστηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών το 1990 με πρόσθετο υλικό.

Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι μόνο το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων έδειξε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τη μελέτη του Ανατολικού Κόσμου ιδρύοντας έδρα Αραβικού Πολιτισμού το 1989. Μόνον εκεί

διδάσκεται από τον καθηγητή Β. Χρηστίδη ο αραβικός και γενικότερα ο ανατολικός πολιτισμός.

Διαπρεπείς επιστήμονες απ' όλον τον κόσμο συγκεντρώθηκαν στην Ελλάδα συμμετέχοντας στα διεθνή συνέδρια. Τα συνέδρια αυτά, οι εργασίες των οποίων δημοσιεύονται στους πέντε τόμους του περιοδικού *Graeco-Arabica*, αποτελούν πρωτοτυπία. Επιστήμονες διαφόρων κλάδων έχουν την ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις και να δημοσιεύσουν τα αποτελέσματα τής συγκριτικής μελέτης του Ελληνοανατολικού κόσμου στην οποία επιδίδονται.

Γι' αυτό τον λόγο, η διεθνής απήχηση και ανταπόκριση υπήρξε όχι μόνο θετική αλλά ενθουσιώδης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το 6ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών οργανώνεται για πρώτη φορά από το νεοϊδρυθέν Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών-Αφρικανικών Σπουδών που φιλοδοξεί να συνεχίσει με μεγαλύτερη ένταση τις πολιτιστικές αυτές δραστηριότητες.

Το Ίδρυμα Μακαρίου του Γ' υπό την καθοδήγηση τού ερευνητού του πρώην διευθυντού του Κέντρου, Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, αγκάλιασε την όλη προσπάθεια και την έθεσε υπό την αιγίδα του.

Από τη θέση αυτή διερμηνεύοντας τα αισθήματα των μελών του Ινστιτούτου και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο τον Β' που φιλοξενεί όχι μόνον το Συνέδριο στο Ίδρυμα Μακαρίου του Γ' αλλά και ως Επίτιμος Πρόεδρος το περιβάλλει με το κύρος του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΣ
Τεχνικός Σύμβουλος
Μέλος του Ινστιτούτου Ελληνοανατολικών
και Αφρικανικών Σπουδών

English Summary

Six volumes of *Graeco-Arabica* have been published until now (1982, 1983, 1984, 1991, 1993, 1995). They are the Acts of five international congresses on Graeco-Oriental and African Studies which took place in Delphi and Athens.

Prof. V. Christides with a small group of dedicated colleagues and students, overcoming great difficulties, managed to accomplish this task. Moereover, two exhibitions on navigation were presented by the same group (1985, 1990).

The Sixth International Congress on Graeco-Oriental and African Studies is now in preparation by the Institute for Graeco-Oriental and African Studies under the auspices of the Makarios III Foundation, thanks to the efforts of its director, the well-known scholar Th. Papadopoullos. The University of Ioannina is also sponsoring this congress. It is the only university in Greece in which there is a chair of Arabic Studies held by Prof. V. Christides.

Honorary president of the Conference is Archbishop of Cyprus, Chrysostome II.

G. TSOUTSOS
Technical Advisor of Graeco-Arabica
Member of the Institute for Graeco-Oriental
and African Studies

Les graffitis navals: un projet en évolution.

En 1993 et dans le cadre du programme EPET du Secrétariat Général de Recherches et de Technologie, un programme original a été approuvé sous le titre: "Inventaire, préservation, codification et classification des graffiti navals de monuments byzantins et post-byzantins en appliquant des systèmes optiques d'élaboration et d'emmagasinage des informations".

Ce programme fut basé sur une recherche au sein de l'Institut des recherches archéologiques sous-marines en 1992-93. Le but fut d'inventorier et donc de préserver les graffiti navals de la Grèce. Il s'agit des représentations gravées tirées de la vie maritime et principalement des graffiti des navires. Une équipe de chercheurs a débuté le travail et continue aujourd'hui sous l'égide du Secrétariat Général de Recherches et de Technologie, de l'Université d'Ioannina et de l'Institut des recherches archéologiques sous marines. L'équipe se compose de:

V. Christides: Professeur de l'Université d'Ioannina
A. Kavvadia: Arhéologue, chef de la Section des monuments byzantins du Ministère de la Culture
K. Delouka: Archéologue
Y. Vichos: Archéologue, Docteur d'archéologie marine
T. Koutsouraki-S. Demesticha: Archéologues

C. Agouridis: Archéologue
D. Sotirakis: Archéologue
N. Tsouchlos: Photographe professionnel
T. Bellas: Informaticien

L'objet de ce programme est original et d'avant-garde pour la communauté scientifique grecque et internationale. Le graffito est un acte dont le caractère est similaire dans le temps depuis son origine jusqu'à nos jours. Il s'agit d'une forme d'expression spontanée dont le caractère graphique n'est souvent qu'un simple griffonnage.

Notre recherche se pointe sur les graffiti navals des monuments byzantins et post-byzantins. Il s'agit de témoignages irréfutables de la vie maritime grecque durant la période byzantine et surtout des années de l'occupation ottomane. Parmi les documents iconographiques le graffito naval peut paraître comme un élément parmi les plus intéressants au point de vue documentaire, en raison de la pauvreté de l'iconographie byzantine et post-byzantine des navires.

Les graffiti navals qui se trouvent gravés aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur de monuments, sont menacés actuellement par l'érosion ou par l'intervention humaine et par conséquence il est probable de perdre des éléments importants pour l'histoire du navire, de la vie maritime, des mœurs et des coutumes des marins. Leur étude et leur publication va préserver et mettre en valeur tous ces éléments.

Les différents stades du travail bien après l'obtention des permis accordés par les Ephories des Antiquités responsables, sont les suivantes: 1) La localisation des graffiti, 2) Effectuer les relevés des graffiti dans leur cadre architectural, 3) Effectuer un inventaire de photos et de leur dessins, 4) Déterminer et dater les types des bâtiments gravés.

Durant ce programme de deux ans, les régions suivantes, qui constituent des ensembles clos, vont être prospectées: Chypre, la Crète, Kastoria, Thessalonique, ainsi que les temples antiques du Parthenon, et d'Ifaistion. Et facultativement l'Attique, et les îles du Golf Saronic.

Les buts de cette recherche sont: a) La création d'un archive-corpus des graffiti navals, b) L'enrichissement de la typologie des navires qui naviguaient aux mers grecques à l'époque byzantine et surtout post-by-

zantine, c) L'étude de leur caractère et de leur importance (par ex. comme les ex-voto, comme évocation du saint, comme commémoration des événements marins importants).

La méthodologie utilisée essaie de répondre aux objectifs suivants: 1) Inventorier de manière exhaustive les graffiti navals, 2) Effectuer leur relevés en assurant le maximum de leur fidélité, 3) étudier leur caractère iconographique, 4) Créer un programme informatisé de l'élaboration des données. Cette méthode s'applique pour la première fois et elle a déjà créé l'intêret de la communauté scientifique.

Actuellement les régions de Chypre et de l'île d'Egine sont déjà prospectées et en partie les relevés sont faits. La présentation et publication des graffiti navals par des scientifiques grecs et étrangers est très pauvre et limitée. Notre équipe a déjà localisé des centaines de graffiti nouveaux dont un grand nombre est d'une qualité exceptionnelle et apporte beaucoup de nouveaux éléments à notre recherche. La bibliographie concernante est déjà collectée après une longue recherche aux archives des bibliothèques en Grèce et à l'étranger. Nous espérons accomplir ce programme original et ainsi pouvoir sauver un grand nombre de graffiti navals de la Grèce.

K. DELOUKA

Les Radaniya: Intermédiaires commerciaux entre les mondes Germano-Slave et Gréco-Arabe

Cette étude part de deux textes inégalement célèbres, l'un arabe, l'autre latin. Il s'agit d'une part du passage du Kitāb al masālik wa'l mamālik d'Ibn Khordadbeh, au milieu du IXè siècle, sur les itinéraires des marchands juifs Radaniya entre l'Occident et l'Orient[1], prolongé par le Kitāb ṣūrat al-ard d'Ibn Haukal au Xè siècle[2]. D'autre part de la Relatio de legatione constantinopolitana de Liutprand, évêque de Crémone, au milieu du Xè siècle, explicitée sur la question qui nous occupe par son Antapodosis[3].

Le texte d'Ibn Khordadbeh sur les Radaniya a été publié et traduit d'abord par A. Sprenger dans "Some original passages on the early commerce of the Arabs" paru en 1844 dans le Journal of the Asiatic society of Bengal[4]; puis tout le Kitāb a été publé et traduit par C. Barbier de Maynard en 1865[5] et, à nouveau par J. M. de Goeje en 1889[6]. Les principaux

1. Bibliotheca geographorum arabicorum, t. VI (Leiden 1889); traduction française à la p. 114.
2. Ed. de J. H. Kremers et G. Wiet (Paris, 1964), surtout p. 109.
3. Liutprandi episcopi Cremoniensis opera (éd. J. Becker, 3è éd. 1915 dans SS. rerum Germanicarum in usum scholarum) Relatio VI, 3 et Antapodosis, p. 155.
4. pp. 519-526.
5. Journal asiatique (1865) pp. 5-127, 227-296, 446-532.
6. Cf. n.1

commentaires critiques dont il a fait objet sont ceux de C. Cahen[7], J. Jacobi[8] et E. Ashtor[9], mais le commerce des Radaniya a, en outre, donné naissance à une littérature de valeur inégale, dont nous rencontrerons certains aspects au cours de cette étude[10].

La traduction la plus claire du texte d'Ibn Khordadbeh est celle fournie par J. Jacobi dans son article "Die Radaniya". Cet auteur montre fort bien que les marchands juifs, qu'Ibn Khordadbeh appelle Radaniya, suivent non pas un itinéraire unique, comme pourrait le faire croire la traduction de de Goeje, itinéraire énorme qui les mènerait du midi de la France jusqu'en Chine et retour avec quelques diverticules qui ne changent rien à l'ensemble, mais qu'au contraire le texte du Sāhib al-barīd wa'l hābar de l'empire abbaside, –c'est-à-dire le maître des postes– est fait d'une suite d'itinéraires divers. A cela s'ajoute la diversité des langues dont se servent ces marchands, diversité qui va de l'arabe au slave, en passant par le persan, le grec et le franc et qui suggère, elle aussi, la juxtaposition et la succession de parcours divers. Le persan doit ici retenir spécialement l'attention, car c'est de cette langue que vient le nom des Radaniya – connaisseurs des routes (rāh-dān), comme l'a démontré à nouveau Jacobi dans ses deux autres articles et contre M. Gil[11]. Le fait que ce nom ait été donné en persan aux marchands juifs par Ibn Khordadbeh, bien placé géographiquement (Bagdad) pour connaître ce terme né dans l'Iran voisin, prouve que ceux-ci ont eu comme centre et, sans doute, comme point de départ initial de leur activité une région de langue persane. Or, un des tronçons d'itinéraires, par voie de terre mentionnés par l'auteur arabe va

7. Y a-t-il eu des Rahdanites? (Revue des Etudes juives 1964, pp. 499-505).
8. Die Radaniya (Der Islam, t. 47, 1971) pp. 252-264. Antwort auf einige Fragen über die Radaniya (ibid., t. 52, 1975) pp. 226-238, Bemerkungen zur Etymologie von Radaniya (Folia Orientalia, t. XVII, Cracovie, 1976 pp. 175-188).
9. Quelques observations d'un orientaliste sur la thèse de Pirenne (Journal of Economic and Social History of the Orient, t. XIII, 1970), pp. 166-194, surtout 175-199; Aperçus sur les Radhanites (Revue suisse d'histoire, t. 27, 1977) pp. 245-275.
10. Il s'agit surtout de E. N. Adler: Jewish travellers (Londres, 1930) et L. Rabinowitz: Jewish Merchant Adventurers (Londres, 1948).
11. The Radhanite merchants and the Land of Radhan (Journal of Economic and Social history of the Orient, t. XVII, 1974 pp. 299-328).

de Damas par Kufa et Bagdad vers Basra, puis par Ahwāz, Fāris et Kirwān vers le sud, le Hind et la Chine. Ahwāz, de langue persane et la plus voisine de Bagdad des régions iraniennes énumérées, répond parfaitement à ce qu'exige l'information recueillie par Ibn Khordadbeh à Bagdad. De plus, entre le pays des Francs (Firandja) et la Chine, les deux extrémités des itinéraires des Radaniya, Ahwāz occupe une position en queleque sorte médiane et, de plus, voisine du centre par excellence du monde juif vers ce moment, la Mésopotamie à l'âge du rabbinat babylonien (640-1038) des geonim de Sura et Pumbedita[12].

Les articles sur lesquels porte le commerce des Radaniya sont énumérés au début du texte d'Ibn Khordadbeh. De l'ouest ils exportent des eunuques, des esclaves féminines, des esclaves masculins, du brocard, des peaux de castor, des fourrures, de la zibeline et des épées. L'ordre d'énumération est frappant: d'abord trois catégories d'esclaves, puis de la pelleterie qui vient sûrement de loin, sans doute des pays slaves, dont procèdent aussi de très nombreux esclaves, peut-être même, au milieu du VIIIè siècle, tous les esclaves. Viennent de Chine, ce qu'il faut interpréter comme de l'est en général, puisqu'il est dit que de là viennent "le musc, l'aloès, le camphre, la cannelle et d'autres choses semblables qui viennent de ces régions". Il est ajouté que, souvent les marchands juifs se dirigeaient ensuite sur Constantinople et vers la cour du roi des Francs. Il faut, sans doute, comprendre qu'aussi bien l'empire byzantin que l'état franc, ou les états francs, se trouvaient souvent sur leurs routes, et non pas nécessairement seulement sur leur route de retour de l'est. Ces notions d'est et d'ouest sont peu précises dans le texte. Pour y voir plus clair il faut que nous placions les données d'Ibn Khordadbeh et d'Ibn Haukal dans l'ensemble de ce que nous savons du commerce juif depuis le haut moyen âge jusqu'au Xè siècle.

Alors que les Romains allaient chercher les épices en Inde au départ de l'Egypte via la Mer Rouge, le haut moyen âge européen se les fait apporter du Levant via la Méditerranée. Les Libanais et des Syriens assuraient le transport via la Méditerranée des produits orientaux qui arrivaient chez

12. Cf. entre autres, S. D. Goiten: Jews and Arabs. Their contacts through the ages (1953, 1964).

eux. Au VIè siècle déjà des marchands juifs participent à ce trafic: Grégoire de Tours parle d'un juif qui vendait des épices au roi mérovingien Chilperic Ier souverain de l'état franc de Neustrie. Ces marchands juifs vendaient aussi du vin de Gaza et d'autres articles orientaux. Au VIIè siècle la diaspora des juifs, déjà considérable dans l'Antiquité, s'accentua par suite de la conquête arabe.

Il convient que nous intégrions leur commerce dans la traite des esclaves, dans laquelle Ibn Khordadbeh et Ibn Haukal leur assignent un si grand rôle. Ce dernier, au Xè siècle, parle encore d'esclaves, garçons et filles, ainsi que d'eunuques slaves. "Tous les eunuques slaves qui se trouvent sur la surface de la terre proviennent d'Espagne, dit-il. On leur fait subir la castration près de ce pays. L'opération est faite par des commerçants juifs"[13]. Voilà qui explicite et précise, quant à la traite des esclaves, le texte d'Ibn Khordadbeh au siècle précédent. Or, l'exportation d'esclaves slaves vers l'Occident, dont fait aussi partie l'Espagne musulmane, n'est pas au IXè siècle, un fait nouveau; mais cette traite n'est pas liée dès son début à l'activité de marchands juifs. A la limite occidentale du monde slave elle commence au VIIè siècle. Au début de ce siècle le Franc Samo se livre à des razzias d'abord dans le pays de Wendes slaves, le long du cours supérieur de l'Elbe, ensuite dans les régions voisines. Vers 623-624 Samo pénétra avec une caravane marchande armée dans le pays encore peu civilisé des Wendes. Il y devint roi après une campagne victorieuse contre les Avares qui razziaient chaque année des esclaves des deux sexes chez les Wendes. Il montra sa supériorité militaire dans plusieurs campagnes contre les Avares et écrasa une caravane concurrente venant du pays des Francs dans l'intention, qui avait été intialement la sienne, de s'emparer d'esclaves ou d'en acheter chez les Wendes[14].

La traite et le transport des esclaves par voie de terre se faisaient alors par des caravanes armées. Déjà vers 530 la Vita S. Eusjcii nous montre des esclaves conduits à travers le midi de la France "more canum binos et binos copulatos"[15]. Ils étaient donc attachés, deux par deux, à une chaîne,

13. Ed. Kremers-Wiet p. 109.
14. Pseudo-Frédegaire (M.G.H. SS. rer Merov, t. II, pp. 144sqq.)
15. Duchesne: H.F.S, t. I, p. 534.

à un joug ou, dans le cas le plus favorable, à une corde. Ils pouvaient aussi être attelés l'un derrière l'autre, mais l'essentiel était que leurs dos et leurs épaules restent libres de façon à pouvoir transporter des marchandises. Notons que ces pratiques existaient longtemps avant l'entrée des juifs Radaniya dans l'histoire de la traite, et qu'elles continuèrent longtemps après puisqu'on les retrouve du temps des traitants arabes en Afrique orientale et centrale jusqu'après le milieu du XIXè siècle. Un texte de la fin du VIIè siècle, la Vita Gaugerici[16] parle de "quidem negotians aliquos puerus ligatis manibus in itinere duceret venundandus". Ceci complète l'image: épaules et dos libres, mais mains liées. Ce marchand venait de l'est et suivait, dans la direction du sud-ouest, la chaussée romaine ou ce qui en restait. Des esclaves venant alors de territoires situés à l'est de la Gaule mérovingienne pouvaient être des Slaves, des Avares ou des Germains de zones périphériques de l'Etat qui se révoltaient parfois et s'exposaient ainsi à être réduits en esclavage. Les itinéraires de traite d'est en ouest sont dès lors en formation. Les marchands qui suivent ces itinéraires déplacent des biens essentiellement meubles, notamment des êtres humains qu'ils vendent. Ce qu'ils reçoivent pour ceux-ci et pour les marchandises qu'ils portent, c'est de l'argent qu'ils peuvent aisément emporter ou investir en de nouvelles marchandises. Les esclaves constituent, totalement ou en partie, le moyen de transport et sont eux-mêmes à vendre. Pendant une longue période et dans les milieux les plus divers la caravane d'esclaves a été un moyen bon marché –sans doute même le meilleur marché– pour transporter des marchandises sur des distances considérables et assurer un réinvestissement rapide.

Dès le VIIè siècle des marchands juifs commencent à participer à la traite. Dans le 9e canon du concile de Chalon-sur-Saône entre 639 et 654, il est stipulé "ut nullus mancipium extra finibus vel terminibus qui ad regnum domini Chlodovei (=Clovis II) pertinent penitus non debeat venundare ne, quod absit, per tale commertium aut captivatis vinculum vel, quod peius est, judaica servitute, mancipia christiana tenentur implicita"[17]. Comme Clovis II régnait sur la Neustrie et la Bourgogne, il s'agit

16. M.G.H. SS. rer Merov, t. III, p. 676.
17. M.G.H. Conc. Merov., p. 210.

d'opérations de traite qui s'étendaient déjà largement au-delà de la Gaule centrale mérovingienne, donc vers la Méditerranée. Les juifs sont expressément mentionnés comme y participant. Ce qu'il s'agit d'empêcher ce n'est pas le commerce d'esclaves, mais leur exportation, surtout s'ils ont été baptisés et, par dessus tout, par des marchands juifs qui pourraient appliquer le précepte du Talmud qui veut que l'esclave d'un maître juif soit converti au judaïsme. Ce que veut l'Eglise, c'est évidemment que, s'il y a conversion, ce soit au christianisme. D'ailleurs, en 626-27 déjà, le concile de Clichy avait prévu la confiscation comme sanction de la conversion d'esclaves au judaïsme. Il est question de juifs qui "ad judaismum vocare presumpserint aut gravibus tormentis adflixerint"[18]. Ces "tormenta" visent très vraisemblablement la castration qui se pratiquait donc en France, comme le confirment des sources ultérieures. Ce même concile défend non seulement de vendre des esclaves aux juifs, mais aussi aux païens, ce qui suppose une extension plus grande de la traite que celle prévue à Chalon-sur-Saône. Il convient de ne pas perdre de vue que le Sassanide Chosroès II est en Asie Mineure en 626 précisément, et que, vers le moment du concile de Chalon, l'Egypte et la Syrie sont déjà musulmanes. Or, zoroastriens et mahométans sont des païens pour les autorités ecclésiastiques occidentales. De plus, il semble bien que l'on puisse conclure que, déjà alors, la traite traversait la Méditerranée et atteignait le Proche-Orient, ce qui annonce un des itinéraires des Radaniya que mentionne Ibn Khordadbeh deux siècles plus tard.

En 711 la conquête arabo-berbère de l'Espagne fit de ce pays un débouché important pour les traitants qui avaient à vendre des esclaves. C'est certainement à l'Espagne musulmane que songent les rédacteurs des canons du concile des Estines en 743 lorsqu'ils décrètent "ut mancipia christiana paganis non tradantur"[19]. La même année il est défendu que "servum vel ancillam judeo christianus venundare presumpserit"[20], ce qui prouve que les marchands juifs jouent dès lors un rôle dans la traite avec l'Espagne, comme le montrent de plus en plus les sources occidentales à mesure que

18. Ibid. p. 199.
19. M.G.H. Conc. Karol., p. 7.
20. Ibid. p. 16.

l'on approche de la date de rédaction du Kitāb d'Ibn Khordadbeh. Remarquons que cette fois, il ne s'agit pas d'esclaves baptisés, mais d'esclaves en général, donc d'esclaves païens slaves aussi ou surtout. Cela est d'autant plus certain qu'un concile tenu en Bavière en 772 sous le duc Tassilon stipule qu'il est défendu d'exporter des esclaves[21], prescription reprise dans le capitulaire d'Herstal, plus à l'ouest, en 779[22] et, avec une clarté particulière, dans la Lex des Alamans: "ut mancipia foris provincia nemo vindatur nec in paganos, nec in christianos, nisi iussio ducis sit"[23]. Ces répétitions constantes prouvent évidemment que la traite devient de plus en plus importante. La Bavière touche, en effet, aux habitats des Slaves et Herstal se trouve dans la vallée de la Meuse qui conduit aussi vers Verdun qui sera, nous le verrons, un centre particulièrement important de la traite vers l'Espagne. La "jussio ducis" dont il est question dans la Lex des Alamans, est une exemption, une permission d'exporter qui annonce celles qu'accordera un peu plus tard, Louis le Pieux.

Des conditions particulièrement favorables à la traite s'ouvrent en Espagne par suite de la réforme militaire d'al-Hakam Ier (796-822). C'est alors que fut constitué un corps de soldats-esclaves ou mamālik (mamelouk) qui ne savaient pas l'arabe et furent portés à un effectif de 5.000 hommes. On les désigna sous le nom de sakāliba, dérivé de l'ethnonyme des Slaves, tout comme les variantes latines, romanes, et germaniques de sclavus, esclave, schiavo, sklave etc. Le terme sakāliba (sing. silabī) a pris au bout d'un certain temps le sens d'eunuque, dans le sens général sans connotation d'origine ethnique; mais ce changement sémantique n'a pu intervenir que parce que, originairement, un très grand nombre d'esclaves eunuques, si pas tous, étaient slaves, et païens. Un contemporain d'al-Hakam, Agobard, archevêque de Lyon (816-840) appelle les esclaves des marchands juifs "ethnici" dans son Epistola ad proceres palatii. "Quod faciendum sit de mancipiis judeorum ethnicis, quae illi comparaverant"[24]. C'est qu'en effet les marchands juifs, les Radaniya d'Ibn Khordadbeh, s'étaient rendu compte des opportunités nouvelles qui s'ouvraient à la

21. Ibid. p. 99.
22. M.G.H. Cap., t. I, p. 51.
23. M.G.H. LL. nat.germ., t. V, p. 97.
24. M.G.H. Epistolae Karolini aevi, t. III, p. 165.

traite en Espagne musulmane. L'évolution de sakāliba (siklabī) au départ de "slave", puis "esclave slave", "eunuque slave", "eunuque" en général ne semble être arrivée à son terme qu'au Xè siècle, comme nous verrons encore grâce au témoignage d'Ibn Haukāl combiné avec celui de Liutprand de Crémone.

Au début du IXè siécle, des marchands juifs se font délivrer des privilèges leur permettant de se livrer à la traite. Vers 825 Louis le Pieux permet au rabbin Domat et à son neveu Samuel de ne pas acquitter les taxes perçues à titre de "teloneum, paravereda, mansionaticum, pulveraticum, cespitaticum, ripaticum, portaticum, pontaticum, trabaticum, cenaticum", tous droits frappant le commerce à longue distance tant par voie terrestre que par voie fluviale ou même maritime. Ils pourront vendre toutes espèces de marchandises et ont le droit d'acheter des esclaves étrangers et de les vendre dans l'empire[25]. Cette dernière prescription est une concession aux autorités ecclésiastiques, concession plutôt verbale, comme nous verrons bientôt. Le privilège s'adresse d'ailleurs à toutes les autorités ecclésiastiques et civiles. Parmi ces dernières sont mentionnés les gastaldes et les clusarii. Les premiers sont caractéristiques de la Bavière, de la Lombardie et de l'Alamanie. Les seconds sont des fonctionnaires préposés à la garde des cols des Alpes. On peut donc penser à des itinéraires d'importation passant par l'Allemagne du sud ou le nord de l'Italie et empruntant certains cols alpins. Le titre du document "Praeceptum judeorum" et le fait qu'il figure dans un formulaire prouve que d'autres privilèges semblables ont été délivrés. Deux juifs de Lyon, point d'aboutissement très possible des itinéraires d'importation énumérés, peuvent même aller en appel devant l'empereur lui-même "si aliquae cause adversus eos de rebus tel mancipiis eorum surrexerint vel orte fuerint"[26]. Un juif habitant Saragosse du nom d'Abraham "ad nostram veniens praesentiam in manibus nostris se commendavit et eum sub sermone tuitionis nostre recipimus et retinemus"[27]. Il s'agit ici d'un marchand juif résidant hors de l'empire franc qui s'adonne au commerce à longue distance et à la traite,

25. M.G.H. Form. Merov. et Karol p. 309 (Formulae imperiales, No 30).
26. M.G.H. Form. Merov. et Karol p. 310 (Form. imp. No 31).
27. Ibid. p. 325 (Form. imp. No 52).

mais qui dessert aussi le palais impérial: "liceat illi sub mundeburdo et defensione nostra quiete vivere et partibus palatii nostri fideliter deservire". Abraham, en plus de ses fonctions de fournisseur de la cour –sans doute s'agit-il des produits orientaux et peut-être des fourrures dont parle Ibn Khordadbeh–, est aussi un chef de caravane marchande, car il est lui aussi exempté des taxes énumérées dans le premier privilège analysé. De plus le souverain prend ses serviteurs sous sa protection: "Liceat etiam ei secundum legem suam vivere et homines christianos ad eius opera facienda locare". Cette location suppose le caractère intermittant, ou mieux, itinérant, des activités d'Abraham et il est prescrit aux comtes de cités de trancher les différends qui pourraient surgir "per veram ac iustam inquisitionem" avec témoignage de trois chrétiens et trois juifs. La permission expresse de vendre et acheter des esclaves étrangers est répétée, ce qui souligne l'activité principale d'Abraham de Saragosse. La défense de vendre ailleurs (aliubi) que dans l'empire est répétée elle aussi, mais il est évident que pour un marchand ayant sa résidence au dehors de l'état carolingien, elle ne constitue qu'une clause de style de nature à ne pas trop effaroucher l'autorité ecclésiastique.

Celle-ci, toutefois, n'était pas dupe, comme le montre très clairement une stipulation du concile de Meaux de 845. Des "mercatores hujus regni, christiani sive judei", y est-il dit, vendent des esclaves païens aux ennemis de la foi. Le caractère de commerce de caravane que revêt alors la traite est fort bien décrit. Les marchands "mancipia pagana per tot populos et civitates fidelium transeuntes ad manus infidelium et saevissimorum hostium nostrorum perducunt"[28]. Il s'agit vraiment de traite à longue distance depuis les pays païens, c'est-à-dire slaves, jusqu'en Espagne. S'il subsistait le moindre doute sur ce point il suffirait de la lettre d'Agobard où il s'agit de "vendere ad Hispanias"[29]. Le 75è canon du concile de Meaux ajoute que les effectifs des ennemis sont renforcés. Il s'agit donc d'esclaves-soldats, et ils sont nombreux: "inimicorum regni maximus numerus augetur". Bien entendu, on vendait aussi des eunuques et nous l'avons

28. M.G.H. Capit., t. II, p. 419, canon 75.
29. M.G.H. Ep. Kar. aevi, t. III, p. 183.

vu dès le VIIè siècle, mais c'est au Xè que leur nombre sera le plus élevé.

D'où venaient les esclaves slaves et autres qui à l'époque des Radaniya traversaient l'état franc?

En 819 le prince croate Liudewit provoque une révolte des populations croates et slovènes sur les frontières sud-est de l'empire franc au sud de la Drave. Les expéditions dirigées contre lui entraînèrent des reductions en esclavage durant les années suivantes. En Hongrie, un conflit avec le khan bulgare Omortag, entre 827 et 838, entraîna des conséquences du même genre. La soumission des Timotchanes et des Obodrites orientaux au-delà du Danube et de la Save fut, elle aussi suivie de prises et de ventes de captifs[30]. L'Inquisitio de theloneis Raffelstatensis de 903-905 nous éclaire sur d'importants aspects de la traite, non pas à cette dernière, mais pour toute la période de 817 à 899[31], c'est-à-dire contemporaine des privilèges accordés aux marchands juifs par Louis le Pieux, du concile de Meaux et du Kitāb d'Ibn Khordadbeh. Raffelstetten se trouve près de St. Florian sur le Danube dans l'Ostmark carolingien. Il y passait des barques transportant des marchandises diverses et des esclaves. L'esclave mâle est taxé beaucoup plus bas à Raffelstetten que les esclaves féminines. Il faut donc croire que les esclaves féminines étaient beaucoup plus rares et donc plus chères. Il y passait certainement plus d'hommes que de femmes, ce qui correspond fort bien à la demande à ce moment en Espagne musulmane, via l'ouest de l'empire franc. A l'article 9 du tarif de Raffelstetten les marchands juifs apparaissent à côté d'autres comme dans le canon 75 du concile de Meaux: "Mercatores id est judei et ceteri mercatores, undecumque venerint de ista patria vel de aliis patriis, iustum theloneum solvant, tam de mancipiis quam de aliis rebus, sicut semper in prioribus temporibus regum fuit". Plus à l'ouest notamment à Walenstadt sur le Walensee, dans l'est de la Suisse actuelle, sur la route du col du Septimer, il est perçu en 842-43

30. F. Lot C. Pfister et F. L. Ganshof: Les destinées de l'Empire en Occident de 768 à 888 (2è éd. Paris, 1941) pp. 505 sq.

31. Pour les dates cf. F.L. Ganshof: Note sur l'Insquisitio de theloneis Raffelstettenvis (Le Moyen Age, 1966) p. 203. L'Inquisitio est publiée dans Capitularia regnum Francorum, t. II (Hanover, 1897) pp. 249-252.

"De unoquoque mancipio, quod ibi venditur, denarii II[32]". Il faut ici se rappeler que les marchands juifs de Lyon étaient recommandés spécialement aux "clusarii"[33]. Or le terme "ad clusas" qui désigne d'abord le mont Cénis, s'étendit au IXè siècle au Grand Saint Bernard, au Petit Saint Bernard et même au Septimer[34]. Sur la route qui allait vers ce dernier col, nous avons vu que les esclaves passaient au milieu du IXè siècle, par le tonlieu de Walenstadt. Du Septimer le passage vers l'ouest était assez aisé par les vallées de la Suisse centrale et celle du Rhône. Les files d'esclaves conduites par les marchands juifs avec leurs auxiliaires chrétiens, comme ceux d'Abraham de Saragosse[35] peuvent donc déboucher des Alpes vers Lyon par la vallée du Rhône. De là, nous le savons par Agobard, les esclaves étaient conduits "ad Hispanias"[36].

La fonction des cols alpins dans la traite des esclaves vers le monde musulman est attestée, nous venons de le voir, au IXè siècle, mais au Xè les conflits avec les tribus slaves et donc, les réductions en esclavage les plus fréquentes se déplacent vers le nord, car ils sont désormais le fait des souverains allemands de la dynastie ottonienne.

A partir de Henri l'Oiseleur (919-936) la royauté saxonne conduit la poussée germanique contre les tribus slaves. Les guerriers vaincus étaient passés au fil de l'épée d'un côté comme de l'autre, mais les femmes, les enfants et les hommes pris sans armes étaient réduits en esclavage. Les plus fortunés restaient sur place en terre conquise et leurs descendants passaient progressivement au servage. Les autres devenaient la proie des traitants et finissaient souvent leur vie en terre d'Islam. A Magdebourg, ville de la région frontière sur l'Elbe, il y avait des "Judei vel ibi manentes negotiatores" au plus tard en 965. Il y avait un quartier juif dans le faubourg marchand et la traite des esclaves n'était pas l'aspect le moins im-

32. E. Mayer Marthaler et F. Perret: Bündner. Urkundenbuch, t. I, (Caire, 1955) p. 382 sq. Pour la date cf. C. Clavadetscher: Das Churrätische Reichsurbar als Quelle des Vertrags von Verdun (Zeitschrift der Savigny Schiftung, germ. Abth, 1957).

33. Cf. ci-dessus p. 115.

34. G. Dept: le mot "clusas" dans les diplômes carolingiens (Mélanges Pirenne, t. I, Bruxelles, 1926, pp. 89 sq.)

35. Cf. ci-dessus p. 115.

36. Cf. ci-dessus p. 114.

portant de l'activité des ses habitants[37]. De l'Elbe, les caravanes d'esclaves et d'autres marchandises gagnaient aisément la vallée du Rhin. A Coblence un tarif de tonlieu taxe les esclaves: "Judei pro unoquoque sclavo emticio debent quatuor denarios"[38]. Des stipulations analogues se rencontrent à Worms et Spire[39]. De Coblence par les vallées de la Moselle et de la Meuse, les marchands d'esclaves arrivaient à Verdun. Cette ville était alors en relations suivies avec l'Espagne. Ses "negociatores" se rendaient fréquemment dans ce pays[40]. En 956 l'abbé Jean de Gorze, ambassadeur d'Otton I auprès du calife de Cordoue, est accompagné de "Virdunensis quidam gnarus partium Hispaniarum"[41]. A Verdun, il y avait un "negotiatorum claustrum"[42]. Or, comme nous verrons encore, Liutprand de Crémone, parle des marchands d'eunuques de Verdun et aussi bien Ibn Haukal qu'Ibrahim al-Qarawī disent qu'au Xè siècle encore les marchands juifs jouaient le rôle essentiel dans ce trafic. Al-Qarawī est particulièrement clair à ce sujet: "Les Francs, dit-il, sont voisins des Slaves. Ils font ceux-ci prisonniers à la guerre, et les vendent en Espagne où il en arrive beaucoup. Ils sont émasculés par des juifs qui vivent sous la protection des Francs et dans leur Etat. Ces castrats sont exportés d'Espagne vers les autres pays de l'Islam"[43]. Il en restait beaucoup en Espagne, car nous savons que, sous Abd-ar-Rahman III (912-961), il y avait dans la seule Cordoue, d'après les recensements successifs, 3.750, puis 6.078 et enfin 13.750 sakāliba ou esclaves slaves. Tous, bien sûr, n'étaient pas eunuques, mais notons quand même qu'à la fin du règne d'Abd-ar-Rahman III, il y avait dans le palais de Madinat az-Zabra près de Cordoue plus de 3.000 sakāliba[44]. Liutprand, évêque de Crémone, dit dans son Antapodosis de 958-962 que Verdun était devenu une grande manufacture d'eunuques. "Carzimasium autem Greci vocant amputatis virilibus et virga puerum quod Virdunenses mercatores ob immensum lucrum facere et in Hispaniam ducere solent"[45]. Ce que disent Ibn Haukal et Ibrahim al-Qarawī nous confirme dans l'idée que les "Virdunenses mercatores" sont des marchands d'esclaves juifs. Le trafic des Radaniya continue au Xè siècle, quoi que E. Ashtor et, avant lui, L. Rabinowitz aient pu écrire à ce sujet[46].

37. M.G.H. Dipl. reg. et Imp., t. I, p. 46. Cf. E. Rörig: Magdeburg's Entstehung und die altere Handelgeschicte dans Id. Wictschafts-Krafte Mittelalter, (Cologne-Graz, 1959, pp. 604-637).
38. Hansiches Urkundenbuch, t. II., p. 388.
39. Aronius: Regesten zur Geschicte der Juden im fränkischen und dertschen Reiche (Berlin, 1902), No 171; Stumpf: Reichskanzher, No 2902.
40. Miracula S. Bertini Sithiensis (M.G.H. SS. t. XV) p. 511.
42. R. Köpke et Dümler: Kaiser Otto der Grosze (Jahrbücher der deutschen Geschichte, Leipzig, 1876) p. 279.
42. Richer, Hist. III, 183.
43. Cité dans les Analectes d'Al-Maqqari (éd. de Leiden, t. I, p. 92).
44. E. Lévi-Provençal: l'Espagne musulmane au Xè siècle. Institutions et vie sociale (Paris 1932), p. 130.

Déjà au IXè siècle Ibn Khordadbeh attribue aux Radaniya la connaissance du grec, ce qui prouve leurs connexions avec le monde byzantin. Au Xè siècle, Liutprand de Crémone dit que le terme "carzimasius" par lequel il désigne les eunuques est un mot grec. Nous savons qu'il en est bien ainsi par l'attestation de Καρτζιμάς, d'ailleurs d'origine hébraïque, pour désigner les eunuques, notamment dans la continuation de Théophane[47]. J'ai souligné l'importance de ce fait dans ma communication de 1991 au IV International Congress on Greco-Oriental and African studies à Delphes, sous le titre "Guerre et traite comme sources de l'esclavage dans l'empire byzantin aux IXè et Xè siècle".

La fonction d'intermédiaires commerciaux des marchands Radaniya entre le monde slave, le monde germanique et le monde arabe via l'Espagne umayade a été suffisamment soulignée dans ce qui précède. Nous venons d'y ajouter le monde byzantin. A côté de Liutprand de Crémone,

45. M.G.H. SS, t. III, p. 338 ou éd. Becker, citée ci-dessus à la No 3, p. 155.
46. Cf. ma critique des divers écrits de E. Ashtor sur les Radaniya dans C. Verlinden: Les Radaniya et Verdun. A propos de la traite des esclaves slaves vers l'Espagne musulmane aux IXè et Xè siècles (Homenaje a D. Claudio Sanchez Albornoz en sus 90 años, Buenos Aires, 1983, pp. 105-132). Le livre de Rabinowitz, cité à la note 10 ci-dessus, est très méritoire en ce qu'il utilise très largement les responsa rabbiniques trop négligées par l'historiographie occidentale, mais il ne connaît pas les sources du Xè siècle tant arabes que chrétiennes, utilisées ci-dessus et pense que le commerce de Radaniya cesse à cette époque; op. cit. pp. 187 sq. Voir à ce propos mes remarques à la fin de cet article.
47. J. Koder et Th. Weber: Liutprand von Cremona in Konstantinopel Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und realkundlichen Aussagen in seonen Werken (Byzantina Vindobonensia, t. 13, Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, 1980), p. 99. Sur l'étymologie hibraïque de Καρτζιμάς, cf. E. H. Sophocles: "Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods" (reéd. 1975) p. 651.

Ibn Haukal parle également d'un itinéraire passant par Constantinople et aboutissant via Trébizonde au Chorasan entre l'Amou Darja et l'Hindou-kouch, dans l'actuel Turkestan russe. Par cet itinéraire les marchands juifs racourcissaient considérablement leurs parcours, ce qui se comprend d'autant mieux que dès le fin du IXè siècle et surtout au Xè les marchands Varègues de Russie suivaient une route plus courte à partir des pays slaves orientaux vers le monde musulman du Moyen Orient que ne l'avait été précédemment celle du monde slave occidental via l'Allemagne, la France, l'Espagne musulmane, toute la Méditerranée ou toute la route caravanière d'Afrique du Nord, toutes deux mentionnées par Ibn Khordadbeh. De plus en Espagne, le califat de Cordoue s'effondre au XIè siècle et les petits royaumes des taifas ne pouvaient plus se permettre les achats massifs des l'âge précédent.

CHARLES VERLINDEN

Diplomacy and Espionage: their role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries.

In an era such as the Middle Ages, which lacks the modern concept of resident ambassadors[1], thus depriving governments of a reliable and constant source of information on foreign lands, peoples, rulers, customs and general activities abroad[2], one has to wonder both about the way of gathering such information and about the means of processing it. The obvious means were, after all, official, that is, diplomatic, contacts –even if embassies and missions were exchanged on an *ad hoc* basis–[3], as well as

1. M. Canard, "Deux episodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle", *Bulletin d' Etudes Orientales de l' Institut Français de Damas* 13, 1949/50,pp. 51-69, esp. p. 52
2. The mid-10th century treatise *De Administrando Imperio,* compiled out of material from imperial archives, offers the most prominent example of "identification sheets" on foreign peoples from Byzantium's point of view. See G. Moravcsik-R. J. H. Jenkins *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio* (henceforth *DAI* and *DAI, Commentary,* Washington 2, 1967.
3. See for instance, the statement of the Fatimid Caliph Al-Mu'izz to a byzantine ambassador where the Caliph proclaimed that he did not consider it necessary to maintain diplomatic contacts with Byzantium: S. M. Stern, "An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph Al-Mu'izz", Byzantion 20, 1950, pp. 239-253, esp. 245-246. See also, Amin Tibi "Byzantine-Fatimid Relations in the Reign of Al-Mu'izz Li Din Allah (R. 953-975 AD) as reflected In Primary Arabic Sources", *Graeco-Arabica* IV, 1991, pp. 91-107, esp. p. 102.

unofficial ones, that is, by making use of persons whose main feature was mobility through foreign lands, such as pilgrims, traders, merchants and, of course, spies.

It must be pointed out, however, that there is a lack of sufficient documentation concerning the relationship between diplomacy and espionage: this can be attributed to the nature of our sources, where such references, when they exist, are sporadic at best. They usually occur in the margin of some diplomatic encounter and they need to be discussed in parallel with an assessment of the political environment in which the relevant diplomatic contact took place. Furthermore, their haphazard character means that any picture to be drawn would by necessity give a rather fragmented view of espionage in diplomatic contacts. Nevertheless those references do allow for some observations as to the links existing between espionage and diplomacy in the middle-byzantine period, on the basis of the lowest common denominator, that is, the seeking and exchange of information, both through official and through unofficial contacts.

Indeed, as far as official contacts are concerned, one has to acknowledge that an ambassador's mobility in a foreign land, was, if not totally restricted, severely hindered. Foreign ambassadors in Byzantium followed definite routes inside the Empire's territory. A «basilicos», an imperial agent, met them at their points of entrance at the frontier and escorted them until the end of their visit. The customary question put to them, as per court protocol, "πῶς διέσωσεν ὑμᾶς ὁ ἀποσταλεὶς βασιλικὸς εἰς διάσωσιν ὑμῶν"[4], which ostensibly referred to their welfare in the Empire, was also a subtle reminder of the fact that they were under constant surveillance, even if they had the possibility of visiting historical monuments and other places of particular interest[5]. This situation made the use of unofficial channels for obtaining and forwarding infor-

4. J. J. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti impertatoris de Cerimoniis aulae byzantinae*, CSHB, Bonn 1829-30, (=A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogenete, Le Livre des Ceremonies*, I-II, Paris 1935-40), henceforth, *De Cerimoniis*, II 47, p. 683/14.

5. An example is that of the ambassadors sent by the Caliph Al Wathiq to Michael III, who visited the Cavern of the Seven Sleepers in Ephesus. See M. Canard, "Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes", *Dumbarton Oaks Papers*,(DOP) XVIII, 1964, pp. 33-56.

mation, a necessity in the area of foreign relations.

After all, these unofficial channels were not something unusual. In fact, the concept of "spy" was not foreign to Byzantine mentality. Quite the contrary. The Empire often employed what we could call "special agents" in order to carry out difficult missions. Their primary task was set in a military context. Their role, especially in guerrilla operations, where they acted both as spies transmitting information on the enemy forces and movements[6] and as commando units which, disguised as peasants, ambushed the enemy army[7], is highlighted in Byzantine military treatises. Byzantine strategists often stressed that a general bringing his army into an enemy land, had to send out spies "κατάσκοποι" or "χονσάριοι"[8], either one by one, or in groups (the latter called "συνοδικοὶ")[9], in order to gather information about the enemy. Histories and chronicles also refer to the use of spies in war, portraying the concept of espionage as a military necessity. For example, according to the chronicler Leo Diaconus, Nicephorus Phocas in his Cretan expedition used a military corps in order to study (the Greek text uses the operative words "ἐπί κατασκοπὴν", «in order to spy») the enemy's strength and movements and to harass the enemy army[10].

6. G. Dagron-H. Mihaescu, *Le traité sur la guerilla de l' empereur Nicéphore Phocas*, Paris 1986, (henceforth, Dagron-Mihaescu, *guerilla*), I-II,VII, XXI, pp. 36-41, 50, 118ff.

7. G. Dagron-H. Mihaescu, *guerilla*, XVIII, pp. 102-107. See also G. Dagron, "Guerilla, places fortes et villages ouverts à la frontière orientale de Byzance vers 950 AD", *CASTRUM* 3, *Fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Age* (Colloque organisé par la Casa de Velasquez et l' Ecole française de Rome, Madrid 24-27/11/1985), pp. 43-48, esp. p. 47.

8. B. Wassiliewsky-V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, (henceforth *Cecaumenos*), Petropoli 1896, (reprinted Amsterdam 1965), 24, p. 9. H. G.Beck, *Kekaumenos, Vademecum des Byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*, (henceforth Beck, *Kekaumenos*) übersetzt, eingeleitet und erklärt von H. G. Beck, Graz-Wien-Koln 1956, p. 32, n. 20.

9. *Cecaumenos*, 26, p. 9. Beck, *Kekaumenos*, p. 33.

10. C. B. Hase, *Leonis Diaconi Caloensis Historiae, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, (CSHB)*, Bon 1828, (henceforth *Leo Diaconus*), p. 9/3-4: "ἐπὶ καταδρομὴν καὶ κατασκοπὴν τῆς νήσου ἐστέλλετο". *Ibid.*, p. 12/24: "οἱ προκατασκοπεῖν σταλέντες τῆς χώρας". The necessity of a well-organised military intelligence was even more evident in

This type of "special agent" could also, depending on the circumstances, play a role in foreign relations. The example of the agents sent by emperor Constantine V to Bulgaria in 764 AD, in order to dispose of two Bulgarian border leaders and thus put a stop to their raiding of Byzantine western provinces, such as Thrace[11], is a typical one. It stresses the Empire's willingness to use spies in secret operations, that is, use clandestine means in the pursuit of foreign policy objectives. Furthermore the fact that the Byzantines made their move under the cover of a «seeming peace», a «false peace». ("το δοκεῖν εἰρήνην" or "ἀπατηλὴν εἰρήνην"[12], according to the chronicler) suggests a subterfuge which included the peace negotiations. After all, the use of "special agents" in byzantine internal affairs was anything but rare or ineffective, as demonstrated by the success of Michael II's agents who, through promises and bribes, persuaded some lower-rank partisans of Thomas the Slavonian to trick their fellow rebels and hand over their strongholds of Saniana and Kavala to the imperial troops.[13] Another, more blatant example of espionage in politics can be found in the case of a certain Michael and his partner Ann, a "βασιλικὴ"

naval warfare. Byzantines and Arabs followed each other's fleet preparations through spies, who notified their respective headquarters of the movements of enemy ships using various techniques and devices such as smoke signals, beacons etc. See V. Christides, "Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI' Naumachica: a Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness", *Graeco-Arabica* I, 1982, pp. 51-103, esp. pp. 89-91.

11. *Theophanis Chronographia*, ed. J. Classen, *Theophanis Chronographia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)* (henceforth *Theophanes*), Bonn 1839, p. 673: "καὶ ἀποστείλας ὁ βασιλεὺς λάθρα εἰς Βουλγαρίαν ἐπίασεν τὸν Σέβερον ἄρχοντα Σκλαβουνῶν τὸν πολλὰ κακὰ ἐν τῇ Θράκῃ ποιήσαντα. Κατεσχέθη δὲ καὶ Χριστῖνος... καὶ πρῶτος τῶν Σκαμάρων..."

12. *Theophanes,* p. 673/12 and 674/3. This operation inside the Bulgarian borders was both an intimidation operation and a security operation as far as the Byzantine Thracian provinces were concerned. At the same time it served to undermine the Bulgarian border defense system, a prerequisite for the following year's Byzantine campaign against Bulgaria. See E. Κυριάκη, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου,* Athens 1993, p. 87 and ns. 68-70.

13. *Theophanes Continuatus,* ed. I. Bekker, *CSHB*, (henceforth *Theophanes Continuatus*), Bonn 1838, p. 72. According to the chronicler, those won over the imperial cause waited till most of Thomas' sympathisers were outside the walls and then they closed the gates

(imperial agent), during the power struggle between Leo Phocas and Romanus Lecapenus in the minority years of Constantine Porphyrogenitus: they infiltrated the camp of Phocas and distributed to his followers documents signed by Romanus as the official representative of the young emperor, which refuted Phocas' claim that his rebellion was for the emperor's protection.[14]

Furthermore, there are references to spies linked with everyday byzantine life. Many such casual references occur in popular hagiographical texts. Indeed, a number of saints, holy hermits and other «out of the ordinary» individuals had been mistaken for spies and treated accordingly by byzantine citizens. St. Gregory the Decapolite who risked the mob's wrath in Otranto[15] and St. Elias the Younger in Vouthrotos, who had to answer to the accusation of being a spy on behalf of an Agarene fleet nearby, levelled against him by a local official[16], are the most prominent cases.

Those saints, holy men of renown and wandering pilgrims, provided after all, ideal cover for unofficial contacts. They had legitimate reason to travel, (pilgrimage, visits to monastic communities or even the openly expressed desire to go in search of a hermitage and divine inspiration);

on them, leaving them to face the imperial troops. It is amusing to note however that the information on the imperial promises granted to them in case of surrender were passed over in a musical guise, in the form of a song sung outside the walls and pitched in such a way as to carry the message to them.

14. *Ibid.*, p. 395

15. F. Dvornik, *La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle,* Paris 1926, p. 58: "ὡς ἐπί προδοσίαν χριστιανῶν ἥκειν τὸν ἅγιον ἐπεκάλουν". He was probably mistaken for an Arab spy, to judge by the oriental headdress forced on him. See C. Mango "The Life of St. Gregory the Decapolite" *Βυζαντινά* 13/1, 1985, pp. 633-646, esp. p. 637. For a discussion of the saints peregrinations at the time, who could, after all easily arouse suspicions since they usually visited the Holy Land and came back through various itineraries, see also E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins,* Paris 1993, pp. 290-291.

16. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant'Elia il Giovane,* Palermo 1962, p. 43: "σκληροῖς γὰρ κατ' αὐτῶν ἐχρήσατο λόγοις, 'Αγαρηνοὺς αὐτοὺς καὶ βεβήλους αποκαλῶν καὶ κατασκόπους τῶν πόλεων". See also G. da Costa-Louillet, "Saints de Sicile et d' Italie méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles", *Byzantion* 29, 1959, pp. 89-173, esp. p. 101.

they were respected as holy persons and their movements went more or less unchecked. In some cases, there is also reason to suspect that apart from any incidental information gathered during their wanderings (news, local gossip etc.), they also had ties and contacts inside foreign lands –probably as a result of those travels– and could be informed of developments elsewhere. St. Paul the Younger of Latros, a regular correspondent of emperor Constantine Porphyrogenitus according to his biographer[17], offers such an example. He is reported as an occasional consultant on matters of foreign relations, who twice predicted that the emperor's dealings with the Arabs would not come to a fortunate conclusion. The first time he predicted the defeat of the Cretan expedition of 949[18], the second the refusal of the hamdanide ruler Sayf ad Dawla to accept a truce and an exchange of prisoners offered by the Empire[19]. Given the fact that the saint's "Life" also stresses his renown in foreign lands –he was famous, namely to the Cretan Arabs and the "Scythians" i.e. probably the Bulgarians or even the Russians[20]– and his active correspondence with foreign potentates[21], one has to wonder about the true meaning of this prophecy. Even allowing for literary exaggeration that accumulates ex eventu predictions, in this case, when the saint presents his prophecy to the emperor on his demand, it could well be a thought-out extrapolation based on solid knowledge of facts gathered through unofficial contacts. After all, even a sedentary saint could easily be a recipient and processor of information brought by visiting monks and disciples and Paul of Latros was always surrounded by them.

At the same time, the fact that travelling monks and pilgrims could be used not only as gatherers of information but also as active agents in

17. "Vita S. Pauli Junioris", *Analecta Bollandiana* 11, 1892, pp. 19-74, 136-181, esp. p. 72.

18. *Ibid.*, p. 73.

19. *Ibid.*, p. 74. This abortive exchange of prisoners, which was to be conducted on behalf of the Empire by Basil the Rhodian, has been dated by Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II, (French edition by H. Grégoire and M. Canard I-II, Brussels 1935-50) pp. 347-348, to 953 AD.

20. *Vita S. Pauli Junioris*, op. cit.p. 71.

21. *Ibid.*, pp. 71-72.

secret operations, is well illustrated in the story of a monk named Agapios of Mt. Kyminas who, as stated in the *De Administrando Imperio*, served as the go-between, passing along messages which resulted in the annexation of the town of Ardanoutzin, "the key to Iberia" by the Empire[22]. This could also happen without the genuine pilgrim's knowledge. Thus, according to a legendary version of John the Grammarian's embassy to Baghdad, John is supposed to have taken advantage of a group of Iberian pilgrims to the Holy Land, posing under disguise as one of them, in order to make contact –disguised as a mendicant– on behalf of emperor Theophilus with general Manuel who, under suspicion of conspiracy, had sought refuge with the Arabs[23]. This version seems like stuff out of a piece of «gothic literature» and one can safely assume that it owes its existence to one of the several rumours surrounding the controversial figure of John the Grammarian, scholar turned diplomat and later to become the last iconoclast patriarch.[24] Nevertheless, all the versions assert some contact or other with Manuel[25] and the cover provided by pilgrims is taken for granted.

In any case, the fact that saints, monks and pilgrims who travelled around, in and out of Byzantine lands, often encountered a suspicious, if not openly hostile attitude on the part of Byzantine authorities, argues for a fear of spies –justified after all– rising almost to the point of para-

22. *DAI* 46/42ff. *DAI, Commentary,* p. 179. See also T. Λουγγῆς, *Κωνσταντίνου Ζ. Πορφυρογέννητου DE ADMINISTRANDO IMPERIO, μία μέθοδος ανάγνωσης*, Thessalonica 1990, pp. 117-118.

23. *Theophanes Continuatus,* p. 119/12-19.

24. On John the Grammarian see P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin,* Paris, 1971, pp. 135-147; also L. Bréhier, "Un patriarche sorcier à Constantinople", *Revue de l' Orient chrétien* 9, pp. 261-268.

25. According to another version, this contact took place while John was in Baghdad on an embassy for an exchange of prisoners. See *Theophanes Continuatus,* p. 119/8-12. See also the Continuation of George the Monk, ed. I. Bekker, *Georgius Monachus Continuatus, CSHB,* Bonn 1838, p. 797, which insists on the secret character of the meeting: "λάθρα συνομιλῆσαι τῷ Μανουήλ". For a discussionof Manuel's case, see A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (French edition by H. Grégoire and M. Canard, I-II, with translation of extracts from Arabic writers, Brussels 1935-1950, henceforth Vasiliev, *Byzance et les Arabes*),I, *La dynastie d'Amorium,* pp. 112-113 and 413-417.

noia and characteristic of troubled times and constant wars.[26] It also argues for a spy network where an itinerant traveller on legitimate business provided excellent cover, as well as for a counter-espionage capability. This is further attested by the case of an Arab Syrian spy during the reign of Basil I, who according to the chronicler came to Byzantium in order to ascertain the Empire's state of naval forces and to evaluate the success of an eventual attack by the Arab fleet. Although he was discovered, he was not exposed, but led to see the Empire's fleet in total readiness, which drove him to report in favour of cancelling the attack.[27]. The only problem with this system is that although it tends to see spies under every tree, it cannot always ascertain who they are and what exactly their purpose is, and we can safely assume that in this case the Syrian spy was probably not the only one in the region.

Thus, in the field of foreign relations, espionage was almost a duty. A 10th-century Byzantine military treatise, dated in the years 930-950 AD[28], explicitly states that, in case of the Emperor's absence from the capital, one of the duties of his appointed representative was to «guard against sudden attacks by the enemy in particular, and in this connection (he) was constantly to write and receive reports from the border *themes,* and to keep an eye on neighbouring hostile peoples, to learn and to report».[29] This suggests an information relay system, in which the Emperor kept a personal interest, since he was the final receiver of those reports, and in which all information, filtered through envoys' contacts, was included.

26. A provision in islamic law which provided that an underage spy should be sentenced to slavery, indicates that this fear of espionage was not limited on one side of the frontier. See Shayabani, *M. Siyar al Kabirah*, Cairo 1960, t. IV, p. 226, cited by Khouri al Odetellah, "Άραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου", Thessalonica, 1983, p. 26.
27. *Theophanes Continuatus,* p. 308-309. F. Dvornik, *Origins of Intelligence Services* (The ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy), henceforth Dvornik *Intelligence,* New Brunswick 1974, pp. 147-148, dates the incident to 880 AD.
28. J. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, CFHB,* Wien 1990, pp. 45-53, dates the relevant text to 930-950 AD.
29. *Ibid.*, p. 86: «καὶ δέχεσθαι ἐκ τῶν ἄκρων θεμάτων καὶ κατασκοπεῖν τὰ τῶν γειτόνων ἐχθρῶν καὶ μανθάνειν καὶ ἀναδιδάσκειν».

After all, during official contacts the envoys themselves –regardless of moving restrictions– could obtain information on the overall situation of the country they were in. The «Bulgarian friends» for instance, that is, the Bulgarian envoys who visited Constantinople regularly during the last part of the 9th and 10th centuries[30], having even their own definite places in court ceremonies during the Christmas, New Year and Easter festivities[31], could in all probability obtain some first-hand information, either through observation or through court gossip, and in any case acquire a small part of an insider's view of court politics. In a similar way, the Empire's annual mission to the Pechenegs could always bring back updated information as to the steppe's peoples[32]. Even embassies for protocol purposes, that is, in order to announce important events such as an accession to the throne –as Theophilus did following the ancient custom according to the chronicler[33]– or a victory[34], could add to the gathering of information. Although willing disinformation and misleading information were well within the normal parameters of diplomatic contacts[35], the envoys could at least observe first hand how things stood. They could also witness important events such as the overthrow of Irene by Nicephorus I in 802 AD, which took place during the stay of Charlemagne's envoys in Constantinople where they arrived for the negotiations of a marriage treaty with Irene[36].

30. J. Shepard, "Byzantine Diplomacy 800-1204: means and ends" in *Byzantine Diplomacy*, eds. J. Shepard and S. Franklin (henceforth Shepard, *Diplomacy*), London 1992, pp. 41-71, esp. p. 54 and n. 49.
31. N. Oikonomides, *La liste des préséances byzantines de 9e et 10e siècles,* Paris 1972, pp. 171, 181, 185, 203, 207, 209.
32. *DAI* I/15, p. 48.
33. *Theophanes Continuatus*, p. 95/18-22: "ἐπεὶ δὲ παλαιῷ ἔθει ἑπόμενος ἐβούλετο τοῖς Ἄγαρ τὰ τῆς αὐτοκρατορίας ποιῆσαι κατάδηλα, εἴτε δὴ κοινωνοὺς εὐφροσύνης λαμβάνων, εἴτε μᾶλλον τῷ φοβερὸς μέλλειν ὁρᾶσθαι αὐτοῖς..."
34. For a classification of embassies according to their aims and purposes see E. Chrysos "Byzantine Diplomacy AD 300-800: means and ends" in Shepard, *Diplomacy,* pp. 25-39, esp. p. 32 and n. 31.
35. J. Shepard, "Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy", *Byzantinische Forschungen* 10, 1985, pp. 233-239, (henceforth Shepard, *Information*), esp. pp. 259, 275.
36. *Theophanes*, p. 742/17-18: "ὄντων ακμὴν τῶν ἀποκρισιαρίων Καρούλου καὶ ὁρόντων τὰ πραττόμενα"

It must be noted however that the communication of the information was not one-sided. The envoys also provided information –even inadvertently through their customs, appearance, speech, or even a less guarded tongue[37]– on their patron and their people, thus contributing to the creation of their people's image in the host country. At the same time, they provided an ideal contact point for passing over information gathered through other means, such as local contacts. After all any information can be useful only when it is communicated in time and official contacts, such as embassies and missions, provided a meeting point and a safer channel for the communication of information which might otherwise require a longer route and a messenger. On the other hand, the restrictions and security precautions that surrounded foreign envoys, were a necessity in order to eliminate or at least minimize the number of unofficial contacts. However, the sender took measures to render such contacts as effective as possible, as ascertained by the fact that envoys were often chosen among administrators and officers with previous knowledge of the peoples they were sent to. The missions of Kamateros Petronas, sent by emperor Theophilus to Cherson because he judged him «wise in the ways of the region»[38] or of the Chersonese Kalokyris, the patrician sent in 967 by Nicephorus Phocas to instigate a Russian intervention in the Balkans against the Bulgarians[39], are apt illustrations of such practices. The above mentioned Kalokyris, for example, was the son of the *proteuon* of Cherson whose long-standing ties with the Russians are well known[40]. It is logical

37. Indeed, envoys when involved into discussions and debates could be tricked into revealing more than they should. The rather smug comments of Caliph Al-Mu'izz on a Byzantine ambassador, who during a discussion for which he was not prepared, let the Arabs guess at the Empire's intentions concerning its relations with the independent Arab emirats of Syria, are significant on this matter. See S. M. Stern "An Embasy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph Al-Mu'izz", *Byzantion* 20, 1950, pp. 239-253, esp. p. 249.

38. *Theophanes Continuatus*, p. 123: "ὡς ἔμπειρον κρίνας τοῦ τόπου..."

39. *Leo Diaconus,* IV 6, p. 63; *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum Corpus Fontium Historiae Byzantinae, CFHB,* Series Berolinensis, ed. H. G. Beck-A. Kambylis-R. Keydell, Berlin 1973, (henceforth *Skylitzes,* p. 277.

40. A. A. Vasiliev, "Economic relations between Byzantium and old Russia", *Journal of*

that such an envoy, endowed with previous knowledge of the people and the ruler he was sent to[41] would also have some contacts within the local population. So, the fact that the ambassadors were often chosen among people with ties in the region they were sent to, provides an indication as to how information was gathered from local sources, as well as to its transmission by taking advantage of diplomatic contacts.

These relations developed at a local level on both sides of the frontiers, useful for trade and information as they might be, presented also a danger: they could foster contacts seeking support in order to supplant central authority. Contacts between powerful local administrators and foreign governments were not rare during the period under discussion. Byzantine border generals, for instance, often entered negotiations with the Arabs, especially on the subject of truces and prisoner exchanges[42], without previous clearance from the capital. Their involvement was sometimes suspect. For example, during the reign of Irene, Tatzatzes, former general of the *theme* of Boukellarii, manoeuvred, through his dealings with the Arabs, the Byzantine side into a truce[43]. In the same way the allegations of

Economic and Business History IV, n. 12, 1932, p. 320; *DAI, Commentary*, pp. 16-61; G. Vernadsky, "The Russ in the Crimea and the Treaty of 945", *Byzantina-Metabyzantina* II, p. 249f. On the possibility of the Chersonites' performing services for the Empire in the form of gathering information, see J. Shepard, *Information,* p. 274.

41. See for instance the case of patrician Kosmas of Thessalonica, who was put in charge of an embassy to Italy, specifically because he was an acquaintance of king Landolf: I. Bekker, *Georgius Cedrenus, CSHB,* Bonn 1839, II, p. 355: "γνώριμος ὢν τῷ Δανδούλφῳ".

42. These negotiations usually involved exchanges of prisoners which could be unofficial and conducted in a summary way, that is, without elaborate protocol, although following some simple rules of procedure (that is, equivalence of respective prisoners, the manner they were exchanged etc.) This was due both to the military nature of such negotiations and to time constraints. Of course, border commanders could also be charged with carrying out formal exchanges of prisoners, already negotiated through embassies between the central authorities. See Khouri al Odetallah *Άραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου,* Thessalonica 1983, pp. 67-98. On Byzantine ideas concerning prisoners of war, see also, D. Letsios, "Die Kriegsgefangenshaft nach Auffassung der Byzantiner" *Byzantinoslavica* 53/2, 1992, pp. 213-217.

43. *Theophanes,* p. 706. Those contacts could be initiated by either party and span a considerable amount of time. For instance, according to the same chronicler, (*Theophanes,* pp. 593-599) in the beginning of the 8th century, Leo (later emperor Leo III), general

the chronicler Theophanes concerning general Michael Lachanodrakon, one of the most loyal supporters of the iconoclast emperor Constantine V, according to which the general was bribed by the Arabs in order to abandon an expedition against them, substantiate –regardless of their veracity–[44], the principle of contacts between foreign powers and officers holding fairly senior posts in Byzantine provincial administration. Also the contacts of the governors of Sicily with their neighbours, especially the African Arabs, without the expressive permission of Constantinople[45], are a well known fact. Taking those contacts a step further, the Sicilian generals tended to turn to the Arabs for support in their rebellions, as Elpidius did in 781 AD[46]. In the case of another Sicilian rebel, Euphemius, his rebellion (821-826 AD) in the first uncertain years of Michael II's reign, and his negotiations with the Arabs opened the way for the Arab conquest of Sicily[47]. Of course, this local diplomacy and the establishing of local contacts were allowed despite the evident dangers to central authorities, for the sake of expediency and in order to provide specific answers to specific problems within a restricted timescale. It also prepared the way for more official diplomatic contacts between central authorities.

In this context, although casual references to ambassadors seeking information and to spies, supplying or transmitting it, indicate an interrelationship and even a linkage between the two, the circumstances concerning embassy contacts are not always clear. The role of espionage in formal diplomatic relations is more inferred than referred to. Usually, accounts of espionage were recorded years after the event and without details that could help our comprehension. Nevertheless, there are explicit references to envoys seeking information by use of unofficial contacts.

of the Anatolikon *theme*, appointed by emperor Artemius-Anastasius II (713-715 AD), maintained secret contacts with the Arabs during his entire struggle against Theodosius III and his rise to imperial power. He managed thus, through a combination of luck and guile, -especially in his dealings with Maslama, brother to the Umayyad Caliph Sulayman who sought to make him into a puppet emperor- to keep Amorium in Byzantine hands and reduce the effects of the Arab raids on some parts of the eastern provinces, at least until the Arab siege of Constantinople (summer 717 AD). See H. Ahrweiler, "L' Asie Mineure et les invasions arabes (VII-IX siècles)", *Revue Historique* CCXXVII, 1962, pp. 1-32.

44. *Ibid.*, p. 698. There is always the possibility that these accounts of contacts have been exaggerated by the internal political propaganda against iconoclasts, such as general Lachanodrakon, which was at work at the time of the writing of the chronicle (beginning of 9th Century).

45. J.Gay, *L' Italie méridionale et l' empire byzantin depuis l' avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, Paris 1904, p. 15.

46. *Theophanes*, p. 705; J. Gay, *op. cit.*, p. 15.

47. *Theophanes Continuatus*, p. 82; J. Gay, *op. cit.*, p. 16.

Byzantine sources offer a very suggestive term for those unofficial contacts: "κρυπτοὶ φίλοι"[48], literally «secret friends»; the semantic parallel drawn as to the word "φίλοι"[49], meaning ambassadors, is both clear and logical. It underlines the link that stems in both cases from their value to the Empire as sources of (official and unofficial) reliable information and as agents –even undercover ones in the second case– in foreign politics. The examples listed in the sources are numerous and the story of the trick that the Bulgarian ruler Telerig played upon Constantine V in 775 AD, in order to discover Byzantine supporters and spies in Bulgaria[50], makes for interesting reading.

Also, in Muslim territories, the contacts consisted primarily in Christian residents. The most notable example is that of Patriarch Theodore of Antioch who was accused in 757 "ὅτι συχνῶς τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ

48. The Emperor received word about the Bulgarian preparations and intentions concerning the region of Verzitia by his "secret friends": see *Theophanes Continuatus*, p. 691/18 "ἐδέξατο μανδάτον ὁ βασιλεὺς ἀπὸ Βουλγαρίας ἐκ τῶν κρυπτῶν φίλων αὐτοῦ". According to M. Nystazopoulou-Pelecidou, *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, Thessalonica 1992, p. 106, these «secret friends» were members of an information network organised in Bulgaria by emperor Constantine V in the framework of his overall policy of support towards the pro-Byzantine party of Bulgaria at the time. On the Verzitia expedition, see Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, B1, Thessalonica, 1993, p. 128. See also E. Κυριάκη, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, op. cit., p. 90, who stresses the existence of these "secret friends" as an indication both of a prolonged power-crisis in Bulgaria and of the importance of Byzantine influence on Bulgarian political personalities of the time.

49. The term "φίλοι", literally "friends", was used as a technical term in order to designate ambassadors and envoys. See, for example, *De Ceremoniis* II 47, pp. 683 "ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων ἀπιόντας φίλους" or *DAI* I 21, p. 48 concerning the Pecheneg "friends" accompanying the Byzantine ambassador on his return.

50. *Theophanes Continuatus*, p. 693. See F. Dvornik, *Intelligence*, p. 147.

δηλοποιεῖ τὰ τῶν 'Αράβων διὰ γραμμάτων"[51] of passing information on the events in Arab lands to emperor Constantine V. Of course, it could be that the Patriarch limited himself to the account of events that were not secret at all and could probably be obtained through other sources such as traders and pilgrims. But he could also bring the appreciation of a high ranking church official as to events such as the power struggle among the Arab leaders of the time and one can understand the Arabs' taking exception to his passing that kind of information to Byzantium. Judging by the Empire's successes at the time, the Arabs' accusations might hold a grain of truth. In any case this enabled the Arabs to dispose of a high ranking possible Byzantine contact. Also the fact that many Byzantine embassies (especially to the Arabs during the 8th-10th centuries) had as aim to stop possible raids is significant in itself. It points towards information received through unofficial channels as to the enemy's preparations. The raid, were it to finally take place, usually did not come as a surprise, "ἡ τῶν 'Αγαρηνῶν ἔφοδος οὐκ ἀπροσδόκητος οὖσα",[52] as a Byzantine ambassador described it. The same applies to information concerning possible foreign intervention in Byzantine affairs as in the case of an eventual Arab support to the rebellion of Constantine Doukas in 913. A Byzantine defector, a certain Nicholas ex tax-collector who had crossed over to the Arabs, informed the Byzantines by a coded message that there would be no Arab support of the Doukas cause, thus enabling them to plan ahead against him, free of international complications[53]. Also, a coded message, apart from the will to secure the secrecy and security of the information, implies an espionage organisation which gives credit to the hypothesis that the said Nicholas was in fact a planted spy.

51. *Theophanes,* p. 663. According to Dvornik, *Intelligence,* p. 147, some of the Patriarch's correspondence must have been seized by the Arabs and raised suspicions that made his subsequent exile necessary.
52. Symeon Magistros in a letter to Nicetas of Smyrna dated to 964 AD. See J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle,* Paris 1960, letter n. 89, p. 150.
53. *Theophanes Continuatus,* pp. 383-384. The message was written in arabic, on a black cloth, which the interpreter Manuel had to pass through water in order to be able to read. Dvornik, *Intelligence,* p. 148-149.

On the other hand there are also references to envoys, who while seeking information did not limit themselves only to what those unofficial contacts could provide, but played a more active role, lending themselves to covert operations which sometimes had little or nothing to do with their ambassadorial status.

Frequently, apart from their official mission, envoys had to implement a second, less avowed one. This could mean, for instance, more negotiations in the context of "secret diplomacy". We have already mentioned the kind of contacts that a provincial general could maintain with foreign rulers[54], and which could also lead to secret negotiations with repercussions on the Empire as a whole. But secret contacts between governments were also a possibility, as in the case of the Bulgarian ruler Omourtag whose secret envoys to Michael II offered him Bulgarian aid against the rebel Thomas[55]. There are some contradictions in the chronicler's account of this event as to whether the offer of assistance came from the Bulgarian side spontaneously (as the Continuation of Theophanes insists –probably somewhat excessively– on the "αὐτομάτῳ

54. Contacts between central governments and dissidents on the other side of the frontier were commonplace for the Empire and its neighbours, since no foreign policy could ignore the leverage they provided. Consequently, when dissident opinions found a more pronounced expression in open, armed revolt, negotiations to assure the foreign power's (usually the Arabs') help, or at least neutrality, necessarily followed. Such was the case of Leo (later Leo III) general of the Anatolikon *theme* against Theodosius III (see n. 43 above), or the case of Thomas the Slavonian against Leo V and Michael II (*Theophanes Continuatus,* p. 54; for a discussion of the Arab aid to Thomas in terms of political and military support, see H. Kopstein, "L' usurpateur byzantin Thomas et les Arabes" *Graeco-Arabica* IV, 1991, pp. 127-140). On the other hand, the Empire followed the same principle in order to maintain passive support, which in case of war could be transformed into campaigns of diversion. So, Theophilus' secret dealings with Babek -even if the initiative of those contacts belonged to Babek as stated by Tabari- who had rebelled first against Al Ma'mun and later against Al Mu'tasim, kept the Chaliph's troops engaged, thus providing a very useful diversion for Theophilus' Zapetra campaign in 837 AD. (See Vasiliev, *Byzance et les Arabes,* I, pp. 137, 293.).
55. The secret contacts between Omourtag of Bulgaria and emperor Michael II during the revolt of Thomas offer one of the best examples of this "secret diplomacy". See *Theophanes Continuatus,* p. 64: «...Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς... λάθρα τινὰς ἐς βασιλέα πέμψας ἐξαποστεῖλαι αὐτομάτῳ γνώμῃ συμμαχίαν καθυπισχνεῖτο...»

γνώμη" of the Bulgarian king) or was an answer to Michael II's request for help[56]. There is unanimity in the sources, however, as to the secrecy of the negotiations and the Bulgarian intervention against Thomas.

These secret contacts often prepared more formal, diplomatic ones, as in the case of a monk by the name of Kalokyris sent by Peter of Bulgaria on a preparatory mission, before the actual negotiations for the treaty and marriage alliance of 927 AD took place[57]. In this context of secret diplomacy and unofficial contacts, there is another possibility that must be taken into account: the role of exiles, and even of captives in position of trust, as possible contacts and sources of information. The Arab Samonas, for instance, counsellor and *parakoimomenos* of emperor Leo the Wise, stopped an imperial message of safe-conduct to the rebel Andronic Doukas, thus ensuring that he remained on the Arab side[58]. Samonas had also, according to the chronicler, a discussion with his father when the latter came to Constantinople as an envoy from Tarsus and apprised him of his intentions to flee back to the Arabs[59]. In the same way a Byzantine captive, a monk by the name of Theodore Koupharas, was said to have been instrumental in the Bulgarian conversion to Christianity, for he prepared the Bulgarian king Boris-Michael for his subsequent acceptance of it (ca 864 AD). The fact that empress-regent Theodora initiated a search for this monk and finally exchanged him with a sister of Boris who was held in

56. *Georgius Monachus Continuatus, CSHB*, Bonn 1838, p. 788/24-25: "ὡς ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ τοὺς Βουλγάρους εἰς συμμαχίαν κατ' αὐτοῦ προσεκαλέσατο...". Many scholars think that this is a truer account of events (see P. Lemerle, "Thomas le Slave", *Travaux et Mémoires*, I, 1965, pp. 255-297, esp. pp. 279-281), since it was Michael who was in need of help, and that the *Theophanes Continuatus'* account has been tampered with for reasons of state propaganda. E. Κυριάκης, Βυζάντιο και Βούλγαροι, op. cit., pp. 125-126 and ns. 169-170, in summing up the question, believes that this offer was a Bulgarian initiative. He stresses the fact that even when the alliance offer was not accepted, the Bulgarians carried out their campaign against Thomas and, when they were satisfied with their booty, turned back without further contact with the Byzantine emperor. In any case, the fact is certain that there had been secret negotiations between Michael II and Omourtag on the possibility of a Bulgarian intervention against the rebel Thomas.

57. *Theophanes Continuatus*, p. 412.

58. *Ibid.*, p. 373.

59. *Ibid.*, p. 375.

Constantinople is significant of Koupharas' value for Byzantium and it seems that his real role in Boris' court needs to be historically re-evaluated[60].

Furthermore, there were embassies with other purposes than their ostensible aims and where "unofficial" contacts and gathering of information were the essential ingredients. Thus, the Byzantine embassy to Cordoba in 949 AD, contemporaneous to the expedition to Crete, was suspected (by the Arabs) as having come in order to spy on the Spanish Arabs' attitude towards their Cretan brethren and determine whether the Arabs would intervene in support of the Cretan Arabs in the upcoming conflict[61].

Another well-known example is that of the embassy in Baghdad in 905/907 AD, where ambassador Leo Choerosphactes had contacts and possibly even a meeting with the rebel Andronic Doucas[62]. The rather suggestive term "παραπρεσβεία", «false embassy»[63], given to these contacts implies a certain degree of illegality which is significant as to their ambivalence: if discovered, they could easily be disowned by the central authorities.

Furthermore, in some cases the linkage between envoys and spies ope-

60. *Ibid,* p. 162-163. The search for Koupharas and his subsequent exchange can also provide an explanation for the rather unknown mission of an official named Vryainios, later a patrician, to Bulgaria. According to the "Life of St. Evaristus" (ed. S. Van de Vorst, in *Analecta Bollandiana* 41, 1923, pp. 288-325, esp. 301/13: "πρὸς τούτους –that is, the Bulgarians– ὁ περίδοξος ἐκεῖνος Βρυαίνιος παρὰ Θεοδώρας τῆς εὐσεβοῦς βασιλίδος πρέσβις (sic) ἐξαποστέλλεται."). Vryainios was sent by empress Theodora as an ambassador to the Bulgarians. The Saint's "Life" does not offer a reason for this embassy and the chronicles have no mention of it. So, the search for and, later on, the exchange of Koupharas,provides a probable reason for this embassy, especially when no name of the ambassador charged with it is given in the chronicles. Furthermore, the search and gathering of information on Koupharas, would also account for the leisurely pace of Vryainios' mission, which enabled the young saint Evaristus, who followed in the ambassador's train, to join the holy men of the region: see the "Life of Saint Evaristus", *op. cit.*, p. 301-302.

61. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II, p. 331.

62. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice,* Athens 1939, (henceforth Kolias, *Leo Choerosphactes*), p. 47. n. 2, p. 48, p. 55; R. J. Jenkins, "Leo Choerosphactes and the saracen Vizier", *Variorum Reprints,* XI, pp. 167-175, esp. p. 171.

63. Leo Choerosphactes was accused of "παραπρεσβεία", according to Arethas (see Jenkins, op. cit., p. 168-9), that is, of conducting his mission taking into account personal interests.

rated on a personal basis and ambassadors assumed the role of spies themselves. After all, according to Byzantine military strategists, one should be wary of envoys and messengers who could be spies in disguise, and treat them accordingly by feeding them misleading information or by keeping them under escort and at a safe distance[64]. Nicetas Chalkoutzes, for instance, ambassador to Sayf ad Dawla in 950 AD, when compelled to follow his raid into Byzantine territory as a hostage, found ways to communicate with the Byzantine general of the region, Leo Phocas, and to inform him of the Arabs' forces and routes thus contributing to a Byzantine victory[65]. In this last case we can safely assume the existence of contacts used as means of communicating information.

At the same time, it illustrates the way in which envoys could be treated both in Byzantium and in foreign lands. Being usually under escort –not to say under guard– is little less than being an actual hostage as in Chalkoutzes' case. This indicates that they were often considered as potential spies whose contacts with local population should therefore be restricted. Of course, as in this example, restrictions did not effectively prevent an ambassador contacting his "κρυπτοὶ φίλοι".

However, when the information to be imparted did not concern actual facts such as military operations (of which the ambassador could also have a first-hand knowledge as in the Chalkoutzes example), then the role of those contacts and the information they imparted across is less clear. They could inform on local customs, events and mentality, but, after all, the overall picture of the foreign people concerned and by implication its impact on the envoy's senders, depended upon the ambassador's interpretation of the information. A knowledgeable and experienced ambassador could avoid misinterpretations and, on the basis of contacts and information received, pass an accurate overall judgement on the people he visited. In Leo Choerosphactes' case, this judgement concerning the Arabs is one

64. *Cecaumenos*, p. 13: "ἐὰν ἀποστείλῃ τινὰς πρός σε ὁ ἐναντίος ὡς δῆθεν μετὰ γραμμάτων, ἔσω γιγνώσκων ὅτι τοῦ κατασκοπεῦσαί σε ἦλθον..." *ibid.*, p. 13: "ἐὰν θέλεις κατασχεῖν τοὺς πρέσβεις ἡμέρας τινάς, ἀς ἀπληκεύσωσιν εἰς χαμηλότερον τόπον μετὰ πιστοῦ καὶ ἱκανοῦ ἀνθρώπου σου, ἵνα μὴ κατασκοπεύσωσι τὸν λαόν σου"
65. *Skylitzes*, p. 242. See also, Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II, pp. 341-342, 344-345.

of admiration[66]. But when an ambassador's actual contact with everyday life in the host country was quite limited or his interest focused on specific pieces of information, mostly of a military nature as in the case of the aforementioned embassy to Cordoba in 949 AD, the role of the "unofficial contacts" both in providing and in shaping the information about their land is even more important. Liutprand complaining about Byzantine measures, during his mission to Constantinople on behalf of Otto I in 968 AD, which restricted the access of his «amici» to him and deprived him of their gifts, inadvertently indicates that he was cut off from his sources of information[67] and this, among other factors, coloured his judgement.

The picture emerging from the examples presented, although by no means a complete one, implies a pattern: the ever presence of «unofficial contacts» –be they between central authorities, local authorities or in order to get in touch with rebel forces– in the field of foreign relations. At the same time, the official contacts, embassies and missions, presented –despite the restrictions imposed– a convenient meeting point with the unofficial contacts. This gave an added value to diplomatic encounters and stressed their role in shaping information. By their very existence, they were both at the providing and at the receiving end of information exchanged, thus playing a role in shaping foreign policy guidelines. This situation underlined also the interrelationship between diplomacy and espionage and pointed out a necessary qualification both in the context of diplomacy and that of espionage: the need for flexibility, quick thinking and good timing, already a prerequisite for the choice of ambassadors according to a 10th century compilation of accounts of past embassies[68], which acquired thus a more precise dimension. In this way an envoy's

66. Kolias, *Leo Choerosphactes*, p. 95. On the credibility of ambassadorial reports see also E. Chrysos, "Η 6υζαντινή διπλωματία ως μέσο επικοινωνίας" *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Athens, 1993, pp. 399-407, esp. p. 407.
67. C. B. Hase, *Liutprandi Relatio de Legatione Constantinopolitana, CSHB*, following the text of Leo Diaconus, Bonn 1828, p. 363.
68. D. Lee-J. Shepard, "A double Life. Placing the *Peri Presbeon*", *Byzantinoslavica* 52, 1991, pp. 15-39. Text of the prologue to the compilation under the title "*Περὶ πρέσβεων Ρωμαίων πρὸς Ἐθνικοὺς*" in Migne, *Patrologia Graeca*, 113, cols. 636-637, esp. col. 637C.

ability of "οἰκονομεῖν" covered also the possibility of receiving information under difficult conditions, processing and transmitting it. The espionage component was of course one among many different elements of diplomatic encounters and vice versa. It was however the component that punctuated the correspondence between military strategy and foreign policy, by use of delaying tactics and/or speedy reaction to particular events[69]. In a more direct way, it was the interrelationship between ambassadors and spies, the latter being a necessary source of information for the former and by inference in the area of foreign relations, that made possible the implementation of such a strategy, thus becoming a decisive factor for effective diplomacy. In the context of information control policy that prevailed in foreign relations, the ambassador-spy linkage operated a quasi-identification, and the envoys assumed the role of spies. This accounted also for the rather high public awareness of the espionage phenomenon, that sometimes resulted to suspicions if not extreme hostility towards travellers. Or, as Theophanes the chronicler put it, when emperor Artemius-Anastasius (713-715) sent Daniel of Sinope as ambassador to Syria, it was with the ostensible aim of peace negotiations, but in reality in order to spy on the Arabs' war preparations[70]. This comment openly acknowledged the possibility of espionage in the embassy context, while stressing, at the same time, the Byzantines' awareness of its existence in international relations.*

NIKE KOUTRAKOU

69. J. Shepard, Information, esp. pp. 234, 251.
70. *Theophanes*, p. 588: "ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς ἄρχοντας ἐν Συρίᾳ πρὸς Οὐαλίδ, ὡς δῆθεν τὰ εἰρήνης προσλαλῆσαι, Δανιὴλ τον Σινωπίτην, πατρίκιον καὶ ὕπαρχον τῆς πόλεως ἐντειλάμενος αὐτῷ ἐν ἀκριβείᾳ διερευνῆσαι διὰ τῆς κατὰ Ρωμανίας κινήσεως καὶ δυνάμεως αὐτῶν".
* Nota bene: This paper was already sent to print, before the publishing of the book «Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης», Athens 1994, by Sophia Patoura, which refers (op. cit., 124-131) to the role of prisoners in the espionage context. Also, for a discussion of the role played by Koupharas (see above n.60) in the Bulgarian conversion to Christianity, see Sophia Patoura, op. cit., p. 45.

Some Questions of Medieval Nautical Technology in Kameniates' "Sack of Thessaloniki" (904 AD)

The chronicle of Ioannis Kameniates which recounts the sack of Thessaloniki by the Arab fleet of Leo of Tripoli in 904 AD provides valuable information on Byzantine and Arab nautical technology of the early tenth century. The questions raised by Kameniates' narrative concern the type, size and rig of the ships used by Byzantines and Arabs as well as the methods of warfare employed by the two adversaries.

The tenth century is one of the best documented periods in the history of the Byzantine navy and Kameniates' chronicle is on the whole a reliable guide on contemporary nautical technology. Some doubt has been cast on the authenticity of the chronicle as a genuine tenth century source.[1] However, even if we accept the view that the chronicle is a later (perhaps fifteenth-century) reworking of an earlier story, the text as it has come down to us contains a number of eye-witness observations that are unmistakably authentic tenth-century information and are invaluable as such. For example, the mention of the use of Greek fire and the absence of any reference to cannon or gunpowder (both common since the fourteenth century), the detailed description of Arab and Sudanese warriors, the accurate reporting of the itinerary of Leo of Tripoli through the Aegean Sea, who exhibited particular care in avoiding confrontation with the Byzantine fleet, show that at least a core of the narrative must be an authentic tenth century work[2].

1. Especially by Kazdhan (1978).
2. See also Christides (1981), 8, 10.

Kameniates gives us significant information on the type and size of Arab and Byzantine ships. The general remark to be inferred from his narrative is that the ships of the two adversaries did not greatly differ. He informs us that the Arabs captured many Byzantine ships, both warships and merchant vessels, some of which they hauled up from the bottom of the harbour by means of a winch-like machine. [3] Therefore, knowledge of both merchant ships and warships was shared between the two peoples. Kameniates himself was among those captured and along with other slaves boarded one of these ships, a Byzantine warship. He informs us that the ship had two "decks" (καθέδραι) and actually calls the ship a dieres (διήρης); the top deck (τὴν ἄνω καθέδραν) was occupied by the Arabs and the bottom one, which was "very dark and foul smelling", was occupied by the slaves.[4]

This description of the Byzantine warship raised a few problems. It is certain that the ship had two "levels" or "banks", since Kameniates calls it a διήρης which can only mean "a ship with two rowing levels";[5] on the other hand, the term "deck" which Kameinates uses is misleading since it is highly improbable (and impractical for rowers in the hot Mediterranean conditions) that a ship would have closed decks, in the manner of later Western warships. It is most probable, therefore, that by "bottom deck" Kameniates actually means the hold of the ship since only the holds fits the above description of being "very dark and foul smelling" and is an apt place for the prisoners to be hoarded on a long voyage.[6] In Kameniates' terminology, the two banks (or "rowing levels") of the ship could be designated by "top deck" and the hold by "bottom deck". This is borne out by the fact that in a later passage he mentions that the Arabs spread hides over the ships thereby depriving the slaves of light;[7] this could only be the case if the sunlight penetrated the place where the slaves were placed from above, and the hold of the ship which presumably had no side-openings fits this description best.

3. Kameniates, 61.3.
4. Kameniates, 73.12, 74.7.
5. Concerning double-banked dromons see Dain, *Naumachica*, 5.2.6-7; Casson (1986),151 n. 44.
6. Kameniates, 60.7.
7. Kameniates, 69.3.

It is interesting, in connection with the above, that the 14th Arab author and official in Mamluk Egypt Ibn al-Manqalī states that the lower bank in Arab ships sometimes served as a hospital.[8] It is doubtful here whether the lower bank or the hold of the ship is meant. Ibn al-Manqalī's passage shows, however, that it was common practice among the Arabs to allocate the lower part of the ship to an auxiliary service, be that hospital facilities or slave-storage.

As for the size of Byzantine and Arab ships, Kameniates states that there were 200 Moslems and 800 Christian slaves in a Byzantine warship,[9] and more than 1000 people (Moslems and slave) on another ship, which however was nearly in danger of sinking from the weight (ὡς τοσοῦτον ἀπέχειν βαπτισθῆναι τὴν ὁλκάδα ὅσον μιᾶς παλαιστῆς τὸ μέτρον ἐστίν, "so that the ship was only one palaiste away from the water" - the measure palaiste is equivalent to four fingers' breadth, or a little more than three inches).[10] Unfortunately, in neither of the passages does Kameniates provide the information of how many rowers there were. It seems, however, that a complement of 200 men (rowers and soldiers) was almost standard for both Arab and Byzantine ships, a number which agrees with the Byzantine sources (Leo VI's 10th century *Naumachica* and Constantine Porphyrogennitus's 12th century *De ceremoniis).*

Kameniates' perceptive observations also shed some light on the rig of Byzantine and Arab warships. It was a characteristic of Byzantine and Arab warships that they were equipped with superstructures to enhance the fortification of the ships and the effective waging of battle from the deck. Leo VI mentions[11] that the forecastle (ξυλόκαστρον) was the wooden construction περὶ τὸ μέσον τοῦ καταρτιοῦ (which is usually translated "half-way up the mast"[12] but is very improbable). It has been suggested that this should be corrected to περὶ τὸ μέσον τῶν καταρτιῶν ("half-way between the masts") or περὶ τὸ μέσον κατάρτιον ("around the middle

8. Ibn al-Manqalī, *Al-Aḥkām,* p. 22, n. 2. This piece of information is found in Christides (1984b), 143.
9. Kameniates, 67.1.
10. Kameniates, 76.6
11. *Naumachica,* 7.
12. Dolley (1948), 51.

mast").[13] These readings, however, point to the fact that there must have been more than one mast. The second emendation of Leo's text (i.e. of a forecastle situated around the mast) is favoured by a fourteenth century Arabic translation of Leo's guide by Ibn al-Manqalī who translates the same passage as: "in every ship there is a forecastle by the mast".[14].

The fact that there was indeed more than one mast is corroborated by Kameniates who speaks of κατάρτια ("masts"), in the plural, which are moreover, διὰ μέσου προβεβλημένα, ("projecting from the middle" [of the ships]).[15] Furthermore, the fact that the foremast slings (κατὰ πρῴραν ἐξάρτια) are specifically mentioned[16] shows that a foremast existed which must have been placed as forward as possible in the ship.

A celebrated passage in the narrative describes the way in which the Arabs joined the ships together and constructed a kind of makeshift wooden tower in each ship in order to reach the fortified walls of Thessaloniki which had been especially strengthened (and thus were higher) in anticipation of the Arab siege. The passage provides significant information on matters of nautical construction (e.g. that the ships possessed big and sturdy steering oars, that the mast amidships was the biggest and therefore there were more than one masts, the foremast slings are specifically distinguished) all of which have been dealt with at some length by Dolley.[17] The passage also indicates, however, the tactical plan of the Arabs which was to approach the city walls with the stern of the ships and construct the towers well aft (this points to the fact that the ships were probably higher aft). It is very interesting that we find an exact parallel of the same tactical plan in the way the Crusaders took Constantinople after the siege of 1204. Villehardouin, one of the chroniclers of the siege, informs us that the Crusaders "devised further that the ships that carried the scaling ladders should be bound together, two and two, so that two ships should be in case to

13. *ibid.*
14. Ibn al-Manqalī, *Al-Aḥkām*, 21. The translation of this passage appears in Christides (1984a), 44. See also Christides (1984b), 138 ff. See also the upcoming article by the same author (1995).
15. Kameniates, 32.5.
16. Kameniates, 32.5.
17. Dolley (1949), (1950).

attack one tower"[18] and Robert de Clari tells us of a similar method being employed, namely, the Crusaders using bridges swinging from the masts of the ships to approach and fight the Byzantines on the city walls.[19] Thus, this piece of evidence shows us that three hundred years after the sack of Thessaloniki by the Arabs the Crusaders used similar methods of fighting to capture Constantinople; in this way Kameniates' narration of the Arab plan acquires even greater credibility.

A point which should be particularly clarified, in itself remotely connected with nautical technology but clearly showing the nautical contact between Arabs and Byzantines, is Kameniates' use of the adjective "black" for Arab soldiers and the actual presence of blacks in the Arab army.

We know that the Egyptian army numbered a large number of black Sudanese soldiers; indeed, the last ruler of the Ikhshidid Arabs of Egypt, Kafūr, was black.[20] Sudanese soldiers were renowned for their skill in archery and their general fighting prowess and were regularly employed in military campaigns. Therefore, Kameniates mentions blacks in his narrative because he actually saw blacks among the Arab army and not because the Byzantines used the adjective "black" proverbially, as a symbol of "darkness" to characterize warriors that they particularly feared, as Kazhdan suggests.[21] There is no doubt from Kameniates' narration and from contemporary historical evidence[22] that the army of Leo of Tripoli actually numbered black Sudanese soldiers among its ranks; in fact Kameniates' narrative is a corroborating source for the presence of such soldiers in the Arab army of Leo of Tripoli.

G. K. LIVADAS

18. Villehardouin & de Joinville (1983; first ed. 1908), 60-1.
19. See also Robert de Clari (ed. 1924), p. 61 n.1.
20. Christides (1984a), 189-90. see also the same author's article "Milāḥa" in *EI*².
21. Kazhdan (1978), 308.
22. For example, in the Egyptian army, and it is a fact that Crete had normal trade relations with Egypt in the tenth century -see Christides (1984a), 118-9.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Ioannis Kameniates — *De expugnatione Thessalonicae,* ed. Gertrude Böhlig, Berlin, 1973. Translations in modern languages: Gertrude Böhlig (1975) *Die Einnahme Thessalonikes durch die Araber im Jahre 904,* Graz [German translation & commentary]. Yiannis Tsaras (1978) *Ioannis Kameniates' On the sack of Thessaloniki, 904 AD,* Thessaloniki [modern Greek translation].

Ibn al-Manqalī, — *Al Aḥkām,* ed. M. 'Abd al-Daim, Cairo, n.d. (typescript).

Leo VI — *Naumachica,* ed. A. Dain, Paris, 1943.

Robert de Clari — *La conquête de Constantinople,* ed. Philippe Lauer, Paris, 1924 (the chronicle is also found in Hopf, *Chroniques Gréco-romanes inédites ou peu connues,* Berlin, 1873, pp. 1-85.)

Villehardouin & de Joinville, — *Memoirs of the Crusades,* transl. F. Marzials, London, 1908 (repr. Westport, CT:Greenwood, 1983).

Secondary Sources

Casson, Lionel (1986) *Ships and Seamanship in the Ancient World,* 2nd ed., Princeton.

Christides, V. (1981) "Once again Cameniates' «Capture of Thessaloniki»" *BZ* 74, 7-10.

(1984a) *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824),* Athens.

(1984b) "Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (6th-14th centuries); An Arabic Translation of Leo VI's *Naumachica*" *Graeco-Arabica* 3, 137-48.

(1995) (Forthcomimg) "Ibn al-Manqalī (Manglī) and Leo VI: New Evidence on Arabo-Byzantine Ship Construction and Naval Warfare" *Byzantinoslavica.*

Dolley, R. H. (1948) "The warships of the later Roman Empire" *JRS* 38, 47-54.

(1949) "The Rig of Early Medieval Warships" *Mariner's Mirror* 35, 51-55.

(1950) "The Rig of Early Medieval Warships" (Note) *Mariner's Mirror* 36, 158-160.

Kazhdan, A. P. (1978) "Some Questions addressed to the scholars who believe in the authenticity of Kameniates' «Capture of Thessalonika»" *BZ* 71, 301-314.

Pryor, John H. (1988) *Geography, Technology and War (Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571),* Cambridge.

Tsaras, Y. (1988) "The authenticity of the Chronicle of Ioannis Kameniates" *Byzantiaka* 8, 43-58 [in Greek].

The Navy in the Works of Constantine Porphyrogenitus*

The historian who wishes to study the Byzantine navy of the tenth century faces, as every historian does, a problem of sources. This is not to say that there are no sources for 10th-century naval organization and tactics; the problem lies in the fact that what few sources we have are too rich for us to understand fully. This is best exemplified by the documents dealing with naval expeditions in 911, 934-5 and 949, incorporated in Constantine VII Porphyrogenitus' "Book of Ceremonies".[1] This work, along with a number of manuals on naval warfare (one composed by Constantine's father, Leo the Wise)[2], provide much valuable information concerning the empire's navy. Unfortunately, all these works were written primarily for (if not by) people who already knew how the navy worked, a knowledge that modern historians lack. Our only way of knowing is by closely scrutinising these sources,

* It is a pleasure to express from this place my gratitude to Professors T. G. Kolias, V. Christides and E. Chrysos of the University of Ioannina, from whose invaluable remarks this paper has greatly profited. Needless to say, responsibility for any remaining errors in either form or substance is entirely mine.

1. *De Cerimoniis aulae byzantinae,* ed. I. I. Reiske, Bonn 1829. Unless otherwise indicated, all references to Byzantine authors are in the Bonn corpus.
2. See the introduction in the edition of A. Dain, *Naumachica,* Paris 1943; in addition, see A. Dain, "Les stratégistes byzantins", *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 317-392, esp. 363, 365-366; see also H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner,* vol. 2 (Munich 1978), 323-340.

a study vitiated by our difficulty in interpreting them correctly.

Attempts have been made to incorporate these sources in the study of Byzantine military and naval organization in general.[3] The latest contribution comes from W. T. Treadgold,[4] whose article deals primarily with army organization and payroll. The present study, as is apparent from its title, is concerned exclusively with the navy. We will try to use all information available in the works of Constantine Porphyrogenitus, along with the naval treatises, to shed some light in the naval organization of Byzantium in the tenth century; we will also attempt, to the best of our abilities, to clarify certain problems pertaining to naval technology. Our views, we may add, often differ from those of Treadgold. It is our hope that this article will stimulate discussion and allow those more capable than us to deal in a more satisfactory way with the problems here discussed.

Fleet organization 911-949

The picture that emerges from the documents concerning the expeditions of 911 and 949 is quite clear. The documents show that the Byzantine navy in the first half of the tenth century comprised, as it did in the later part of the ninth, a "home fleet" (the *βασιλικὸν πλώιμον*)[5] and the thematic fleets of the Cibyrrhaeots, Samos and the Aegean Sea[6]. Apart from these, other themes with extensive coastlines possessed warships of their own, like Hellas in 911 and Peloponnesus in 949[7]. In addition to its own resources (including the people known as *"Mardaïtai"* who were settled in

3. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer,* Paris 1966; Hélène Antoniadis-Bibicou, *Études d' histoire maritime de Byzance. À propos du "Thème des Caravisiens"*, Paris 1966; K. Alexandres, *Ἡ θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας,* Athens 1956; J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians* (ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 3), Bonn 1984.
4. W. T. Treadgold, "The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus", *Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici* n.s. 29 (1992) 77-162.
5. *De Cer.,* 652, 9-14; 664, 7-17.
6. *De Cer.,* 652, 15-653, 13; 664, 17-665, 18.
7. *De Cer.,* 653, 14-16; 665, 18-19; the latter force is probably to be identified with the four ships under tourmarch Meliton mentioned in the year 921 in the "Life of St. Theodore of Cythera", ed. by N. Oikonomides, "Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)", *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου,* (Athens 1967), 264-291, ll. 186-189.

the Cibyrrhaeots and the western themes)[8], the empire could draw upon other sources of manpower, of which the most important were war prisoners and Rus[9].

Unfortunately, a comparison between the numbers given for the navy in 911 and 949 is not easy, owing to the fact that, although the numbers given for the thematic fleets in 949 include all ships available (whether or not they participated in the expedition against Crete), those given for the navy in 911 seem to be exclusive: they only provide the numbers of the ships on campaign. The case of the imperial fleet in 949 is also a difficult one; we shall begin with the evidence for the *βασιλικὸν πλώιμον* in 911-949.

According to *De Cer.*, 664,7-8, the imperial fleet in the eve of the expedition against the Arabs of Crete in 949 was composed of 150 *ousiai*, of which 8 were *pamphyloi* and 100 were *ousiaka chelandia*. For long it has been maintained that the term *ousia* meant "complement" (of 108 men) and that there could be more than one *ousiai* in a ship; therefore, the number of ships in the imperial navy c. 949 was less than one hundred and fifty[10]. This theory has gained wide acceptance, although it was modified in certain points[11]. However, it does not seem to be corroborated by the evidence in the *De Cerimoniis*. It is evident from the

8. On the Mardaïtai, see Ai. Christophilopoulou, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*², B' 1, Athens 1993, 375-376, 438, for references and further bibliography.

9. There is a confusion in our sources concerning the war prisoners and the group called "Toulmatzoi" (=Dalmatians?). In *De Cer.*, 664, 16-17 they appear to be distinct groups; however, *De Cer.*, 668, 2 refers to "prisoners Toulmatzoi". Also, there is a reference in *De Cer.*, 673, 16 to "2 one-banked ships ("*μονέρια*") for the prisoners". It would seem that prisoners could serve either as rowers in large warships, or as rowers and marines manning smaller vessels. For the Rus, see below.

10. The theory was first put forward by R. J. H. Jenkins in his translations of Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio* (ed. by G. Moravcsik, Budapest 1949) and R. H. Dolley, "The Warships of the Later Roman Empire", *Journal of Roman Studies* 38 (1948) 47-53, esp. 48; Jenkins developed his views in *D. A. I. Commentary,* London 1962, 195-196, 197.

11. It was accepted by Ahrweiler, *Mer,* 416-417, and L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World,* Princeton 1971, 150; however, Ahrweiler seems to believe that *ousia* could mean a kind of ship too; Jenkins, on the other hand, rejects Dolley's (absurd) view that three complements would be divided between two *pamphyloi* (*D. A. I. Commentary,* 195-196).

documents included in the work that the term *ousia* is used to denote a ship. Otherwise, we would be unable to explain how a *pamphylos* (with a crew of 120 or 150 men)[12] could be fitted with twenty-four 108-men complements (2592 men!)[13] or why crews should have travelled from Constantinople to Calabria or Spain without their ships!!![14] R. J. H. Jenkins, one of the fathers of this theory, interpreted a passage in *De Cer.*. 664, 13-14 ("20 dromons, each with two *ousiai*") to mean that each dromon was fitted with two 108-men complements;[15] however, in another passage these 40 *ousiai* are termed *ousiaka chelandia.*[16] So, whatever the meaning of the term, it is certainly not "complement".[17]

Treadgold has taken *ousia* to mean *ousiakon chelandion,* a rather easy mistake to make, since most of the ships of the imperial fleet were ousiacs.[18] However, he reckons the imperial fleet's *pamphyloi* as 16, instead of 8; as a result, he calculates the fleet's ousiacs to be 110 instead of 100 and the total number of ships in the imperial fleet to be 146 instead of 138[19]. Consequently, he is forced to make quite a few emendations in the text, none of which is necessary. In fact, the numbers given in the *De Cerimoniis* for the imperial navy in 949 are remarkably accurate, even though they give the impression that the text is corrupt.

As we have seen, the imperial navy in 949 consisted of 150 ships, of which 100 were ousiacs. Treadgold would have been forced to attempt to emend the text anyway, since, as we have seen, the number of ships mentioned in *De Cer.*, 664, 9-14 total 138, twelve ships short of the total of 150 units stated in 664, 7. This discrepancy induced Jenkins to make quite

12. *De Cer.,* 664, 18-19; 665., 3, 7-8.

13. *De Cer.,* 664, 12-13.

14. *De Cer.,* 664, 10-11.

15. *D. A. I. Commentary,* 195.

16. *De Cer.,* 673, 10.

17. A. Toynbee, *Constantine Porpyrogenitus and His World,* London 1973, 333 n. 3, was one of the first to disagree with the views of Dolley on the *ousia;* however, he does not seem to be right when he assumes that, apart from its meaning of "unit", the term also meant a particular kind of warship, next to the dromon, the *pamphylos* and the ousiac. Admiral Alexandres, *Θαλασσία δύναμις,* 73-74, seems to identify the *ousia* with the ousiac.

18. Treadgold, "Army", 134.

19. *Ibid.,* and see the table in Treadgold, "Army", 155.

a few elaborate emendations in the text of *De Cerimoniis,* in order to make numbers match and, at the same time, prove his theory of *ousia* meaning an 108-man complement[20]. However, no emendation is necessary and the text should stand as it is. The 12 missing ships can easily be accounted for; they are, in fact, the 2 imperial dromons and the 10 ships of the Stenon mentioned in chapter 51 of the *De administrando imperio*[21]. This is the only plausible solution to the problem, and it fits the evidence perfectly.

The imperial fleet in 949, therefore, was composed of 42 dromons[22], 8 *pamphyloi* and 100 ousiacs, a total of 150 *ousiai* (=units). But what of the imperial fleet in 911?

The documents for the expedition against Crete in 911 mention 60 dromons and 40 *pamphyloi,* a total of 100 ships for the imperial fleet [23]. These numbers seem to indicate only the ships that took part in the expedition. The total number of ships cannot be estimated; it would have been at least 112, since the emperor's dromons and the units of the Stenon already existed at the time. In all probability it was close to the number of ships for 949, since in that year too the imperial navy participated in an expedition against Crete with 100 out of 150 units.[24] It could be that the imperial fleet in 911 numbered 150 units also, although we have no evidence from the sources. However, it is certain that the *βασιλικὸν πλώιμον* did not suddenly rise from 100 to 150 ships within 38 years; such a dramatic increase in the empire's naval arm should have left some trace in the sources.

20. *D. A. I. Commentary,* 197.
21. *De administrando imperio,* 51, 13-14, 33-36; the ships of the Stenon were still in commission in the reign of Leo VI (*ibid.,* 51, 90-92).
22. Apart from the 20 that went on the expedition and the imperial ships and ships of the Stenon there are 10 dromons unaccounted for; in all probability, they are included in a group (or groups) of ships designated as *ousiai,* since *ousia* is the only term that does not mean a particular kind of ship. Treadgold, "Army", 135-136, 155, puts the imperial fleet's dromons at 20 and its *pamphyloi* at 30 instead of 8; his reason is obviously a desire to make numbers match between the fleet's strength in men 911 and 949.
23. *De Cer.,* 652, 9-13.
24. A similar case is the expedition in southern Italy in 867, where the Imperial Fleet also fielded 100 ships (Theophanes Continuatus, 290, 7-12).

A comparison of the thematic fleets' numerical strength in 911 and 949 would shed some light in the naval history of Byzantium in the first half of the tenth century. This comparison is made somewhat difficult by the fact that, although we have the total for the thematic fleets in 949, the documents for 911 give only the number of ships that sailed in the campaign. However, we can work on the assumption that not many ships were left behind to guard the themes' territory in 911 (as is the case, in fact, for 949 too); it is possible that the numbers given for 911 are not far off from each thematic fleet's total strength. Bearing that in mind, we come to the conclusion that the empire's three naval themes had in 911 a force of more than 70 warships between them. The numbers given for each theme (31 for the Cibyrrhaeots, 22 for Samos and 14 for the Aegean Sea)[25] show that 67 thematic warships participated in the expedition of 911. To this number we must add one or two units in every theme that must have been assigned to hewing timber, as in 949 [26], and two or three units that possibly stayed behind on guard duties. The total number of thematic warships in 911, therefore, must have been in the region of 80 (to which we should add 10 dromons from the theme of Hellas)[27]. Interestingly enough, the number of thematic units participating in the expedition against Crete in 911 tallies with the number of ships in an expedition against the same target led by the general of a still undivided Cibyrrhaeotic theme in the last years of the reign of Michael II.[28] It would seem that the number of ships provided by these regions remained essentially the same until the reign of Leo the Wise. [29]But when we come to the reign of Constantine Porphyrogenitus a different picture emerges. The numbers of the thematic fleet had deteriorated. The Cibyrrhaeots had dropped from 31 to 25 units;[30] Samos from 22 to 19;[31] and the Aegean Sea from

25. *De Cer.,* 652, 15-653, 2; 653, 4-8; 653, 9-12.
26. *De Cer.,* 665, 1-2, 10-11.
27. *De Cer.,* 653, 14-16.
28. Genesius, 34, 38-41 (ed. A. Lesmüller-Werner - H. Thurn, Berlin 1978); Theoph. Cont., 79, 13-17; Scylitzes, 45, 2-5 (ed. H. Thurn, Berlin - New York, 1973).
29. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842,* Stanford 1988, 235 and n. 326, was the first to notice this similarity in numbers, although he seems to believe that the imperial fleet in 911 totaled only 100 ships.
30. *De Cer.,* 665, 6-13.
31. *De Cer.,* 665, 2-6.

14 to 11.[32] In other words, the thematic fleets lost 12 ships in 38 years. The difference in numbers is all the more striking, because the numbers of 911 include only the ships that participated in the expedition against Crete. A loss of more than 12 ships in 38 years, not in battle but through inability to replace them, shows that the central government in Constantinople was not as keen as it was in the ninth and early tenth centuries to maintain the thematic navy. A striking feature is the number of men in the thematic fleets in 949. The number had dropped from more than 14500 in 911 to less than 7800 in 949. This difference was caused by the introduction of the ousiac in great numbers and a corresponding reduction in the numbers of large dromons. The cutting of the number of thematic sailors by half shows that the reason behind all this was a shortage of cash and, most important, manpower. This shortage must have affected the imperial fleet as well, but it was crippling for the thematic fleets, which sunk from a third to a quarter of the empire's naval forces. This situation will continue into the eleventh century and, although the navy of the themes will manage to hold its own for a while, eventually the government will come to rely only on the central fleet in Constantinople.[33]

Before we leave the subject of fleet organization in the tenth century, two points must be further discussed; the use of foreigners, particularly Rus, in the imperial navy, and the ethnic group known as "Mardaïtai" in the fleet of the Cibyrrhaeotic theme.

Trade pacts concluded between the Rus of Kiev and the Byzantine Empire in 911 and 945 included clauses to the effect that the Russians who came to Byzantium could enter the army (or navy) "at whatsoever

32. *De Cer.,* 664, 17-665, 2. See the forces of the thematic fleets in 949 tabulated in Antoniadis-Bibicou, *Études,* 94; however, Antoniadis-Bibicou reverses the roles of the 12 Samian *chelandia* sent to Crete and the 5 *chelandia* and 4 dromons sent to North Arfica; her numbers for the theme of Samos, therefore, are a bit confused. A. Pertusi, "Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teoria di guerra dei Byzantini (saec. VI-X)", *Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo 15), Spoleto 1968, 631-700, here 696, makes the same mistake.

33. See Elisabeth Malamut, "Les insulaires des 10e-12e siècles: Marins ou soldats? La démobilisation de la marine insulaire du 10e au 12e siècles", *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik* 32/2 (1982) 63-72.

time they might come, and whatsoever their number"[34]. It is probably on the basis of these pacts that Rus participated in the expeditions against Crete in 911 and 949, as well as in that in southern Italy in 934-5. Yet their numbers seem not to have been very high, and they did not form an integral part of the imperial fleet, to which they were attached in all the campaigns.[35] It is wrong to assume that Rus manned the seven warships sent to Dyrrachium and Dalmatia in 949.[36] In fact, the 584 Rus (along with 45 servants) who took part in that campaign sailed in ships of their own, built at the expense of the government of Constantinople, but probably following Viking technology.[37] The same thing had happened in 934-5 and probably in 911 as well.[38] The prisoners that participated in the expedition of 949, or at least part of them, also sailed in ships of their own.[39] Only the mysterious Toulmatzoi, sometimes confused with the group of prisoners, seem to have served on imperial warships.[40] It is evident that the *βασιλικὸν πλώιμον* had to look elsewhere to fill its benches.

A similar situation existed in the theme of the Cibyrrhaeots, the largest of the naval themes. Here the evidence from the documents in the *De Cerimoniis,* supplemented by information from other sources, gives us a clear view of the theme's naval organization in the first half of the tenth century. The evidence in the documents confirm the fact that the commander of the theme's Mardaïtai, the "*Catepano* of the Mardaïtai of Atta-

34. S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium* (translated and rewritten by B. S. Benedikz), Cambridge 1978, 36-37.

35. See, for instance, *De Cer.,* 652, 9-14, where, although the Rus are mentioned as part of the Imperial Fleet, the total of men does not include them.

36. Blöndal-Benedikz, *Varangians,* 37; Treadgold, "Army", 134. The term *Ῥουσίων* (*De Cer.,* 664, 9) does not refer to Rus, who are always termed *Ῥῶς*, but most probably to a detachment of imperial warships; *cf.* Theophanes, 446, 27-29 (ed. C. de Boor, Leipzig 1885).

37. See *De Cer.,* 673, 14 ff, for the expenses for the Rus ships and the ships of the prisoners. These 11 ships were to have 385 oars, which comes to 35 oars per ship, indicating that one of these oars was to be used as a rudder; Mediterranean navies had not yet abandoned the double steering oars, but the Vikings (that was what these Rus were) had always used a simple single rudder (Casson, *Ships,* 224 and n. 1).

38. *De Cer.,* 660, 18.

39. See n. 37.

40. *De Cer.,* 668, 1-2.

lia", to give him his official title, was appointed by the emperor and received his orders directly from him;[41] the general of the Cibyrrhaeots evidently had no authority over the Mardaïtai of his theme. The documents also provide the information that the Mardaïtai were settled not only in Attalia, as the title of their commander might lead us to believe, but also in Antioch-upon-Cragus and the island of Carpathos as well. This conclusion is based on the assumption that the type of ships called *galeai* (found only in the Cybyrrhaeotic fleet and based only in Attalia, Antioch and Carpathos)[42] was particular to the Mardaïtai. What follows is an attempt to prove this assumption.

If one considers the evidence of the sources closely, one will be surprised by the fact that, even though the evidence is quite clear, no one, as far as I know, seems to have fully noticed the apparent link between this particular type of ship and the people known as the Mardaïtai.[43] Yet, the sources available leave no doubt. The document that orders the general of the Cibyrrhaeots and the *catepano* of the theme's Mardaïtai to reconoiter the shores of Syria instructs the general to prepare two warships from the *ousiai* (=units) of the tourmarchs and the *catepano* to prepare *galeai*.[44] In the documents for 949 the Mardaïtai are called "the troops of the *galeai*".[45] Finally, in a work written before 964 (it regards Tarsus as enemy territory), the Mardaïtai are mentioned in conjunction with "their *galloiai*".[46] The evidence is, I believe, conclusive. The case for Carpathos is also a strong one. In 960, Theophanes Continuatus says, Nicephorus Phokas sent two *galeai* on a reconnaissance mission in the waters of Crete;[47] Attaliates adds that these ships came from Carpathos.[48] They were, in all probability, Mardaïte ships on their usual mission: scouting.[49] Indeed, in the eyes of the bookish Byzantines the *galea* was similar to the penteconter, the *myoparo* or the *lembos*, pirate ships *par excellence*, best fitted to carry out scouting missions in hostile waters.[50] It would seem, therefore, that the Mardaïtai, when transplanted from Syria and Lebanon to Pamphylia, Lycia and Pisidia, became corsairs in the service of Byzantium, just as they were brigands in the service of Byzantium before that.

41. *De Cer.*, 656, 18-657, 2; *cf. De administrando imperio,* 50, 169-170.
42. *De Cer.*, 665, 13-18.
43. Only Ahrweiler, *Mer,* 414, noticed a similarity between the *galea* and the *galloia* of the Mardaïtai, but she did not reach any conclusions.
44. *De Cer.*, 656, 18-657, 4.
45. *De Cer.*, 662, 16-17.
46. S. Lambros, "Τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912) 162-177, here 171, 19-22.
47. Theoph. Cont., 475, 23-476, 1.
48. Attaliates, 224, 14-22.

Unfortunately, the term *galea* has often been misinterpreted by English-speaking scholars, due to the fact that it is from *galea* that the word "galley" derives. Therefore, it has often been taken to mean "oared warship" in general, not a particular type of one-banked warship used exclusively by the Mardaïtai. It is in this sense that scholars like Treadgold and J. F. Haldon use it.[51] The former goes on, based on the misinterpretation of "*ὁ λαὸς τῶν γαλαιῶν*" as "the people of the ships (i.e. the oarsmen)", to advance the theory that the Mardaïtai transplanted from Syria and Lebanon in the late seventh century formed the bulk of the troops not only of the then Cibyrrhaeotic theme (a region comprising southwestern Asia Minor and the islands of the Aegean), but also –later on– of the themes of Hellas, Peloponnesus, Nikopolis and Cephallenia, in other words most of present-day Greece.[52] But, as we have seen, the sources show only that this ethnic group formed a, rather small and separate, contingent within the Cibyrrhaeotic fleet; presumably the same was true of the western themes as well. Treadgold's theory, ingenious though it may be, is not based on hard evidence.

Such, then, was the composition of the empire's navy in the first half of the 10th century.

49. All nautical manuals refer to the *galea* as a scouting vessel: Leo, *Naumachica,* 10 and 82; Basil the Patrician, 3, 2. (ed. Dain).
50. Theoph. Cont., 299, 17-19; Scylitzes, 152, 62-63; Leo Diaconus, 129, 15-17. For the *myoparo* and the *lembos*, see Casson, *Ships,* 125-127, 132.
51. Treadgold, "Army", 115; Haldon, *Praetorians,* 581, n. 941.
52. Treadgold, "Army", 115-119.

Ship types and crews

The oarage and number of crewmen of a Byzantine warship are still the subject of much debate among scholars and the only reason for this subject not having yet evolved in a Byzantine version of the "trireme question" is the comparative scarcity of scholars who would dedicate themselves to the study of Byzantine naval history. The problem, as we stressed at the beginning of this paper, is not a lack of sources; rather, it is the inability to put together in a coherent and persuasive form all information available in the naval manuals and the archival material collected in the "Book of Ceremonies". What we intend to do in the following pages is to pinpoint a few details in the source material that may prove valuable in a future attempt to elucidate the problem of the construction of the Byzantine man-of-war.

The most striking feature in the narrative sources is the confusion prevailing over the exact meaning of names used to denote warships. While source A uses the term dromon to indicate a warship, source B will use the term *chelandion* and source C will use both terms indiscriminately. Even manuals on naval warfare such as those of Leo the Wise and Basil the Patrician, supposed to contain matter-of-fact information, are liable to cause confusion. We will not even begin to discuss the case of the classicist Byzantine scholar, to whom every warship is a "trireme"![53]

Yet, through this chaos of conflicting terms, the documents of the *De Cerimoniis* retain a measure of clarity. It is from these documents that we will begin our attempt to show what each type of Byzantine warship was.

The documents for the expedition against Crete in 911 mention two types of warship: the dromon, with a crew of 230 men and a complement

53. A similar confusion exists in Arabic sources for the Islamic navies; see V. Christides, "Navies, Islamic", *Dictionary of the Middle Ages* 9 (New York 1987), 73-78, esp. 76. Christides repeatedly emphasises the importance of Arabic sources for understanding Byzantine navigation; see V. Christides, "Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI's Naumachica: A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness", *Graeco-Arabica* 1 (1982) 51-103 and *idem.*, "Naval History and Naval Technology in Medieval Times. The Need for Interdisciplinary Studies", *Byzantion* 58 (1988) 309-322.

of 70 marines,[54] and a smaller type, the *pamphylos,* with a crew of 130 or 160 and no marines.[55] By 949 things were somewhat different: the dromon was still the same (though there were cases of dromons with 220 men and no marines),[56] but the *pamphylos* now had 120 or 150 men[57] and a new name had made its appearance, the ousiac (*οὐσιακόν*), with a crew of 108 or 110 men.[58] A valuable piece of information is provided; it seems that the last two types together formed part of a class of warship known as *chelandion*.[59] So, it is clear that the *chelandion* was not the same as the dromon, even though a passage in the "Naumachica" of Basil the Patrician might lead us to believe otherwise.[60] Why, then, do our sources, narrative as well as technical (including, as it would seem, one of the documents in the *De Cer.*!)[61], confuse the two terms? A good reason would be that their construction, as will hopefully be apparent in a moment, was not all that different. But the most important reason is, I believe, the fact that both these terms denoted, from the 9th century onwards, a warship in general, the dromon on account of its being the largest class the Byzantines had, the *chelandion* because by the middle of the 10th century it had become the most numerous type in service. A confusion between the largest and the most common of warships is not a difficult one.

Confused or not, however, the terms dromon, *pamphylos* and *ousiacon* still denote different types of ships. We will now attempt to show the particulars of these differences.

The fact that the dromon (as well as the *chelandion*) was a two-banked ship is the point on which all scholars agree; in fact, it is the only point on which they agree. The number of oarsmen and how they were distributed still remains a matter of speculation, since our sources were written primarily for people who already knew the oarage of a warship. However, if

54. *De Cer.,* 652, 10-11, 15-16; 653, 5-6, 10-11, 15-16.
55. *De Cer.,* 652, 11-13; 652, 17-653, 2; 653, 6-7, 11-12.
56. *De Cer.,* 665, 6, 13.
57. *De Cer.,* 664, 18-19; 665, 3, 7-8.
58. *De Cer.,* 664, 8; 664, 19-665, 1; 665, 4, 8.
59. *De Cer.,* 664, 13-14.
60. Basil the Patrician, 2, 16 (ed. Dain).
61. *De Cer.,* 671, 6-9 and *cf.* 676, 12-14.

we put together all the facts that emerge from a close study of the material in the *De Cer.,* we can get a clear picture, or at least as clear a picture as we can get. Let us start from the fact that a dromon had 120 oars.[62] The easiest solution would be to suppose an equal division among the upper and lower banks, i.e. 60 oars in the lower bank and 60 in the upper; indeed, this is what Alexandres and Casson proposed.[63] We have, however, an additional fact that changes this picture. Each dromon was to be equipped with 50 *μανικέλλια*,[64] which is the term the Byzantines used to denote a leather sleeve fitted in the oarport, what their classical Greek ancestors called an *ἄσκωμα*[65] –fitted *only* in the oarports of the *lower bank* of oars, to prevent sea water from pouring in.[66] It is evident that the lower bank of the dromon had 50 oars, which leaves 70 for the upper bank. It seems that 25 oars on each side was the limit for the lower bank; note that, even though there are quite a few differences between Leo's smaller and larger "dromons" (=warships), the number of oarsmen in the lower bank is not one of them: they all have 50 oarsmen.[67] The assumption that there were at least 70 oarsmen in the upper bank can also be verified by the list of arms to be carried by each dromon[68], since the rowers of the upper bank would double as fighting men[69]: the catalogue lists 70 shields of a kind called *σκουτάρια ῥαπτά*[70], and 70 lamellar corselets (*κλιβάνια*)[71], both apparently for the equipment of the rowers, who would also hang their shields at the railing, the *καστέλλωμα* while rowing[72]. Since there were 70

62. *De Cer.,* 672, 6.
63. Alexandres, *Θαλασσία δύναμις,* 67; Casson, *Ships,* 150.
64. *De Cer.,* 672, 5-6.
65. Basil the Patrician, 2, 12. (ed. Dain).
66. J. S. Morrison - R. T. Williams, *Greek Oared Ships 900-323,* Cambridge 1968, 171, 174, 283-284.
67. Leo, *Naumachica,* 8-9.
68. *De Cer.,* 672, 5-6; cf. Leo, *Naumachica,* 14; *De administrando imperio,* 51, 80-84 and *D. A. I. Commentary,* 201.
69. Leo, *Naumachica,* 20; cf. *De administrando imperio,* 51, 116-120 and the "Life of St. Theodore of Cythera", ll. 195-205 (ed. Oikonomides).
70. See T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen* (Byzantina Vindobonensia 17), Vienna 1988, 94-95.
71. Kolias, *Waffen,* 44-49.
72. Basil the Patrician, 2, 13.

shields, there must have been at least 70 rowers in the upper bank[73]. It is, therefore, almost certain that the dromon was a bireme with 50 oars in the lower bank and 70 in the upper.

But how were the oarsmen distributed? If we put one man per oar we have 120 oarsmen and are left with 110 extra crewmen, far too many to be deckhands –unless the dromon was an aircraft carrier! We are left with no alternative but to double the men put in each upper oar; we now have 50 oarsmen in the lower bank and 140 in the upper, who would also double as marines[74]. In fact, the catalogue of arms supplied to a dromon suggests that there were more than 70 men on the deck: although it provides corselets for only 70 men, it adds 30 *σκουτάρια Λυδιάτικα*[75] (making a total of 100 shields), 100 swords, 100 spears, 100 javelins and another kind or two of polearms, 100 in total. It also lists 50 bows, 50 felt caps and 50 padded corselets, obviously to equip a unit of 50 archers.[76] So, according to the documents in the *De Cer.,* the dromon had 50 oarsmen in the lower bank and 140 or 150 in the upper, who could also be used as marines (50 of them archers). This disposition is so close to the prescriptions of Leo's "Naumachica"[77] that it almost certainly corresponds to reality.

There remains, however, the question of the soldiers aboard the dromon, 70 in number. Where did they come from and where were they stationed? The deck would have been somewhat crowded, what with

73. The number of shields and corselets tallies with the number of soldiers aboard the dromon, but I believe that these weapons were for the equipment of the rowers, since the soldiers would bring their own weapons aboard.
74. Arab warships had a similar disposition; see V. Christides, "Milaḥa", *The Encyclopaedia of Islam*² 7, Leiden 1990, 40-46, here 44.
75. Kolias, *Waffen,* 94-95; for the two types of shields mentioned, see also J. F. Haldon, "Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries", *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975) 11-47, here 34.
76. Kolias, *Waffen,* 60. For a similar assortment of arms from a medieval merchantman, see F. H. van Doorninck, Jr., "The Medieval Shipwreck at Serçe Limani: An Early 11th-century Fatimid-Byzantine Commercial Voyage", *Graeco-Arabica* 4 (1991) 45-52, here 51, and J. K. Schwarzer II, "Arms from an Eleventh Century Shipwreck", *ibid.,* 327-350. These studies and others like them bear witness to the extreme importance of underwater archaeology for the study of medieval naval history.
77. Leo, *Naumachica,* 9.

100-150 men battling against the Arabs. The soldiers must have been stationed in the *ξυλόκαστρον*, a superstructure amidships;[78] indeed, it cannot be a coincidence that both this superstructure and the contingent of land soldiers were saved only for the dromons, not for the *chelandia pamphyla* or *chelandia ousiaca*.[79] As for the origin of this force, the evidence in the *De Cer.* (to be presented shortly) was not enough to convince Treadgold, who assumed that these soldiers formed part of the Imperial Fleet.[80] Treadgold's assumption for the imperial fleet is not correct, however (although he was absolutely right as far as the thematic fleets were concerned). It would seem that this force of 70 men to a dromon was not part of the establishment of the *βασιλικὸν πλώιμον*. On this *De Cer.*, 670, 5-6 is quite clear: "... 70 men from the cavalry themes and the foreigners". Who these cavalry troopers and "foreigners" were is amply illustrated in the document concerning the expedition in southern Italy in 934-5: along with 22 ships of the imperial fleet, 1453 soldiers are mentioned, comprising tagmatic troops (the *tagmata* could count as *καβαλλαρικὰ θέματα*)[81] and mercenaries and war prisoners, all *foreigners* (Armenians, Turks, Mosul Arabs etc.).[82] If we divide the number of soldiers by the number of ships the result comes to 66 men per ship, close enough to 70 for us to propose that the soldiers mentioned in this document were the ones to be carried aboard the dromons. There is also another argument in favor of this assumption. It is based on the payroll of the imperial fleet in 949, which is given as 1691 pounds, 53 *nomismata* to be paid in gold and 73 pounds, 22 *nomismata*, 4 *miliaresia* payable in silver.[83] If we work on the assumption that the men of the *βασιλικὸν πλώιμον* were paid in gold and that the silver was for the other elements

78. *Ibid.*, 7.
79. *Ibid.*; Basil the Patrician, 3, 2; Dolley, "Warships", 48, was right in stressing the fact that the *ξυλόκαστρον* characterised the largest warships, but he seems (*ibid.*, 51) to confuse the *ξυλόκαστρον* with the forecastle that all warships had.
80. Treadgold, "Army", 87, 135-136, 150.
81. Haldon, *Praetorians*, 196-197 (for the *Obsequium*, the predecessor of the Tagmata).
82. *Der Cer.*, 660, 13-661,6. The ships are termed *chelandia*, but, as we have seen, they could be dromons just as well.
83. *De Cer.*, 667, 14-20.

of the Imperial Fleet (Rus, war prisoners, Toulmatzoi, doctors, siege-engine constructors etc.)[84], we calculate the number of men to be 13534[85], which is exactly the number of sailors for 7 *pamphyloi* with 150 men each, 73 ousiacs with 108 men each and 20 dromons *with 230 men each.* Although we cannot repeat the process for 911, it is most probable that the conclusions would be the same. On the other hand, it is obvious that the soldiers aboard the dromons of the thematic fleets in 911 were part of the themes' establishment, since they were included in the payroll.[86] In 949 thematic dromons (or at least what was left of them) had no soldiers aboard;[87] could this be yet another indication of the decline of the thematic fleets in the tenth century?

It would seem, therefore, that whenever the central government prepared a naval expedition, it would fill the *ξυλόκαστρα* of its dromons with drafts from the tagmatic units stationed in and around the region of Constantinople, much in the same way that it did before the creation of the *Tagmata* by Constantine V, when the same task was performed by soldiers of the *Obsequium*.[88] This could explain the mention of "Thracians and Macedonians" in many a Byzantine naval campaign[89]; it also explains why there was a shortage of troop-carriers to ferry 600 Armenians from the Thracesian theme in 949[90]: the rest of the troops mentioned in the *De Cer.* had no place aboard the imperial or thematic warships.

So much for the dromon. Let us now attempt to clarify certain issues pertaining to the *pamphylos* and ousiac. A passage in *De Cer.*, 670, 6-10, gives a (certainly incomplete) list of items of arms and armour for these two types of *chelandion*. A *pamphylos* is supposed to have 60 lamellar

84. The prisoners and/or Toulmatzoi sent to Dyrrachium were probably paid in silver; *De Cer.*, 667, 20-668, 3 (pay was calculated in gold coins but was to be paid in pieces of silver ["*μιλ<ιαρήσια>*"]).
85. I assume, following Treadgold, "Army", 111-112 (for 911), that the sailors of the Imperial Fleet were paid 9 *nomismata* each.
86. *De Cer.*, 654, 12-655, 3.
87. See n. 56.
88. Theoph., 385, 5-8; Nicephorus, 50, 1-7 (ed. C. Mango, Washington 1990); for the *Obsequium* and the *Tagmata* see Haldon, *Praetorians*, 164-182, 191-227, 228-275.
89. Theoph. Cont., 312, 12-17; 454, 10-12; 474, 11-14.
90. *De Cer.*, 663, 11-15; 667, 3-6.

corselets and an equal number of helmets; the number of shields is not mentioned. All this is for a *pamphylos* of the imperial navy in 949, with a crew of 150 men. Probably there were 50 rowers below and 60 above, with officers and deckhands to the number of 40, as in the dromon. Indeed, the *pamphylos* was not all that different in construction from the dromon: apart from the fact that the *pamphylos* was shorter, the only real difference was the doubling of rowers in the upper level of the dromon and the adding of 70 land troops in a *ξυλόκαστρον.* We do not know how things worked in a *pamphylos* of 120, 130 or 160 men. It could be that the difference was in the number of ratings and seamen, not the number of rowers. For the ousiac things are not very clear; the only certain fact is that the ousiac, despite Treadgold's assumption[91], had no marines. Only 10 *κλιβάνια* and 10 helmets are mentioned, along with a number of corselets of different type, the same as in the dromon and the *pamphylos.*[92] It appears that the ousiac is the type of "dromon" described in Leo, "Naumachica", 8; if this is true, then the ousiac would have 50 rowers in the lower bank and an equal number in the upper, along with 8 or 10 officers and seamen. A fighting force would be provided, according to Leo, by the total of the rowers; however, it would appear from the document mentioned above that they were poorly armed. This small and ill-equipped warship, nevertheless, made up two thirds of the Empire's navy by 949.

The only type of vessel we hear of in the documents that is not a warship is the *sandalos,* the ship's boat[93]. It is mentioned only on dromons, but it certainly saw service in every warship or merchantman. Every dromon was to have one *sandalos* (also termed *sandalion,* no doubt denoting demotic usage and not a smaller type); in 911 a *sandalos* was to have a mast and yard, 4 oars and a rudder.[94] With this little piece of information, we conclude our survey of ship types mentioned in the *De Cerimoniis.*

91. Treadgold, "Army", 134.
92. *De Cer.,* 670, 8-10; for the type of corselet known as *lorikion* see Kolias, *Waffen,* 39-40, 48-49.
93. *Cf.* Theoph., 397, 5-7 and Niceph., 54, 32-34.
94. *De Cer.,* 659, 14-21.

Aspects of naval technology

Anyone who wishes to deal with Byzantine naval technology in the 10th century must begin with the *De Cer.* and the manuals of Leo the Wise and Basil the Patrician. The documents of 911 and 949, in particular, contain a wealth of invaluable information on this subject. The author of this article is more interested in naval history and is not an expert in naval technology; nevertheless, an attempt will be made to touch upon two important points, in the hope that experts might take an interest. The first pertains to Greek fire, the second to rigging.

Greek-fire launchers (whatever they looked like) were the main armament, of a Byzantine man-of-war since the late seventh century.[95] However, it is not clear from the "Naumachica" of Leo the Wise how many *siphons* a warship was fitted with. It would seem that only one was carried, in the bow under a forecastle; it was operated by one of the rowers.[96] In the last years of the reign of Constantine Porphyrogenitus the number had risen to three, one in the bow and two amidships.[97] This information is confirmed by the documents for 949, where it is stated that every dromon is to have three siphons;[98] *pamphyloi* also had three, while ousiacs had two each.[99] It is possible that this increase in the ships' armament was due to the emperor Romanus I, a former admiral, and took place in 941, although we cannot be sure.[100] Each siphon aboard a dromon was served by three operators; so much is clear from the fact that there were 12 light corselets[101] in a drom-

95. For the problem of the Greek Fire see a general bibliography in Th. Korres, *Ὑγρὸν Πῦρ^2*, Thessalonica 1989; for a short account based on Greek and Arabic sources see V. Christides, *The Encyclopaedia of Islam^2, s.v.* Naft.
96. Leo, *Naumachica,* 6-7.
97. Basil the Patrician, 2, 14, For a similar arrangement in Arab warships, see V. Christides, "Ibn al-Manqalī (Manglī) and Leo VI: New Evidence on Arabo-Byzantine Ship Construction And Naval Warfare", V, to appear in *Byzantino-Slavica.* For the Arabo-Islamic navy see also the article of Levin in the present volume of *Graeco-Arabica.*
98. *De Cer.,* 672, 3.
99. *De Cer.,* 673, 9-10; the number of *pamphyloi* is given as 50, but it must be emended to 8 (*ν'* to *η'*).
100. Liudprand, *Antapodosis,* 138, 8-15 (ed. by J. Becker, Hannover-Leipzig 1915).
101. For the difference between "light" and "common" *lorikia* see Kolias, *Waffen,* 41.

on's armoury "for the *protocaraboi* [2], the *siphonarii* and the *proreis*[1]".[102] The same could be true for the *pamphylos,* but the ousiac was given only 2 light corselets,[103] so we must assume that there was only one *siphonator* per launcher, as prescribed by Leo. Perhaps ousiacs were equipped with smaller types. It could well be that these dispositions show a difference in the tactical use of each ship type, but naval tactics are beyond the scope of this paper.

Most experts agree on the fact that Byzantine warships were lateen-rigged.[104] This assumption is certainly correct, though the evidence is rather slim. However, an additional piece of information can be brought forward in support of this theory. In the tenth century (and earlier, no doubt) dromons carried, an addition to sails, "small sails" (*ἀρμενόπουλα*). The number is not given in the documents for 949, but we can assume that there were 5 or more *ἀρμενόπουλα* on each dromon, since there were 5 reserves.[105] Now, the number shows that these smaller sails could not have been used with the large sails, since there would have been little room for them in a mast. In fact, these "small sails" are quite reminiscent of the series of smaller sails carried aboard the lateeneers of Venice's fleets in the fourteenth and fifteenth centuries;[106] a lateen sail cannot be shortened like a square sail and the only way out of this disadvantage is to carry sails of diminishing sizes, to be raised when need arose. If the *ἀρμενόπουλα* mentioned in the *De Cerimoniis* are such a group of smaller sails, there can be no doubt that the warships of Constantine Porphyrogenitus, like the warships of Justinian the Great in the 6th century and those of Venice and the Arabs, were lateen-rigged.

This paper had as its sole purpose to indicate problems pertaining to the study of the Byzantine navy in the 10th century and to propose that the

102. *De Cer.*, 669. 16-17; for the number of *protokaraboi* and *proreis* see Leo, *Naumachica,* 8.
103. *De Cer,* 670, 9-10.
104. Casson, *Ships,* 245 and n. 82.
105. *De Cer.*, 671, 11-12.
106. Casson, *Ships,* 269.

material in the *De Cerimoniis* be used to elucidate these issues. It is beyond doubt that, in the hands of competent scholars and experts in naval history and technology, the information provided by these documents will shed more light in Byzantine naval history. The author of this paper hopes that his errors will serve as a guide and a stimulus for scholars to come.

CHRISTOS G. MAKRYPOULIAS
UNIVERSITY OF IOANNINA

Monachisme copte et bateaux peints*

Au début du siècle, les couvents coptes de Saqqara et de Baouît[1], puis, – il y a une vingtaine d'années,– les ermitages d'Esna[2] avaient livré dans leur matériel de nombreuses peintures[3]. Archéologues, historiens d'art et théologiens s'étaient essentiellement intéressés aux scènes figurées, sur-

* J'ai été amenée, vu la grosseur du dossier, à m'en tenir aux représentations peintes. Une étude plus complète devrait tenir compte également des sculptures, –surtout des stèles,– des textiles (scènes nilotiques), et des arts mineurs.
On trouvera dans le prochain *Bulletin de la Societé d'Archéologie Copte*, un article comprenant notamment un catalogue des bateaux peints, et des informations bibliographiques pour les autres représentations. Nous limiterons volontairement le présent exposé aux bateaux trouvés aux Kellia (Basse-Egypte) et nous établirons les parallèles avec quelques textes coptes.

1. Pour Saqqara: E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara*, 4 vol., Le Caire, 1908-1912. Pour Baouît: J. CLEDAT, *Le Monastère et la nécropole de Baouît,* 3 vol., Le Caire, 1904-1906, 1916 (*MIFAO,* XII, 1 & 2 et XXXIX). ID., s.v. *Baouît,* dans *DACL,* 2, 1, Paris, 1910, coll. 203-251. E. CHASSINAT, *Fouilles à Baouît,* Le Caire, 1911 (*MIFAO,* XIII). J. MASPERO, *Fouilles exécutées à Baouît. Notes mises en ordre et éditées* par E. DRIOTON, 2 vol., Le Caire, 1932, 1943 (*MIFAO,* LIX 1 & 2).

2. S. SAUNERON, J. JACQUET et alli, *Les ermitages chrétiens d'Esna,* 5 vol., Le Caire, 1972 (*MIFAO,* XXIX, 1-4).

3. Vue d'ensemble avec bibliographie antérieure pour chaque site: M. RASSART-DEBERGH, *La peinture copte avant le XIIe siècle. Une approche,* dans *Coptica-Institutum Romanum Norvegiae. Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia,* 9, Rome, 1981, pp. 221-285.

tout à sujets religieux. Dès lors, les volumes consacrés à l'art copte ne mentionneront comme thèmes illustrés dans les premiers bâtiments (Ve-VIIe s.), que le Christ en gloire, la Vierge, souvent avec l'Enfant, des saints locaux, quelques moines. Aussi l'abbé Leroy ne faisait-il qu'énoncer une idée admise depuis longtemps, lorsqu'il écrivait ne considérer comme peintures véritables que les "représentations visiblement faites selon des lois iconographiques reconnues", alors que "les barbouillis qui, ici et là, font leur apparition sur les murs de certains monuments, comme aux Kellia ou dans les ermitages d'Esna, ... témoignent plus de la pieté que de l'habileté artistique de leurs auteurs"[4].

Depuis 1965 les fouilles menées régulièrement aux Kellia (Basse-Egypte) avaient, en effet, quelque peu nuancé la vision "classique": plus de plantes, d'animaux, de croix, et, –nouveauté–, de nombreux bateaux[5]. Les campagnes de ces dix dernières années ont peu modifié ce répertoire, mais ont augmenté le nombre des bateaux[6].

On connaissait certes l'existence de bateaux peints dans les nécropoles gréco-romaines[7] et dans quelques édifices tardo-romains et chrétiens

4. J. LEROY, *La peinture murale chez les Coptes. I. Les peintures des couvents du désert d'Esna,* Le Caire, 1975, (*MIFAO,* XCIV), pp. V-X.

5. F. DAUMAS, A. GUILLAUMONT et alii, *Kellia I. Kom 219. Fouilles exécutées en 1964 et 1965,* 2 vol., Le Caire, 1969 (*MIFAO,* XXVIII). R. KASSER et alii, *Kellia 1965. Topographie générale. Mensurations et fouilles aux Qouçoûr 'Isâ et aux Qouçoûr el-'Abîd. Mensurations aux Qouçoûr el-'Izeila,* Genève, 1967 (*Recherches Suisses d'Archéologie Copte,* I); ID., *Topographie,* Genève, 1972 (*Recherches Suisses d'Archéologie Copte,* II). M. RASSART-DEBERGH, *La peinture copte* (cité note 3), sp. pp. 241-244.

6. Dès ma première participation aux campagnes internationales menées par la Mission Suisse d'Archéologie Copte de l'Université de Genève (= MSAC), dirigée par R. Kasser, il m'apparaît que "les bateaux constituent un des thèmes les plus fréquents adoptés; plus ou moins schématisés... ou détaillés..., seuls ou associés à des édifices, on les retrouve un peu partout" (M. RASSART-DEBERGH, *Décors,* dans MSAC, *Survie archéologique des Kellia (Basse Egypte). Rapport de la campagne 1981,* 2 vol. Louvain, 1983, I, pp. 481-523; II, pl. CLXXVIII et CLXXIX et sp. I, p. 519 pour la citation). Une vue générale des trouvailles postérieures est publiée dans *Chrétiens d'Egypte au 4e siècle,* dans *Dossiers. Histoire et Archéologie,* No 133, décembre 1988.

7. Ev. BRECCIA, *Rapport sur la marche du service du Musée pendant l'exercice 1919-20,* Alexandrie, 1921, pp. 58-68, sp. fig. 1, p. 59 et pl. XVIII; A. ADRIANI, *Annuaire du Musée Gréco-Romain III (1940-1950),* Alexandrie, 1952, pp. 80-85.

d'Alexandrie[8]. Et la chose n'avait guèrre étonné, Alexandrie se trouvant en bordure de mer. Pour l'un des bateaux trouvés à Kom el-Dikka, M. Rodziewicz indique d'ailleurs "qu'il peut s'agir d'une copie d'une représentation connue... de toute une scène du port d'Alexandrie sur une mosaïque, un relief ou une peinture murale, transposée de manière linéaire sur la paroi par un dessinateur habile. Les images de navires sont courantes en ce temps et en divers endroits comme les églises, les tombeaux, les ermitages, les monastères ou les maisons...", et il renvoie aux exemples d'Esna et des Kellia[9].

Par contre, pour les Kellia, cellules situées en plein désert, à mi-chemin entre Alexandrie et Le Caire, ce grand nombre de bateaux a de quoi surprendre. J'avais déjà noté[10]: "Sur les parois, il peut s'agir de simples représentations décoratives ou pittoresques ou d'évocation d'événements vécus. On peut se demander si, –comme sur certaines stèles de Kôm Abou Billou,– ces navires ne se réfèrent pas à un rite de passage vers l'au-delà".

Leur présence pose certes de nombreux problèmes: dessins schématiques ou exacts? Représentations imaginaires ou, au contraire, bien réelles? Utilisation liturgique ou simple image de vie quotidienne?

Je vais tenter de répondre à cette dernière question, laissant à Lucien Basch le soin de donner son avis sur les premières, par une étude "technique" et une description précise[11].

8. M. RODZIEWICZ, *Les habitations romaines tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kom el-Dikka,* Varsovie, 1984 (*Alexandrie,* III).
9. ID., pp. 219-223, sp. p. 223 pour la citation.
10. M. RASSART-DEBERGH, J. DEBERGH, *La peinture des ermitages; sa place dans l'art copte,* dans *Chrétiens d'Egypte* (cité note 6), pp. 32-43, sp. p. 43 pour la citation.
11. Ici même: L. BASCH, *La marine copte: continuation et ruptures. Position des problèmes en 1991;* ID., *Un navire de mer à voile latine en Egypte au 7e s. de notre ère: la felouque des Kellia,* dans *Neptunia,* 1991.

1. Représentations

Un bref rappel de la position qu'occupent les bateaux kelliotes dans l'ermitage s'impose. Les rapports des fouilles françaises et suisses étant en cours, je me bornerai à des exemples choisis parmi les bateaux publiés avec illustration.

Dans une "salle de réception" du kom 57,66/18,74, un bateau et deux bâtiments sommés de coupoles étaient dessinés en rouge[12]; dans le kom 57,72/16,74, ils étaient particulièrement nombreux[13]: avec des pampres et des croix, ils ornaient les murs des salles V et VIII; dans la pièce XII, le bas des murs était rempli de croix, poissons, oiseaux et bateaux. Le haut du mur sud de V avait été recouvert d'un badigeon de chaux oblitérant les motifs; seul le haut du bateau fut dégagé, et il n'est donc pas possible de se faire une idée précise de la totalité de la décoration; on note toutefois la présence d'un petit personnage sur le bateau et, de chaque côté du navire, celle d'un guerrier brandissant bouclier et épée et d'un monstre, sans qu'il soit possible de dire "si le guerrier est seul, s'il s'accompagne le navire, ou s'il s'affronte le lion"[14].

Aux Qouçoûr el-'Izeila, on les retrouve dans les kom 7, pièce 9 (vestibule de l'appartement du disciple, 2e moitié du VIIe s.); kom 16, pièce 18, mur ouest (église, début du VIIe s.); kom 19-20 ("chapelle" nord, construite entre 630 et 650 et église orientale un peu postérieure); kom 22, pièce 20 (oratoire de l'appartement d'un disciple, VIIe s.); kom 39, pièce 8 (où il est associé à un archer à cheval et à une croix adorée par des colombes, 1e moitié du VIIe s.), kom 63, pièce 5 (oratoire de l'Ancien, fin VIe s.), kom 69, pièce 14 (oratoire de l'appartement d'un disciple, milieu du VIIe s.)[15].

12. R. KASSER et alii, *Topographie* (cité n. 5), pp. 74-75 et fig. 21.
13. Ibidem, pp. 138-142, et fig. 151, 154 à 160.
14. S. FAVRE, *Le bâtiment 57,72/18,74* dans KASSER et alii, *Topographie* (cité note 5), p. 140.
15. MSAC, *Survey* (cité n. 6), et M. RASSART-DEBERGH, *Décors* (cité note 6) I, pp. 481-523; II, pl. CLXXVIII et CLXXIX; respectivement pp. 108-110, et 484, calque 5, pl. CLXX-

Mentionnons encore rapidement quelques inédits[16]: un bateau gravé dans les latrines (pièce 23) du kom 45, ainsi que ceux peints dans deux vestibules-oratoires (pièces 15, mur est et 21, mur ouest) et dans les deux églises (pièces 24 et 48) du kom 19-20.

Les Qouçoûr er-Roubâ'îyât, dont la publication est sous presse[17], ont également livré plusieurs représentations de bateaux.

2. Interprétation

A. Piankoff est l'un des rares auteurs à s'interroger sur la signification des bateaux décrits; il écrit que: "... The ships might represent: 1) the symbol of human life; 2) the golden boat by means of which the river of fire is crossed; 3) the immaterial barque on which the saints and the just sail in the Land of Rest; 4) the symbol of a Christian community..."[18].

M. Rodziewicz remarquait de son côté que l'un des bateaux d'Alexandrie appartenait vraisemblablement à "une scène nautique du port d'Alexandrie", bien que d'autres, –aux Kellia par exemple,– puissent être des "pictogrammes... symbolisant l'église et sa hiérarchie"[19].

IX; pp. 128-131, et 487, calque 17; pp. 143-145, et 489, calque 29; pp. 175-177, et 492, calque 182, pl. CLXXVIII et CLXXXVII; pp. 232-234, et 500, calque 80, pl. CLXXIX; pp. 243-245, et 502, calque 87, pl. CLXXVIII; pp. 310-312, et 511, calque 144, pl. CLXXVIII.

16. M. RASSART-DEBERGH, *Q.Iz. 45. Les peintures et leur apport à l'Interpétation de l'architecture* et *Q. Iz. 19-20. Choix de peintures,* dans MSAC, *Les monastères à églises aux Qouçoûr el-'Izeila* (*EK 8184,* III).

17. Kom 239 et 306: *Explorations aux Qouçoû er-Rouba'i'yâ't,* sp. M. RASSART-DEBERGH, *Peintures des campagnes 1982 et 1983* (*EK* 8184, II). Koms 88 et 195: Le kom 195, fouillé par l'Institut Français est en cours de publication; le kom 88 mis au jour cette année par le Service des Antiquités fera l'objet d'une publication conjointe du Service et de l'Institut Français dans un prochain volume des *BIFAO*; je dois à la courtoisie des collègues français et égyptiens l'autorisation d'avoir pu montrer ces documents inédits, lors de la communication à ce congrès.

18. A. PIANKOFF, *The Osireion of Seti I at Abydos during the Graeco-Roman Period and the Christian Occupation,* dans *BSAC,* XV, (1958-1960), 1960, pp. 125-149.

19. M. RODZIEWICZ, *Les habitations* (cité note 8),p. 222.

Enfin, à propos des bateaux de Qouçoûr 'Isâ 6, S. Favre écrivait: "Il nous paraît extrêmement hasardeux de chercher à grouper ces décorations, et de leur attribuer une signification quelque peu assurée. On pourra voir dans le voilier la nef de l'église, et dans le guerrier le symbole de la foi militante... Mais les faits matériels restent incertains... conscient de notre incompétence, nous laisserons à d'autres le soin d'interpréter ces symboles.."[20].

Pour ma part, j'avais déjà noté[21] qu'il s'agissait de représentations tantôt réalistes ou pittoresques, tantôt religieuses.

On a vu que les bateaux des Kellia décorent tantôt une église (kom 16, et kom 19-20), tantôt l'appartement du moine, et que leur place varie également à l'intérieur de ce dernier: vestibule aux Qouçoûr 'Isâ 6; aux Qouçoûr el-'Izeila, on les retrouve dans le vestibule (kom 7), comme dans l'oratoire (kom 63, kom 69, kom 105) et même dans la niche oratoire (kom 22). Si le bateau est souvent représenté seul, il est parfois associé à d'autres éléments: guerrier et monstre pour le vestibule de Qouçoûr 'Isâ 6, cavalier et croix adorée par des colombes dans la pièce 8 du kom 39, et peut-être une église dans la salle 57, 66/18,747 d'un kom peu conservé.

A mon avis, le lien que S. Favre qualifiait "d'extrêmement hasardeux" entre les bateaux et une interprétation religieuse[22] peut donc parfaitement se justifier, comme tenteront de le montrer les quelques extraits qui vont suivre.

3. Textes

Les évocations de bateau se retrouvent chez les théoriciens du premier monachisme. Ainsi, pour Pachôme, Athanase et Shenouti[23], le Christ est le pilote suprême du navire, vers qui se dirigent les justes et les saints, voguant

20. S. FAVRE, *Le bâtiment* (cité note 14), p. 140.

21. M. RASSART-DEBERGH, J. DEBERGH, *La peinture* (cité note 10), p. 43.

22. S. FAVRE, *Le bâtiment* (cité note 14), p. 140.

23. E. AMELINEAU, *Monuments pour servir à l'histoire de l'Egypte chrétienne aux IVe, Ve, VIe et VIIe siècles,* dans *Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique Française du Caire,* IV, Paris, 2 vol., 1888 et 1895; ID., *Monuments pour*

ou montant de fiers coursiers célestes. Athanase interprête même chaque élément d'un bateau[24]: ce dernier symbolise la foi de l'Eglise, son mât est la Croix qui apporta le salut au monde, ses rames les deux Testaments qui guident l'ensemble des chrétiens; ces derniers constituent les passagers, alors que les prêtres sont les matelots, que dirige l'Evêque (le gouvernail).

C'est toutefois dans les Apophtegmes des Pères, que l'on rencontre le plus d'exemples[25]. Deux aspects apparaissent clairement dans les sentences et maximes des ces grands solitaires, l'un symbolique, l'autre simplement utilitaire. Il convient d'y ajouter un troisième d'ordre économique.

a) Economique

A maintes reprises, les ostraca et papyri grecs et coptes[26] indiquent que certains monastères et églises possèdent des bateaux et qu'ils peuvent en tirer des bénéfices (navire reçu en don, ateliers de construction ou de réparation).

Dans l'état actuel des connaissances, il ne semble point que ce soit le cas pour les Kellia[27].

---

servir à l'histoire de l'Egypte chrétienne au IVe siècle. Histoire de saint Pachôme et de ses communautés, dans *Annales du Musée Guimet*, XVII, 1889; A. E. W. BUDGE, *Coptic Homilies in the Dialect of Upper Egypt, ed. from the papyrus Codex Oriental 5001 in the British Museum*, Oxford, 1910: ID., *Coptic Apocrypha in the Dialect of Upper Egypt*, ed. with English translations, Londres, 1913.

24. A. BUDGE, *Coptic Homilies* (cité note 23), au fol. 114b et 115a (pp. 88-89; texte copte; pp. 233-234: traduction) de *"The Discourse which Saint Athanassius, Archbishop of Rakote, pronounced concerning the passage in the Gospel of Saint Mathew, "The Kingdom which is in Heaven is like unto a rich man, who came out in the morning to Hire Labourers for his Vineyard"*, pp. 226-234.

25. Dom L. REGNAULT, *Les Sentences des Pères du désert*, Solesmes, 1966; ID., *Les Sentences des Pères, nouveau recueil*, Solesmes, 1970; ID., *Les Sentences des Pères, collection alphabétique*, Solesmes, 1981; ID., *Les Sentences des Pères, série des anonymes*, Solesmes, 1985 (*Spiritualité Orientale*, No 43); ID., *Les Pères du désert à travers leurs apophtegmes*, Solesmes, 1987. Je les citerai par la suite sous l'abrévation: Sentences, suivie de l'anée de parution.

26. E. WIPSZYCKA, *Les ressources et les activités économiques des églises en Egypte du IVe au VIIIe siècle*, Bruxelles, 1972.

27. E. WIPSZYCKA, *Les aspects économiques de la vie de la communauté des Kellia*, dans *Le site monastique copte des Kellia. Sources historiques et explorations archéologiques. Actes du colloque de Genève 13 au 15 août 1984*, Genève, 1986, pp. 117-144.

b) Utilitaire

Les activités (vannerie, tissage,...) comme les besoins des moines les forçaient à quitter parfois la communauté et à rentrer dans le monde. Certains se servent alors d'un bateau pour le commerce et les achats indispensables à la vie courante ou comme moyen de transport pour aller visiter des confrères[28]. On pourrait donc supposer qu'ils avaient ramené de ces courts voyages des images qu'ils se seraient ensuite plus à reproduire sur les murs des leurs ermitages. Toutefois, la place qu'occupent la plupart des bateaux kelliotes (oratoire, niche d'église) nous oblige à chercher une autre explication.

c) Symbolique

Le bateau, véhicule de l'être vivant et de ses biens, transporte également les bienheureux comme nous l'apprennent Pachôme[29] et un anonyme de passage à Scété: "...Voici que lui apparurent deux grandes barques...: dans l'une il vit l'abbé Arsène avec l'Esprit de Dieu, voguant ensemble dans le recueillement; sur l'autre il y avait l'abbé Moïse naviguant avec les anges de Dieu qui lui servaient des rayons de miel"[30].

Pour Athanase, le navire est la foi qui porte le monde[31], alors que pour Macaire: "...La barque, c'est ton coeur: surveille-le; le cordage, c'est ton esprit: attache-le à Notre-Seigneur Jésus-Christ qui est le piquet qui a la puissance sur tous les flots et les vagues diaboliques.."[32].

Mais le vaisseau en proie à la tempête ressemble surtout au moine aux prises avec les tentations quotidiennes. Ainsi Paphnuce met-il en garde les moines contre les mauvaises pensées qui "troublent le corps et le met-

---

28. *Sentences*, 1970, pp. 26-27 = N39, p. 176 = PE II 19,5, pp. 295 et 297 = Eth. Coll. 13,35 et 13,39; *Sentences*, 1976, pp. 185-187 = Am. 191,3; *Sentences*, 1981, No 18, 70, 111, 117, 118, 330; *Sentences*, 1985, p. 28, No 1046 = N46, p. 105, No 1294 = N294, p. 294, No 1710 = J710.

29. E. AMELINEAU, *Histoire de Saint Pachôme* (cité note 23), p. 464.

30. *Sentences*, 1981, p. 34.

31. "... And now, o Man, come and embark in the Ship of Salvation which is the faith of the Church..": *supra* et note 24.

32. *Sentences*, 1976, p. 170 = Am 160,10.

tent à mal, comme le pilote pris par la tempête et qui fait sombrer le navire"[33]; sainte Synclétique prêche également la lutte contre Satan: "ceux qui partent en mer jouissent d'abord d'un vent favorable; ils larguent les voiles, mais ensuite, ils rencontrent un vent contraire. Les matelots n'abandonnent pas pour autant le navire; ils patientent un peu, ou luttent contre la tempête, et reprennent ensuite leur navigation. Ainsi nous aussi, quand nous tombons sur un vent contraire, arborons la croix en guise de voile, et nous accomplirons sans danger la traversée"[34].

Aux Kellia, où le navire est parfois associé à une église, à la croix triomphante, ou au guerrier vainqueur, il est évident que l'aspect symbolique prévaut. Toutefois, les artistes se plaisent à représenter avant tout ce qu'ils ont vu et qui leur est bien connu; c'est ce que montrera l'exposé de Lucien Basch. Un dernier texte lui servira d'introduction, car il rappelle que les conseils pieux n'interdisent point le réalisme, ainsi lit-on dans les *Sentences* que l'abbé Isaac se lamente fort, car "...notre travail manuel ne nous suffit pas pour le prix du bateau que nous payons pour aller visiter les vieillards"[35].

M. RASSART-DEBERGH

33. *Sentences*, 1977, p. 223 - Bu I 386.
34. *Sentences*, 1981, No 900.
35. *Sentences*, 1981, p. 140 = Isaac 3.

The Piriform Amphoras from the 11th-Century Shipwreck at Serçe Limanı: Sophisticated Containers for Byzantine Commerce in Wine[1]

During the 10th and 11th centuries, the principle ceramic containers for the transport of Byzantine wines had piriform bodies in the shape of an inverted pear; a short but broad neck; and small but often massive, ear-like handles that joined the neck just under the rim. Amphoras of this class, Günsenin Type 1, are now known from quite a number of shipwrecks in the Black Sea, Sea of Marmara, Aegean, Adriatic, along the south coast of Asia Minor and the Syrio-Palestinian coast, and from various land sites in regions adjacent to these waters, including Fustat in Egypt.[2]

1. I am indebted to Professor Vasilios Christides for encouraging me to present a paper on the metrology of the amphoras from the 11th-century Serçe Limanı shipwreck at the Fifth International Congress on Graeco-Oriental and Graeco-African Studies, and to Elizabeth Garver, whose attempt in her M.A. thesis at Texas A&M University to relate to Byzantine measures the capacities of a collection of Byzantine amphoras in the Bodrum Museum in Turkey inspired me to undertake this metrological study. I also wish to thank Oğuz Alpözen and Aykut Özdet, the Director and Assistant Director of the Bodrum Museum, for their many efforts to facilitate my work; Selma K. Oğuz and Peter van Alfen, who assisted me in measuring the amphoras; and Taras Pevny, who drew the graphs that illustrate this article.
2. N. Günsenin. "Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turks," in V. Déroche and J.-M. Spieser, eds., *Recherches sur la céramique byzantine, BCH* Supplément 18 (Paris 1989) 269-271; F.H. van Doorninck, Jr., "The medieval shipwreck at Serçe

Recent research by Günsenin has yielded evidence to suggest that some of the production centers of such amphoras were located along the north shore of the Sea of Marmara to the west of Constantinople.[3]

One shipwreck on which such amphoras have been found was excavated between 1977 and 1979 by the Institute of Nautical Archaeology (INA) and Texas A&M University. The ship had sunk in the latter part of the 3rd decade of the 11th century at Serçe Limanı, a natural harbor on the Turkish coast just north of the island of Rhodes.[4] The reconstructed hull and its contents are now on display in the Underwater Archaeological Museum in Bodrum, Turkey. Among 106 Byzantine amphoras recovered from the shipwreck, 89 are examples of such piriform amphoras. They constitute one of the largest and most comprehensive collections of amphoras belonging to this class presently available for study.

Limanı: An early 11th-century Fatimid-Byzantine commercial voyage," *Graeco-Arabica* 4 (1991) 48. Unpublished jars in Bulgaria and Greece give evidence of a number of shipwrecks with amphoras of this class along the Black Sea coast of Bulgaria and in the northern Aegean, and Günsenin found more shipwrecks with such amphoras in the Sea of Marmara in 1993.

3. N. Günsenin, "Ganos: Centre de production d' amphores à l' époque byzantine," in J. des Courtils and A. Tibet, eds., *Anatolia Antiqua* (Eski Anadolu), vol. 2 (Bibliothèque de l' Institut Français d' Etudes Anatoliennes d' Istanbul), vol 38 (Paris 1993) 193-201.

4. For a brief overall description of the ship and its contents with an accompanying bibliography, see van Doorninck (supra n. 2) 45-52. More recent articles include: *INA Newsletter* 15.3 (1988) *passim*; F.H van Doorninck, Jr., "Giving good weight in eleventh-century Byzantium: The metrology of the Glass Wreck amphoras," INA Quarterly 20.2 (1993) 8-12; I.L. Barnes, R.H. Brill, E.C. Deal, and G.V. Piercy, "Lead isotope studies of some of the finds from the Serçe Limanı Shipwreck," *Proceedings of the 24th International Archaeometry Symposium* (Washington, D.C. 1986) 1-12; M. Jenkins, "Early medieval Islamic pottery: The eleventh century reconsidered," *Mugarnas* 9 (1992) 56-66; and J.R. Steffy, "The Mediterranean shell to skeleton transition: A northwest European parallel??," in R. Reinders and K. Paul eds., *Carvel construction technique: Skeleton-first, shell-first* (Oxford 1991) 1-9. I would like to take this opportunity to correct some significant errors in my earlier *Graeco-Arabica* article: on p. 49, the two bag-shaped amphoras mentioned do not belong to the wreck and the possible lentils proved to be sumac fruit; on p. 50, the Arabic inscription on one of the anchors is probably illusory and the bones found in the merchant's cooking pot were sheep or goat bones; finally, on p. 51, one of the sets of balance-pan weights was based on the Fatimid dirham, but the other set was based on the Byzantine *litra*.

An examination of the amphoras and of marks of ownership carved upon them has revealed that they had been the property of somewhere between a half-dozen and a dozen owners, who were accustomed to using their amphoras as transport jars over and over again, selling the contents but keeping the jars until they were worn out.[5] As a result, the amphoras vary greatly in the degree of wear and damage they had undergone through use and had been made in many different places, falling easily into five distinct types and at least 29 subtypes and variants of subtypes. They are also of many different capacity sizes.

When I gave this paper at Delphi to the Fifth International Congress on Graeco-Oriental and Graeco-African Studies, I presented a graph showing the liter capacities of all the piriform amphoras with measurable capacities and what their weight capacities would have been in Byzantine *litrai* or pounds, of 320 grams each. On the graph, the weight capacities, which range from 15 to 60 *litrai*, tended to fall in clusters at intervals of about 2.5 *litrai*. However, the clusters were sometimes poorly defined and/or occurred at what seemed to be somewhat irregular intervals.

At the time of the Congress, I was still in the process of remeasuring the linear dimensions, weight and capacity of all the Serçe Limanı amphoras in an effort to obtain as precise data as possible concerning their metrology, nor had I as yet completed sorting the amphoras into their subtypes and variants. By the time I had finished these tasks about 2 months after the Congress, the weight capacities of the amphoras and their intervals had emerged much more clearly. In the interests of space, the capacities of only the three types of piriform amphoras best represented by the Serçe Limanı collection will be discussed here.

The *Eparchikon Biblion* or *Book of the Prefect*, an early-tenth-century handbook of regulations governing the guilds of Constantinople, stipulates in Chapter 19 that innkeepers should use a 3-*litrai* measure (*mina*)

5. F.H. van Doorninck Jr., "The Amphoras: Old jars from the north," *INA Newsletter* 15.3 (1988) 22-23 and "The cargo amphoras on the 7th century Yassi Ada and the 11th century Serçe Limanı shipwrecks. Two examples of a group of Byzantine amphoras as transport jars," in V. Déroche and J.-M. Spiecer, eds., *Recherches sur la céramique byzantine, BCH* Supplément 18 (Paris 1989)256.

and 30-*litrai* measure (*thalassion metron*) when selling wine. Since white and red wine differ in specific gravity, any particular measure of white and red wine differed in volume, and the Byzantines defined the difference: a measure holding 30 *litrai* of white wine held 32 *litrai* of red wine[6].

The most common type of piriform amphora from the Serçe Limanı Wreck conforms to this weight-capacity system. Jars of this type have capacities that are some multiple of 3-*litrai* of either red (r) or white (w) wine. Their capacities include 27(w), 30(r&w), 33(r&w), 36(r&w), 39(r), 39(w)/42(r), 42(w)/45(r), 45(w)/48(r), 48(w)/51(red), 51(w)/54(r), 54(w) and 60(r) *litrai*. It should be noted here that 45 *litrai* of white wine and 48 *litrai* of red wine occupy the same volume. Furthermore, the volumetric difference between 39(w) and 42(r), 42(w) and 45(r), 48(w)and 51(red), and 51(w) and 54(r) is so small that it would not have been really practicable or, for that matter, even desirable to make jars of two different sizes in these instances. Fig. 1a shows how the volume capacities of the jars belonging to the most common piriform type correlate to the 3-*litrai* system when the *litrai* is given a value of 319 grams. In reality, these amphoras, belonging to quite a number of different subtypes, were undoubtedly made in a number of different places and at different times by potters using different sets of weights. In view of this and the fact that we are dealing with coarse-ware jars, the overall close correlation shown by the graph is truly remarkable.

The smallest type of piriform amphora from the Serçe Limanı Wreck has a 2.5-*litrai* interval between sizes. This is illustrated by fig. 1b, where the *litrai* has been given a value of 320 grams. The capacities of 18 of these jars are 15(r&w), 17½ (r&w), and 20(w) *litrai*. The remaining three amphoras of this type, two of them with an abnormally small mouth and the other with a more ovoid body and underlined rim, have a volume capacity midway between that of the 15(r)-*litrai* and 15(w)-*litrai* jars. Perhaps they had been made for rosé-like wines.

The third type of piriform amphora well represented by the Serçe Limanı collection has capacities that are some multiple of 5 *litrai*, including 25(w),

6. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* (Munich 1970) 112.

30(w), 35(r&w), 40(r&w), 45(w) and 60(r) *litrai*. This can be seen in fig. 1c, where the *litrai* has been given a value of 318 grams. Amphoras of this type with capacities of 30, 45 and 60 *litrai* are easily distinguished from piriform amphoras of the most common type with these capacities by virtue of the fact that the former amphoras all have a finger-groove on the inside of the neck not possessed by other piriform amphoras, the groove served as a coat for a stopper sealing the jar.

Such capacity systems could not have been practicable unless potters were able to produce over and over again jars that were virtually identical in terms of shape, dimensions, and the amount and composition of the clay used to make them.

The maximum diameters of the Serçe Limanı amphoras give the clearest evidence that Byzantine potters were able to import precise dimensions to their jars. These measurements strongly tend to cluster at regular intervals that correlate well with the value of the Byzantine *dactylos*. (The *daktylos*, or "finger," is equal to 1.95 cm; there are 16 *daktyloi* in a Byzantine foot.) The maximum diameters of the piriform amphoras belonging to the 2.5-*litrai* system tend to cluster at 0.25-*daktyloi* intervals, while those of piriform amphoras belonging to the 3-*litrai* system tend to cluster at 0.5-*daktyloi* intervals. In the case of piriform amphoras belonging to the 5-*litrai* system, white-wine amphoras with a 35-*litrai* capacity have a maximum diameter of 16 *daktyloi* while white-wine amphoras with a 40-*litrai* capacity have a maximum diameter of 17 *daktyloi*. This close correspondence of maximum diameter measurements with multiples of the *daktylos* suggests to me that potters must have closely controlled the exterior dimensions of amphoras through the use of calipers or some similar device.

Despite the fact that handles and, in all but a few cases, necks were separate, added pieces, the piriform amphoras have weights that are usually very close to some multiple of the *litra*. An example of this is illustrated by fig. 1d, where the weight of all six intact amphoras belonging to the most frequently occurring amphora subtype in the 2.5-*litrai* capacity system is shown in Byzantine *litrai* of 320 grams each. Of the four intact examples of white-wine jars belonging to this subtype, two have a capacity of 15 *litrai* and a weight in both cases of 10.13 *litrai*; one, a capacity of 17.5

litrai and a weight of 11.02 *litrai*; and one, a capacity of 20 *litrai* and a weight of 11.95 *litrai*. In this particular instance, there is a 1-*litra* increase in amphora weight with each 2.5-*litrai* increase in capacity. When red-wine and white-wine amphoras of the same subtype have the same weight capacity, the smaller volumetric capacity of the red-wine jars is usually achieved in one of two ways. Either the red-wine jars have slightly smaller dimensions, or they have similar dimensions but a greater weight of clay and consequently thicker walls. This can be illustrated by the two intact examples of red-wine jars belonging to the subtype. One of these has a capacity of 15 *litrai,* smaller dimensions than those of the white-wine jars of this capacity, and a weight of 10.09 *litrai,* which is virtually identical to the weights of the white-wine jars; the other, a capacity of 17.5 *litrai,* similar dimensions to the white-wine jar of this capacity, but a weight of 11.94 *litrai,* which is just under one *litra* more than the weight of the white-wine jar.

The fact that amphoras of a particular type had standard weights is particularly remarkable when one keeps in mind that the clay jars would have decreased in weight due to water loss when fired. This means not only that potters had to use a precise amount of clay in making a jar, but also that the clay had to contain a precise amount of water.

For each different subtype of amphoras from the Serçe Limanı Wreck, I have assigned to the *litra* a gram value that gives to the amphoras of the subgroup weights and weight capacities that *as a group* most closely approach theoretical ideals. Almost all of the Serçe Limanı amphoras belong to subtypes whose weights and weight capacities collectively come closest to theoretical ideals when values from 318 to 322 grams are assigned to the *litra*. The most complete set of Byzantine pan-balance weights recovered from the shipwreck points to a similar value for the *litra* of somewhere between 318.5 and 325 grams.[7] The weights of coins in Byzantine coin hoards indicate that the normal value of the *litra* fell from ca. 322 grams in the seventh century to ca. 319 grams by the eleventh century.[8] The Serçe Limanı amphoras, made in quite a number of different places, suggest a normal value of ca. 319-320 grams.

7. Personal communication (November 1993) from Fred Hocker, Assistant Professor of Nautical Archaeology at Texas A&M University, who is preparing a study of the weighing equipment from the Serçe Limanı Wreck.

In addition to having standard weights and weight capacities, the Serçe Limanı amphoras had mouths made to accommodate standard-sized stoppers. Standardization of stopper sizes would have been particularly desirable for amphoras that were reused. In the case of the piriform amphoras with preserved rims, a stopper with a diameter of 3.5 *daktyloi* would have fit perfectly in the mouths of all but two of those with a capacity greater than 20 *litrai*. For the smaller piriform amphoras, 3-*daktyloi* or, for two of the amphoras possibly made for rosé-like wine, 2.5-*daktyloi* stoppers were used.

Recent research on Byzantine amphoras in Russia by Dr. Igor Volkov has yielded independent evidence of Byzantine potters making amphoras in standard sizes with precise capacities. On the interior of Byzantine piriform amphoras dating to the late eleventh - early thirteenth century and belonging to a type characterized by a broad, full body but relatively small base, a short and narrow neck, and thin, bow-like handles that rise above the level of the rim, Günsenin Type 1,[9] Volkov has found indentations in the clay made by the ends of measuring rods used by potters to check internal dimensions while amphoras were being made and their interiors were still accessible.[10] Volkov has tentatively identified Trebizond as the production center of these amphoras; preliminary observations indicate that their capacities may be based on the *thalassion metron* (10.25 liters) and the *tzarikion* 53.88 liters).[11]

Piriform amphoras like those from Serçe Limanı carried Byzantine wine northward through the Black Sea to the Crimea and southern Russia, westward to the Adriatic, and eastward to the Levantine coast and Egypt. The fact that they had standard and precise capacities and weights and

8. Schilbach (supra n. 6) 166.
9. Günsenin (supra n. 2) 274-276.
10. I. Volkov, O proiskhozhdeniy i evolyutsiy nekotor'ykh tipov srednevekov'ykh amphor (on the provenance and evolution of some types of medieval amphoras)," *Donskie Drevnosti* 1 (1992) 146, fig. 2.
11. Volkov (supra n. 10) 150.

came in a multiplicity of sizes facilitated the calculation of customs and freight charges and, more importantly, the marketing of Byzantine wine during a period of expanding commercial activity and free trade in the Mediterranean world.[12] If we look back at the Roman period, when market forces played a less important role in determining the distribution of goods,[13] amphoras were admirably designed for the maritime transport of great quantities of goods over long distances but, as a general rule, were made only in a full and half size and had volume capacities that varied considerably from jar to jar. One imagines that as the role of market forces in commerce increased, the considerably more complex and sophisticated systems revealed by the Serçe Limanı amphoras were gradually developed.

The metrology of the Serçe Limanı amphoras serves to remind us how woefully ignorant we are about many aspects of Byzantine economic history and about the origins and development of Byzantine economic practices that helped lay the foundations of those of the Italian Renaissance and ultimately of our own day. Although almost entirely lost to history, these practices were also a part of the historical impact of Byzantium.

FREDERICK H. VAN DOORNINCK, JR.

12. For a general picture of international trade during this period, see S.D. Goitein, *A Mediterranean Society I: Economic foundations* (Berkeley and Los Angeles 1967) *passim*.
13. C.R. Whittaker, "Trade and the aristocracy in the Roman Empire," *Opus* 4 (1985) 49-75.

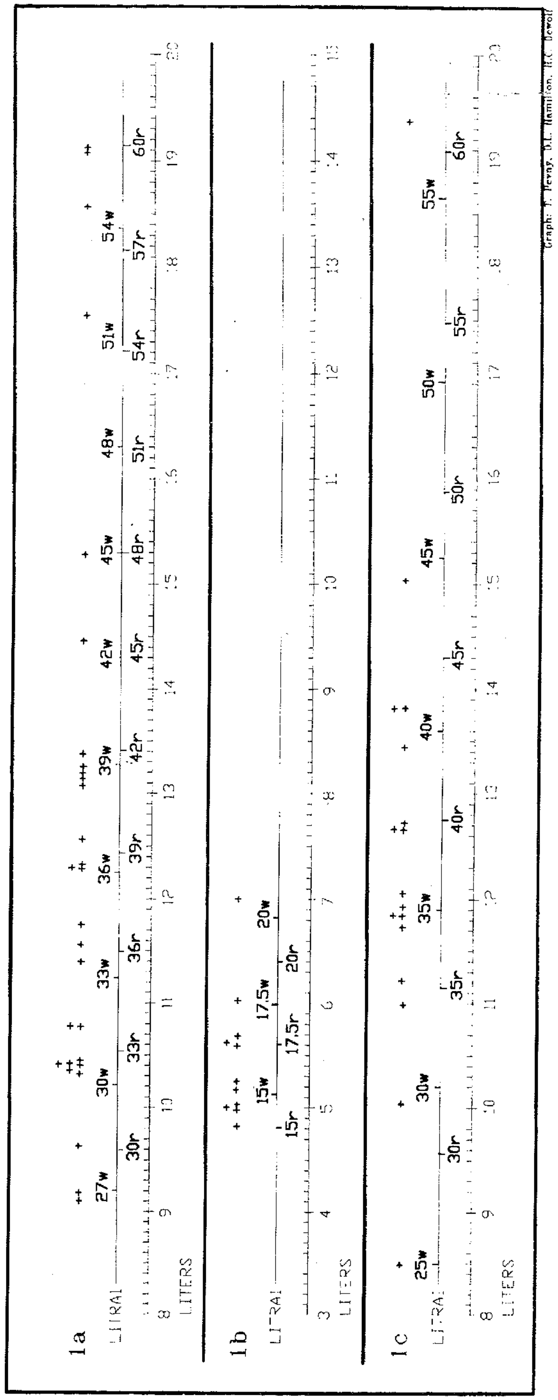

Figure 1a. Correlation of the volume capacities (in liters) of the most common type of piriform amphora to weight capacities in Byzantine *litrai* of 319 grams each.
Figure 1b. Correlation of the volume capacities (in liters) of the 2.5-*litrai* system amphoras to weight capacities in Byzantine *litrai* of 320 grams each.
Figure 1c. Correlation of the volume capacities (in liters) of the 5-*litrai* system amphoras to weight capacities in Byzantine *litrai*.

The Fatmids and Byzantium, 10th-12th Centuries.

I. Introductory Remarks.

Various facets of the foreign relations of Byzantium are the main theme of two recently published collections of studies.[1] Only one study in those two collections is devoted exclusively to relations between Byzantium and the Islamic world,[2] nonetheless this aspect lies in the background of a number of studies dealing with Byzantium in the Mediterranean context. The Fatimid state during its North African period (909-969), and later following its transfer to Egypt (until 1171) received much attention from both Byzantium and the Latin West. References to Fatimid relations with Byzantium are scattered in various Arabic sources, and isolated incidents have been studied by a number of scholars, notably among them Marius Canard and S. M. Stern. But an overall presentation of Fatimid-Byzantine relations has not been attempted so far.

My purpose is to present as far as possible a coherent and comprehen-

1. *Byzantium and the West c.850-c. 1200,* (ed) J. D. Howard-Johnston, (Amsterdam, 1988); *Byzantine Diplomacy,* (eds), J. Shepard and S. Franklin (London, 1992).

2. H. Kennedy, "Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from Islamic conquest to the mid eleventh century", in *Byzantine Diplomacy,* 133-45. Studies dealing in a comprehensive way with the relations between Byzantim and Muslim states are quite rare. A notable exception, in recent research literature, is D. Wasserstein's, "Byzantium and al-Andalus", *Mediterranean Historical Review,* 2(1987), 76-101.

sive picture of the relations between the Fatimids and Byzantium. The Arabic sources used for this study, many of them have been published during the last decade or so, can be divided into three groups; 1) Fatimid contemporary sources mainly from the North African period; 2) the work of the eleventh century Egyptian cadi Ibn al-Zubayr entitled *Book of Gifts and Treasures* which depicts vividly the life-style of the ruling elite of the Muslim world of his day, and is an important source for material history. It sheds light on diverse topics including diplomatic and military history. (The data pertinent to Fatimid-Byzantine relationships has been translated into French by M. Hamidullah [*Arabica,* VII, 1960]). 3) Two works by Maqrizi (1364-1442): a large chronicle dealing with the history of the Fatimid state, and a biographical dictionary which contains data on persons from the Fatimid period. Maqrizi had at his disposal much earlier sources, some of these are known only through his citations. In certain cases the biographical dictionary clarifies and amplifies upon the accounts given in the chronicle. It also provides some new details on Muslim military leaders who were involved in naval warfare against Byzantium in mid ten-century.

The Fatimids established themselves on the ruins of the Aghlabid emirate of Tunisia, but in its character and political ambitions the Fatimid state was much different from its predecessor. The Aghlabid emirate must be seen in the context of the political decline and disintegration of the Abbasid Caliphate during the ninth and tenth centuries. What the Aghlabids did was to carve out for themselves a territory at the geographical fringe of the Caliphate. But the Aghlabids, as Sunni rulers, acknowledged Abbasid legitimacy and recognized Abbasid overall sovereignty. By contrast, the Fatimids, a Shi'i splinter group, fought the Abbasid and disputed their legitimacy. For the Fatimids, the overthrow of the Abbasid Caliphate was an immediate operative goal. Toward its realization they took prompt actions as examplified by the campaigns launched against Egypt shortly after the inception of Fatimid rule in Tunisia. Canard characterized the Fatimid movement as having an imperialistic outlook.[3] The Fatimid ap-

3. "L' impérialisme des fatimides et leur propagnade", *Annales de l' Institut d' Etudes Orientales de la Faculté des lettres d' Alger,* VI (1942-1947), 200-29.

proach toward Byzantium sprang from the same attitude. However, Fatimid order of priorities was clearly set out; the overthrow of the Abbasid usurpers had a precedence over the holy war *(jihad)* against infidels. Fatimid policy toward Byzantium oscillated between contradicting tendencies; a practical policy of *modus vivendi,* and the need to appear as champions of *jihad.*

This dilemma is illustrated by a conversation between the Fatimid ruler al-Mu 'izz and Byzantine emissaries (in 346/ April 957 - March 958), as reported by Qadi al-Nu'man, the foremost Fatimist jurist who belonged to al-Mu'izz's inner circle. Al-Mu'izz explained that the Byzantine request for a prolonged truce could not be granted because of the duty of the holy war incumbent on him. The *jihad* should be fought until the surrender of the infidels or payment of a tribute. Only short periods of truce are permissible.[4] However, in the Islamic medieval state the ruler had wide discretionary powers at his hands, among them the right of concluding armistice with enemies. This concept is not challenged by Qadi al-Nu'man. He explains that when al-Mu'izz had realized that agreement with Byzantium would serve the cause of Islam, he concluded a truce for five years.[5] Thus, from the point of view of Muslim and Fatimid political theory, spells of peaceful relations with Byzantium were not impossible.

II. The North African Period, 909-969.

a) Geographical and naval constraints.

Before any meaningful discussion of the relations between the Fatimids who ruled Tunisia and Sicily and the Byzantines can be undertaken, the geographical and naval factors must be considered. The naval realities of the tenth century hindered the use of naval power in international conflicts. The following point must be taken into account: 1) The sailing season in the Mediterranean sea was limited to the summer months. In the winter between November and April the sailing came to a halt. 2) The standard sailing practice was to advance along the coast. Direct sailing across the open sea was exceptional. 3) Both the operational range of warships and their ability to remain sea-borne were seriously limited. When a naval raid was planned these factors must have been taken into account, and determined the targets against which the raid was aimed. The targets must have been in a range that would enable the raiding navy to return to its home base or to any other friendly port before the sailing season was over. Another constraint was the need of the raiding navy to get frequent supplies of fresh water along its course.[6]

4. S. M. Stern, "An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz", *Byzantion,* 20 (1950), 245-6.

5. Qadi al-Nu'man, *Kitab al-Majalis wa-l-Musayarat,* (ed) H. al-Faqi and others (Tunis, 1987), 442-3. For the wider context of Fatimid policies in the Mediterranean at that time, see H. Halm, *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden,* (Munchen, 1991), 347-51, esp. 350-1.

6. For an analysis of these factors, see J. H. Pryor, *Geography, technology and war. Studies in the maritime history of the Mediterranean, 649-1571,* (Cambridge, 1988), 3-4, 7, 8, 38, 75-86. See also, *idem,* "Winds, Waves and Rocks: the Routes and the Perils along them", in *Maritime Aspects of Migration,* (ed) K. Frieldland (Wien, 1989), 71-85; V. Christides, "Naval History and Naval Technology in Medieval Times. The Need for Interdisciplinary Studies", *Byzantion,* LVIII (1988), 309-22. The itineraries of several Fatimid naval raids mirror the realities of naval warfare in the period under discussion. The first example is from a raid of 311-313 H. In 311/April 923-April 924, Fatimid forces reached Sicily, and at the beginning of 312 H. (i.e. April 924) Fatimid navy left the island for a raid on Southern Italy. Among the towns which were attacked was also Bari. The raiding fleet was back in Sicily on 27 Rabi' II 312/7 September 924. A year later, on 12 Jumada II 313/4 September 925, the fleet returned to al-Mahdiyya, the Fatimid capital on the coast of Tunisia. (Idris 'Imad al-Din, *'Uyun al-Akhbar,* [ed] M. Ghalib (Beirut, 1975), V, 139; Ibn al-'Idhari, *Al-Bayan al-Mughrib,* [eds] G. S. Colin and E. Levi-Provencal (Leiden, 1948), I, 190). When this account is examined, it becomes apparent that the fleet was on combat mission during the months of April-September 924 only. But the naval activities spread over a period of two years (923-925), using Sicily as a spring-board. Apparently it was not an exceptional case. Another account of a raid launched from al-Mahdiyya gives the following dates: the fleet left in Rabi' II 316/May-June 928, and returned on 8 Sha'ban 318/5 September 930. ('Imad al-Din, 151). Genoa appears among the Italian towns attacked by the Fatimids. The schedule of this particular raid is given as follows: departure from al-Mahdiyya was on 7 Rajab 322/18 June 934, and the return on 26 Ramadan 323/28 August 935. The raiders reached Genoa from the direction of al-Andalus i.e. they sailed along the North African and Spanish coast. Some accounts say that Sardinia and Corsica were also raided as well as the shipping lanes off these islands. One way of interpreting this information is that on its return voyage the Fatimid navy used these islands as a spring-board for reaching al-Mahdiyya. For sources, see Y. Lev, "The Fatimid Navy, Byzantium and the Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H.", *Byzantion,* LIV (1984), 232, for naval warfare see, V. Christides, "New Light on

In the course of the ninth century Byzantium suffered two set-backs in the Mediterranean: the loss of Crete and Sicily to Islam. Nevertheless, the Byzantines held their positions in Southern Italy. While keeping practical independence, the towns of Venice, Naples, Gaeta and Amalfi recognized Byzantine overlordship.[7] However, Southern Italy, especially after the fall of Sicily, was exposed to Fatimid naval raids. Geography was on the Fatimid side: the proximity, and the absence of large stretches of open sea, between Tunisia and Sicily and between Sicily and Southern Italy, provided appropriate conditions for launching of naval raids. Geography and naval realities of the tenth century made Southern Italy vulnerable to Fatimid raids launched from Tunisia and Sicily. In this case geographical conditions compensated for the difficulties inherent in operating of fleets of warships. Only under such conditions the use of naval power in international conflicts was of some significance. Otherwise it was quite restricted.

b) War and diplomacy

As rulers of Tunisia and Sicily the Fatimids were in good position to raid Southern Italy while the Byzantines had to invest great efforts to defend the region. The way the Byzantines coped with this task is discussed by Jonathan Shepard in his contribution to the volume *Byzantium and the West.* Generally speaking, the Byzantines kept a small naval presence in the Adriatic sea, especially in Dalmatia and at Dyrrachium, and fortified the coastal towns of Calabria and Apulia.[8] The Byzantine emphasis on the fortification of coastal towns, rather than on the maintaining of a massive naval presence in the region, was dictated by the deficiencies intrinsic in the operation of military navies. The maintainance of large war fleets composed of galleys was expensive, and during the winter these fleets were inactive and their crews idle. Moreover, due to the above mentioned limitations of the galley as a warship, even the presence of a military navy was

Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-14th centuries A.D.)", Nubica, III (1994), 3-42.

7. T.S. Brown, "The Background of Byzantine Relations with Italy in the Ninth Century: Legacies, Attachments and Antagonisms", in *Byzantium and the West,* 33-5.

8. "Aspects of Byzantine Attitudes and Policy towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries", in *Byzantium and the West,* 71, 72-4, 77.

not enough to prevent hostile raids. An active patrolling of the sea was a difficult and uneffective task. One further point must be kept in mind. The principles of naval warfare shared by Byzantines and Muslims advocated an avoidance of full-scale confrontation with the enemy fleet. The difficulties in commanding fleets of warships were so formidable and the results of naval engagements so unpredictable that the parties involved in a conflict abstained from committing their navies to all out battles.[9]

Given the geographical proximity of Southern Italy to Fatimid territories, the security of the area largely depended on Fatimids' intentions. On the whole the Fatimid policy was aggressive, but a permanent conquest of the area was not an objective. How successful Fatimid raids were is difficult to judge. Information derived from contemporary Fatimid sources, found in much later compilations, tends to exaggerate the magnitude of Fatimid successes and the extent of destruction inflicted by the Fatimid navy and army on the region and its population. Fatimid raiding fleets were not particularly large. In 310/May 922-April 923, for example, the raiding fleet was composed of twenty galleys only.[10] Naval battles recor-

9. V. Christides, "The naval Engagement of Dhat as-Sawari A.H. 34/AD 655-656. A Classic Example of Naval Warfare Incompetence", *Byzantina,* 13 (1985), 1366-7; R. H. Dolley, "Naval Tactics in the Heyday of the Byzantine Thalassocracy" in *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 1951,* (Rome, 1953), 325, 327. The Byzantine defence in Southern Italy was entirely in line with the prevailing practice of the period. Two examples of a similar approach adopted by the Muslims when faced with akin problems can be given. Until the Fatimid conquest of Egypt and of the Palestine-Syria littoral, the defence of the Eastern Mediterranean coast, from Tripoli to Alexandria, was based on three-pronged system combining fortified towns, an early warning system along the coast, and naval presence. Occasionally the size of Muslim fleets was quite large, but most of the time it was small. The most important element of this system were the fortifications. In later periods, during the time of Saladin and the Mamluks, when the rulers of Islam were uncapable to garrison properly the fortified towns of the coast, they resolve to a policy of a deliberate destruction of these towns.

10. Ibn al-'Idhari, I, 186. A number of Fatimid raids on Southern Italy between 914-956 are recorded by the anonymous source *The Cambridge Chronicle,* translated into French in A. A. Vasiliev (French edition prepared by H. Gregoire and M. Canard) (Brussels, 1950), II, 103-6. For further sources and studies dealing with the Fatimid navy in Tunisia and its activity, see Pryor, 102-12; Lev, 227-36. For the role of Greek fire in the naval warfare, see Christides, "New Light", 3-25.

ded in the sources were no more than minor engagements; in 315/March 927-February 928, for instance, a battle was fought between four Fatimid warships and seven Byzantine vessels.[11] Another relevant account is merely a report of the capture of merchant ships by the Fatimid fleet (in 322/December 933-December 934).[12]

The Byzantine military effort to defend Southern Italy was enhanced by diplomacy, and when necessary the Byzantines were ready to pay tribute to prevent Fatimid aggression. Arabic and Greek sources are quite informative on this subject. In 319/January 931-January 932, Byzantine diplomacy forestalled Fatimid naval preparation for a raid.[13] However, in mid-Rabi' II 341/10 September 952, Byzantine emissaries reached the Fatimid court only after an extensive raid against Southern Italy had taken place. The Byzantine emissary asked for a peace treaty *(hudna).* Qadi al-Nu'man convoked an assembly of Sunni and Shi'i jurists to decide whether the Byzantine offer should be accepted. Not unsurprisingly they referred the decision back to the ruler, al-Mansur, by saying that only his opinion matters.[14] As far as it can be ascertained from the sources, on other occasions the Fatimid rulers conducted foreign policy without consultations, or even a semblance of consultation, with the jurists. From the Byzantine point of view, the Fatimids were an adversary whose fortunes were closely watched. This Byzantine interest is well illustrated by the meeting between al-Mansur and Byzantine emissaries during the last stages of Abu Rakwa's rebellion (944-948), which brought the Fatimid state on the

11. Ibn al-'Idhari, I, 194. No details are given regarding the strength of the forces involved in a naval battle fought in 340/June 951-May 952 (Imad al-Din, 328); Vasiliev, 223.

12. 'Imad al-Din, 171.

13. *Ibid,* 151; Vasiliev, 159; for tribute and gifts of money paid by the Byzantines to the Fatimids in the years 913, 917 and 924, see F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453,* three parts in one volume (Hildeshem, 1967, reprint), I, 69, no. 574, 70, no. 579 and 74, no. 603.

14. 'Imad al-Din, 338; Dölger, I, 83, no. 661. The itinerary of this raid was as follow: in Muharram 340/June - July 951 Fatimid fleet left Tunisia for Sicily. The governor of Sicily dispatched them to Calabria where a battle with the Byzantines took place. The fleet with prisoners and booty returned to Mahdiyya in Safar/July - August. Both the accounts of the Fatimid raid and of the Byzantine delegation appear in Maqrizi's biographical dictionary, see *Kitab Muqaffa al-Kabir,* (ed) M. Yalaoui (Beirut, 1987), 185, 186.

brink of collapse. The Byzantine delegation seemed to be a fact-finding mission. Al-Mansur had little time for the emissaries, as he was pursuing the rebels.[15]

During al-Mu'izz's rule in Tunisia (953-962), Fatimid-Byzantine relations became entangled as a result of Fatimid-Umayyad hostilities. The Fatimids launched a destructive naval razzia on the Spanish port of Almeria, as a retribution for the capture of one of their ships by a vessel belonging to the Spanish Umayyads. Following this round of fighting the Spanish Umayyads and the Byzantines decided to wage war together on the Fatimids. This information, derived from Fatimid sources, is not corroborated by other Arabic accounts.[16] In any case, Qadi al-Nu'man boasts about two separate Fatimid victories won against Byzantine and Umayyad naval forces. Eventually, both allies offered a truce to al-Mu'izz, who according to al-Nu'man reached an agreement with Byzantium: this agreement included a provision for the hand over to the Fatimids of Muslim prisoners captured by the Byzantines in eastern Islamic lands.[17] For al-Mu'izz this was an important issue of propagandistic value: he could show success where other Muslim rulers had failed.

The general impression of Fatimid-Byzantine relations, as reflected by Arabic sources, is of a peaceful Byzantine approach toward the Fatimid state. Byzantium had much to gain from such a policy. Its benefits are best illustrated during the Byzantine invasion of Crete. Muslim rule in Crete posed a grave danger to Byzantium. The geographical proximity of Crete to the shores of Greece, the islands of the Aegean sea and the coast

15. 'Imad al-Din, 260.

16. Wasserstein, 82.

17. Qadi al-Nu'man, 175. The release of Muslim prisoners by the Byzantines is mentioned also in another Fatimid text contemporary with the events, see *Sirat al-Usdath Jawdhar,* (eds) M. K. Husayn and M. 'Abd al-Hadi Sha'ira (Cairo, n. d.), 125; French traslation by M. Canard, *Vie de l' 'Ustadh Jaudhar,* (Algier, 1958), 189-90; Dölger, I, 83, no. 666 and no. 668. In the year 345/956-7 and in 352/963-4, the Fatimids fought the Byzantines with changing success. On 19 Jamada II 345/29 September 956, a Fatimid fleet on her way to Sicily was lost in a storm. In 352/963-4, the Fatimid governor of Sicily laid seige to Ramta. In mid-Shawwal 352/26 November 963, the Fatimids fought with a Byzantine relief force inflicting on him a humiliating defeat followed by the conquest of Ramta. Maqrizi, *Muqaffa,* (Beirut, 1987), 373; these bits of information should be added to the discussion of those events in Lev, 325-7.

of Asia Minor opened before the rulers of Crete many raiding options. Consequently, the Byzantines made great efforts to reconquer the island, yet many of their attempts to do so failed. In 960, during a truce with al-Mu'izz, the Byzantines launched a massive invasion of Crete. Messengers from Crete arrived at the Fatimid court begging for help. Al-Mu'izz, who was engaged in preparations for the conquest of Egypt, had no intention to spare forces and resources for Crete. He confined himself to diplomacy; he threatened the Byzantines, and to the ruler of Egypt he proposed a combined Fatimid-Egyptian naval relief expedition to Crete.[18] These steps had no practical meaning; their aim was to retain the image of the Fatimids as champions of the holy war.

III. The Egyptian Period, 969-1045

a) The first contacts.

From the Fatimid point of view, their non-involvement in the affairs of Crete was fully justified. On 3 July 969, the Fatimid general, Jawhar, conquered Egypt, and three years later, al-Mu'izz transferred the Fatimid state from Tunisia to Egypt. From Egypt the Fatimids continued their drive, whose ultimate goal was Baghdad, into Palestine and Syria. The Fatimid thrust into the region came a short time after the Byzantine expansion in northern Syria. During the third and fourth decades of the tenth century, the Byzantines were very successful in reducing Muslim presence in Asia Minor. The high point of their offensive was the capture of the town of Melitene (934), and later, between 942-944, the towns of Amida, Nisibs and Edessa were conquered. A second period of Byzantine military triumphs began in 960 when Sayf al-Dawla al-Hamdani suffered a humiliating defeat in the course of one of his forays into Asia Minor. In 962, Aleppo, except for its citadel, was conquered, The Byzantines did not intend to hold the town; they were satisfied with its neutralization. How-

18. For Muslim rule in Crete, see V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam,* (Athens, 1984), esp. 189-191.

ever, the towns of Tarsus and Antioch, conquered in 965 and 969 respectively, remained under Byzantine rule.

At the time of Jawhar's conquest of Egypt, Fatimid propaganda tried to exploit the fears evoked by the Byzantine expansion. The Muslims in Egypt were reassured of Fatimid commitment to the holy war. Fatimid emphasis on holy war should not mislead us as to Fatimid motives behind their drive into Syria. These motives, contrary to Paul W. Walker's view, sprung from the Fatimid desire to supplant the Abbasids and not to fight the Byzantines.[19] While admitting that Fatimid policy toward Syria was motivated by doctrinal tenets, Sulayh Zakkar explains the Fatimids thrust in terms of the traditional approach of the rulers of Egypt to Syria. In his view, Egyptian rulers had always strived to control Syria, using it as an advanced outpost for the defence of Egypt.[20] This view is based on a deterministic geo-political approach, which supposedly provides the key for understanding the policies of any regime ruling Egypt: it finds, however, little support when the history of Muslim Egypt prior to the Fatimid conquest is examined. Jere L. Bacharch, for example, pointed out that the semi-independent rulers of Egypt, the Tulunids and the Ikhshids, adopted very different attitudes toward Syria. While the Tulunids strived to gain a sweeping control over Syria, the Ikhshidid policy was far more modest in its objectives; it aimed at securing a control over southern Palestine only.[21]

In Syria Fatimid armies clashed with the Byzantines. Ja'far ibn al-Fallah, the general who conquered Damascus in 969, dispatched a strong contingent against Antioch. However, his force was defeated (sometime after Safar or Rabi' I 360/December 970-January 971). From the Byzantine point of view, this clash was of minor significance. It was not the worst blow the Fatimids suffered in Syria. Their army crumbled when facing coalition led by the Carmathians, and Ja'far himself was killed in

19. "A Byzantine Victory Over the Fatimids at Alexandretta (971)", *Byzantion* 42 (1972), 431.

20. *The Emirate of Aleppo 1004-1094,* (Beirut, 1971), 38.

21. "Palestine in the Policies of Tulunid and Ikhshidid Governors of Egypt (A. H. 254-358/868-969 A.D.)", in *Egypt and Palestine. A Millennium of Association (868-1948),* (eds) A. Cohen and G. Baer (N. Y., 1984), 51-65, esp., 56, 64-5.

the fighting. Ja'far's generalship did not stand up to the complexities of the Syrian situation. He misbehaved toward the local population, overstretched his forces and quarrelled with Jawhar in Egypt.[22] Following these setbacks and due to two Carmathian invasions of Egypt, in 971 and in 974, the Fatimid presence in Syria was greatly attenuated. In Ramadan 363/May-June 974, shortly after the Carmathian threat had been definitely averted, a Byzantine envoy arrived in Cairo. The purpose of his visit was to reach a truce agreement with al-Mu'izz. The talks were apparently not concluded, due to the envoy's death in Cairo.[23]

Once al-Mu'izz had freed himself of the Carmathian peril he renewed Fatimid attempts to gain control over Damscus. Slightly earlier, irrespective of these attempts, the Fatimids had established their rule over the coastal towns of Palestine and Syria. In Sha'ban 364/April-May 975, a Byzantine attack on Tripoli was repelled, but the Fatimids lost Beirut.[24] In Damascus the situation became complicated; the town was under the sway of Alptakin, a local warlord. He coped successfully with a Byzantine threat, but the Fatimids had no influence over him. In Muharram 365/September-October 975, a second Byzantine delegation arrived at al-Mu'izz's court. As in 974 the talks bore no fruit: al-Mu'izz died shortly after the arrival of the Byzantine diplomats.[25]

During the first years of Fatimid rule in Egypt, the clashes and contacts with Byzantium were intense and frequent. When Fatimid armies stood in the way of Byzantine interests in Syria, they were engaged without hesitation. Otherwise, as during the Tunisian period, Byzantium had no direct conflict with the Fatimid state. Al-Mu'izz, even had he wished so, was in no position to pursue an aggressive policy toward Byzantium. He was

22. For Ja'far's strained relations with Jawhar, see Ibn Sa'id al-Maghribi, *Al-Nujum al-Zahir fi Hula Hadra al-Qahira,* (ed) H. Nassar (Cairo, 1970), 103-4; for the situation in Syria, see the recent comprehensive study of Th. Bianquis, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076),* (Damascus, 1986), I, 37-60.

23. Maqrizi, *Itti'az al-Hunafa bi-Akhbar al-A'imma al-Fatimiyyin al-Khulafa,* (ed) J. al-Din Shayyal (Cairo, 1967), I, 208-9, 214; for the gift that al-Mu'izz received on that occasion, see Ibn Zubayr, *Kitab al-Dhakha'ir wa-'l-Tuhaf,* (ed) M. Hamid Allah (Kuwait, 1959), 82.

24. Maqrizi, *Itti'az,* I, 218, 222.

25. *Ibid,* 225-6.

overwhelmed by internal problems in Egypt and frustrated by the difficulties encountered in Damascus. The extraordinary circumstances surrounding the two Byzantine delegations to Cairo –first the death of the Byzantine envoy, and later that of al-Mu'izz– were in a way propitious for the Fatimids. They were able to conduct a restrained policy toward Byzantium without the need of entering into formal truce agreements. In view of the Byzantine offensive in Syria –the so-called Crusade of John Tzimisces– and the uproar it caused in the Islamic world, any Fatimid-Byzantine truce could have posed a serious image problem for the Fatimids.[26]

b) The problem of Aleppo.

As described in the previous paragraph, the situation in Syria had the potential of bringing Byzantium and the Fatimids into a military confrontation. During the rule of al-'Aziz (975-996), a period of peace in Egypt and of full consolidation of Fatimid rule in the country, the struggle for Aleppo overshadowed Fatimid-Byzantine relations in Syria. Al-'Aziz, who after a successful campaign in Palestine (978) stabilized Fatimid rule in the whole region, was tempted to intervene in the affairs of Aleppo with the help of a Hamdanid defector named Bakjur. Aleppo offered a feasible goal for Fatimid expansion in Syria, whose ultimate aim remained Baghdad. Aleppo, however, was an object of direct Byzantine concern.

The full ramification of al-'Aziz's attempts to conquer Aleppo is well known and has often been discussed; it is enough, therefore, to stress the main points only. Bakjur's endeavours to capture the town failed. Within the Fatimid ruling establishement there was one voice of dissent. Ya'qub ibn Killis, the vizier, harboured a deep mistrust for Bakjur, and advocated a policy of peaceful relations with Byzantium, but his counsel went unheeded. In 382/March 992-February 993, al-'Aziz made a direct military move against Aleppo by an army dispatched from Egypt under Manjutakin, one of his trusted generals. The beginnings of Manjutakin's expedition were promising, as he defeated a Byzantine army and took rich spoils

26. J. Starr, "Notes on the Byzantine Incursions into Syria and Palestine", *Archiv Orientalni,* VIII (1936), 91-5; Paul E. Walker, "The 'Crusade' of John Tzimisces in the light of New Arabic Evidence", *Byzantion,* 47 (1977), 305-27, esp., 313-5, 323-4.

(15 September, 994), yet it ended badly. Toward the end of April 995, the emperor Basil II arrived unexpectedly at the gates of Aleppo, causing a disorderly panic retreat of Manjutakin's forces.[27] The Byzantines tried to take advantage of the circumstances to extend their hold over the Mediterranean coast south of Tarsus. Their attempt to conquer Tripoli from the Fatimids failed. Nevertheless, the Fatimids lost control over the town; the siege served as an opportunity for the cadi, supported by local elements, to oust the Fatimid governor. The Byzantines were more successful with the ruined stronghold of Antarsus. They refortified the place and manned it with Armenian troops who beat off Manjutakin's assault.[28] Fatimid seaborne attack also came to naught when twenty-four of their ships arriving from Egypt were lost in the treacherous waters off Antarsus.[29]

It seems that al-'Aziz completely misunderstood Byzantine susceptibilities regarding Aleppo, or deluded himself into believing that it would be possible to carry out his ambitions while avoiding a full confrontation with Byzantium. Apparently the history of Fatimid-Byzantine relationships led al-'Aziz to a mistaken evaluation of the Aleppo problem. The general tenor of the Byzantines approach toward the Fatimid state was amicable, and al-'Aziz's own experience with them was no different. In 377/May 987-April 988, Byzantine envoys arrived in Cairo. According to Arabic sources, al-'Aziz stipulated for the signing of a seven years truce with Byzantium; a) the release of Muslim prisoners held by the Byzantines; b) the pronouncement of Friday sermon at the Constantinople mosque in his name; and c) the supply of goods required by the Fatimids.[30]

27. The classical account of these events is provided by M. Canard in his *Histoire de la dynastie des Hamdanides,* (Algier, 1951); for more recent accounts, see Bianquis, 141-57; Zakkar, 37-43; P. Smoor, *Kings and Bedouins in the Palace of Aleppo as Reflected in Ma'arri's Works,* (Manchster, 1985), 8-42; W. Farag, "The Aleppo question: a Byzantine-Fatimid conflict of interests in Northern Syria in the later tenth century", *BMGS,* 14 (1990), 44-60.

28. Yaha ibn Sa'id al-Antaki, *Kitab al-Ta'irkh,* (ed) L. Shaykhu (Beirut, 1909), 176.

29. *Ibid,* 179.

30. Strangely enough, information about this delegation does not appear in accounts of the most authoritative historians for the Fatimid period such as Maqrizi. We owe our knowledge of these events to historians whose contribution to Fatimid history is generally marginal. See, for example, Dhahabi, *Ta'rikh al-Islam,* MS London, The British Library, Or. 48, ff, 16a-b; Ibn Taghribirdi, *Al-Nujum al-Zahira fi Muluk Misr wa-l-Qahira,* (Cairo, 1932-1950), IV, 151-2; (ed) W. Popper (Berkeley, 1909-1912), II, 40; Dölger, I, 98-9, no. 769.

The scholary discussion of the Fatimid-Byzantine confrontation emphasizes the clash over Aleppo which was a focus of conflicting interests of the two states. Attention should be given to the less spectacular, nonetheless significant rivalry over the control of Mediterranean ports such as Tripoli and Beirut (in 975) and Antarsus and Tripoli (in 995). Both states could be characterized as Mediterranean powers –certainly in terms of geography, but also in terms of maritime commerce and naval activity– fully aware of the value and importance of coastal towns and ports. Indeed, under the Fatimid rule, the coastal towns of Palestine and Syria flourished.[31]

Following Manjutakin's defeat by Basil II, al-'Aziz began military preparations for a major campaign to Syria for which volunteers were recruited.[32] Byzantine and Hamdanid envoys arrived in Cairo shortly before Ramadan 385/end of September 995, trying to desist al-'Aziz from his plans by offering him a truce. While displaying a positive inclination toward their proposals, al-'Aziz continued his preparations which came to halt only upon his death.[33]

c) The religious dimension of Fatimid-Byzantine relationships.

During the reigns of al-Hakim (996-1021) and al-Zahir (1021-1036), the bilateral relationships between the Fatimid state and Byzantium were marked by the repercussions of al-Hakim's persecutions of his Christian (and Jewish) subjects, and the destruction in 1009 of the church of the Holy Sepulchre in Jerusalem.

During the first years of al-Hakim's rule several clashes between Fatimid and Byzantine forces in Syria occurred. The first clashes erupted

31. The best description is provided by Nasir-i Khusrau who, in 1047, visited Tripoli, Beirut, Sidon, Tyre and Acre on his way to Egypt; see *Book of Travel,* translated into English by W. M. Thackston Jr. (N. Y., 1986), 12-21.

32. Maqrizi, *Itti'az,* I, 287-8.

33. *Ibid,* 288, 290.

during a popular anti-Fatimid rebellion in Tyre. The leader of the uprising, a sailor named ʿAllaqa, asked for Byzantine help. In view of the continued Byzantine attempts to wrest the towns of the Syrian coast from Fatimids, the Byzantine positive response to his request is not surprising. The Fatimids, in line with their traditional policy of holding coastal towns against any odds, invested considerable military effort in putting down the rebellion. During the fighting for the control of Tyre, a Byzantine ship on its entire crew of two hundred men was lost.[34] A more serious engagement between the two rival powers in Syria was fought over the control of the town of Afamiyya, which came under siege by a Byzantine army from Antioch. The population appealed for help to the Fatimid general Jaysh ibn al-Samsama, who was stationed in Damascus. Jaysh had inflicted a defeat on the Byzantine force and returned to Damascus where he consolidated Fatimid rule in the town by massacring the local militia – *ahdath.*[35] In the wake of Jaysh's victory, a Byzantine imperial army led by Basil II appeared in Syria. The Byzantine achievements were modest; they conquered Shayzar and manned it with Armenian troops; they also seized three other small forts in the area. However, the towns of Hims and Tripoli withstood the attacks launched on them. The Byzantine land army was assisted by a naval squadron.[36]

The Byzantines were not eager to strain their relations with the Fatimids. Concomitantly with their campaign in Syria –which came to an end on 6 Muharram 390/18 December 999– Byzantine emissaries went to Cairo. The Byzantines conducted a reverse form of al-ʿAziz's policy who had attempted to pursue his goals in Aleppo while avoiding an overall conflict with Byzantium. The Byzantines were doing the same consolidating their position in Syria while trying to placate the Fatimids. In contrast with al-ʿAziz, however, the Byzantine sagacious policy was crowned with success. In the year 1000, a Byzantine delegation arrived in Cairo and a ten year truce between the two states was signed. The Byzantine envoy who

34. Al-Antaki, 181-2; Bianquis, 235-48.
35. Al-Antaki, 182.
36. *Ibid,* 183-4; W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11 Jahrhundert,* (Wien, 1981), 47-9.

reached Cairo was well informed about the niceties of Fatimid protocol. While proceeding to the royal palace in Cairo, he imitated the standard Fatimid practice of saluting the ruler, Imam, and paying him reverence by kissing the ground along his way.[37] The returning Byzantine delegation was accompanied by the Melkite Patriarch of Jerusalem, who upon his arrival at Constantinople was detained by the emperor until his death four years later. The Patriarch was al-Hakim's uncle. Al-Hakim and his sister, the princess Sitt al-Mulk, were born to a Christian Melkite wife of al-ʿAziz. The brothers of this unnamed woman were appointed by al-ʿAziz as the Patriarchs of Jerusalem and Cairo.[38]

The reasons behind the Byzantine ability to secure a truce agreement with the Fatimids should not be attributed merely to the tactful behaviour of their envoy. Between 996-1000, the Fatimid state underwent a serious internal crisis which commenced with the coronation of al-Hakim. Therefore Jaysh's victory over the Byzantines in Syria went almost unnoticed in Cairo, as it was irrelevant to the ongoing struggle for primacy in the capital. On 16 Rabiʿ II 390/25 March 1000, al-Hakim killed the eunuch Barjawan, the strong man behind the throne, taking fully into his own hands the reins of power. The truce of 1000 served al-Hakim well by giving him free hand to deal with internal problems. In general al-Hakim maintained peaceful relations with Byzantium, but not at the expense of sacrificing Fatimid ambitions in Syria. In 403/July 1012-July 1013, al-Hakim sent a gift valued 7.000 *dinars* to the Byzantine emperor, and in 405/July 1014-June1015 a Byzantine envoy arrived to Cairo.[39] In 407/June 1016-May 1017, the Fatimids achieved their first significant success in Aleppo; Fatik ʿAziz al-Dawla, a governor appointed by al-Hakim entered the town. The Byzantine restrained response may be explained by Fatik's conduct; he became defiant and independent.[40]

With the destruction of the Church of the Holy Sepulchre, a new dimension entered into Fatimid-Byzantine relations. Toward the end of al-

37. Al-Antaki, 184-5; Maqrizi, *Itti'az,* (ed) M. H. M. Ahmad (Cairo, 1971), II, 39-40; Ibn Zubayr, 150-1; Dölger, I, 102, no. 788.
38. Al-Antaki, 164-5, 184.
39. Maqrizi, *Itti'az,* II, 99, 107-8.
40. Zakkar, 43-61; Smoor, 94-132; Felix, 49-70; Bianquis, 319-25.

Hakim's rule religious persecutions of Christians and Jews ceased, yet the issue of the Church of the Holy Sepulchre remained a sore point in Fatimid-Byzantine relations. Following al-Hakim's demise, in which Sitt al-Mulk played an active role, the new regime made an attempt to smooth things over with Byzantium. In 415/March 1025-March 1024, Sitt al-Mulk was behind the dispatch of the Patriarch of Jerusalem on a mission to Constantinople, the latter, however, died before carrying out his task.[41] Nevertheless, slightly later, Sitt al-Mulk's policy of rapprochement achieved results. In 418/February 1027-January 1028, al-Zahir concluded an agreement with Byzantium. Consent was reached upon issues such as a new ten-year truce, the financing of the restoration and the redecoration of the Church of the Holy Sepulchre by the emperor, and the reopening of the mosque in Constantinople in which the Friday sermon would be held in al-Zahir's name. Muslim historians note that the improved atmosphere between the two states encouraged many Christian who had adopted Islam under duress during the period of al-Hakim's persecutions, to return to their ancestral faith. Although al-Zahir had already in 1021 authorized the relinquishment of Islam by forced converts, many had not felt secure enough to do so before the agreement of 418/1027-1028. Another result of this agreement was the return of Christian refugees from Byzantine Syria to Egypt.[42] These two developments shed light on the relevance of Fatimid-Byzantine relationships to the life of the Christian communities under the Fatimids. These communities were both sensitive and responsive to the general tenor of the bilateral relations between the two states.

Yahya al-Antaki, a contemporary Christian-Arab historian of Egyptian origin living in Antioch, provides additional data on the Byzantine proposals made to the Fatimids. According to his report, the Byzantines asked also for the restoration of other churches destroyed by al-Hakim, except for those which had been converted to mosques. The Byzantine proposals display realism, based on knowledge of Islam, about the limits of Islamic concessions in matters pertinent to religion. With respect to

41. Al-Antaki, 243-4; for a wider treatment of al-Hakim's destruction of the church of the Holy Sepulchre, see M. Canard, "La destruction de l' église de la Resurrection", *Byzantion,* 35 (1965), 16-43.
42. Maqrizi, *Itti'az,* II, 176; *idem, Khitat,* (Bulaq, 1324 H.), II 169; Dölger, II, 1, no. 824.

Aleppo, the Byzantines pressed for Fatimid non-involvement in the affairs of the town. Other Byzantine demands of a political nature were the cessation of Fatimid help to the rulers of Sicily, and the re-establishment of the bedouin chieftain Hasan Ibn al-Jarrah in Palestine. An exchange of towns held by the two states was also proposed; The Byzantines were interested in Afamiyya, and in return offered Shayzar to al-Zahir. The Byzantines on their part offered little; they promised to refrain from helping Fatimid enemies and were willing to release some 5000 Muslim captives.[43]

Al-Zahir could hardly accept the Byzantine terms for the settlement of the outstanding political issues between the two states. The main obstacle was al-Zahir's refusal to waive Fatimid interests in Aleppo. The situation in Aleppo in the first years of al-Hakim's reign was marked by frequent political shifts. Sitt al-Muld brought about the killing of Fatik 'Aziz al-Dawla, the ruler of the town, who had been appointed by al-Hakim. By 1024 the Fatimids have established direct rule over Aleppo. However in 1024-1025, due to the economic crisis in Egypt caused by insufficient flooding of the Nile, Fatimid rule in Palestine and Syria collapsed. In Aleppo, power was seized by the Mirdasid dynasty of bedouin origin. Their recognition of Fatima sovereignty was a policy of expedience having no practical meaning. In the summer of 1030, Byzantine interests in the area suffered a heavy blow with the defeat of the emperor Romanus III by the Mirdasids.[44] The Byzantine insistence upon Fatimid non-intervention in Aleppo reflected a long standing approach as well as a pressing need to prevent the Fatimids from exploiting the temporary Byzantine weakness to their advantage.

From the Fatimid point of view, the Byzantine intercession on behalf of Ibn al-Jarrah let alone his readmittance to Palestine were totally unacceptable. It meant to relinquish an achievement obtained after the investment of considerable military effort and much fighting. The proposal for the exchange of towns was equally unattractive. In 998, the Fatimid army successfully defended Afamiyya against a Byzantine attack launched from

43. Al-Antaki, 270-1;, Felix, 80-1.
44. Zakkar, 107-8; Felix, 82-3.

Antioch. Al-Zahir had no reason to estrange a friendly population and damage his image as a defender of Islam against Byzantine aggression. In the light of these difficulties it is not surprising that the negotiations dragged on for three and a half year. In fact it is not clear from al-Antaki's account what were the exact provisions of the final Fatimid-Byzantine agreement. Late Muslim historians are of little help in clarifying this issue. According to Maqrizi, in 427/November 1035-October 1036, shortly before his death, al-Zahir concluded a ten year truce with Byzantium.[45] Under the annals of the year 429/October 1037-October 1038, he reports that a new round of negotiations between the two states took place. The Fatimids requested the release of some 5000 Muslim captives as a pre-condition for the re-opening of the Church of the Holy Sepulchre. Only upon the release of these prisoners, was the church finally reopened and the restoration works financed by the emperor begun.[46] It seems that the change of rulers in Egypt cast doubts upon the validity of the 427/1035-1036 truce agreement.

A summing up of the vexed question of the Fatimid-Byzantine agreement at the time of al-Zahir is required. The details about the clauses of this agreement as well as the date at which it was signed are confusing. Various provisions of the agreement appear under the records of the years 418/1027-1028, 421/1030, 427/1035-1036 and 429/1037-1038. Two facts clearly emerge out of the confusion: 1) the political aspects posed insurmountable obstacles: the Byzantine proposals were grossly unbalanced as they offered nothing in return, and it is doubtful that any understanding was reached. 2) By contrast, in religious issues there was a far greater symmetry between what each of the two states strived to achieve and was ready to offer in exchange.

Y. LEV

(To be continued in the next volume)

45. Maqrizi, *Itti'az*, II, 182.
46. *Ibid*, 187.

Sea trade as illustrated in the "Rhodian Sea Law" with special reference to the reception of its norms in the Arabic Ecloga*.

One of the most important Byzantine legal sources dealing with sea trade and providing valuable information on the regulations for the order on board, sea transportation and navigation in general during the Middle Ages is the collection of norms, the so-called "Rhodian Sea Law"[1]. While the paramount importance of the "Rhodian Sea Law" cannot be denied, there are many problems concerning this valuable source, i.e. its position within the Byzantine legal frame, the practical application of its rules and its official or private status[2].

* This article reproduces a more extensive form of my communication at the Fifth Congress of Graeco-Oriental and Graeco-African Studies. My thanks are due to Prof. V. Christides for his valuable assistance and many constructive remarks.
1. The specialists prefer to use a more precise designation such as "pseudo-Rhodian" collection; cf. A. VERGER, "Nomos Rhodion Naytikos", *Nov. Dig. Italiano* II (1965), 316-320; to the point, 316, n. 1.
2. A general presentation of the *Sea Law* and the relevant problems in the latest literature among others by P. J. ZEPOS, "Les réglements juridiques sur le navire en droit byzantin", *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' alto Medioevo:* La navigazione mediterranea nell' alto Medioevo, 14-20 aprile 1977, Spoleto 25 (1978), 741-756, passim; H. BIBICOU, "Sources byzantines pour servir à l' histoire maritime", Les sources de l' histoire maritime: *Actes du Quatrième Colloque International d' histoire maritime,*

Apart from differences in minor points, the *Sea Law*[3] is considered by the majority of the scholars as a private compilation of norms providing a legal frame for issues involved with sea trade. The material for these regulations is derived from Roman patterns together with rules approved by long standing, uniform application in the praxis of the Mediterranean trade, the commercial *usus*. The question whether this collection has been officially included in the codification of the Basilics, its place and numeration in the 53rd book of this codification as well as some other aspects with regard to the manuscript tradition of our collection are some more controversial points which need further research. A complete analysis of all these problems goes beyond the scope of this presentation and final answers cannot be anticipated by this paper[4]. The composition of the *Sea Law* is dated within a broader frame; however its relationship with the other *Vulgar Law Books*[5] of the Iconoclastic time

ed. M. MOLLAT, Paris 1962, 121-135; to the point, 122f., n. 2; P. SCHREINER, "Zivilschiffahrt und Handelsschifahrt in Byzanz. Quellen und Probleme bezüglich der dort tätigen Personen", in: *Le genti del mare Mediterraneo*, a cura di R. RAGOSTA, Napoli 1981, 9-25, passim; cf. the older monograph by W. ASHBURNER, Νόμος Ροδίων Ναυτικός. The Rhodian Sea-Law, edited from the Manuscripts, Oxford 1909 (rep. Aalen 1976), that remains the only special study about our collection, with a text that, though calling for a revision, more or less covers the needs of modern scholars. On the need of a new edition of the *Sea Law* cf. L. BURGMANN-SP. TROIANOS, "Appendix Eclogae", *Fontes Minores* 3 (1979), 24-125, here 30, n. 27.

3. Using the term *Sea Law* to indicate norms applying to sea trade and navigation during the Middle Ages is more or less inaccurate, if we work with terms and patterns of the actual legal sciences; cf. K.-F. KRIEGER, "Die Entwicklung des Seerechts im Mittelmeerraum von der Antike bis zum Consolat de Mar", *Jahrbuch für internationales Recht* 16 (1973), 179-258, especially 180, n. 5. For practical reasons, we use the term *Sea Law* with reference to our collection; references to the text are abbreviated in N. N. (ναυτικὸς νόμος) as edited by ASHBURNER, op. cit., or its reproduction in J. and P. ZEPOS, Ius Graecoromanum, Athens 1931 (rep. Aalen 1962), vol. II, 95-104.

4. A study on the "Rhodian Sea Law" as a legal document and source for the Byzantine economic history is prepared by the present author and is expected to be published soon.

5. This description is used to designate the collections of the Isaurian period –especially the *Military Law*, the *Farmer's Law* and the *Sea Law*– included in the same group and usually indicated by the scholars with similar terms. Cf. P. PIELER, "Byzantinische Rechtsliteratur", in: H. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner

points to a date during the first decades of the 8th century[6].

Regardless of various, partly essential, still unsolved problems, the *Sea Law* is considered a remarkable, unique document among the Byzantine legal sources with enormous impact on the Byzantine merchant marine and the medieval sea trade in general. However the study of *Sea Law* is rather neglected, compared for instance with the *Farmer's Law,* a sister collection[7].

The headlines of the two parts, in which the collection is divided, introduce the norms either as excerpts, based on the Justinianian legislation, specifically the Digest, or as a nautical code, related with the "Rhodian Sea Law"[8]. The relationship of the collection with the island of Rhodes is rather unfounded and actually it is very difficult to reconstruct even an

(*Handbuch der Altertumswissenschaft* XII 5, 2), vol I-II, München 1978, vol. II, 341-480, to the point 440f.; L. WENGER, Die Quellen des römischen Rechts (*Österr. Ak. D. Wiss., Denkschr.* 2), Wien 1953, 698; S. TROIANOS, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου, Athens-Komotene 1986, 79; N. VAN DER WAL-J. H. A. LOKIN, Historiae juris Graeco-Romani delineatio, Groningen, 1985, 73 ff.

6. The proposals concerning the date of the collection cover the period between the 6th and the 8th century. Cf. C. E. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin[3] 1892 (rep. Aalen 1955), 316; ASHBURNER, op. cit., 1x ff.; H. AHRWEILER "Les ports byzantines (VIIe-IXe siècles)", in: *Settimane* 25 (1978), as in n. 2, 259ff., to the point 278; ZEPOS, op. cit. (n. 2), 744. The first manuscript witness attesting the *Sea Law* –in the manuscripts always in complex with various other literary products, not only legal sources– dates back to the 10th century. On this issue: ASHBURNER, loc. cit.; VERGER, loc. cit.

7. If we leave out the work of ASHBURNER, dated to the first decade of our century, a comprehensive study of the *Sea Law* is missing. For an orientation to studies including among others information about our collection cf. PIELER, loc. cit.; TROIANOS, loc. cit.; and more extensively the works presented by VERGER, op. cit., 316. Concerning the literature about the *Farmer's Law* cf. the works by PIELER and TROIANOS (n. 5) as well as the relevant references by WENGER and VAN DER WAL-LOKIN (n. 5). For further information on the last collection see the literature mentioned in *Berliner Byzantinische Arbeiten*, vol. 47 (1976), 50 (1983), passim.

8. Cf. the headings of the two parts –second and third– in ASHBURNER's edition: Τὰ Κεφάλαια τοῦ νόμου τοῦ 'ροδίου, 1f.; Κεφάλαια νόμου 'ροδίου κατ' ἐκλογὴν περὶ ναυτικῶν, 5 ff. A more direct relation with the Digest is suggested in other manuscripts, e.g. cod. Vind. iur. gr. 2 "νόμος 'ροδέων ναυτικῶς κατ' ἐκλογὴν τοῦ τεσσαρισκαιδεκάτου διδλίου τῶν διγεστῶν". The first part is the prologue of the collection, that deserves a special attention, due to its obscure nature; cf. in following, n. 10.

indirect connection through the Roman legal tradition; following back the witnesses in the legal literature, we cannot find any concrete elements introduced in the *Sea Law*, that could be referred to the "lex Rhodia de iactu" of the Roman law, apart from general principles governing the jettison[9].

The collection is completed by a prologue which is the most obscure of its three parts; it is regarded as a literary product of the law school of Constantinople, dated to the 11th century. The prologue served the function of giving the collection an "authority", connecting it on the one hand with the famous Roman legal tradition and on the other hand with the glorious past and the respectful Rhodian rules for the sea trade. The investigation of the elements included in the prologue is, along with the other problems already mentioned, another important problem related to the *Sea Law*[10].

The main concern of the compiler was the settlement of controversies related with jettison. It is well known that this subject occupies in great part all nautical codes throughout the Middle Ages to the modern times; similarly the regulation of the various aspects of jettison is based on the majority of the clauses included in our collection[11]. Offences and crimes occurring on board require a special treatment, since they could be a potential threat for navigation. Consequently a collection of sea law regulations deals with these criminal actions with particular concern. Its provisions lay down facts constituting the most serious offences and dangerous

9. On these questions a thorough presentation with further literature by H. KRELLER, "Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechts", *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht* 85 (1921), 257-367; K. M. T. ATKINSON, "Rome and the Rhodian Sea-law", *Jura* 25 (1974), 46-98.

10. On the problems arising from the prologue, generally considered as pseudonymous and later addition to the collection cf. ASHBURNER, op. cit., lxi ff; VERGER, op. cit., 316. A thorough investigation of the prologues, especially those of the legal collections of the Macedonian Emperors, by A. SCHMINCK, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 13), Frankfurt 1986, here a reference to the prologue of our collection as well, 25.

11. Cf. R. ZENO, Storia del diritto maritimo nel Mediterraneo, Milano 1946, 29-39, passim; KRIEGER, op. cit., passim.

assaults and the relevant penalties are more or less in line with the Roman legal tradition[12].

The information from the *Sea Law* concerning the system for the payment of the crew is important as far as the composition of the team at a merchant ship is concerned; it could be an indication for their duties as well and points to a form of partnership, that is supposed to be dominating in medieval sea trade ventures[13].

The regulation of the jettison is present in the overwhelming majority of the provisions. In some way it is connected with the norms applied to the transport contracts as well, a matter that is going to be discussed in detail in this part of our paper. Regulating the transport by sea our collection brings forward its main particularity, the fact that it extends the cases requiring a contribution for damages to all events caused by external factors that could not be controlled by the captain. Finally for the *Sea Law* shipwreck, piracy and all events ascribed to *force majeure* are cases raising the need for proportional contribution by the saved parts of the ship and the freight, in order to cover the loss[14].

12. Thefts of ship equipment and the punishment for this offence are a good example expressing the concern of the compiler (cf. N. N. III 1-2). Nevertheless, the author is interested in keeping law and order on board, thus threatening with punishment controversies and injuries or killing among the personnel (ib., 5-7); further provisions to avoid possible dangers for the navigation are included in the second part of the collection (N. N. II, 10-11) and introduce administrative measures. Cf. to the point the remarks of ZEPOS, op. cit.; C. G. MOR, "Diritti publici e privati a terra nell' Europa occidentale", *Settimane* 25 (1978) (as in n. 2), 623-642.

13. Cf. ZACHARIAE, Geschichte, loc. cit.; N. MARVULLI, "«Nomos Rodion Nautikos» e «Ordinamenta et consuetudo maris edita per consules civitatis Trani»", *Archivio Storico Pugliese* 16 (1963), 42-64, to the point, 56f.

14. [These events constitute cases of "expense or loss, occurring in the course, or in respect, of navigation", identified as a "particular average" in modern sea law terminology. Cf. ASHBURNER, op. cit, ccli.] The *force majeure (vis major)* was the criterium of the Roman jurists, in order to classify a case and accept it as basis for contribution. On the meaning of the term and the cases it comprised in the Roman legal sources cf. A. STEINWENTER, "Vis major", Symbolae R. Taubenchlag dedicatae (*Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum* 48), Bd. I-III, Breslau-Warschau 1957, Bd. I, 261 ff.; KRELLER, op.cit. (n. 9), passim; here some remarks concerning the innovations of this collection on this issue as well.

The transportation by sea as it is reflected in the *Sea Law* bears the main features of the Roman legal constructions applied to the transport contracts. Within the Roman legal system the carriage by sea was considered as a form of the work contracts (locationes conductiones) and the Roman jurists specified it more precisely as *locatio operis faciendi*. Regarding the liability of the captain for the cargo transports the Roman legal science created additionally the *receptum nautarum*, a construction more appropriate for the needs of the sea transports. By the *receptum* a further legal basis was provided for an action, in order to make valid petitions against the captain in case that the cargo is not safe and cannot be returned after the carrying is over[15]. If we want to investigate the Greek legal norms applied to sea transports, we are supplied with plentiful information on the matter by the Egyptian papyri bearing witness on the *naulotikae sygraphae*[16]. An influence upon the *receptum* by

15. On the Roman transport contracts and the actions provided on their basis cf. J. A. C. THOMAS, "Carriage by Sea", *Revue internationale des droits de l' antiquité* 3e Sér. 7 (1960), 489-505; J. C. VAN OVEN, "Actio de recepto et actio locati", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 25 (1956), 137-157; T. MAYER-MALY, Locatio conductio. Eine Untersuchung zum klassichen römischen Recht (*Wiener rechtsgeschtliche Arbeiten* 4), Wien-München 1956; in these works further references to previous literature. In addition, regarding the *receptum* F. DE ROBERTIS, "Receptum nautarum. Studio sulla responsabilità dell' armatore in dirrito romano, con riferimento alla disciplina particolare concernente il caupo e lo stabularius", *Annali della Facoltà di Giurisprudenza, Publicazioni della Univeristà di Bari*, N. S. 12 (1953), 5-179; L. R. MENAGER, "Naulum" et "receptum rem salvam fore", *Revue historique de droit français et étranger* 38 (1960), 177-213, 385-411. Interesting, although in some respect obsolete, concerning the legal aspects and economic function of the various contractual patterns related with the sea transports, the glogal discussion by P. HUVELIN, Etudes d' histoire du droit commercial romain, Paris 1929. General remarks and references to the basic bibliography in: M. KASER, Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht (*Handbuch der Altertumswissenschaft* X 3.3.1), München 1971, 585f.; F. DE MARTINO, Wirtschaftsgeschichte des alten Rom (trans. by B. Galsterer), München 1991, 156.

16. The Egyptian grain transports should be regarded as a special form of transport and it is not sure whether the rules applied to nilotic transports were similar with the terms used in the sea trade in general, especially the oversea transports and the Mediterranean trade. On the *naulotikae sygraphae* cf. A. J. M. MEYER-TERMEER, Die Haftung der Schiffer im Griechischen und Römischen Recht (*Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam Ius Antiquum et Papyrologicam pertinentia* 13), Zutphen 1978; C.-H. BRECHT, Zur Haf-

the Greek rules for the sea transports as illustrated in the *naulotikae* is probable[17].

The main features of the transport contracts as illustrated in the *Sea Law* are the following: The contract between the captain and the trader was usually conducted in written form thus strengthening the security of the agreement and limiting the discrepancies between the parties. Oral agreements are treated with scepticism in the *Sea Law* and their legal impact is reduced. The written form seems for obvious reasons to be essential for the compilator and this is in conformity with the general development of the Byzantine law to promote the formality of the contracts, especially for some important deals and transactions[18]. Elements included in a transport contract in explicit terms could be the hired capacity of the ship, the transport costs, the port of destination, perhaps the way of the travel etc. Of course, all these elements are only indirectly introduced in the clauses of the *Sea Law*, since the provisions of this collection admittedly introduce concessive clauses, applied only in absence of an expressed will by the parties. This fact, in addition to the fragmentary character of the material selected, does not enable us to form a clear picture of the transport contract according to the *Sea Law*. Especially regarding the payment of the freight it is clear in our collection that it was partly paid before entering the voyage; the rest was due after the carriage was over and the cargo returned at the port of its destination. Of course, this praxis is a result of the nature of the sea trans-

tung der Schiffer im antiken Recht (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 45), München 1962.

17. Cf. the references in the works of the last foot-note. A rather negative position towards a possible influence from the *naulotikae* to *receptum* is adopted by other authors. Cf. M. KASER, loc. cit.; ID., Römische Rechtsquellen und angewandte Juristen methode (*Forschungen zum römischen Recht* 36), Wien-Köln 1986, 218 ff.

18. Cf. e.g. N. N. III 20: "ἔγγραφα συνεσφραγισμένα κύρια εἴτω" and passim; on the general preference for written contracts and the parallel trend of the Byzantine law to promote the written form for the legal transactions cf. J. DE MALAFOSSE, "Remarques sur le rôle de la volonté au Bas-Empire et à Byzance", *Mnemosynon Byzoucidou. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 8 (1960/1963), 347-362.

port that supposes the successful end of the carriage undertaking[19].

The rule of sharing the damages even during the time of loading the cargo on board is a remarkable innovation of this collection. It is in line with the general orientation about the doctrine of the *Sea Law* applied to contribution. The time frame within which the goods should be delivered for the transport was important for the charter parties for various reasons. It could be, for instance, decisive for the starting of the payment for the crew by the trader, as a limit after which the shipmaster was free of his obligations, if the cargo had not been provided within the legal, or contractual time frame for the transport etc.[20]. Special attention should be drawn to the clause of the *Sea Law* according to which damages to cargo and ship occurring during the time of loading the goods for the transport are to be shared between the charter parties, if they are result of factors similar to those calling for contribution in case of jettison[21]. The solution is in line with the orientation of this collection that has already been stressed, to expand the cases of contribution for damages during the sea transports to all events due to *force majeure*[22]. This development created conditions of stronger common security, essential for the shipowners and together with other constructions of the *Sea Law*, as for instance the clauses about the partnership on the footing of sharing profit and loss and the sea loans point to a positive evolution for the medieval trade[23]. The need for

19. Concerning the liability of the captain for the transport, especially on the basis of a *receptum*, the specialists sometimes speak of a peculiar liability designated as "Erfolgshaftung", an aspect that is evident with regard to the transport costs and the way for their payment. To the point for the Roman period MENAGER, op. cit., 180 ff.; BRECHT, op. cit., 40,47 and passim; cf. N. N. III 24 and passim.
20. To the point N. N. III 25; compared with other medieval statutes MARVULLI, op. cit., 55f.
21. For instance N. N. III 33; cf. 25 and passim.
22. Cf. n. 14.
23. The clauses concerning the establishment and the economic function of the *koinonia* according to this collection are considered as the basis of similar medieval institutions with great impact on sea trade. However these clauses and more specifically the ones concerning the sea loans are the most obscure of this collection, mainly due to lacunas in the manuscripts. On the matter S.CONDANARI-MICHLER, Zur frühvenezianischen Collegantia (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 25), München 1937; J. PRYOR, "The Origins of the Commenda Contract", *Speculum* 52 (1977),

collective security is the main concern of the medieval sea law codes and all rules and regulations in this collection serve mainly the purpose to further strengthen the basis for this security[24].

Charter parties for the transport contracts are either single persons or traders working in partnership; the captain, being on the opposite side, could be the agent of the shipowner, especially since the terminology of the collection does not give always enough ground in order to distinguish between the different persons involved in the sea trade ventures[25].

Considering contract for transport, the Roman jurists determined the liability of the *conductor* on the basis of *dolus or culpa*. A special attention is paid in this context by our sources to grain transports, a form of transport contract classified as *locatio conductio irregularis*[26]. The language of the *Sea Law* is marked by a "love for variety" and the terms utilised are far from the technical wording of the usual legal texts; thus

5-77; A. UDOVICH, "At the Origins of the Western Commenda. Islam, Israel, Byzantium?", *Speculum* 37 (1962), 198-207.
24. MARVULLI, op. cit., 56.
25. The terminology of the Byzantine legal sources does not always correspond with the Roman and it is not easy to identify in all case the *magister navis* with the *kybernytes;* the *exercitor* with the *naucleros* etc. Concerning this issue, the terminology of the 53rd Book of the Basilics is remarkable, since it reproduces the *magister navis* with *pistikos*. On the usage of these terms in the Byzantine sources generally H. ANTONIADIS-BIBICOU, Recherches sur les douanes à Byzance (*Cahiers des Annales* 20), Paris 1963, 43 ff., 75 ff. and passim. For the *Sea Law* the *naukleros* is the dominant person not only regarding the technical aspects of the navigation but for the economic aspects of the sea trade as well. Although the *naukleros* of this collection is usually translated with captain (cf. ASHBURNER, op. cit., passim), we should keep in mind that he unifies functions corresponding to the Roman *exercitor* and *magister navis*. Cf. ZACHARIAE, loc. cit.
26. Concerning the special problems related with those transport contracts cf. N. BENKE, "Zum Eigentumserwerb bei der «locatio conductio irregularis»", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 104 (1987), 156 ff. On the elements specifying the *culpa* as basis of contractual liability according to the Roman jurists cf. G. MACCORMACK, "Culpa", *Studia et Documenta Historiae et Juris* 38 (1972), 123 ff.; on the grades of culpa as expressed especially in post classical terminology, e.g. *culpa lata, cula levissima* etc. ib., 176 ff. For a comparison with *dolus* and its meaning in the Byzantine sources D. NÖRR, Die Fahrlässigkeit im byzantinischen Vertragsrecht (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 42), München 1960; here some remarks about the terms laying the basis for liability according to the *Sea Law* as well.

any comprehensive conclusions regarding the terms expressing the liability of the charter parties for the sea transport contracts as illustrated in this collection can hardly be expected[27].

Within the history of the Mediterranean trade the *Sea Law* is estimated as the legal basis that prepared developments of paramount importance for the later commercial revolution. The nucleus of various financial institutions with enormous impact on the commercial activities as well as the basis for important insurance forms protecting the participants against extraordinary events and the risks of the sea trade are introduced in primitive form in this collection. Perhaps the most important feature of the *Sea Law* is the fact that it extends the cases for contribution and sharing of the damages to all events caused by piracy, storm or shipwreck; practically it widens the domain that the Roman jurists were covering under the technical use of *vis maior*[28].

In the second part of our paper, we are going to deal with the incorparation of some rules from the *Sea Law* into the *Arabic Ecloga*. This legal tradition brings us to the problems related with the main law book of the Iconoclast emperors, the *Ecloga*, and the Appendices usually reproduced together in some groups of the manuscripts[29]. Of course, the reception of the *Sea Law* in the *Arabic Ecloga* is mainly a question that should be examined upon the light of the manuscript tradition that supplied the material to the Arab collection. In addition, we should take into consideration the special nature of the *Sea Law* and its role for the Mediterranean trade; the whole investigation should not be dissociated from the general problem of the reception of Byzantine law by the oriental sources[30].

The *Arabic Ecloga* emerges in an environment animated by the reputation that the law book of the Isaurians enjoyed among the Eastern Christians. This influence is parallel with the impact of the *Ecloga* upon the legislation of other nationalities, established primarily through missionary activities, for instance among the Slavs. These conditions created a manuscript tradition that produced an Arabic version of the *Ecloga* including the Appendices; they comprise usually among others the *Military Law* and the *Sea Law* and the first manuscripts attesting this Arabic collection are dated back to the 14th century[31].

Among the other texts included in the *Arabic Ecloga*, the *Sea Law* preserves the most accurate translation and the text of the thirteen provisions quoted there offers a version quite close to the Greek text edited by W. ASHBURNER[32]. The regulations of our collection that have been introduced in the Appendices of the Arabic version of the Isaurian law book belong to the third part of the *Sea Law* and refer to penalties for thefts, assaults, injuries and death casualties occurring on board (N. N. 1-7); further a general guideline, giving advice to merchants for the elements to be controlled by hiring a ship, in order to secure safe conditions for seafaring, is reproduced, and the chapters dealing with the transport of the cargo from a ship to another, the deposits of the passengers and the robbery of the passengers on land are added (ib., 10-15). The differences in the Arab text of the last chapter with regard to its Greek original are more or less

27. See the remarks by NÖRR, op. cit., 119, 130 ff. In order to illustrate the inconsistent wording of this collection as far as the terms used to indicate liability are concerned cf. N. N. III 10. The terms used to determine liability in this chapter are: ἀμέλεια and the descriptive μὴ ἐμποδίσαντος; of course, any consequent and technical use of a terminology describing the liability is lacking.

28. For a general evaluation of the place of the *Sea Law* in the development of the Mediterranean trade see ZENO, loc. cit.; cf. MARVULLI, op. cit., passim.

29. Edition with a thorough discussion concerning the date and the survival of the rules of the *Ecloga* in later legal collections by L. BURGMANN, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 10), Frankfurt 1983. On the *Appendix Eclogae* and the collections usually included in it BURGMANN-TROIANOS, op. cit. (n. 2); especially on the place of the *Sea Law* within the Appendix, ib., 30.

30. General remarks on this topic by E. VOLTERRA, Diritto romano e diritti orientali, Bologna 1937.

31. On the influence of the Ecloga: BURGMANN, op. cit., 18 ff; B. SINOGOWITZ, Studien zum Strafrecht der Ekloge (*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 21). Athens 1956, 12 ff. The Arabic Ecloga with introductory remarks and edition with German translation by S. LEDER, Die arabische Ecloga (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 12), Frankfurt 1985.

32. Cf. LEDER, op. cit., 19. The relevant Greek provisions in ASHBURNER, op. cit. The Arabic chapters correspond with N. N. III 1-7, 10-15; more details following.

minor but could eventually provide some indication as to the manuscript branch of the *Sea Law* that supplied the material to the Arab translator[33].

Apart from the other provisions of our collection that the Arab compiler has reproduced in his version of the Ecloga, we will deal extensively with the regulations concerning the deposits, a matter that is faced with major difficulties regarding its interpretation, even in the original Greek version. In the third part of the *Sea Law* three chapters lay down rules regulating the deposits (N. N. III 12-14); they are reproduced in the *Appendix* of the *Arabic Ecloga,* in its part quoting from the *Sea Law*. We must notice in advance that in the "Rhodian Sea Law" as a whole provisions concerning the deposits are repeated in the second part as well; the reconstruction of the text is facing here some difficulties. Further, the place of these regulations within the two parts of the collection is related with the problem of its original composition, the question namely whether the *Sea Law* has been composed initially as a whole or each one of the two parts has been separately produced[34].

The following guidelines are concretely laid down in the *Sea Law* concerning the deposits. A deposit in a ship or in a house should be made with a man known and of confidence before three witnesses. In case of precious objects, the deposit should be conducted in writing. The one receiving the deposit should supply proof for the loss, showing how a break through or a robbery took place and take an oath that there was no fraud in his part. If he could not prove the loss according to the above provisions, he should restore the deposit (N. N. III 12). The passenger entering the ship should deposit his gold or something else he is carrying with the captain. If he alleges to have lost gold or silver his allegation are not valid, if he had not deposited them. The allegations were rejected by an oath through the captain and the sailors (ib. 13). It is reasonable to suppose that the same provisions should be applied for the deposits of precious metals by the traders as

33. On the problems concerning the text tradition of the Appendices of the Isaurian law book cf. the work by BURGMANN-TROIANOS, op. cit. (n. 2).

34. Those problems cannot find here a final solution and these remarks serve only to indicate some of the difficulties related with the text. Duplications between the two parts of the collection in provisions partly covering one another refer to some other material as well, e.g. sea loans, etc. A priority of the second part towards the third and vice-versa cannot convincingly be argued. Cf. ASHBURNER,op. cit.; VERGER, op. cit.

well. Chapter fourteen deals with the denial of a deposit in writing or through an oath. If the deposit is found on the one, who has taken it for safekeeping, he must make it good twice and is punished for the perjury (ib. 14)[35].

If we compare the text of the provisions in the *Sea Law* with the corresponding chapters of the *Arabic Ecloga*, using LEDER's translation[36], the following differences should be pointed out. In chapter thirteen (LEDER, 28, 11) the reading is slightly different. Firstly, the provisions should be applied to every one who enters a sea voyage and the deposit of this provision does not refer only to passengers. Further, allegations by the passengers for loss of money, gold or silver were rejected, if those had not been deposited. The captain and the sailors however, were obliged to take an oath that they had not stolen those things and that they were innocent. We should acknowledge that the rule laid down in this sense seems to be more cohesive and it substantiates the content of the oath, in contrast to the Greek text. The next provision is on minor points different as well. A negation of a deposit is proved by witnesses. The punishment is in this case the same, restoring twice the deposit and penalty for the perjury. In this chapter as well the Arab version seems to be more concrete and facilitates the application of the rule against someone negating the deposit.

On the other hand, the chapter number 15 of the *Sea Law* seems to be rather inaccurately reflected in its Arabic version[37]. The slave given as deposit is treated separately in this provision, in case that a ship sails away suddenly because of an attack by robbers. If passengers or traders are left behind at a coast, they enjoy their property, exactly as those who succeeded to get into the ship after the attack. According to the final clause of the chapter, only for an alien slave the passenger or trader, who has taken him as deposit, should restore the damage to his owner[38]. The slightly varying second part of the provision in the Arab version of chapter 15 makes the regulations quite unclear[39].

35. The contents of the relevant provisions are reflected here in general terms on the basis of the translation by ASHBURNER, op. cit., 93 ff.

36. Op. cit, 118f.

37. Cf. ib., 119, n. 189, (: "Gibt die Vorlage nicht richtig wieder").

38. The Greek text in ASHBURNER, op. cit, 20f; the translation ib., 95f.

39. Cf. LEDER, op. cit. 119.

The terminology used in the *Sea Law* with regard to the deposit points to the legal institution qualified in the Greek sources with the term *paratheke* or *parathesis*[40]. The Greek terms *παραθήκη* or *παρακαταθήκη* in their legal usage indicate the safekeeping of a movable by a faithful person to the interest of the one giving the deposit; an obligatory legal relationship was created through this act[41]. According to Roman and common legal notion the deposit was an act free of charge and the legal relation did not create any obligation for a service in return[42]. The Roman legal institution *depositum* and *commodatum* are suggested as parallel with the *paratheke* of the Greek sources[43]. In the later development of the two forms, especially in local and vulgar law traditions, the *commodatum* is dominant and the language of the sources does not distinguish clearly between the two structures[44]. A parallel development is illustrated in the Syrian-Roman Law Book[45]. As far as the other Byzantine sources are concerned, the deposit according to the *Sea Law* bears the features of the homonymous institution as it is reflected in the Isaurian Ecloga[46]. It is in this context to stress that the provisions for the deposit according to our collection are to a certain extent expressed in general terms. Consequently, it is rightly supposed that the compiler of the *Sea Law* quoted material concerning the deposits in general, and made efforts to specify some aspects

40. Cf. the wording of the chapters N. N. III 12-15.
41. For the legal aspects of the obligatory relationship through the deposit and the meaning of the terminology used in the Greek sources and especially the papyri cf. E. KIESSLING, "Über den Rechtsbegriff der Paratheke", *Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie*, Wien 1955, 69-77; P. FREZZA, "Παρακαταθήκη", *Symbolae R. Taubenschlag* (op. cit), Bd. I, 139-172.
42. KIESSLING, op. cit., 69; for the Roman law generally KASER, op. cit. (n. 15), 533 ff.; E. LEVY, Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht (*Forschungen zum römischen Recht* 7), Weimar 1956, 166 ff.
43.On the issue the works of the last two notes, passim.
44. KASER, loc. cit.
45. K.-G. BRUNS -E. SACHAU (ed.), Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, Leipzig 1880; cf. W. SELB, Zur Bedeutung des syrich-römischen Rechtsbuches (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 49), München 1964, 153, 200.
46. Ecloga 11, op. cit. (n. 29, ed. BURGMANN), 208.

to a concept appropriate for the sea trade[47].

Especially with respect to procedural issues, the rules laid down in the provisions discussed here provide important material for two legal instruments used in a civil court to establish proof, namely the witness and the oath[48]. Following our rules, witnesses were used in two directions in case of a deposit: in order to secure the fact of the delivery for safekeeping and as means for proof, in order to overturn the negation of him, who accepted the deposit[49]. The number of the three witnesses introduced in the case of the deposit is in conformity with the principles concerning the proof through witness in the development of the Byzantine law[50]. The oath as well seems to serve different functions in the provisions that introduce it. The oath by the captain and the crew in N. N. III 12 serves to reject the allegations by the passenger that precious objects have been stolen and is compared with similar procedural instruments of the Roman law[51]. The oath by the safekeeper in N. N. III 14 is slightly different as it has the purpose to strengthen his pretentions that the deposit has been lost without his liability[52].

A special penalty for perjury is not mentioned in the *Sea Law* and we should conclude that it was applied according to the general rules concerning

47. Especially N. N. III 12 is considered by ASHBURNER, op. cit., 93f. as applying to all forms of deposit and not as specific for the deposits on board. This opinion is certainly justified and could perhaps be valid for chapter N. N. 14 as well, although it can be regarded as a continuation of the preceding one, dealing with cases concerning the sea trade.
48. On the role of those instruments in the Byzantine civil process cf. F. DOLGER, "Der Beweis im byzantinischen Gerichtsverfahren", *Recueils de la Société Jean Bodin* 16 (1964), 565 ff.; D. SIMON, Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozeß, (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 54), München 1969.
49. The first is illustrated in N. N. 12; the second function of the witness is more evident according to the reading of the Arabic version as LEDER translates it. Cf. n. 39.
50. Cf. DOLGER, op. cit.; SIMON, op. cit.; important the remarks on the basis of the provisions concerning the witness in a novel of the Empress Eirene by L. BURGAMANN, "Die Novellen der Kaiserin Eirene", *Fontes Minores* 4 (1981), 1 ff.; on the issue 13 ff.
51. Cf. ASHBURNER, op. cit., 62, 94f. This form of the oath is considered to be close to the Roman *jusjurandum necessarium*. On the latter cf. SIMON, op. cit., 315 ff.
52. Cf. the text N. N. III 14 and the comments by ASHBURNER, op. cit., 95.

this crime; in the Byzantine sources the penalty was the cut-off of the tongue[53].

The order of the material in the *Sea Law* is not overall consistent, thus it is not astonishing that the provisions concerning the deposit are preceded by a rule giving advice on the conditions of the ship for a safe seafaring and followed by the provisions dealing with the sea loans; after all the latter belong to basic rules for the sea trade and the regulations for the sea deposit are in a sense equally vital for the sea trade with the financial aspects of the trade ventures.

Any application of norms included in the Appendices of the Arabic Ecloga, the original of which is referred to the *Sea Law* should be probably rejected. The tradition that created the Arab version of the Isaurian law book, the Ecloga, is hardly attesting the immediate application of Roman Law among the Arabs. Even for the main body of the collection, an indication for practical application is lacking[54]. Of course an influence from Byzantine norms upon different materials of the Arab legislation can be traced. However, a detailed investigation is necessary in all concrete cases and any direct influence should be precisely proved[55].

Dealing with navigation and trade we have a series of Arab sources that provide information for the rules applied on board, concerning the transport contracts, the transportation of passengers and cargo etc.[56] Just as a prominent example among the Arab sources, we could stress the *Kitab Akriyah as-Sufun* that is quite close to the *Sea Law*, mainly on the matter of jettison. Its author was the faqih Muhammad bn.'Umar bn.Yusuf and an early dating of the treatise as to the 10th century is suggested[57].

In conclusion, it must be emphasized that the *Sea Law* preserves important material for different aspects of navigation and bears witness on the creation and further development of various legal institutions of the Mediterranean sea trade. Some of the elements introduced by this collection paved the way for serious improvements in the legal basis of the sea trade praxis. Especially dealing with a Byzantine sea law collection, we must keep in mind that it influenced decisively for a long period the trade regulations of the Mediterranean world. This research shows once again that the culture of the various countries around the Mediterranean basin was a fertile field for mutual exchanges and cross-cultural influences. Several elements in various fields reflect a common cultural background and trace mutual influence in different manifestations of the past. The contacts involved with the sea trade promoted a similar possibility in the law constructions and developed common legal rules for various legislations and peoples[58].

DIMITRIOS G. LETSIOS

53. On the relevant provisions of the Ecloga SINOGOWITZ, op. cit., 18 ff. Drawing comparison with other Byzantine legal sources S. TROIANOS, Ὁ ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Juris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν (*Forschungen zur byzantininschen Rechtsgeschichte* 6), Frankfurt 1980.

54. A limited real application for some parts of the Arabic Ecloga is discussed by LEDER, op. cit., 8.

55. On this topic cf. generally: P. CRONE, Roman, Provincial and Islamic Law. The Origins of the Islamic Patronate, Cambridge, 1987, with further special bibliography.

56. See for example the Book of Ibn al-'Aṭṭār (+1008). Al-Wathā'iq (The Documents), edd. P. CHALWETA-F. CORRRIENTE, Madrid 1983.

57. The text was published, with a short discussion on its authenticity, by M. A. TAHER, in: *Les Cahiers de Tunisie* 31, n. 123/124 (1983), 5-53. See also: V. CHRISTIDES, "Raid and Trade in the Eastern Mediterranean: A Treatise by Muhammad bn. 'Umar, the Faqih from occupied Crete and the Rhodian Sea Law. Two Parallel Texts", *Graeco-Arabica* 5 (1993), 63-102; A. UDOVITCH, "An Eleventh Century Islamic Treatise on the Law of the Sea", *Annales Islamologiques* 27 (1993), 37-54. Both CHRISTIDES and UDOVITCH believe that the author of the treatise was probably born in Crete –occupied by the Moslems at that time– where also died in 923.

58. On the role of the sea contracts for the development of the civilizations of the Mediterranean countries cf. among others F. BRAUDEL, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II, Vol. I-II, Paris[4] 1979; the first part of the book appeared recently in a Greek translation: F. BRAUDEL, Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχή τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας. Τόμος Α', Ὁ ρόλος τοῦ περιγύρου (Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης) Athens 1991, (trans. by K. Mitsaki); E. KORNEMANN, Weltgeschichte des Mittelmeeres von Phillip II von Makedonien bis Muhammed, Vol I-II, München 1948; R. UNGER, The Ship in the Medieval Economy, London 1980; J. PRYOR, Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571, Cambridge 1988; especially concerning the Greek civilization with regard to Greece's place in the Mediterranean: *Greece and the Sea.* Catalogue of the Exhibition Organised by the Greek Ministry of Culture, the Benaki Museum, the National Foundation De Nieuwe Kerk, Amsterdam. In Honour of Amsterdam Cultural Capital of Europe 1987, ed. A. DELIVORRIAS, Amsterdam 1987; useful hints to the point also in the volume: To Αιγαίο. Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού (Μέλισσα), Athens 1992 (the volume is published in an English version too); cf. on the Moslem sea power the remarks by J. L. DELGADO, "El Poderio Naval en el Occidente Musulman (Siglos VIII-X): Fuentes para su Estudio", *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas.* "Historia, Ciencia y Sociedad", Granada, 6-10 Noviembre de 1989, Madrid 1992, 251-260.

No way overland? Evidence for Byzantine arms and armour on the 10th-11th century Taurus Frontier.

This paper is based up two pieces of primary evidence, a decorated shield-boss in the Aleppo Museum and some military figures on wall paintings in the so-called "Dovecote Church" at Çavuşin in Cappadocia. The former will be presented as evidence of deep-seated conservatism within the design and decoration of Byzantine arms and armour. The second will be put forward as evidence of a contrasting but even more significant willingness to accept innovation on the part of the Byzantine military elite.

The gilded bronze shield-boss (pl. I) comes from 'Ain Dārā in northern Syria and is now in the Aleppo Archaeological Museum, Syria. At one time it was labelled as a Byzantine helmet and although its shape does suggest a form of helmet later known in Europe as a *chapel de fer* or "iron hat" its size makes such a function quite impossible. Internally it is only 11 cms long, 9,8 cms wide, and 8,5 cms deep. Externally, including the brim, it is 19,5 cms long.[1] This object was found in the Byzantine level during excavations of a *tel* twelve kilometres from 'Ain Dārā on the right bank of the 'Afrīn river, close to Syria's border with Turkey.[2] The site, which the Syrian Antiquities Department started excavating in 1960, lies on the old road from Antioch to Gaziantep and was of considerable strategic importance, being strongly fortified during the Hellenistic and Byzantine periods. It is also close to the medieval Islamic castle of Bāsūṭā. The Byzantine level at 'Ain Dārā dated from the 10th to 11th centuries and was destroyed by fire, almost certainly during the Seljuk Turkish invasions.

The second piece of primary evidence consists a series of military figures painted on the lower register of the north wall of an underground church at Çavuşın (pls. II-IV). This is popularly known as the "Dovecote Church" and its wall paintings are believed to date from between 963 and 969 AD. The church is just outside the village of Çavuşın, about seven kilometres north-west of Ürgüp in the province of Nevşehir in central Anatolia. While the two horsemen on the far right of the north wall are believed to portray John Tsimiskes and a soldier identified as Melito (Melias in Greek) who was the youngest of the Forty Martyrs of Sebastea. The standing figures represent the Forty Martyrs of Sebastea themselves, although they may also mirror John Tzimiskes' east Anatolian army. The painting as a whole perhaps commemorates John Tzimiskes being raised to the rank of *Domesticus* and made commander of the Byzantine armies in Anatolia. John Tsimiskes was also a member of a leading Armenian aristocratic family; a fact of possible significance where his armour is concerned.

The 'Ain Dārā Shield-Boss

First of all it must be made clear that shield-bosses have, throughout the history of arms and armour, varied considerably in shape, size and decoration, as well as in the materials from which they were made. Shields could also be made without any bosses at all or they could have several large rivets to secure the *enarmes* holding straps, the heads of such rivets often looking like small bosses on the outer surface of a shield. Only rarely, however, have shield-bosses been studied in detail as a means of understanding technology, military methods and even social attitudes of

1. K. Toueir, Syrian Ministry of Antiquities, Damascus (private correspondence 1990-91), & S. Shaath, Curator of the Aleppo Museum (private correspondence 1990).
2. F. Seirafi, A. Kirichian & M. Dunand, "Recherches Archéologiques à Ayin-Dara (Preliminary Report) ", *Les Annales Archéologiques de Syrie XV/2* (1965), pp. 3-5.

early medieval societies. A notable and significant exception is the recent study of early Anglo-Saxon shields by Tania Dickinson and Heinrich Härke.[3] The 'Ain Dārā shield-boss (fig. 1) has several obvious characteristics. It is made of bronze and the surface was originally entirely gilded. It also has a very broad flange. This still holds the remains of one very large spherical-headed rivet or nail, eight of which would orginally have fastened the flange to the body of the shield. The remaining part of the flange is decorated with engraved animals, a hunting dog and a deer which run in a clockwise direction. These features seem to be found, though not all together, on most surviving late Roman and early Byzantine shield-bosses.

A number of such surviving earlier shield-bosses can be compared with the 'Ain Dārā example. Firstly there is a mid-3rd century Roman specimen from Dura Europos (fig. 2) overlooking the Euphrates in north-eastern Syria. It is a simple bronze shield-boss, probably for use in war rather than being a decorative object for parade purposes. It has neither gilding nor any other form of decoration apart from a slightly scalloped edge. The Dura Europos shield-boss does, however, have a broad flange and the rusted remains of one quite large rivet.

Several much more magnificent shield-bosses of a slightly later date have been found north of the Black Sea. One has a gilded bronze boss with a facetted dome and large gilded rivets grouped in threes (fig 3). It comes from a 4th or 5th century Hunnish grave-site on the western steppes of what is now the Ukraine. It was probably either made within the late Roman Empire or at least reflected late Roman military equipment. Apart from the gilding, the size of the near-spherical rivet-heads is worth noting. Another and very similar gilded bronze boss with a broad flange and large spherical-headed rivets grouped in threes (fig. 4) was excavated at a Romano-Byzantine or perhaps Goth site in the Crimea dating from around 400 AD. A third equally magnificent gilded bronze shield-boss was again found in a Romano-Byzantine or perhaps Goth site in the Crimea, once more dating from around 400 AD (fig. 5). Here eight very large rivet-heads

3. T. Dickinson & Heinrich Härke, "Early Anglo-Saxon Shields" *Archeologia* CX (1993).

are equally spaced around the wide flange. They are, however, semi-spherical rather than completely round. The somewhat pointed dome of this particular shield boss is also very similar in outline to the 'Ain Dārā example. It is also worth noting that this boss from the Romano-Byzantine Crimea was found within the remains of an shield of late Roman form.

The most magnificent shield-boss in this sequence was found in what is now believed to have been a 7th century Lombardic grave in Italy (fig. 6). The shield-boss itself is, however, generally considered to be of Byzantine manufacture. Its gilded bronze is cast rather than beaten into shape. It has a broad flange, five very large low-domed rivets, and is decorated with scenes of infantry combat. The dome itself is also quite pointed. The final comparative example is a much plainer and more functional object (fig. 7). It again comes from a Lombardic grave in Italy, this time dating from the late 7th or early 8th centuries. It appears to be of iron and clearly has a broad flange with the remains of seven large round rivet-heads.

As already mentioned, the decoration on what remains of the flange of the 'Ain Dārā shield-boss consists of a dog chasing some kind of antelope or gazelle (fig. 8a-b). There would presumably have been another two animals on the missing part of the flange. The workmanship might be simple but it is certainly not crude, and the animals are portrayed accurately in vigorous motion. One does not have to look far to find predecessors and contemporaries in other pieces of late Roman and Byzantine art, particularly art, from the eastern parts of the Empire.

Many such running animals, both hunters and hunted, are to be found in 6th century Byzantine mosaics. One representative example made in 531 AD is seen at Mound Nebo in Jordan (fig. 9). Not far away are others in the early 8th century Umayyad Islamic wall paintings at Qusayr 'Amra (fig. 10). Even within the more limited field of early and middle Byzantine metalwork there are plenty to be found. For example there is a late 6th century gold medallion found at Mersin in southern Turkey (fig. 11). More immediately relevant to the 'Ain Dārā shield-boss is a 6th to 9th century Byzantine bronze dish found in Daghestan in the eastern Caucasus (fig. 12a-b). Here the overall designed has been greatly influenced by Sassanian art. A second similarly dated but more obviously Byzantine bronze plate was found in Danghestan (fig. 13). Then there are a series of

magnificent silver-gilt bowls that have been found in various parts of Russia and the Ukraine. They are generally considered to be of 11th to 13th century Byzantine or Georgian origin. The engraved animals beneath the rim of the example selected here (fig. 14a-b) are remarkably similar to those on the 'Ain Dārā shield-boss, both in style and technique.

It is obviously foolhardy to read too much into one small archaeological object, but I think it is fair to suggest that the 'Ain Dārā shield-boss does represent continuity in design and decoration within Byzantine arms and armour.[4]

The Çavuşın Wall Paintings

Among the "Forty Martyrs of Sebastea" painted on the north wall of the rock-cut "Dovecote Church" at Çavuşın are several soldiers wearing variations of a perhaps archaic form of body armour given to Byzantine warrior saints throughout the history of Byzantine art (pl. II). One man, however wears a more interesting form of cuirass (fig. 15). This appears to be of scales, perhaps fashioned from hardened leather. It is also divided at the waist, maybe for ease of movement when riding. Could this be the *lorikion alusidoton* or the *klibanion* armour of horn or leather scales mentioned in some Byzantine sources?[5] The same form of armour is worn by John Tzimiskes (pl. III & fig. 16) and Melito/Melias (pl. IV & fig. 17), both of whom are mounted. They look very different to the ordinary hero-warriors or soldier-saints portrayed in so much other Byzantine art. Both even appear to wear Arab-style head-cloths. Such a garment is, interestingly enough, also given to rulers and princes in some Armenian art. Their long cavalry spears clearly have bamboo hafts, again reflecting Arab rather than normal Byzantine, Persian or Turkish practice.

Several other representations of long apparently scale cuirasses are to

4. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* Washington (1985), pp. 53-7.
5. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen,* Vienna (1988) pp. 46-50; T. G. Kolias, *Die Schutswaffen der Byzantinischen Armée* (Doctoral thesis, Vienna 1980), pp. 45 & 50-1; J.F. Haldon, "Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries, " *Byzantine and Modern Greek Studies I* (1975) pp. 27-9 & 34-5.

be found elsewhere in Byzantine art or in the art of neighbouring Christian peoples influenced by Byzantium. They are usually worn by cavalrymen and most come from the eastern regions. They are nevertheless much rarer than illustrations of the short cuirass worn by most of the foot soldiers in the Çavuşın wall paintings. Taking some examples in chronological order; the first is a 9th century carved wooden panel from the Coptic church of Abū Sārga in Cairo (fig. 18). It should, however, be pointed out that many of these highly stylized figures could be interpreted as wearing lamellar cuirasses or even crudely represented mail armour. For example both the soldiers in a 9th century Byzantine manuscript a Psalter from Mount Athos (fig. 19) are "enemy" figures and might therefore have been given what the artist regarded at alien or Islamic equipment. Their armour might be of scale construction but is more likely to be a represention of long mail hauberks.

The clearest illustration of all is on a detailed low relief carving of Goliath on the early 10th century Armenian church of Gagik at Aght'amar (fig. 20). The Philistine giant is wearing a long scale cuirass with short sleeves. He also has mail over his shoulders and laminated arm defences made in the same way as those seen in several 7th to 8th century wall-paintings from Pianjikent and other sites in Transoxania. In fact this illustration of Goliath portrays, I believe, the kind of well-armoured soldier who formed the military elite of both sides of the Byzantine-Islamic frontier in eastern Anatolia in the 10th century.

Similar but less realistic is a long scale or lamellar hauberk worn by a horseman on an 11th century Byzantine ivory box now in the Bargello Museum in Florence (fig. 21). Similarly problematical, though for different reasons, is a "knight" in the so-called "Chess Set of Charlemagne" (fig. 22). Most scholars agree that this chess set was made in southern Italy, probably in the 11th century, but they disagree on whether it should be called southern Italian, Italo-Norman, Byzantine, or even Siculo-Islamic. This may not matter a great deal where the knight's armour is concerned for he is equipped in an essentially Mediterranean or Byzantine manner and appears to wear a full-length scale or lamellar cuirass. On the other hand this may again be a highly stylized way of representing mail.

One has to travel eastward to find the origins of the medieval scale or lamellar cuirass. It almost certainly first appeared in Turkish Central Asia and is seen in its characteristic early form on a 9th century stucco statuette from Karashah in what is now Chinese Turkestan. (fig. 23). It also appears slightly later and slightly further west on a magnificent silver-gilt plate showing the siege of a castle, which was found near Perm in Siberia. There is a great deal of debate about the exact dating and place of origin of this plate but the most convincing thesis suggests 9th-10th century Transoxania, and more specifically Semirečye south of Lake Balkash. One rider (fig. 24a) appears to be wearing a short shirt over a lamellar cuirass which covers his legs. Another (fig. 24b) wears a full-length scale or lamellar cuirass, while a third (fig. 24c) has full-length armour this time perhaps of mail. A final example of an eastern artistic source is a 10th century Manichaean wall-painting from Bezeklik in eastern Turkistan (fig. 26). It shows the ruling family of Idigutskai, now called Koço, and the ruler himself wears a long sleeveless lamellar cuirass.

Islamic art of this period tends to be highly stylized. Nevertheless several 10th century ceramic bowls from Nīshāpūr portray cavalrymen wearing long sleeveless lamellar or scale cuirasses, sometimes over long-sleeved mail shirts (fig. 26).

Archaeological evidence can add some reality to the often stylized representations of armour in Byzantine, Islamic and Central Asian art, largely as a result of the work done by Russian and other ex-Soviet scholars over the past few decades.[6] Taking this evidence in chronological order it is interesting to note how technological changes in Central Asian armour often precede, by a century or less, changing military fashions in the Byzantine and Muslim Middle East.

6. Those which have been of most immediate relevance to this study are: Yu.S. Khudyakof, *Vooruzhenie Srednevekovikh Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Asii (Arms of the Medieval Nomads of Southern Siberia and Central Asia),* in Russian (Novosibirsk 1986); Yu.S. Khudyakov, *Vooruzhnie Eniseickikh Kirgizov VI-XII vv. (Arms of the Yenesi Kirghiz 6-12 cents),* in Rusian (Novosibirsk 1980); & V.E Medvedyav & Yu.S. Khudyakov, *Voennoe Delo Drevnego Naceleniya Severnoi Asii (Military affairs of the ancient peoples of northern Asia),* in Russian (Novosibirsk 1987).

Reconstructions of two very different armours excavated at Kenkol on the borders of what are now Kirgizia and Kazakhstan demonstrate the variety within Central Asian scale cuirasses from the 1st to 5th centuries AD (fig. 27a-b). This was an iron-rich region and the armours are probably of nomad Iranian (Tajik) rather than nomad Turkish origin. One (fig. 27b) is remarkably similar to the armour shown on the Çavuşin wall painting. Its laminated arm defences appear to be virtually identical to those on the Armenian carving of Goliath at Aght'amar. The next example is a 9th to 10th century Kirgiz cuirass (fig. 28) and even more like those in the Çavuşın wall-paintings. It is somewhat lighter than the preceding armour and may thus reflect the gradual tendency to wear less heavy protection seen between the 7th and 13th centuries. This trend was characteristic of western Turkestan, the Muslim Middle East and of the Byzantine Empire but apparently not of eastern Turkestan and Mongolia.

A further reconstruction of a 9th to 10th century Kimak Turkish sleeveless cuirass (fig. 29) comes from an area to the north of the previous examples. It may represent another step in the trend towards lighter armours, particularly among the nomads of Central Asia but also among those neibouring settled peoples whom they influenced militarily. This particular scale cuirass would probably have been more typical of nomadic warriors of the northern steppes rather than those in closer cultural contact with Muslim Iran, the Middle East and Byzantium. In fact the Kimaks and their military styles may have had more in common with the 12th century Seljuk Turks.

Summary

To sum up, I therefore suggest that the 'Ain 'Dārā shield-boss is an example of the Byzantine Empire clinging to its treasured Roman heritage in the ceremonial aspects of arms and armour. I similarly suggest that the cavalry cuirasses portrayed in the Çavuşin wall paintings are an example of the Byzantine Empire's willingness, even eagerness, to learn from whoever seemed best able to teach when it came to the practical aspects of arms and armour. As such the scale armours in the Çavuşin wall-paint-

ings perhaps reflect a Byzantine willingness to adopt military ideas even from their most deadly foes; in this case troops of Turkish origin who formed the elite of 10th century Muslim armies along Byzantium's Anatolian frontier.

D. NICOLLE

pl. 1

pl.2

pl. I. Shield-boss from 'Ain Dārā, Byzantine 10-11 cents. AD (National Museum, inv. nr. 1/64, Aleppo, Syria).
pl. II. Wall-painting of some of the "Forty Martyrs of Sebastea" Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote church," Çavuşin, Turkey).

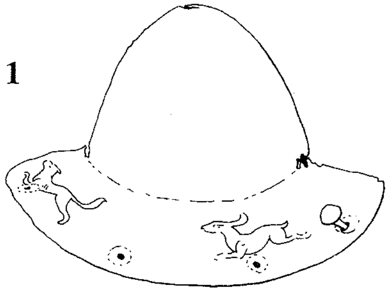

pl. III. Wall-painting of "John Tzimiskes," Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote Church," Çavuşin, Turkey).

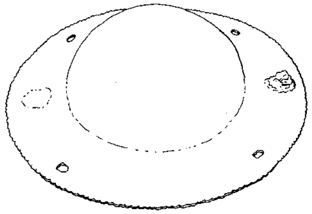

pl. IV. Wall-painting of "Melito/Melias," Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote church," Çavuşin, Turkey).

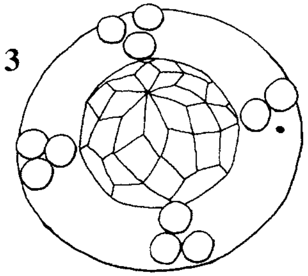
1

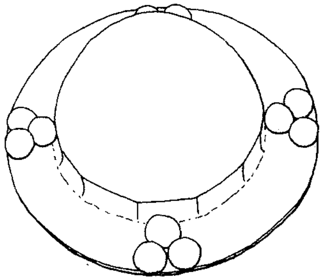
2

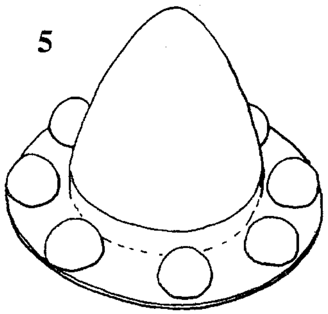
3

4

5

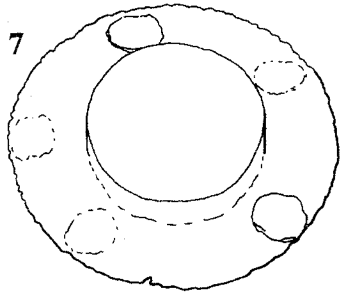

6

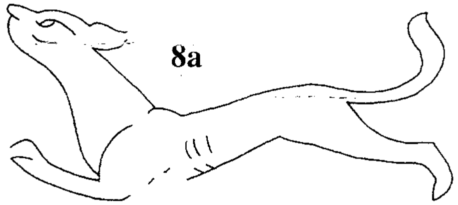

Fig. 1. Shield-boss from 'Ain Dārā, Byzantine 10-11 cents. AD (National Museum, inv. nr 1/64, Aleppo, Syria).
Fig. 2. Shield-boss from Dura Europos, Roman 3 cent. AD (Yale University Art Gallery, New Haven, USA).
Fig. 3. Shield-boss from western steppes, Hunnish 4-5 cents. AD (Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia).
Fig. 4. Shield-boss from Crimea, Romano-Byzantine or Goth c. 400 AD (Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia).
Fig. 5. Shield-boss from Crimea, Romano-Byzantine or Goth c. 400 AD (Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia).
Fig. 6. Shield-boss from Nocera Umbra, Lombardic or Italo-Byzantine 7 cent. AD (Museo dell' Alto Medioevo, Rome, Italy).

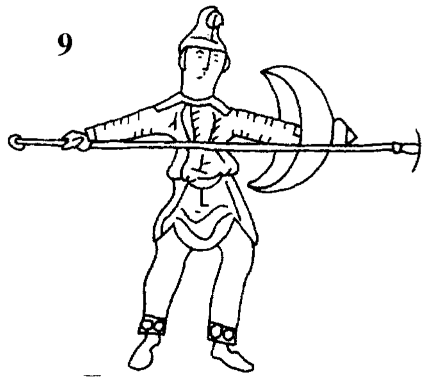
7

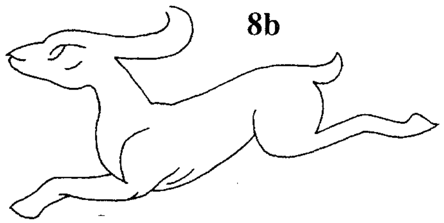
8a

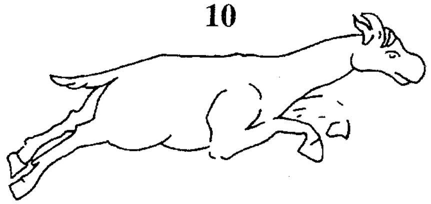
9

8b

10

11

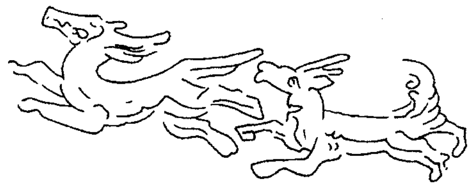
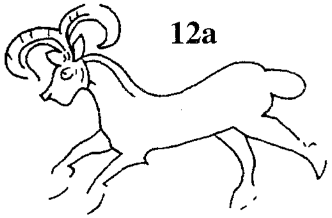
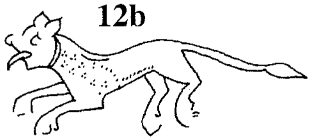
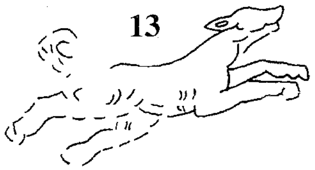
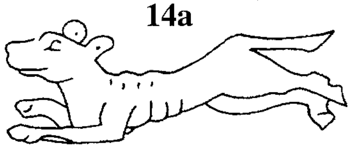

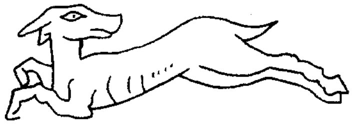
Fig. 7. Shield-boss from Castel Trosino, Lombardic late 7-early 8 cents. AD (Museo dell' Alto Medioevo, Rome, Italy).
Fig. 8 a-b. Shield-boss from 'Ain Dārā, Byzantine 10-11 cents. AD (National Museum, inv. nr. 1/64, Aleppo, Syria).
Fig. 9. Mosaic floor, Syro-Byzantine 531 AD (*in situ* Memorial of Moses church, Mount Nebo, Jordan).
Fig. 10. Wall painting, Umayyad c. 740 AD (*in situ* reception hall, Qusayr 'Amra, Jordan).
Fig. 11. Gold medallion from Mersin, Byzantine late 6 cent. AD (Hermitage Museum, St, Petersburg, Russia).

12a

12b

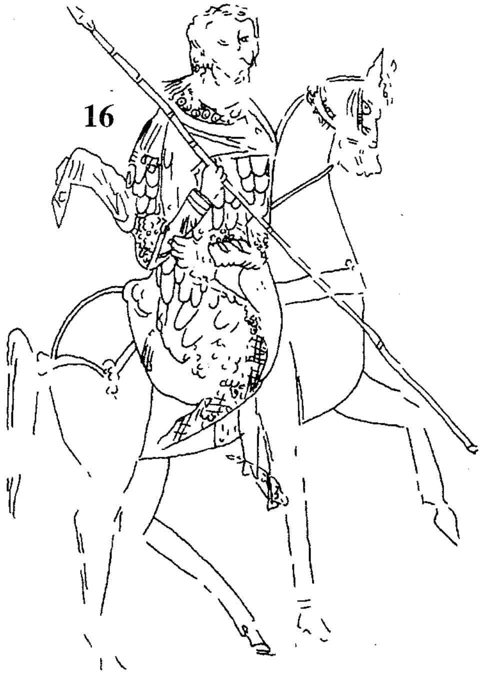
13

14a

14b

15

Fig. 12 a-b. Bronze dish from Daghestan, Byzantine 6-9 cents. AD (Hermitage Museum, St, Petersburg, Russia).
Fig. 13. Bronze plate from Daghestan, Byzantine 6-9 cents. AD (Hermitage Museum, St, Petersburg, Russia).
Fig. 14 a-b. Silver-gilt bowl, Byzantine 11-13 cents. AD (formerly in A. P. Bazilevsky collection, now in Hermitage Museum, St, Petersburg, Russia).
Fig. 15. Wall-painting of "Forty Martyrs of Sebastea," Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote church," Çavuşin, Turkey).

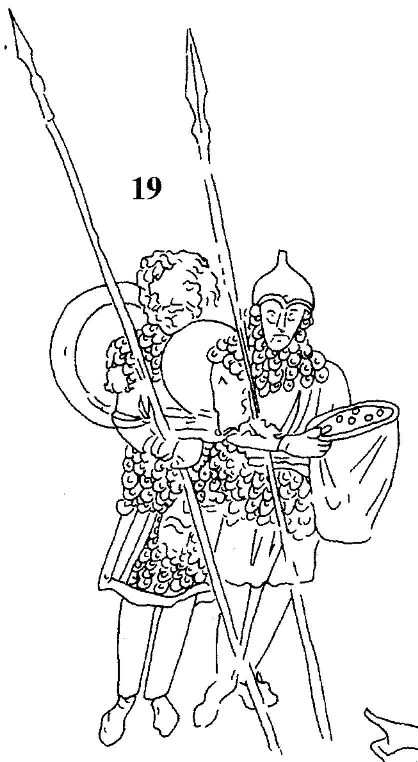
16

17

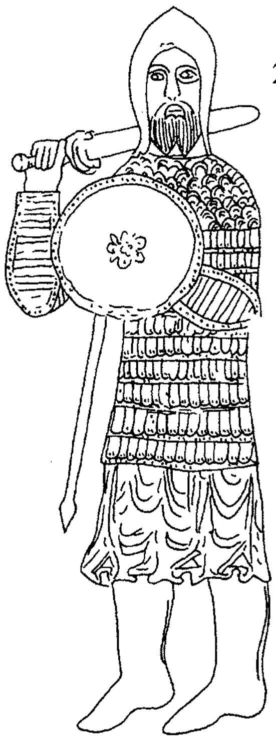

18

Fig. 16. Wall-painting of "John Tzimiskes," Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote church," Çavuşin, Turkey).
Fig. 17. Wall-painting of "Melito/Melias," Byzantine eastern Anatolia 963-9 AD (*in situ* "Dovecote church," Çavuşin, Turkey).
Fig. 18. Carved wooden panel of a warrior-saint, Coptic 9 cent. AD (in situ church of Abū Sārga, Cairo, Egypt).

19

20

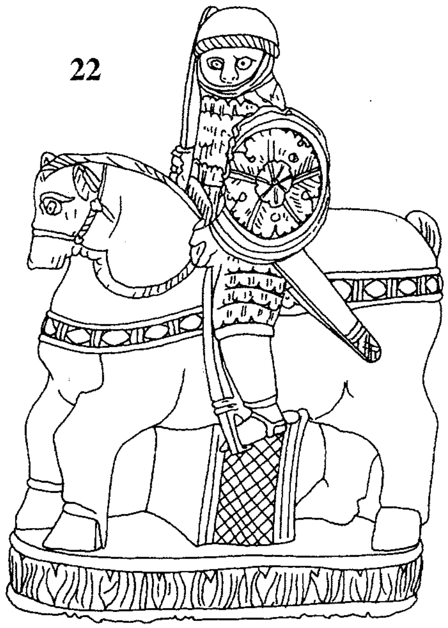

21

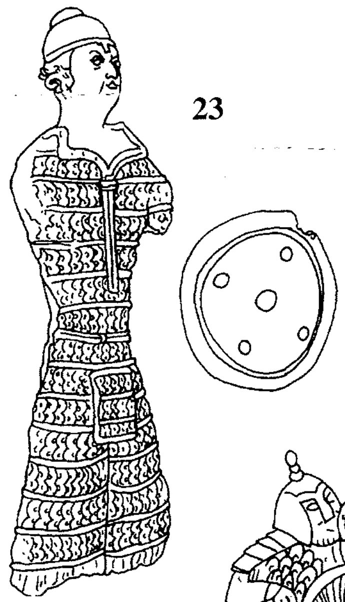

Fig. 19. "Guards at the gates of Gethsemane," Byzantine Psalter 9 cent. AD (Monastery of the Pantocrator, Ms. no. 61, f. 89r, Mount Athos, Greece).
Fig. 20. "Goliath," carved relief, Armenian early 10 cent. AD (*in situ* of Gagik, Aght'Amar, Lake Van, Turkey).
Fig. 21. Carved ivory box, Byzantine 11 cent. AD (Museo di Bargello, Florence, Italy).

22

23

24a 24b 24c

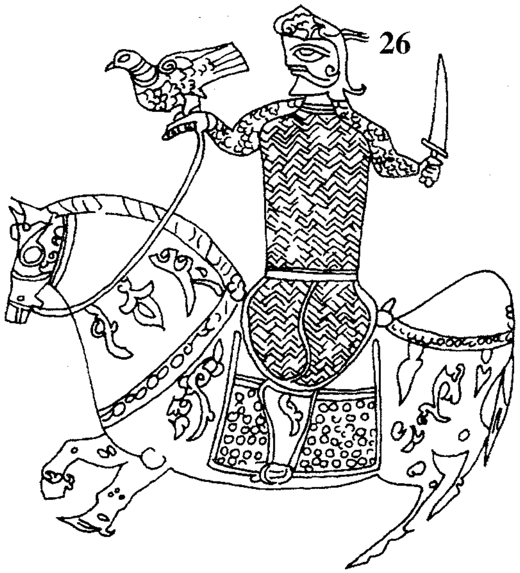

Fig. 22. Carved ivory box, chess knight from southern Italy, probably Byzantine or Siculo-Arab 11 cent. AD (Cabinet des Medailles, Bibliothèque Nationale, Paris, France).
Fig. 23. Stucco statuette from Kara Shar, eastern Turkestan 9 cent. AD (British Museum, London, England).
Fig. 24 a-c. Silver-gilt plate from Malo-Amkovaya near Perm, Sughdian 9-10 cents. AD (Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia).

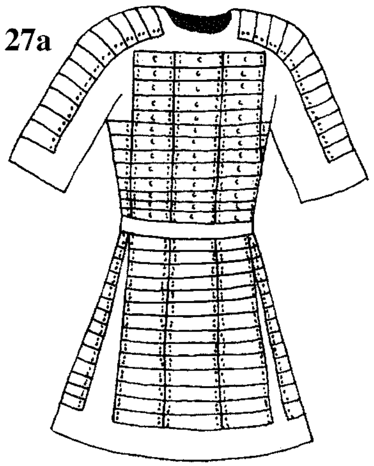
25

26

27a

27b

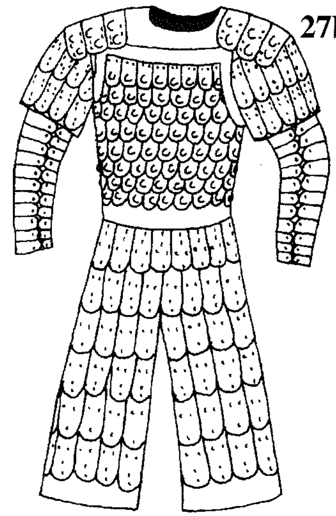
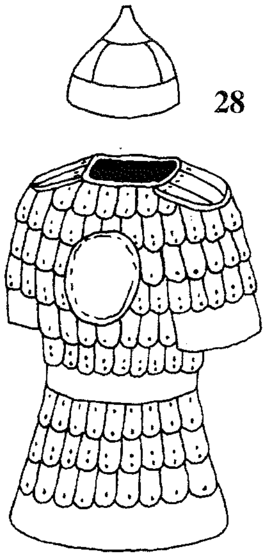

Fig. 25. Manichaean wall-painting of the ruling family of Idigutschai (Koço), Uygu 10-11 cents. AD (*in situ* Beszklik, Sinkiang, China).
Fig. 26. Slip-ware ceramic bowl from Nīshāpūr, eastern Islamic 10 cent. AD (Faroughi Collection, Tehran, Iran)
Fig. 27 a-b. Reconstructions of two armours from Kenkol, Kirgizia, Sughdian or Iranian nomad 1-5 cents. AD (after: I.K. Kozhomberdiev & Yu.S. Khudyakov).

28

29

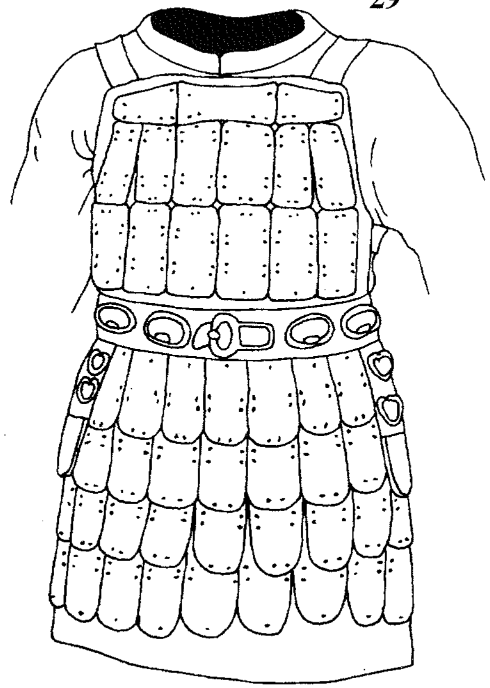

Fig. 28. Reconstruction of armour, Kirghiz, 9-10 cents. AD (after: Yu.S. Khudyakov).
Fig. 29. Reconstruction of a scale cuirass, Kimak 9-10 cents. AD (after Yu.S. Khudyakov).

"Βασιλείῳ Διοικητῇ κώμης 'Αφροδιτῷ"

Στην έκδοση της συλλογής των ελληνικών παπύρων του Βρεταννικού Μουσείου, ο H.I. Bell παρουσίασε για πρώτη φορά το φορολογικό σύστημα στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 7ου αιώνα, πρώτου αιώνα της αραβικής κυριαρχίας στην περιοχή.[1] Το κύριο μέρος της συλλογής αποτελείται από επιστολές και φορολογικούς καταλόγους. Η προσεκτική τους μελέτη μπορεί να δώσει μια ανάγλυφη εικόνα του συγκεντρωτικού χαρακτήρα της αραβικής διοίκησης. Οι Άραβες δεν διέλυσαν τη διοικητική μηχανή και την κοινωνική ζωή της χώρας που κατέκτησαν[2]. Τα στοιχεία των παπύρων δείχνουν ως ποιό βαθμό αυτοί υιοθέτησαν ή τροποποίησαν τους μηχανισμούς των Βυζαντινών. Είναι γενική η διαπίστωση ότι δεν παρουσιάζονται απότομες ή εμφανείς αλλαγές στα κατώτερα τουλάχιστον επίπεδα της διοίκησης[3].

1. H.I Bell, *Greek Papyri in the British Museum, Catalogue with Texts, vol. IV, The Aphrodito Papyri,* 1910. (στο εξής: P. Lond. IV)· ο ίδιος, "The Aphrodito Papyri", *Journal of Roman Studies* 28 (1908), 97-119· ο ίδιος "The Administration of Egypt under the 'Umayyad Khalifs'", *Byzantinische Zeitschrift* 28 (1929), 278-286. Αξιόλογες είναι και οι εκδόσεις των παπύρων από τους C.I. Becker, *Papyri Scott-Reinhardt,* Heidelberg 1906 και R. Rèmondon, *Papyrus grecs d' Apôllonos Anô,* Cairo 1953, (στο εξής: P. App.), όπου παρουσιάζεται η αλληλογραφία παγαρχών από το 703 ως το 714.

2. V. Christides, "Mişr", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition* 7 (1991), 152-160· ο ίδιος, "Continuation and Changes in Umayyad Egypt as Reflected in Terms and Titles of the Greek Papyri", *Graeco-Arabica* 4 (1991) 53-63.

Στο μέτρο που πραγματοποιούνται, οι αλλαγές γίνονται με στόχο τον ακριβή έλεγχο κάθε πτυχής της διοικητικής-δημοσιονομικής μηχανής και με σκοπό να γίνει το σύστημα πιο αποδοτικό, να αποκομισθεί από τη χώρα το μεγαλύτερο δυνατό εισόδημα, χωρίς να εξαντληθούν οι παραγωγικές της ικανότητες και η φοροδοτική δυναμικότητά της[4]. Στην κορυφή της νέας διοικητικής μηχανής βρισκόταν ο κυβερνήτης της Αιγύπτου, ο *walī* (*σύμβουλος* ή *πανεύφημος σύμβουλος*)[5]. Στις

3. Για τη διοικητική οργάνωση της Αιγύπτου τη βυζαντινή εποχή πρβλ. G. Rouillard *Administration civile de l' Egypte byzantine,* Paris 1928², H.I. Bell, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest,* Oxford 1948, 101-134, A.C. Johnson-L.C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies,* Princeton 1949, R. Rèmondon, "Le P. Vind. inv. 25838 et les commandants militaires en Ègypte au IVe siècle et au Ve", *Chronique d' Ègypte* 40 (1965), 180-197, J. Gascou, "Les grands domaines, la cité et l' état en Ègypte byzantine", *Travaux et mémoires* 9 (1985), 10-12 και 36-52, R.S. Bagnal, *Egypt in Late Aniquity,* Princeton Univercity 1993, 153-160, καθώς και τις επισημάνσεις για τις διοικητικές αλλαγές: J. Karayannopulos *Die Enstehung der byzantinischen Themenordnung,* Byzantinisches Archiv 10, Münich 1959, 61 κε. Για τη νέα οργάνωση που διαμορφώνεται στην αραβοκρατούμενη Αίγυπτο (βλ. H.I. Bell, P. Lond. IV, τη γενική εισαγωγή και ιδιαίτερα το δεύτερο κεφάλαιο, "Η οργάνωση της Αιγύπτου ως Επαρχία του Χαλιφάτου", XVII-XXV και τις διαπιστώσεις του στο "The Administration". I.M. Lapidus, "The Conversion of Egypt to Islam, *Israel Oriental Studies* 2 (1972), 248-262, 'Abd al-Mun'im Mukhtar, "On the Survival of the Byzantine Administration in Egypt During the First Century of the Arab Rule", εις *Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae* 27 (1973), 309-319, M. el Abbadi, "Historians and the Papyri on the Finances of Egypt at the Arab Conquest", *Proceedings of the XVI int. Congr. of Papyrology* (Chico 1981), 509-516.

4. Το πρώιμο αραβικό φορολογικό σύστημα εξασφάλισε την επιβίωση των κοπτικών αγροτικών κοινοτήτων και τη διατήρηση των οίκων των μεγαλογαιοκτημόνων. Πρβλ. τις διαφορετικές απόψεις των Kosei Morimoto, "Land Tenure in Egypt during the Early Islamic period", *Orient* 11 (1975), 109-153· του ίδιου, *The Fiscal Administration of Egypt in Early Islamic Period,* Tokyo 1981, D.C. Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam,* Harvard Historical Monographs 22, Harvard, 1950 και J. Gaskou, "Miscellanea. De Byzance à l' Islam, les impôts en Ègypte après la conquête arabe", *Journal of the Economic and Social History of Orient* 26 (1983), 97-109.

5. P. Lond. IV, Index of Officials, 582-3. Πρβλ. M.J. Maspero, *Papyrus grecs d' époque byzantine, Catalogue général des antiquites égyptiennes du Musée du Caire,* 1911 (reimpression Milano 1973), (στο εξής: PCairo M.) II 67295 III9.

επαρχίες της Άνω και Κάτω Αιγύπτου οι *"δούκες"* (ο αραβικός τίτλος είναι *amīr, ἀμίρ* ή *ἀμιρᾶς*) είχαν οικονομικές-φορολογικές δραστηριότητες[6]. Έπειτα οι *παγαρχίες*, η κάθε μία με την "πόλιν" ή την "κώμην" ως πρωτεύουσα, είχε επικεφαλής τον *παγάρχη*. Η πιο μικρή διοικητική μονάδα ήταν η αγροτική κοινότητα με τους *"μείζονες"*[7] ή *"πρωτοκωμήτας"* της[8].

Σύμφωνα με το παραπάνω πρότυπο, ο παγάρχης είναι σημαντικός παράγοντας για τη διοίκηση της περιφέρειας. Κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αίγυπτο (ιδιαίτερα τον 5ο και 6ο αιώνα) η αρχή της τοπικής αυτονομίας εκφραζόταν με το θεσμό αυτό, με έναν αξιωματούχο που διεύθυνε την ενδοχώρα των πόλεων[9]. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη συλλογή του Βρετανικού Μουσείου διαδραματίζει ο Φλαούιος Βασίλειος (ṣahīb Asquh)[10], ο οποίος ήταν αντιπρόσωπος της τοπικής κοπτικής αριστοκρατίας της γης[11]. Ο Βασίλειος παρουσιάζεται ως παγάρχης μόνο στους κοπτικούς παπύρους, ενώ στους ελληνικούς χαρακτηρίζεται ως διοικητής "κώμη 'Αφροδίτῳ"[12].

Η "'Αφροδίτης πόλις" ήταν μία *μητρόπολις*, η πρωτεύουσα του δέκατου νομού της Άνω Αιγύπτου[13]. Την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας παρουσιάζεται ως "κώμη Αφροδίτης", "τοῦ 'Ανταιοπολείτου νομοῦ τῆς Θηβαίων ἐπαρχείας", που απολάμβανε "τό προνόμιον τοῦ αὐτοπράκτου σχήματος"[14]. Ο κοινός τύπος "ἀπό κώμης 'Αφροδίτης τοῦ

6. P. Lond IV, ἀμιρᾶς 16022, ενώ υπάρχουν και πολλές αναφορές στον 'Αμιραλμουμνῖν (Amir al Mu'minin), Index of Officials, 581.

7. P. Lond IV, 134322, 135615, 13678, 140015 143287, 14401, 14001, 145124, 149422, 149919, 15566, 15707.

8. G. Rouillard, *L' administration civile*, 68-70, 199. Συχνές είναι οι αναφορές "πρωτοκωμητῶν" στους PCairo M. ενώ δεν έχουμε καμμία αναφορά του όρου στους P. Lond IV.

9. Σύμφωνα με ένα χαρακτηριστικό χωρίο από τον Ισίδωρο Πηλουσιώτη, II, 91 "παγάρχοι καλοῦνται παρά τισιν οἱ τῶν κωμῶν ἢ τόπων τινῶν ἄρχοντες". G. Rouillard, *L' administration civile*, 52-62. R. Rèmondon, "Le P. Vind. inv. 25838", 180-197. J. Gascou, "La Détention collégiale de l' autorité pagarchique dans l' Ègypte byzantine", *Byzantion* 42 (1972), 60-72. J.H.G.W. Liebeschuetz, "The Origin of the Office of the Pagarch", *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1973), 38-46· του ίδιου, "The Pagarch: City and Imperial Administration in Byzantine Egypte", *Journal of Juristic Papyrology* 17 (1974), 163-168. Σύμφωνα με τον H.I. Bell, "The Administration", 281 τη βυζαντινή εποχή η παγαρχία αποτελείτο από α) τη μητρόπολη υπό την *curia* της, β) τη διοικούμενη από τον πάγαρχο *ἐνορία* της και γ) τις αυτόπρακτες ιδιοκτησίες και χωρία. Την αραβική περίοδο δεν φαίνεται να επιβιώνει η τριπλή διοικητική διαίρεση, αν και για φορολογικούς καθαρά σκοπούς παραμένει η διάκριση ανάμεσα στις υποχρεώσεις των πρωτοκωμητών της διοίκησης και σε εκείνες των πόλεων και των χωρίων. Είναι παρόλα αυτά αμφίβολο αν επιβιώνει η ισχυρότατη τη βυζαντινή εποχή *curia*, πίσω από το δικαίωμα των μεγαλογαιοκτημόνων να επικοινωνούν άμεσα με την κεντρική διοίκηση στην Fusṭāṭ.

10. H.I Bell, "The Aphrodito Papyri", 100. Σύμφωνα με τους P. Lond. IV, 1412, 1413, 1456, 1512 η σειρά διαδοχής των παγαρχών στην κώμη Αφροδιτώ είναι Σενούθιος, Ζαχαρίας, Επίμαχος, Βασίλειος και Ιωάννης.

11. Ο παγάρχης έπρεπε να είναι κάποιο ξεχωριστό για τον τόπο του πρόσωπο ένας μεγάλος γαιοκτήμονας, με κάποιο τιμητικό αξίωμα, βλ. J. Liebeschuetz, "The Origin", 43, υποσημείωση 48 και του ίδιου, "The Pagarch", 164 και ιδιαίτερα τις υποσημειώσεις 8-10. Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικές αναφορές για την καταγωγή του Βασιλείου, P. Lond. IV, 134322, "τόν τε μείζονα καί διοικητήν" και σε κοπτικό πάπυρο 149416 "ἐνδοξότατος, κῦρις Βασίλειος, illustrius καί πάγαρχος", με τη θέληση του Θεού. Φαίνεται ότι και την αραβική περίοδο οι παγάρχες προέρχονταν από τους κύκλους της τοπικής αριστοκρατίας των μεγαλογαιοκτημόνων, αν και η θέση τους είναι περισσότερο επισφαλής, P. Lond. IV, 134322 "μείζονα καὶ διοικητήν", 13849 "διοικητὰς καὶ μείζονας", που αναφέρονται στους επικεφαλής της παγαρχίας. Πρβλ. M. Gelzer, "Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens", *Leipziger Historische Abhandlungen* 13, Leipzig 1909, 90, H.I. Bell, "The Administration of Egypt", 280.

12. P. Lond. IV, Βασίλειος Φλαούιος, Index of Persons, 542-3. Μόνο στον P. Lond. IV, 14082 "ἐκ τοῦ ὑμετέρου παγάρχου". Ο παγάρχης φαίνεται ότι είναι κοπτικής καταγωγής, σε μια εποχή που αρχίζει να είναι έντονη η παρουσία στο αξίωμα αυτό Αράβων, βλ. στο ίδιο 138317.

13. Η 'Αφροδιτόπολις (Kôm Ishgau, στα αραβικά Ashkūh και στα κοπτικά Jkôw) βρισκόταν στα αριστερά του Νείλου, απέναντι από το Kāu - el - Kebîr, ανάμεσα στο Abutig και Tahta, λίγο νοτιότερα από τον 27ο παράλληλο. H. Gauhtier, *Les nomes d' Egypte depuis Herodote jusq' à la conquête arabe*, Le Caire, Inst. Franc. d' Arheol. Orientale, 1935, 184-5, 199. A. Aristide, *Dizionario dei nomi geografici e topografici dell' Egitto Greco-Romano*, vol. I, parte II, Madrid 1966, 302-421.

14. J. Maspero, "Ètudes sur les papyrus d' Aphrodité, I, Un Procès administratif sous le règne de Justinien, *Bulletin de l' institut français d' archéologie orientale* 6 (1908), 104 κε. G. Rouillard, "L' administration", 219. H.I. Bell, "An Egyptian village in the age of Justinian", Journal of Hellenic Studies 64 (1944), 21-36. M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Äegyptens, 93· ο ίδιος "Zum αὐτόπρακτον σχῆμα der P. Aphrodito Cairo", Archiv für Papyrusforschung und verwandte di papyrologia 5 (1913), 188-9. G. Geraci, "Per una storia dell' amministrazione fiscale nell' Egitto del VI secolo DC: Dioskoros e l' autopragia di Aphrodito", στο Actes du XVe Congréss International de Papyrologie, Papyrologica Bruxellensia 1a, Bruxelles 1979, 195-205.

'Ανταιοπολίτου (νομοῦ)" δεν εμφανίζεται στους παπύρους μετά το 585[15]. Την αραβική περίοδο παρουσιάζεται ως παγαρχία με το όνομα "'Αφροδιτώ" ή "παγαρχία 'Ανταίου"[16], μια εντελώς ανεξάρτητη διοικητική μονάδα, που επικοινωνεί άμεσα με μόνιμο απεσταλμένο, αντιπρόσωπό του παγάρχη στον κυβερνήτη της Al-Fusṭāṭ[17].

Στις αρχές του όγδοου αιώνα ο παγάρχης Βασίλειος ονομάζεται *διοικητής* και η περιοχή της δικαιοδοσίας του "διοίκησις"[18]. Δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία για να υποστηρίξουμε ότι την εποχή αυτή οι όροι *παγαρχία* και *νομός*[19] ταυτίζονται, ούτε ότι η συγκεκριμένη παγαρχία υπάγεται στον Ανταιοπολίτη νομό. Η χρήση των όρων φαίνεται να είναι χαλαρή, χωρίς ακρίβεια και γίνεται απλά προσπάθεια, με μια γενική

15. PCairo M. III, 67325 IV R9

16. Πρβλ. για τη βυζαντινή περίοδο PCairo M. 67002, I, 10 "παγαρχία 'Ανταίο(υο)", 67024 recto 21, "παγαρχήν τῆς 'Ανταιοπολιτῶν", 67003, "παγαρχή τῆς 'Ανταίο(υ)" και για την αραβική P. Lond. IV, 1343 6,9, 13474 "παγαρχίας 'Ανταίου καί 'Απόλλωνος", 13566,20, 138215,18, 138432, 14007, 141625, 143584, 145785,96,115, 14603,4 146112,16,22,36 42,47,54,57,59, 146210, 1466, 1467, 1471, 154020, 16012. Για τη φύση της παγαρχίας την εποχή αυτή και τη σχέση της με τον παλαιό νομό βλ. το δεύτερο κεφάλαιο της εισαγωγής των P. Lond IV, xxi κε. Πρβλ. PCairo M. I,67060, I,67094, I,67120, II,67228, II,67283, III,67322, III,67325 I v312, III v7,12. Η κώμη Αφροδιτώ στην αραβική περίοδο παρουσιάζει σταδιακή παρακμή, και στη "Διατύπωση" του Λέοντος Σοφού δεν αναφέρεται στις *επαρχίες (ἐπαρχίαι)* της Αιγύπτου. Αυτή η φθίνουσα πορεία επιβεβαιώνεται ακόμη από το γεγονός ότι δεν αποτελούσε πια Επισκοπή, αλλά υπόκειτο σ' αυτή της Ανταιοπόλεως, H. Gelzer, "Ungedruckte und ungenügend voröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum", *Abh. Bayer. Akad. Wiss., phil.-hist. KI.* 21, 1902, 550-559.

17. Ο μόνιμος αντιπρόσωπος του παγάρχη στην πρωτεύουσα σε πολλές περιπτώσεις ήταν υπεύθυνος για την μεταφορά των φόρων στο θησαυροφυλάκιο. P. Lond. IV, 13691,5, "τῷ ἀποκρισιαρίῳ", "ἐν τῷ Φοσσάτῳ ἐκ προσώπῳ σου" και 137912, 140112, 140211, 14063, 1529, 1542, 1638.

18 P. Lond. IV, Index of Officials, πρβλ. τα λήμματα "διοικητής", 581 και "πάγαρχος", 582.

19. Οι όροι *νομός* και *πάγος*, που χαρακτήριζαν τη βυζαντινή εποχή τα όρια της δικαιοδοσίας του παγάρχη, απουσιάζουν από τους παπύρους που εξετάζουμε. Ο H.I. Bell, "The Aphrodito Papyri", 100 κε, με συγκριτικούς καταλόγους προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα κατά πόσον μπορούν να ταυτιστούν οι όροι *παγαρχία* και *νόμος*, τα στοιχεία όμως δεν είναι αρκετά ώστε να μας οδηγούν σε βέβαια συμπεράσματα. Σύμφωνα με τον C.H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt* I, 22 ο όρος χώρα, που εμφανίζεται στον P. Lond. IV, 133712 και αλλού, είναι ανάλογος με τον αραβικό όρο "kūra", ο οποίος χρησιμοποιείτο για το νομό. Όπως υποστηρίζει ο Sourdel, "kūra", *Encyclopédie de l' Islam, Nouvelle Edition* 5, 399, πρόκειται για ένα όρο που δηλώνει τη διοικητική διαίρεση στο εσωτερικό μιας επαρχίας, μια διοικητική περιφέ-

έννοια να εκφραστεί η περιοχή της εξουσίας του, η διοικητική μονάδα που διευθύνει ο Βασίλειος. Το μόνο βέβαιο είναι ότι ο διοικητής υπόκειται στη δικαιοδοσία του walī.

Τη σχέση του παγάρχη με το *σύμβουλο*, τον κυβερνήτη της Αιγύπτου φωτίζουν περισσότερες από εβδομήντα πέντε επιστολές, που έχουν σωθεί και χρονολογούνται από τις 25 Δεκεμβρίου του 708 μ.Χ. ως την 1η Ιουνίου του 711 μ.Χ.[20] Το μεγαλύτερο διάστημα των χρόνων αυτών Κυβερνήτης ήταν ο Ḳurrah Ibn Sharīk (709-714 μ.Χ.)[21]. Αν και υπάρχουν στη συλλογή πολλές επιστολές, στις οποίες δεν έχουν σωθεί χρονολογικές ενδείξεις της σύνταξής τους μόνο δύο χρονολογούνται την εποχή του προκατόχου του Abd-allah b. Abd-al-Malik[22].

Οι επιστολές αυτές παρουσιάζουν μια πραγματικότητα που αποκλίνει από εκείνη της ιστοριογραφικής παράδοσης. Η τάση των πρώιμων Αράβων ιστορικών, που γράφουν υπό τους Αββασίδες Χαλίφες, είναι σταθερά εχθρική απέναντι στους Ομαϋάδες. Οι αναφορές τους έχουν συνθέσει το πορτραίτο ενός τυράννου, με παροιμιώδη την σκληρότητα και την καταπιεστική του εξουσία. Οι πάπυροι αντίθετα παρουσιάζουν έναν ηγεμόνα αυταρχικό και επιτακτικό, η αυστηρότητα του οποίου δικαιολογείται από την προσπάθεια να αντλεί όσο το δυνατό περισσότερα οφέλη για το δημόσιο ταμείο. Παράλληλα, διακρίνεται η ανησυχία του να διασφαλίσει τα συμφέροντα του πληθυσμού, ιδιαίτερα των ανυπεράσπιστων αγροτών[23].

Είναι σταθερή η τακτική των πιεστικών προσταγών του Ḳurra για να τηρήσει ο παγάρχης τις υποχρεώσεις του[24]. Έτσι τις απειλές αυστη-

ρεια. Πρβλ. G. Rouillard, *L' administration,* 204 όπου παρουσιάζεται μια πατρικία με τον τίτλο "αὐτῆς διοικητοῦ καί παγάρχου".

20. P Lond . IV, 1332-1406.

21. C.E. Bosworth, "Ḳurra B. Sharīk" *Encyclopédie de l' Islam, Nouvelle Edition* 5, 1986, 503-4. Στους ελληνικούς παπύρους εμφανίζεται ως "Κόρρα β υιός Σζέριχ σύμβουλος".

22. C.H. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt I,* 17.

23. H.I. Bell, P. Lond. IV, ιδιαίτερα στο πέμπτο κεφάλαιο της εισαγωγής όπου διαπραγματεύεται το χαρακτήρα της αραβικής εξουσίας, XXXV κε. Ο ίδιος "The Aphrodito Papyri", 117. Πρβλ. K. Morimoto, "Land Tenure, 120 και υποσημείωση 27.

24. P. Lond. IV, 13567, 13677, 17-19 ο παγάρχης χαρακτηρίζεται "ἀνίκανος καὶ μηδαμινός" και στέλνονται από το σύμβουλο εντεταλμένοι ανώτεροι υπάλληλοι για να αποκαλύψουν ατασθαλείες στην επιβολή των φόρων.

ρών τιμωριών διαδέχονται διαταγές, με τις οποίες μετακαλείται ο παγάρχης για διαβουλεύσεις στα κεντρικά γραφεία στη Fusṭāṭ[25]. Διάχυτος είναι στις αναφορές αυτές ο θρησκευτικός χαρακτήρας, απαραίτητη η συμβολή του Θείου στην εκπλήρωση των καθηκόντων του παγάρχη[26]. Ο επιτακτικός τόνος, που κυριαρχεί σε όλες τις επιστολές, φαίνεται ότι ήταν συνήθης στα επίσημα έγγραφα και δεν πρέπει να λαμβάνεται κατά γράμμα. Είναι σαφής η αυστηρότητα του Ḳurra Ibn Sharīk στον έλεγχο της εύρυθμης λειτουργίας της διοικητικής μηχανής, ιδιαίτερα στο ζήτημα της συλλογής των φόρων[27].

Η μέθοδος εκτίμησης των φόρων και ο χαρακτήρας τους διαμορφώνουν την εικόνα ενός συστήματος, που δεν ταυτίζεται με εκείνο των Αράβων, djizya[28] και kharadj[29]. Ο καθορισμός και η είσπραξη των φόρων, στα πιο ουσιώδη τους στοιχεία, είναι περισσότερο κοντά στο βυζαντινό φορολογικό σύστημα. Ο 'Abd al-Hakam, ο οποίος γράφει δύο αιώνες μετά την αραβική κατάκτηση, μας διαβεβαιώνει ότι ο 'Amr ενέκρινε τη διατήρηση του Βυζαντινού φορολογικού συστήματος στην Αίγυπτο[30]. Οι αραβικές αρχές αναθέτουν την ευθύνη διαχείρισης των φόρων σε τοπικούς υπαλλήλους, υπό τη διεύθυνση του παγάρχη. Οι

25 P. Lond. IV, 13392 "καταλαβεῖν τα πρὸς ἡμᾶς", 1340, 137014.

26. P. Lond. IV, 133827-30, 134332 "Θεοῦ συνεργοῦντος", 13567, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η συλλογή των φόρων για τον παγάρχη πρέπει να έρχεται ιεραρχικά μετά από τις υπηρεσίες του στο Θεό.

27. N. Abbot, "The Ḳurra papyri from Aphrodito in the Oriental Institute", *Studies in Ancient Oriental Civilisation* 11, Chicago 1938, 92 κε.

28. Cl. Cahen, "djizya", *Encyclopédie de l' Islam, Nouvelle Èdition* 2, 573-581.

29. A.K.S. Lampton, "kharadj", *Encyclopédie de l' Islam, Nouvelle Èdition* 4, 1062-1085. J. Gascou, "Miscellanea", 99 κε. K. Morimoto, "Land Tenure", 111-120· του ίδιου, "The Taxation System of Egypt under the Arab Conquest", *Shirin* 49, 62. D.C. Dennett, *Conversion and Poll Tax,* 73.

30. Ibn 'Abd al-Hakam, Futūḥ Miṣr..., ed. C.C. Torrey, New Haven 1922, 152-3. Χαρακτηριστικές είναι και οι διαπιστώσεις του για τον προϋπολογισμό. Κάτω από την εξουσία των βασιλέων, γράφει ο 'Abd al-Hakam εννοώντας τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, όταν ολοκληρωνόταν η συλλογή φόρων, το ένα τέταρτο πήγαινε στον βασιλέα, ένα άλλο δινόταν για το στρατό και τις στρατιωτικές δαπάνες, ένα τρίτο τέταρτο καταβαλλόταν για τη συντήρηση της γης και την καλλιέργειά της, για φράγματα, κανάλια και υδατοφράκτες, το δε τελευταίο τέταρτο δινόταν για τοπικές και διοικητικές δαπάνες. Στο ίδιο, 32-33, 102 και 151-2.

φορολογικοί κατάλογοι αποδεικνύουν ότι οι χρηματικοί φόροι συλλέγονται κατά την διάρκεια της ινδικτιώνος, στην οποία ανήκουν, στα κεντρικά γραφεία της παγαρχίας, απ' όπου στέλνονται στο κεντρικό θησαυροφυλάκειο στην πρωτεύουσα, την ινδικτιώνα που ακολουθεί[31].

Οι κεντρικές υπηρεσίες υπολόγιζαν το συνολικό ποσό των φόρων που απαιτείτο από κάθε παγαρχία, και ο κυβερνήτης πληροφορούσε με επιστολές του τον κάθε παγάρχη, συμπεριλαμβάνοντας μια χωριστή διαταγή πληρωμής στα όρια της παγαρχίας[32]. Στα *εντάγια* γινόταν ο *μερισμός* των φόρων[33]. Οι φόροι μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες, εκείνους που πληρώνονται σε χρήμα και εκείνους σε είδος. Μια άλλη διάκριση, που μπορούμε να κάνουμε, είναι ο χωρισμός τους σε κανονικούς, τακτικούς, δηλαδή τα "δημόσια" και έκτακτους φόρους, "έκστραόρδινα". Οι χρηματικοί φόροι, τα "χρυσικά δημόσια" αποτελούνταν από το φόρο της γης, τον κεφαλικό φόρο και την δαπάνη.

31. Οι υπάλληλοι της παγαρχίας (ο A. Calderini, *Dizionario,* 352-380 δίνει με έναν αναλυτικό κατάλογο την εικόνα της δημόσιας υπηρεσίας της παγαρχίας. Ανάμεσα σε άλλους αναφέρονται *πράκτορες, βοηθοί, ἐξπελλευταί*) κρατούν καταλόγους για κάθε χωρίον, όπου αναγράφονται λεπτομερώς οι φορολογούμενοι, με το σύνολο των ιδιοκτησιών τους και την εντολή πληρωμής των φόρων. Οι αμπελώνες και οι φοίνικες υπολογίζονταν ξεχωριστά. Οι *τεχνίται* καταχωρούνταν επίσης σ' αυτούς τους καταλόγους· προσδιοριζόταν η τέχνη τους και οι μαθητευόμενοί τους. Η προετοιμασία αυτών των καταλόγων δεν εκτελείτο από τους δημόσιους υπαλλήλους, αλλά από επιλεχθέντες. Για τα προβλήματα της συλλογής των φόρων είναι σημαντικές οι διαπιστώσεις του L. Casson, "Tax-Collection Problems in Early Arab Egypt", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 69 (1938), 282-284. Πρβλ. G. Rouillard, L' administration civile, 92 και ιδιαίτερα υποσημείωση 7, H.I Bell, P. Lond. IV, XXVI, 86-87.

32. L. Casson, "Tax-Collection Problems", 274-291. Πρβλ. H.I. Bell, P. Lond. IV, XXVII. Παρουσιάζεται από τον εκδότη ανάγλυφα τόσο η φύση των φόρων όσο και η μέθοδος συλλογής τους, ιδιαίτερα στο τρίτο κεφάλαιο της εισαγωγής, αλλά και στα προλογικά σημειώματα των παπύρων (1412, 1414, 1416, 1419). Πρβλ. του ίδιου, "The Aphrodito Papyri", 118-119 και "Organisation of Egypt", 282. Επίσης βλ. A. Grohmann, "Probleme der arabischen Papyrusforschung II" *Archiv Orientálni* 5 (1933), 273-283· ο ίδιος, "Zum Steurwesen arabischen Äegyptens", *Actes du Ve congrés international de papyrologie,* Bruxelles, 1938, 123-134.

33. Οδηγίες για τον "μοιρασμόν" δίνει ο *σύμβουλος* στον P. Lond. IV, 135610 κε. Εντάγια στα οποία γίνονται μερισμοί των φόρων βρίσκονται στο τρίτο μέρος των ελληνικών παπύρων της συλλογής, 1420-29, 1432, 1474-1481, 1552-1564. Χαρακτηριστικοί είναι οι κατάλογοι των φόρων P. Lond. IV, 1412-1460. Πρβλ. τις επισημάνσεις του H.I. Bell, "The administration", 281.

Ο φόρος της γης, "δημόσια γης" ή "δημόσια" απλά, ίσχυε για τους ιδιοκτήτες της γης ανεξάρτητα από το φύλο τους[34]. Υπάρχουν στοιχεία που μαρτυρούν την προσπάθεια να εξισωθούν οι καλλιεργητές και οι τεχνίτες που δεν κατείχαν γη με τους γεωργούς, ιδιοκτήτες γης που πλήρωναν τα *δημόσια*. Τους πρώτους βάρυναν ειδικοί φόροι εμπορίου, που δεν μπορούμε να πούμε ότι αποτελούσαν τμήμα των κεφαλικών φόρων, αλλά αντιστοιχούσαν στο φόρο της γης. Ο κεφαλικός φόρος, "ανδρισμός"[35], "διάγραφον"[36], "διαγραφή", επιβάρυνε μόνο τους άντρες και ποτέ τις γυναίκες.

Η "ἐμβολή" δεν φαίνεται να έχει αλλάξει χαρακτήρα[37]. Παρέμεινε αναμφίβολα ο πιο βασικός φόρος πάνω στη γη, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι και άτομα που δεν κατείχαν φορολογήσιμη γη, αναγκάζονταν να πληρώσουν. Αν και φόρος σε είδος, μπορούσε να πληρωθεί και σε χρήμα, "ἀπαργυρισμός τῆς ἐμβολῆς"[38]. Η κυβέρνηση όμως δεν ενεθάρρυνε αυτού του είδους την πληρωμή. Πιθανώς, οι απαργυρισμοί, που πραγματοποιούνταν μ' αυτόν τον τρόπο, πρέπει να καταχωρούνταν στην εμβολή και να μη θεωρούνταν ως μέρος των *χρυσικῶν δημοσίων*. Η αναλογία του φόρου σε είδος (σε σιτάρι), που συμψηφίζεται με

34. P. Lond. IV, Index of Taxes, 600. Οι φορολογικοί κατάλογοι από την Αφροδιτώ από το 699/705 έως το διάστημα 716/721 αποδεικνύουν τον εξαντλητικά λεπτολογικό τρόπο καθορισμού των φόρων από την παγαρχία. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τους P. Lond. IV, 1412 με 538 στίχους, 1413 με 664, 1414 με 323, 1415, 1416, 1417, 1418.

35. P. Lond. 14291383-1390, 1420, 1421, 1422, 1423, 1424, 1435, 1442, 1446, 1573, 1578.

36. P. Lond. IV, 1338, 1339, 1419-1421, 1426-8, 1430, 1442, 1451, 1530, 1531, 1565, 1585.

37. P. Lond. IV, 13351, 4, 13705, 19, 138611, 14 14073, 141513, 14205, 158, 14218, 14261, 16, 14275, 12, 19, (21-23), 14284-6, 22, 142910, 14319, 14321, 143319, 76, 94, 140, 148, 187, 195, 235, 244, 270, 330, 493, 541, 143451, 173, 231, 233, 314, 143572, 80, 123, 1436136, 144153, 144241, 144837, 1481, 15822. Για τη βυζαντινή εποχή ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του *Edictum* XIII του Ιουστινιανού, και ιδιαίτερα οι διατάξεις 4 και 6. Για την λειτουργία της *αἰσίας ἐμβολῆς* και γενικότερα της cura annona 6λ. J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, 110-112.

38. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις απαργυρισμού "γάλακτος βουτύρου", "μέλιτος", και για τον τρόπο που γινόταν, άλλοτε "διανομῶν ἄνευ τιμήσεως" και άλλοτε "τῇ τιμήσει".

τους φόρους σε χρήμα, παραμένει σταθερή. Η εμβολή μπορούσε να συμπεριλαμβάνει σιτάρι και κριθάρι, αλλά οι πληρωμές σε κριθάρι ήταν αναλογικά μικρότερες. Ο υπάλληλος που διαχειριζόταν και ήταν υπεύθυνος για την εμβολή ονομαζόταν *ἐμβολάρχης*[39].

Πέρα από τις τακτικές εισφορές, από τα δημόσια, καταβαλόταν και ένας αριθμός επιπροσθέτων φόρων, που θεωρούνταν ως *ἐκστραόρδινα*[40]. Σ' αυτές τις υποχρεώσεις υπολογιζόταν και ο φόρος, που είναι γνωστός ως "τετάρτια"[41] και ίσως διατηρεί το χαρακτήρα των παλαιότερων "προσδιαγραφομένων". Ήταν επιτάξεις επί του κόστους των εμπορευμάτων για δημόσιες ανάγκες, όπως οι επιχορηγήσεις των υπαλλήλων και των Αράβων εποίκων, προμήθειες για τους εργάτες και τους ναυτικούς, κατασκευή πλοίων, ανέγερση δημοσίων κτηρίων[42]. Στον προσδιορισμό του ύψους των φόρων αυτών, δεν γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην επίταξη προϊόντων και την εντολή πληρωμής ίσης αξίας χρημάτων. Παράλληλα, δεν λείπουν και οι *αγγαρείες*, η απαίτηση δηλαδή από τους φορολογούμενους υποχρεωτικής εργασίας[43].

Οι ανάγκες του αραβικού χαλιφάτου σε ανθρώπινο δυναμικό για την εκτέλεση δημοσίων έργων ή στρατιωτικών επιχειρήσεων ικανοποιούνται από ένα είδος στρατολογίας, που θεωρείται ως μία από τις σημαντικότερες υποχρεώσεις του παγάρχη. Δεν αποτέλεσε καινοτομία η απαίτηση απλού ή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού και η μεταφορά του εκεί που ήταν απαραίτητο. Έτσι μια στρατειά από "ἐργάτας", "ἀγγαρευ-

39. H.I. Bell, P. Lond. IV, 144160, 64, 1457117. Πρβλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο για τους φόρους xxv-xxxi, καθώς και 344, υποσημείωση 60.

40. P. Lond. IV, 13385, 135611, 13933, 1470. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των P. Lond. IV, 13385 "χρυσικῶν δημοσίων καὶ ἐκστραορδίνων καὶ λοιπῶν στίχων" με την 13578 "χρυσικῶν δημοσίων ...καὶ ἀερικῶν καὶ λοιπῶν στίχων" με την οποία φαίνεται ότι είναι απλά μια άλλη ονομασία για τα *ἐκστραόρδινα*.

41. P. Lond. IV, 14136, 14144, 64, 107, 141, 166, 191, 229, 243, 280 και τις επισημάνσεις στην εισαγωγή του, 141511, 1470. Για τους φόρους στα εμπορεύματα 6λ. και τον P. Lond. 1419.

42. Είναι συχνές οι διαταγές να σταλούν πρώτες ύλες για την κατασκευή δημοσίων κτηρίων ή πλοίων. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα, όπου στέλνονται χαλκώματα για την κατασκευή τζαμιών, P. Lond. IV, 1368, 1400, 1433, 1434, 1435, 1441, 1449 αλλά και η αποστολή καρφιών, "πησσομένων τῶν καράβων σιδήρου" P. Lond. IV, 13697.

43. P. Lond. IV, 135610-11, "πειρῶνται ἐξισῶσαι τὸν μοιρασμὸν δι' οὗπερ διαστέλλονται τὰ ἐξτραόρδινα καὶ ἀγγαρεῖαι τοῦ δημοσίου".

τάς"[44], "τυλαρίους" (αχθοφόρους), "τεχνίτας", "τέκτονες", "καλαφάτας", αναγκάζεται να προσφέρει αναγκαστική εργασία, πολλές φορές μακριά από τον τόπο διαμονής[45]. Η παγαρχία αναλαμβάνει τα έξοδα για την αμοιβή τους, τη μεταφορά, τη διατροφή και το κατάλυμά τους[46].

Παράλληλα, στους παπύρους παρουσιάζονται ζωντανά οι προσπάθειες "φιλοκαλείας καὶ ἐξαρτίας πλοίων" για την κατασκευή στόλου και την κατάλληλη επάνδρωση πλοίων με ναυτικούς[47]. Για τις ναυτικές επιχειρήσεις, "κοῦρσα" που διεξάγονται εναντίον των Βυζαντινών[48] και για την "παραφυλακή"[49] απαιτούνται άντρες και χρήματα. Η συγκέντρωση των ναυτικών, "μάχοι"[50], ο εφοδιασμός και η πληρωμή των

44. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του P. Lond. IV, 1401, όπου απαιτούνται ένας "ἀποκρισάριος", ο αντιπρόσωπος του Βασιλείου στην Fusṭāṭ, ένας "λογογράφος", σχετικός με το ζυγοστάσιον, ένας υπάλληλος για την "ὑμετέρα ὑπουργία", για τη δημόσια υπηρεσία της διοίκησης. Για αυτούς τους υπαλλήλους, που επρόκειτο να επανδρώσουν το γραφείο της παγαρχίας καθοριζόταν ένας πολύ καλός μισθός.

45. Εργάτες και τεχνίτες μεταφέρονται για την επισκευή πλοίων ή την κατασκευή τζαμιών από την Αφροδιτούπολη στο Κλύσμα, τη Βαγδάτη, τη Δαμασκό, τα Ιεροσόλυμα. P. Lond. IV, 1334, 1368, 1400, 1403. Η μεταφορά αυτών των εξειδικευμένων τεχνιτών από επαρχία σε επαρχία, όπως υποστήριξε ο H.I. Bell, "The Administration", 284, μπορεί να έχει παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός κοινού Ισλαμικού πολιτισμού.

46. Δεν έχουμε παραδείγματα υποχρεωτικής εργασίας χωρίς αμοιβή. Αντίθετα η παγαρχία αναλαμβάνει τα έξοδα "ἀποτροφῆς καί δαπάνης" P. Lond. IV, 133414 ή "μισθοῦ καὶ δαπάνης" P. Lond. IV, 134110 και στους 136615-6, 143344.

47. Για τη ναυτική οργάνωση του χαλιφάτου βλ. V. Christides, "Milaha", *The Encyclopedia of Islam, New Edition* 7 (1991), 40-46 και του ίδιου, "Continuations and Changes", 57.

48. Σημαντικά λιμάνια αποτελούν η "Βαβυλὼν νῆσος", το Κλύσμα, η Αλεξάνδρεια. Το "κοῦρσον τῆς Αὐγύπτου" αναφέρεται πολλές φορές P. Lond. IV, 1337, 1346, 1348, 1349, 1351, 1355, 1369, 1371, 1376, 1386, 1390, 1392, 1394, 1404, 1408, 1410, 1433, 1451, 1452. Για το "κοῦρσον 'Ανατολικῆς" βλ P. Lond. IV, 1355, 1374, για το "κοῦρσον 'Αφρικῆς", στο ίδιο, 1350, για το "κοῦρσον θαλάσσης", στο ίδιο, 1434, 1435, 1451. Σύμφωνα μάλιστα με τον P. Lond. IV, 1350 (του 710) κάτοικοι από την Αφροδιτώ πήραν μέρος στον κοῦρσον 'Αφρικῆς εναντίον της Σαρδηνίας και της Σικελίας.

49. Παράλληλα με το κοῦρσον πραγματοποιούνται και άλλες ναυτικές επιχειρήσεις, "παραφυλακὴ τῶν στομίων", για την προστασία των οχθών του Νείλου. P. Lond. IV, 143422-3.

50. P. Lond. IV, 13515, 13536, 29, 139221, 139359, 143587, 1441100, 1464, 1491.

"μωαγαριτῶν"[51] και των "μαυλῶν"[52] αποτελούν βασικά καθήκοντα του παγάρχη. Ο Βασίλειος είναι υποχρεωμένος να προσφέρει στο κράτος τους ναύτες που αναλογούν στην διοικητική του περιφέρεια[53], καθώς επίσης χρήματα για το μισθό και τον εφοδιασμό τους[54].

Σύμφυτα με τον καθορισμό και την καταβολή των φόρων και των άλλων υποχρεώσεων παρουσιάζονται δυσάρεστα φαινόμενα, που επηρέαζαν τις σχέσεις παγάρχη και συμβούλου. Ο Ḳurra επανειλημμένα προειδοποιούσε τον Βασίλειο για την τιμωρία που τον περίμενε, αν κάποιος από τους φορολογούμενους διατύπωνε παράπονα για αδικία ή αν πληροφορείτο ότι είχε εννοηθεί κάποια συγκεκριμένη κατηγορία φορολογουμένων[55]. Πέρα απ' αυτά, ένα άλλο συχνό φαινόμενο είναι αυτό της καθυστέρησης καταβολής των φόρων. Το σύστημα της συλλογής των φόρων φαίνεται ότι δεν απέδιδε, τουλάχιστον έγκαιρα, τους αναμενόμενους καρπούς[56].

Πολλοί ερευνητές έχουν συνδέσει το φαινόμενο της μεγάλης αύξησης των *φυγάδων* (djaliya) με τη δυσαρέσκεια των χωρικών εξαιτίας της εκμετάλλευσής τους από την σκληρή φορολογία και τη γενικότερη διακυβέρνηση του Ḳurra[57]. Το πρόβλημα αυτό εκτός από νομικό και

51. P. Lond. IV, 1355, 1349, 1357, 1373, 1394, 1404, 1407, 1433, 1435, 1441, 1447, 1449, 1581.

52. P. Lond. IV, 1351, 1353, 1368, 1393, 1433, 1441, 1447, 1449, 1486.

53. Στον P. Lond. IV, 1337 ο Κυβερνήτης αναγκάσθηκε να προσλάβει ο ίδιος τους ναύτες που είχε ζητήσει από τον Βασίλειο. Γι' αυτό διατάζει τον παγάρχη να στείλει τα χρήματα που δαπανήθηκαν.

54. Ο παγάρχης, υποχρεώνεται να εξασφαλίσει τη δαπάνη των ναυτών και τον εφοδιασμό τους, γι' αυτό είναι συχνοί οι φόροι ειδών όπως "ἄρτος", "γάλα", "ἔλαιον", "βούτυρον", "ἔψημα", "μέλι", "ὄξος", "ὄσπριον", "σῖτος", "ψωμίον".

55. P. Lond. VI, 134513-16, 19-21, 23-27, 135624-30, 136717-19.

56. P. Lond. VI, 1338, 1340, 1346, 1349, 1357, 1358, 1365, 1380, 1412. Πρβλ. P. Scott-Reinhardt I. Όπως παρατηρεί ο L. Casson, "Tax-Collection Problems", 285-289, φαίνεται ότι από το 698-704 η συλλογή των χρηματικών φόρων ήταν δυσχερέστερη από ότι κατά το χρονικό διάστημα 716-722. Οι επιστολές διαμαρτυρίας του Kurra, που επιπλήττει σφοδρά το Βασίλειο, χρονολογούνται στο διάστημα 708-711. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του P. Lond. VI, 1357, όπου αναφέρεται ότι ο Βασίλειος δεν είχε στείλει τα χρήματα για τους φόρους στο κεντρικό θησαυροφυλάκειο. Εξάλλου, από τον πάπυρο 1380 του 711, πληροφορούμαστε ότι ο Βασίλειος έχει πάλι καθυστερήσει την καταβολή "τοῦ διμοιρομεροῦς τῶν χρυσικῶν δημοσίων".

57. Πρβλ. H.I. Bell "The administration", 284, J. Gascou, "Miscellanea", 106 κε, K. Morimoto, "Fiscal Administration", 120 κε.

οικονομικό του χαρακτήρα, αποκαλύπτει και μια σημαντική κοινωνική-οικονομική τομή. Παρατηρούμε την αποδημία εργατών από την πρωτεύουσα και τα μεγάλα αστικά κέντρα στις αγροτικές κοινότητες των επαρχιών. Η ροή του εργατικού δυναμικού προκάλεσε σημαντικές κοινωνικές ανακατατάξεις. Ιδιαίτερα οι εξειδικευμένοι εργάτες είναι περιζήτητοι στην περιφέρεια, όπου τους κρατούν οι παγάρχες για τις τοπικές ανάγκες των μεγαλογαιοκτημόνων[58]. Για το λόγο αυτό υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές από το 708-710 για τους φυγάδες, που ο Βασίλειος έπρεπε να καταγράψει, να συλλάβει και να επαναπατρίσει[59]. Ο Βασίλειος διατάσσεται, με την απειλή κεφαλικής τιμωρίας, αν αμελούσε τα καθήκοντά του, να έλθει στην πρωτεύουσα φέρνοντας μαζί του "κατάγραφον" των φυγάδων από κάθε χωρίο της διοικήσεώς του, στο οποίο να περιλαμβάνονται αναφορά για το όνομα, την ηλικία και κυρίως την ιδιοκτησία όλων εκείνων που δεν έχουν υπακούσει στις εντολές του Κυβερνήτη[60]. Οι αρμοδιότητες του παγάρχη παρακάμπτονται με την δημιουργία μιας νέας υπηρεσίας, αυτής του "ἐπικειμένου τῶν φυγάδων". Ο σύμβουλος έστελνε από την πρωτεύουσα εντεταλμένους ανώτερους υπαλλήλους για να αναζητήσουν τυχόν φυγάδες μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του παγάρχη Βασιλείου[61].

Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο Βασίλειος αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα για την αραβική διοικητική μηχανή. Είναι όμως λάθος να δεχόμαστε τους όρους, που συναντάμε στους ελληνικούς παπύρους της πρώιμης αραβικής περιόδου, με την προηγούμενη σημασία τους και να δεχόμαστε ότι δεν πραγματοποιήθηκαν σημαντικές αλλαγές την περίοδο αυτή. Οι δραστηριότητες και τα καθήκοντα, που του ανατίθενται, δεν μας δίνουν το δικαίωμα να τον ταυτίζουμε με το βυζαντινό τύπο

58. V. Christides, "Miṣr", 159.
59. P. Lond. IV, 13325, 16 (η πρώτη χρονολογικά αναφορά τους), 13331, 7, 18, 134316, 21, 29, 36, 13444, 11, 15, 19, 21, 13617 (η τελευταία χρονολογικά αναφορά), 1372, 13814, 10, 13825, 9, 24, 32, 13834, 13845, 20, 35, 42, 43, 46, 49, 56, 1386, 1463. Πρβλ. τις αναφορές του κόπτη Severus b. al-Mukaffa', στο βίο του πατριάρχη Αλεξάνδρου II (P O, v, 64), σύμφωνα με τις οποίες οι χωρικοί τρέπονταν σε φυγή από το ένα μέρος στο άλλο μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους εξαιτίας της τυραννίας του Kurra.
60. P. Lond. IV, 1332, 1333, 1338, 1341, 1342, 1381, 1382.
61. P. Lond. IV, 1332, 1333.

παγάρχη, με τους *praepositi pagorum*, τους *exactores*, τους *vindices* ή τους *τοποτηρητάς*, αν και μερικές από τις αρμοδιότητές του μας τους θυμίζουν. Οι άραβες συνηθίζουν να χρησιμοποιούν τους ήδη διαμορφωμένους θεσμούς σύμφωνα με τις σύγχρονες ανάγκες τους. Δημιουργούν με τον τρόπο αυτό τον απαραίτητο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την περιφέρεια. Ο παγάρχης αποτελεί τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας στην επαρχία. Ταυτόχρονα αντιπροσωπεύει την τοπική αυτονομία και αυτοδιοίκηση. Τα όρια της δράσης του είναι στενά καθορισμένα, τόσο από τον κυβερνήτη της Αιγύπτου, που αποτρέπει παλαιότερες αυθαιρεσίες, όσο και από τους ίδιους τους μεγαλογαιοκτημόνες, που πολλές φορές παρακάμπτουν τον παγάρχη και επικοινωνούν άμεσα με την κεντρική διοίκηση[62]. Οι αρμοδιότητές του είναι περισσότερες, αλλά κατέχει λιγότερη εξουσία γιατί πάνω από το κεφάλι του είναι υψωμένη η δαμόκλειος σπάθη του συμβούλου. Η θέση του παγάρχη είναι επισφαλής εξαιτίας της αυστηρής συγκεντρωτικής διοίκησης· δεσμεύεται από τους συνεχείς ελέγχους, πιέζεται από τις εξαντλητικές απαιτήσεις, απειλείται από τον μόνιμο κίνδυνο της κεφαλικής τιμωρίας, υφίσταται τις απειλητικές διαταγές του συμβούλου. Το αξίωμα του παγάρχη έχει πάψει να είναι τιμητικό, αποτελεί πλέον την τελευταία αναλαμπή της ευρωστίας της ντόπιας κοπτικής αριστοκρατίας της γης.

ΣΙΔΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΙΣΙΔΩΡΟΣ
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

62. Είναι συχνές οι εγγυητικές ομολογίες, που στέλνονται από ανώτερους υπαλλήλους και ιδιώτες (μείζονες) άμεσα στο σύμβουλο. P. Lond. IV, 1462, 1494-1500, 1504, 1508-9 κα.

Η ακτινοβολία του ελληνισμού στην Αίγυπτο (1830 μέχρι σήμερα)

1. «...εν Αλεξανδρεία, ήτις θα ηδύνατο σχεδόν να ονομασθή πόλις ελληνική, υπάρχουν πολυπληθείς Έλληνες με επιρροήν και λίαν αξιοσέβαστοι. Η παρουσία των εν Αιγύπτω είνε δια την χώραν ευεργέτημα αναμφισβήτητον...»

Έτσι χαρακτήριζε επιγραμματικά ο λόρδος Κρόμερ στο έργο του *Modern Egypt** την ελληνική δύναμη στην Αίγυπτο στα χρόνια που εκείνος έζησε εκεί. Ο ίδιος μάλιστα συνέχιζε κατά κάποιο τρόπο τη σκέψη του, γράφοντας στο φύλλο της εφημερίδας *Egyptian Gazette*** ότι «η αληθινή μήτηρ του Ευρωπαϊκού πολιτισμού» η Ελλάδα, διέθετε απογόνους, οι οποίοι «εγκατεστάθησαν πολυπληθείς εν Αιγύπτω, επί μεγίστη ωφελεία της χώρας ταύτης». Χρησιμοποιώ μια ελληνική μετάφραση, στη γλώσσα της εποχής, για το γραπτό αυτό λόγο του Κρόμερ.

Η γραφίδα ενός άγγλου αποικιοκράτη, όπως ο Κρόμερ, που είχε την εντολή της κυβέρνησης που εκπροσωπούσε στο προτεκτοράτο της Αιγύπτου, ασφαλώς έχει ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα υπογραμίζοντας τα πιο πάνω. Είναι γνωστό ότι η αγγλική πολιτική στην Αίγυπτο, μόλις είδε τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό της ελληνικής παρουσίας

* τομ. 2ος, London 1908, σ. 250 κ.εξ.
** 7.5.1907.

στο εμπόριο ειδικά, και γενικά στην οικονομία του τόπου, αντιτάχθηκε σε οικογένειες Ελλήνων εμπόρων, τις διέλυσε επιχειρηματικά και ανακήρυξε νέες "κάστες", θα λέγαμε, Ελλήνων μεν, αλλά της επιρροής της.

Θα κάμω χρήση μιας άλλης πηγής, αιγυπτιακής-αραβικής την φορά αυτή, που αναδημοσιεύθηκε στην Egyptian Gazette.* Προέρχεται από μια δημοσιευμένη άποψη της αιγυπτιακής εφημερίδας *Wady el Nil.* Χρησιμοποιώ πάλι μετάφραση στην ελληνική γλώσσα της εποχής. «Ο Έλλην έρχεται εκ του τόπου του εις Αίγυπτον απένταρος, αλλ' αμέσως συνενούται εις την ελληνικήν παροικίαν, και αρχίζει να εργάζηται· δεν διστάζει να εκτελή τα ταπεινότερα των έργων και μετά τινα χρόνον κερδίζει χρήματα και γίνεται πλούσιος.»

2. Η αρχή του νεότερου ελληνισμού στην Αίγυπτο ασφαλώς τοποθετείται στις αρχές του 19ου αι., όταν μισθοφόροι, πρώτα στο πλευρό των Γάλλων και ύστερα των Μαμελούκων που κυβερνούσαν την Αίγυπτο, και έμποροι, έφθαναν στη χώρα για καθαρά επιχειρηματικούς λόγους, μαζί με ρεύμα μεταναστών που ζητούσαν καλύτερη τύχη. Αυτή η τελευταία κατηγορία ατόμων, άσημοι και απλοί, υποβάλλονταν σε στερήσεις, προσβλέποντας φυσικά στο καλύτερο αύριο. Υπήρχε και μια τετάρτη κατηγορία δούλων Ελλήνων, που μεταφέροντο στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής και συγκεκριμένα της Αιγύπτου, εξισλαμίζονταν και προσλαμβάνονταν στα χαρέμια οι γυναίκες και πολλοί άνδρες σε θέσεις κυβερνητικές. Αρκετοί από αυτούς έφθαναν σε ύπατα κρατικά αξιώματα.

Μισθοφόροι και δούλοι δεν μπήκαν στην πορεία για ίδρυση ούτε συλλογικών παροικιακών οργάνων-φορέων ούτε στην ίδρυση και εξέλιξη επιχείρησης με οικονομικό βάθρο όποιας μορφής. Με αυτούς τους δυο τομείς ασχολήθηκαν συστηματικά-οργανωτικά οι έμποροι και συνεργαζόμενοι με σχέση εξηρτημένης εργασίας είτε σε ελληνική είτε σε άλλη –μη ελληνική– επιχείρηση.

Επομένως η εργασία που επιτελέσθηκε ατομικά και συλλογικά, προς όφελος ιδιωτικό και συνολικό και τα αποτελέσματα σε ιδιωτικό και σε

* 4.12.1927.

"δημόσιο", θα λέγαμε, τομέα του ελληνισμού της Αιγύπτου ξεκινούν από την πρωτοβουλία κάποιων πρωτοπόρων εμπόρων και εμπορευόμενων Ελλήνων που έφθασαν από την ηπειρωτική και την νησιωτική Ελλάδα –είτε αυτή ήταν ελεύθερο κράτος είτε υπόδουλη ακόμη στους Τούρκους– στην αιγυπτιακή γη.

Οι οικονομικά αδύναμοι πήραν το δρόμο του εσωτερικού της χώρας και εγκαταστάθηκαν όπου βρήκαν προσφορότερες συνθήκες, όσο σκληρές και αν ήσαν αυτές, και προσαρμόστηκαν. Έτσι δημιουργήθηκε ο τύπος του μικροέμπορου, του μπακάλη, στο χωριό, στην κωμόπολη ή στην πόλη. Επίσης έτσι αναπτύσσονται ανθρώπινης μορφής σχέσεις ανάμεσα στον ξενητεμένο Έλληνα και την οικογένεια του με τον Αιγύπτιο-Άραβα κάτοικο της γης αυτής, ιδίως στο χωριό και στην κωμόπολη. Είναι δε οι σχέσεις αυτές ποικίλες. Η ανθρώπινη αρετή και η κακία οδηγούν στην καλή ή κακή σχέση, χωρίς όμως να είναι με σαφήνεια γνωστή η ποσόστοση. Έτσι έχομε το φαινόμενο της σύμπνοιας και της εχθρικής παράλληλης συμβίωσης.

Οπωσδήποτε όμως η ελληνική παρουσία φάνηκε να υπερέχει και σε σύγκριση με το άλλο εγχώριο ή ξενόφερτο στοιχείο. Είναι αυτή η παρουσία που, ενώ ωφέλησε τους ομοεθνείς συμπατριώτες και τους ομογενείς, δεν μπορώ να πω ότι προσέφερε απτά δείγματα ευεργεσίας προς τη χώρα και τους κατοίκους της, εκτός από έμμεση ωφέλεια. Η ευεργεσία προς αυτούς τους κατοίκους, για τους οποίους ο λόγος, υπήρξε και αποσπασματικά σποραδική και ανομοιογενής, χωρίς συγκεκριμένους στόχους, σε περιορισμένη ακτίνα, και όχι προς σύνολο είτε ομαδικό χαρακτήρα αποδεκτών. Έμμεσα βέβαια ωφελήθηκε η οικονομία της χώρας από την επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων (βαμβάκι, αμπέλια-κρασί, καπνός κ.ά.).

Η "υπεροχή" αυτή των Ελλήνων οπωσδήποτε τους εξασφάλισε την ακτινοβολία, για την οποία κατά καιρούς και γράφονται και λέγονται πολλά. Είναι ένα συναίσθημα που ένιωθαν και το αποτέλεσμά του γεύονταν, ψυχικά ή υλικά, οι λίγοι Έλληνες στην Αίγυπτο, αλλά που τελικά η υλική συμπαράσταση έφθανε και στους πολλούς Έλληνες. Γιατί προς το ελληνικό στοιχείο κατευθύνθηκε κάθε ωφέλεια από την ελληνική παρουσία και την ακτινοβολία εν τέλει.

3. Θα ξεκινήσω από τα αρνητικά, αν θα μπορούσαμε να πούμε, της ακτινοβολίας αυτής. Και είναι αυτά:

- Η τοκογλυφία που ξεκινά από Έλληνα και ζημιώνει κυρίως Αιγύπτιο. Και είναι συχνή και απευθύνεται σε ευρέα στρώματα Αιγυπτίων, εξαιτίας της ανέχειας αυτών και του νόμου του Κορανίου που δεν επιτρέπει έντοκο δανεισμό. Έτσι δόθηκε πρόσφορο έδαφος στις τοκογλυφικές διαθέσεις και τάσεις πολλών Ελλήνων. Η πιστωτική πολιτική στην Αίγυπτο όταν ίδρυσε τα πιστωτικά ιδρύματα, τις Τράπεζες, ασφαλώς μείωσε την τοκογλυφία, αλλά όχι τόσο ώστε να πάψει αυτή να αποτελεί κίνδυνο για τον εργαζόμενο, μικρής οικονομικής δύναμης. Εξάλλου κάποιοι νόμοι που εκδόθηκαν ακριβώς για την προστασία από την τοκογλυφία, δεν απέδωσαν ωφέλιμα αποτελέσματα, και πολλές φορές αποδείχθηκαν ανεπαρκείς και ανίσχυροι για την βελτίωση. Βέβαια δεν ήταν μόνο Έλληνες τοκογλύφοι που στο εσωτερικό της Αιγύπτου εκμεταλλεύθηκαν το μόχθο των ανθρώπων. Όμως η μάστιγα αυτή σφράγισε δυστυχώς πολλά μικρομάγαζαμπακάλικα και τη φήμη τους, που χαρακτήρισε τοκογλύφους κάποιους Έλληνες.
- Η ναρκωτεμπορία που δυστυχώς μάστιζε, και αυτή, την Αίγυπτο στον περασμένο και στον παρόντα αιώνα. Βρίσκονταν δηλαδή κάποιοι Έλληνες να εμπορευθούν τον κίνδυνο αυτό που σήμερα αποτελεί μάστιγα, μαζί με την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος της γης που απειλεί την ανθρωπότητα. Στην όλη υπόθεση δυστυχώς μετείχαν και Έλληνες της Αιγύπτου που εισήγαγαν το θάνατο στη χώρα. Η κυβέρνηση της Αιγύπτου διαμαρτυρόταν έντονα ότι δολοφονούνται με αυτό το κακό οι κάτοικοί της και αθωώνονταν συγχρόνως οι δράστες και θύτες. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα παρέμβασης της ελληνικής πλευράς (είτε της Ελλάδας είτε της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο) να καλυφθούν περιπτώσεις εμπορίας ναρκωτικών και εμπλοκής των γεγονότων ώστε να δυσχεραίνονται οι σχέσεις Ελλάδας-Αιγύπτου.
- Η φιλανθρωπική προσφορά των Ελλήνων της Αιγύπτου δεν απευθύνθηκε προς την αιγυπτιακή πλευρά, εκτός από μικρές μεμονωμέ-

νες περιπτώσεις. Η αγαθοεργία εξικνείτο προς τον ελληνισμό της Αιγύπτου και φυσικά της πατρίδας.

4. Ας έρθουμε στα θετικά στοιχεία της ακτινοβολίας των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Και πρώτα η παρουσία τους από χρονικής πλευράς:

- 1η περίοδος: 1830-1881. Εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός Ελλήνων σε διάφορες πόλεις και χωριά της Αιγύπτου από την εποχή δηλαδή του ιδρυτή της δυναστείας του Μωχ. Άλυ μέχρι την αγγλική κατοχή, που ήταν αποτέλεσμα της επανάστασης Οράμπι. Στην περίοδο αυτή συγκαταλέγονται η ίδρυση προξενικών αρχών του ελληνικού κράτους, η ίδρυση Κοινοτήτων, αδελφοτήτων και συλλόγων ελληνικού δικαίου.
- 2η περίοδος: 1882-1913. Οι Έλληνες προσπάθησαν και κατάφεραν να αναδείξουν αξιόλογη δραστηριότητα στην οικονομία του τόπου, την ίδρυση σχολείων, ναών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Γεννήθηκαν πολλοί Έλληνες στην Αίγυπτο. Η εποχή χαρακτηρίζεται από ακμή της ελληνικής παροικίας.
- 3η περίοδος: 1914-1940. Συνεχίζεται η ακμή στην παροικιακή ζωή. Η χώρα αργά και σταδιακά απαγκιστρώνεται από την αγγλική κατοχή. Οι κάθε είδους ανακατατάξεις δημιουργούν ανησυχίες στους Έλληνες.
- 4η περίοδος: 1940 μέχρι σήμερα. Δυναμική προσφορά ελληνισμού και Αιγύπτου στο πλευρό των συμμάχων κατά τον β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Αρχίζει η συρρίκνωση της παροικίας και η διαρροή. Ακολουθούν επαναπατρισμός και νέα μετανάστευση αιγυπτιωτών στη Ν. Αφρική, Αυστραλία, Καναδά και αλλού.

Εξάλλου η παρουσία του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Αλεξανδρείας που στον αιώνα μας έχει λάβει δικαιοδοσία σε όλη την Αφρική δεσπόζει και πριν και μετά την εμφάνιση και εγκατάσταση των πολλών χιλιάδων Ελλήνων στη χώρα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι επέζησε το Πατριαρχείο από τον Άγιο Μάρκο, τον και ιδρυτή του, στον 1ο μ.Χ. αι. και επιζεί σήμερα μέσα από δυσχέρειες και κινδύνους. Παράλληλα βέβαια με την προσφορά του, το Πατριαρχείο ωφελήθηκε από την ύπαρξη πολυπληθούς ποιμνίου στην Αίγυπτο κυρίως, που του έδωσαν ακόμη πιο μεγάλο κύρος. Δυστυχώς σε κάποιες περιόδους (1860 κ.εξ. και 1945 κ.εξ. για παράδειγμα) οι σχέσεις μεταξύ Πατριαρχείου και Κοινοτήτων διαταράχτηκαν και έφθασαν σε θλιβερό σημείο. Όμως δεν ήσαν ικανές να μολύνουν την ελληνική και ορθόδοξη χριστιανική ατμόσφαιρα. Η επιθυμία του Πατριαρχείου για επεμβάσεις στα οικονομικά των Κοινοτήτων και η ανεξάρτητη ζωή αυτών μακριά από την πατριαρχική κηδεμονία, κάθε φορά που αυτές εκδηλώνονταν, υπήρξαν εστίες των τριβών που απλώς υπαινίχθηκα.

Οι προξενικές αρχές από το 1833, που ιδρύθηκε το πρώτο προξενείο στην Αλεξάνδρεια, διεκπεραίωναν εργασίες οικονομικής φύσης και μάλιστα εμπορικής και ναυτιλιακής. Είχαν ήδη εγκατασταθεί οι καλούμενοι πρωτοπόροι, δηλαδή οι αδελφοί Τοσίτζα, ο Ν. Στουρνάρης, ο Στ. Καζούλης, ο Ιωάν. Δ. Αναστάσης, ο Στέφ. Ζιζίνιας, ο Γ. Αβέρωφ και ο Κ. Ζερβουδάκης (οι δύο τελευταίοι στο μεταίχμιο), όσοι ευνοήθηκαν από τον ηγεμόνα της Αιγύπτου Μωχ. Άλυ μέχρι την αγγλοκρατία. Η περίοδος της αγγλικής κατοχής ευνόησε άλλους παράγοντες, όπως οι οικογένειες Χωρέμη, Μπενάκη, Αχιλλόπουλου, Σπετσερόπουλου, Τσανακλή, Ζερμπίνη, Σαλβάγου, Πηλαβάκη κ.ά., που μαζί με την πρώτη ομάδα υπήρξαν οι ευεργέτες της συνολικής προσπάθειας και των φορέων για φιλανθρωπία. Πράγματι πρωτοπόροι και υστερότεροι παράγοντες ίδρυσαν τις Κοινότητες, τις Αδελφότητες και τους Συλλόγους και τα ιδρύματα κοινής ωφελείας (σχολεία, νοσοκομεία, γηροκομεία, ναοί) και απέδειξαν ότι παράλληλα με την επιθυμία για κέρδος ο άνθρωπος σκέπτεται και βοηθεί τον συνάνθρωπο.

5. Και φθάνουμε στο κεφάλαιο της ίδρυσης των πιο πάνω φορέων που είναι τελικά η πεμπτουσία της παροικιακής ζωής μέσα στο αιγυπτιακό περιβάλλον των Ελλήνων. Έχοντας πρότυπό τους παλιότερες ιστορικές Κοινότητες του απόδημου ελληνισμού, όπως της Βενετίας, Τεργέστης, Μασσαλίας, Βιέννης και εκείνες του Βουκουρεστίου, Φιλιππούπολης, Πύργου και σχεδόν καθόλου εκείνες του μικρασιατικού και ποντιακού ελληνισμού, οι οργανώσεις αυτές στην Αίγυπτο διοικήθηκαν από μυαλά και χέρια εμπόρων που διέθεταν υψηλή κοινωνική υπόσταση και, κατά κανόνα, αξιόλογη μόρφωση, τουλάχιστο μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά

χρόνια. Τα μέλη συνδρομητές των Κοινοτήτων υπήρξαν ολιγάριθμα σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των Ελλήνων της Αιγύπτου. Όμως ταυτόχρονα συνέβη το σημαντικό γεγονός να έχει ωφεληθεί ανθρώπινα (δωρεάν φοίτηση, περίθαλψη, υποτροφίες κ.ά.) σχεδόν το σύνολο των εκεί Ελλήνων.

Το νομικό καθεστώς αυτών των φορέων του συνόλου υπήρξε από την αρχή καθαρά ελληνικής μορφής, με τη σχετική έγκριση φυσικά της αιγυπτιακής πλευράς. Εννοώ ότι ήσαν Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου της Ελλάδας με ισότιμη με τα ελληνικά δεδομένα, π.χ. εξασφάλιση του τίτλου σπουδών των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και αναγνώριση όλων των δικαιοδοσιών των ληξιαρχικών πράξεων που περνούσαν από την επικύρωση των ελληνικών προξενικών αρχών. Όμως δεν ίσχυσε, δυστυχώς, μια παρόμοια εξασφάλιση των περιουσιακών στοιχείων (κοινοτικών και ατομικών), σημείο δύσκολο να ξεπεραστεί από την αρχή και σημείο τριβής στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Αιγύπτου. Ποτέ δηλαδή δεν κατοχυρώθηκε με σύμβαση αυτό το επίμαχο θέμα, ως τις μέρες μας, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις που έχει σαφώς εξασφαλισθεί με αιγυπτιακό νόμο η ελληνική δικαιοδοσία (δηλαδή του ελληνικού κράτους) πάνω σε ελληνική περιουσία που προέρχεται από κοινοτική ή άλλη οικονομική βάση και πρωτοβουλία που μεταβιβάστηκε στο ελληνικό κράτος. Η κατάσταση αυτή δυσκολεύει την σημερινή πραγματικότητα που οδηγεί στην ασύμφορη αξιοποίηση-πώληση κινητών και ακινήτων και δημιουργεί προβλήματα. Στο ίδιο πλαίσιο, μιας μη συστηματικής αντιμετώπισης των πραγμάτων από την ελληνική πλευρά σε συνεργασία με την αιγυπτιακή, κινείται το τεράστιο θέμα των ατομικών ελληνικών περιουσιών στην Αίγυπτο. Και εδώ σε ελάχιστες περιπτώσεις αποδόθηκε δικαιοσύνη, μετά την επιβολή των περιοριστικών μέτρων και νόμων, δηλαδή την εθνικοποίηση, την αιγυπτιοποίηση και την αγροτική μεταρρύθμιση.

6. Ο δεύτερος τομέας της ελληνικής ακτινοβολίας στην Αίγυπτο υπήρξε η εν γένει οικονομία. Η προσφορά των Ελλήνων σε αυτήν δεν θα ήταν δυνατό να φέρει καλά αποτελέσματα χωρίς την συμμετοχή των Αιγυπτίων. Με λίγα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε πως η εκμετάλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας έγινε με πρωτοβουλία των Ελλήνων και ενεργό συμμετοχή των Αιγυπτίων κατά το β΄ μισό του περασμένου αιώνα και το πρώτο του 20ού. Νέες μέθοδοι στην καλλιέργεια, ανακαλύψεις ποικιλιών στη γεωργία και κυρίως στο βαμβάκι, εισαγωγή καλλιέργειας νέων ειδών, νέοι τρόποι άρδευσης της εύφορης περιοχής του Νείλου, εμπόριο και βιομηχανία, όλα αυτά υπήρξαν η προσφορά των Ελλήνων στην οικονομία.

Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, τα εργατικά δίκαια άρχισαν να διεκδικούνται ήδη από τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας. Και πρώτοι διεκδικητές ήσαν Έλληνες. Έτσι θα αναγκαστεί να γράψει σε μια πολύ σημαντική έκθεσή του για την περίοδο 1883-1913 ο τότε διπλωμάτης Α. Σαχτούρης, ότι «η μεροληψία των επιστατών των διαφόρων εργοστασίων προς τους εργάτες, και άλλοι λόγοι, δημιούργησαν έριδες και απεργίες των Ελλήνων εργατών πρώτα στο Κάιρο και μετά στην Αλεξάνδρεια στις αρχές του αιώνα μας». Η αιγυπτιακή αστυνομία μάλιστα, πολλές φορές για την καταστολή τους, ζητούσε και έπαιρνε τη συγκατάθεση των ελληνικών διπλωματικών αρχών να εξορίζονται στην Ελλάδα οι αρχηγοί της απεργίας. Θυμίζω ότι οι Έλληνες στην Αίγυπτο είχαν σχετική παράδοση στον τομέα των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Αυτό το φαινόμενο ξεκίνησε από την απαίτηση του ισλαμικού νόμου να είναι συνταγμένοι σε "συντεχνίες" και να κατοικούν σε ιδιαίτερες συνοικίες. Σε αυτές συγκαταλέγονται στο Κάιρο: το Φοστάτ, το Χαρέτ ελ Ρουμ, το Χαμζάουι. Οι συντεχνίες αυτές, τα λεγόμενα "εσνάφια", συντηρούσαν φιλανθρωπικά ιδρύματα που είχαν σχέσεις με την Εκκλησία. Είχαν πρωτεύοντα ρόλο στην εκλογή του Πατριάρχη Αλεξανδρείας, έτσι ώστε το 727 ο Πατριάρχης Κοσμάς ανέβηκε στο θρόνο από μέλος που ήταν στις συντεχνίες των βελονοποιών. Είναι γνωστό ακόμη ότι μέχρι και μετά το β΄ παγκόσμιο πόλεμο λειτουργούσαν ελληνικά επαγγελματικά σωματεία.

7. Ο τρίτος τομέας της ελληνικής ακτινοβολίας υπήρξε η πνευματική καλλιέργεια και κίνηση. Πρώτο φαινόμενο η Ελληνική εκπαίδευση. Κοινότητες, Πατριαρχείο και μερικοί Σύλλογοι, καθώς και η ιδιωτική πρωτοβουλία είχαν στα χέρια τους την ελληνική εκπαίδευση των νέων στην Αίγυπτο. Μέχρι σήμερα λειτουργεί ελληνικό σχολείο. Στην ευρύτερη μόρφωση παρεσχέθη γνώση της αραβικής γλώσσας, της αγγλικής και

της γαλλικής, ενώ δόθηκε ευρύτητα στην αθλητική άσκηση και στα καλλιτεχνικά μαθήματα, καθώς και στη ζωή μέσα σε μαθητικές κοινότητες με πλήθος δράσης στα πολιτιστικά. Αυτό οπωσδήποτε δικαιολογεί τη σχετικά ανεπτυγμένη πολιτιστική κίνηση στην ελληνική παροικία σε συνεργασία με την ιταλική, γαλλική και αγγλική κουλτούρα, λίγο δε με την αιγυπτιακή πολιτιστική πραγματικότητα. Δημιουργήθηκαν κατά καιρούς πολλοί πνευματικοί, καλλιτεχνικοί σύλλογοι, καθαρά ελληνικοί, με πλούσιο εκδοτικό έργο (περιοδικά, εφημερίδες, εκδόσεις κ.λπ.), και άλλο, όπως θεατρικές εκδηλώσεις κ.λπ. Μέσα σε αυτό το πολιτιστικό κλίμα είναι που ζουν ο Καβάφης και άλλοι λογοτέχνες, ποιητές, πεζογράφοι, δοκιμιογράφοι αλλά και πλειάδα επιστημόνων εξειδικευμένων στα νομικά, την ιατρική, τη φιλολογία, τις θετικές επιστήμες κ.ά. Παράλληλα όλη η λογοτεχνική παραγωγή έβγαινε προς το κοινό μέσα από περιοδικά και εφημερίδες που τυπώνονταν, κυριολεκτικά κατά κόρο και διαβάζονταν από την παροικία και από άλλους στην Ελλάδα.

8. Η οργάνωση στον κοινωνικό τομέα της αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας, στον εκπαιδευτικό της παροχής μόρφωσης γενικής και ειδικής και η δημιουργία και συντήρηση πολλών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, όλων αξιόλογων, αντανακλούν στο σύνολο της παροικιακής ζωής των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Αξίζει μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι στην οικονομία ήταν εύλογο να κινηθεί το ιδιωτικό κεφάλαιο. Στην κοινωνική όμως πρόνοια και την φιλανθρωπία, η όλη δημιουργία κρίνεται ασυνήθιστη, εφόσον άτομα και φορείς ανέλαβαν καθήκοντα, τα οποία συντελούνται από κρατικούς φορείς, ιδίως εκείνη την εποχή.

Όλο αυτό το δημιουργικό έργο σφραγίστηκε από μια ελληνικότητα, φαινόμενο που επαινέθηκε και συγχρόνως κατηγορήθηκε. Και ωφέλησε αυτή η ελληνικότητα που διατηρήθηκε μέχρι τέλος. Συγχρόνως όμως έβλαψε, γιατί δεν ήταν ο κρίκος που θα ένωνε Ελλάδα και Αίγυπτο και τους κατοίκους τους στις δεκαετίες 1950,1960 και 1970 και πέρα.

Οι Έλληνες στην Αίγυπτο είχαν μια διπλή φιλοσοφία ως προς την παραμονή τους εκεί. Στην αρχή, γύρω στα μέσα του 19ου αι. μετέβησαν στη χώρα αυτή με μεταναστευτικό μυαλό. Κάποτε, οι περισσότεροι απ' αυτούς ρίζωσαν και απόκτησαν την λεγόμενη δεύτερη πατρίδα, μη ξεχνώντας όμως την πρώτη και μάλιστα την ιδιαίτερη. Πολλές φορές

μάλιστα μιλούσαν, σε πλήρη ακμή του ελληνισμού της Αιγύπτου, για παλιννόστηση και επαναπατρισμό, και το πραγματοποιούσαν. Και όταν ήρθε η συγκεκριμένη στιγμή της προσαρμογής σε νέα δεδομένα, αιγυπτιακά καθαρά, και των συμβιβασμών, η πλειοψηφία των Ελλήνων της Αιγύπτου αρνήθηκε την παραμονή και προτίμησε ή τη νέα μετανάστευση σε άλλες χώρες ή τον επαναπατρισμό, στο μεγαλύτερο ποσοστό.

Ε.Θ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexandrie 1860-1960: *Un modele éphémère de convivialité: Communautés et identité cosmopolite,* Ed. Autpement, Série Mémoires No 20 Dec. 1992.

Γιαλουράκης Μαν., *Η Αίγυπτος των Ελλήνων,* Αθήνα 1967.

Kitroeff Al., *The Greeks in Egypt 1919-1939. Class and Ethnicity,* Ithaka Press, London 1989.

Κηπιάδης Γ.Ι., *Έλληνες εν Αιγύπτω ή συγχρόνου ελληνισμού εγκατάστασις και ιδρύματα εθνικά (1766-1882),* Αλεξάνδρεια 1892.

Κωνσταντινίδης Απ., *Η εκατονταετηρίς του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού και το μέλλον του,* Αλεξάνδρεια 1930.

Λαμπρίδης Ι., *Ο εν Αιγύπτω σύγχρονος ελληνισμός,* Αθήνα 1904.

Μιχαηλίδης Ευγ., *Ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός και το μέλλον του,* Αλεξάνδρεια 1927.

Μπεθάνης Ι., *Εγκόλπιον. Ανασυγκρότησις του αιγυπτιακού ελληνισμού,* Αλεξάνδρεια 1934.

Φ.Φ. Όδδης, *Ελληνικός Διάκοσμος... (1807-1911),* Αλεξάνδρεια 1911

Παπαδόπουλος Χρ., *Ιστορία της Εκκλησίας Αλεξανδρείας, 62-1934,* Αλεξάνδρεια 1935[1], Αθήνα 1985[2].

Παλαιολόγος Τ., *Ο αιγυπτιώτης ελληνισμός...,* Αλεξάνδρεια 1953.

Πολίτης Αθ., *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος,* Αθήναι-Αλεξάνδρεια 1928-1930.

Σαχτούρης Α., *Έκθεσις περί της Αιγύπτου εν γένει από ιστορικής, πολιτικής, οικονομικής, εμπορικής και ναυτιλιακής απόψεως από του έτους 1833 μέχρι του έτους 1913,* Αθήναι 1915.

Σουλογιάννης Ε., Οι πρώτες ανησυχίες των Ελλήνων της Αιγύπτου για το μέλλον τους στη χώρα της διαμονής τους (1919), *Παρνασσός* 22 (1980) 413-423.

Σουλογιάννης Ε., *Οι Ελληνικές Κοινότητες της Αιγύπτου,* Αθήνα 1984.

Σουλογιάννης Ε., Ο Ελληνισμός στην Αίγυπτο: Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και Ελληνικές Κοινότητες, περ. *Πάνταινος* 80 (1988), αρ τεύχους 7-9, σσ.23-25.

Σουλογιάννης Ε., Οι Έλληνες στην Αίγυπτο: Κοινωνία-Εκπαίδευση-Εκδόσεις, περ. *Εκκλησιαστικός Φάρος,* τομ. ΞΗ' (1990-1991) σσ. 85-170

Σουλογιάννης Ε., Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο στον 20ό αιώνα (Υπόσταση, διομολογήσεις, διακρατικές συμφωνίες, διαρροή, συρρίκνωση), περ. *Ιταλοελληνικά, Rivista di cultura Grecomoderna,* εκδ. Ιστ. Universitario Orientale, Dip. di Studi dell' Europa Orientale, Napoli 1990, τόμ. III, σσ. 141 κ.εξ.

Σουλογιάννης Ε., The Greek Community in Modern Egypt, περ. *Modern Greek Studies Yearbook,* Univ. of Minesota, τόμ. 7 (1991) σ. 508 κ.εξ.

Σουλογιάννης Ε., *Η Ιστορία της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας (1843-1993),* τυπώνεται ογκώδες διβλίο.

Σουλογιάννης Ε., *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο στον 20ό αι.,* τυπώνεται ογκώδες διβλίο.

Τσίρκας Στρ., *Ο Καβάφης και η εποχή του,* Αθήνα 1958[1].

Τσίρκας Στρ., *Ο πολιτικός Καβάφης,* Αθήνα 1971[1].

Χατζηανέστης Ερ., Les Hellenes en Egypte, Quelques aspects de leur contribution au development du pays, περ. *Hellenic Review of International Relations,* Thessaloniki, τόμ. 2, No 1, 1981, σσ. 141 κ.εξ.

ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ: Εκθέσεις ιστορικού υλικού των Ελλήνων της Αιγύπτου στην Αθήνα, 1982,1983,1984,1985,1986,1987,1988,1990.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ: Λευκώματα του 1ου και του 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου Αιγυπτιωτών Ελλήνων που συγκλήθηκαν στην Αθήνα το 1984 και το 1992.

The Beginning of Graeco-Nabataean Religious Syncretism:

Two Stone Lintels from Sweydah in Nabatene, "The Judgment of Paris" and "Athena and Aphrodite with the Lion"

Introduction

Some time ago Professor Theodore Gaster initiated and stimulated my research concerning the spread of Greek religious ideas in the Near East following the conquest of Alexander the Great. It was a Herculean task which reached a dead end; the only thing I managed to present was an illustrated article on Heracles-Nergal (Christides, 1982).

This article, too, deals with a limited topic, "The Judgment of Paris in Nabatene", with a short discussion on another stone lintel, also found in Sweydah in Nabatene. The second lintel depicts the goddesses Athena and Aphrodite and its artist was inspired by the lintel of "The Judgment of Paris". Although my topic is limited, I believe that it is of paramount importance, because it traces some of the first attempts of the Nabataean Arabs to unite their divinities with those of the Greeks.

Before representing the two Nabataean lintels, I shall briefly discuss the situation which existed in the Nabataean area of Ḥawrān. Moreover, the study of the religious significance of the two Nabataean lintels will provide an opportunity to touch upon the actual religious syncretism exemplified by the fusion of the Goddess Allāt with Athena.

Numerous works have been published in the last few years illuminating various aspects of Nabataean civilization. Suffice it to mention here the

work of G. Bowersock on the Provincia Arabia, the epigraphical work of M. Sartre, the socio-economic work of H. Innes MacAdam, based on the epigraphical evidence, and the archaeological studies of F. Zayadine. (See the relevant references below.)

A great contribution to the study of the monumental evidence of the spread of Greek religion and mythology is the *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*. (See especially the articles "Athena" and "Allāt".) Nevertheless, this dictionary is based mainly on monumental and epigraphical evidence and does not touch on the basic problem relating to the spread of Greek religion and mythology in the Near East, i.e. the actual links between the Greek and Near Eastern divinities which are hidden behind their artistic fusion.

Another common mistake which has perpetuated many misunderstandings is the simplistic approach of taking isolated general statements by Greek and/or Roman authors at their face value. Thus, the oldest references to Allāt appear in the following passages in Herodotus: "She [Aphrodite] is called by the Assyrians, Mylitta, by the Arabs, Alilat and by the Persians, Mitra" (I. 131); "They deem none other to the gods, save Dionysus and the heavenly Aphrodite" (III.8). The only information that can be drawn from this source is the mistaken conclusion that the Arabs had only two deities, i.e. Aphrodite and Dionysus; but the picture is obviously not this simple. In III.8 one reads that while the goddess Aphrodite is called Alilat by the Arabs, Herodotus used the cult adjective Ourania (celestial) for her. He also called Dionysus Oratalt. These meager references have long been a point of controversy among philologists and specialists in religion and mythology, giving rise to problems of identification of the corresponding Arabic terms for Herodotus' transliterations of Alilat and Ororalt, and the question of what the Arabs really understood by these terms.

Some scholars have identified Alilat with the following pre-Islamic divinities: 'Illāt, Lāt, 'Uzza, Ruḍā, a.o. (For these theories see Van Den Branden, 1960, 91, and more recently, Starcky, 1981, 119 ff.) In reality on the basis of Herodotus' testimony, we may only conclude that the Arabs paid special attention to a celestial deity or a number of deities (the sun, moon or Venus) collectively subsumed under the name of Alilat.

The later writers, Arrian (1st c. AD), Strabo (2nd c. AD) and Origen (3rd c. AD), so often considered by modern scholars as reflecting the ideas of their epoch, simply copy Herodotus' statements concerning the divinities of the Arabs.

One should be reminded that the identity of Allāt and her relationship with other divinities –both Greek and Arab– is very complex; somewhat more straight forward is the study of the Nabataean god Dusaris and his relationship with Dionysus (Bowersock, 1990; for a detailed analysis of these problems, see Christides, 1970, 242 ff.).

Some general considerations must be examined at this point. Hardly any scholar has ever studied in depth the complicated problems of how the religious ideas of the Graeco-Romans and their cult were received by the local people in the Near East; how a number of differences among the Greek religious practices were bridged with those of the peoples of the Near East, and so forth. To mention one of the many puzzles, we know that in the Graeco-Roman world the priests regularly performed sacrifices. Yet no organized priesthood existed among the nomadic Arabs. The only religious institution bearing any resemblance to a priesthood was the guardians in the temples, who remained there even when their fellow tribesmen migrated elsewhere. Ibn al-Kalbī meticulously lists the names of whole tribes which were in charge of certain temples (Zeki, 1924, 8; trans. Faris, 1952, paragr. 7, 8, p. 5-6).

The guardians were not necessarily in charge of the sacrifices, which were performed either by prominent members of the tribe or by a male member of the family. The situation is markedly different only in South Arabia where we meet a theocratic system with powerful priests.

The question is what happened in the temples of Nabatene after the spread of the Graeco-Roman religious ideas. Religious festivals, as St. Jerome informs us, were common in the town of Eluza in southern Palestine, where they took place in the temple of Allāt (Oldfather, 1843, 45 ff.). Did such festivals continue in the temples of Allāt and al-'Uzza, after Greek religious ideas were introduced in Nabatene, according to the traditional Semitic cult?

Recent articles by archaeologists repeat the mistakes of past works, i.e. wholesale identifications of artistic representations of divinities based on a few specific elements. Thus we still read of sweeping but simplistic identifications of Allāt with Isis or Atargatis, of 'Uzza with Aphrodite, and so forth (Zayadine, 1981; Starcky, 1981). Yet no such complete identification of any Greek divinity with any goddess of the Near East can be justified. Artistic conventions, as for example "Nemesis' wheel" or "Isis' knot" could be simply an artistic borrowing or a partial rapprochement of one divinity with another.

Thorough research based on all the evidence –iconographic, epigraphic and literary– is necessary before any conclusions can be drawn. Moreover, one should not overlook the fact that religious syncretism appears in different forms depending on place and time. The so-called Allāt-Athena in Nabatene for example is different from Allāt-Athena in Palmyra; the goddess Aphrodite related to al-'Uzza in Nabatene has little in common with the goddess Aphrodite worshipped in Dura-Europos following the Roman expansion.

Furthermore, the Greek conquest of the Near East created a generally chaotic admixture of various religions in this area. Alexander the Great tried to secure the loyalty of the indigenous populations in the Near East through religion. Not long before his death, he fostered a union between the Egyptian god Ammon and Zeus. His successors continued his practice of encouraging the rapprochement between the Greek and local religions in an effort to win over the natives. Antiochus IV (175-164 BC) was received as Zeus on earth and in this role he entered into a bizarre marriage with the native goddess Atargatis.

The reaction of the local population to the efforts of the Greek conquerors was mainly that of bewilderment. The quick sweep of Alexander's armies through the Near East astonished the conquered. Disappointed by the inability of their gods to protect them, the defeated people were ready to accept those of the winners, following a traditional pattern in the Near East.

As Theodore Gaster has so vividly stated, a defeated man is in a state of hysteria and panic, and his inclination is to try everything in the hope of restraining the universal forces with which he unexpectedly finds himself confronted. Accordingly, he indiscriminately invokes Zeus, Thoth, Jehovah, and whatever other gods and powers he conjures up against these forces

(Gaster, oral communication, 1978). On the other hand, tradition and the slow patterns of change in the Near East were at work as a centripetal power arresting such tendencies. The outcome of the conquerors' deliberate efforts to win the natives through religion and the latters' desperate reactions, far from being a surrender, resulted in the creation of a mixed pantheon with hybrid characteristics.

It seems that in Nabatene, Palmyra, Dura-Europos, and to a lesser degree in Hatra, a religious *Koine* eventually emerged (Rostovtzeff, 1938, 66). The most important characteristic of this *Koine* is that it was based on Semitic, Egyptian, Iranian and Greek elements, which mixed with each other to create a complicated mosaic. The formation of the *Koine* is difficult to trace since it followed different patterns in the places which were originally Macedonian colonies, as for example, Dura-Europos, and the oriental towns which were gradually hellenized, i.e. Palmyra.

In Dura-Europos the Greek colonists brought with them their Greek gods who existed alongside those of the natives. The evidence of archaeology offers us a unique testimony of the various stages of the transformation of the Greek gods and/or their replacement by Oriental deities.

In other places the local deities intermingled and received the influence of the Greek religion in various degrees. Trade with the city of Antioch, the existence of Greek merchants in Petra, Palmyra and other towns, and the Roman army facilitated the diffusion of Greek religious ideas in those places. In some areas, a Greek influence had been present before the Hellenistic period in the Near East as, for example, in the case of some marine deities who reached Phoenice via the maritime trade. But it was mainly in the Hellenistic and Roman periods that the Graeco-Roman impact was felt.

The most intriguing problem one faces in the study of the mixed pantheon is how to understand the real nature of the deities who appear under various names and the type of cult connected with them. The difference between the Greek and local appellations of the various deities has created a chaotic situation in which identification is sometimes hopeless.

In an effort to explain and define the transformations of the Graeco-Oriental deities, modern scholarship often uses the vague and simplistic explanatory terms "interpretatio graeca" or "interpretatio romana", as if

the native gods were just expressed in a Greek or Roman way (Rostovtzeff, 1938, 65-66). In another approach, the native deities are considered to have continued to exist unaltered, simply acquiring Greek names or artistic form. Rostovtzeff suggests that the *Koine* religion was basically a solar henotheism whose Great Goddess personified all goddesses (Rostovtzeff, 1938, 66). But, his assertion that all goddesses were nothing but one with a multitude of faces, cannot be accepted. The *Koine* can be understood only as a religion expressing similar traits of a number of deities found in various places.

In all the Hellenized Arab states we meet certain common deities. The best example is Baal-Shamin who was a supreme deity in Nabatene, Palmyra and Dura-Europos. He has basically the same traits in all these places, but also keeps a distinctive local character. In Palmyra, for example, dressed in military costume he is always accompanied by two other deities. Other deities are restricted to certain areas, as for example the Nabatean Dousaris-Dionysus. Heracles appears all over the Hellenized Arab world but with a chthonic nature, closely related with the underworld (Christides, 1982).

The Nabataeans were mainly of Arab stock as their name betrays (Starcky, 1966, col. 900, 923; Shahid, 1984, 341-342; for another view, Lawlor, 1974, 27, n. 1). One of the most energetic tribes in the ancient Near East, they emerged as an important people as early as the fourth century BC, with Petra as their capital. They mixed with the Aramaean inhabitants who occupied this area before their arrival and, by at least the second century BC, had formed an independent principality, with their own kings. It lasted until 106 AD when Rome annexed their kingdom. Under the Romans, the Nabataeans continued to develop and prosper, under the impact of the Graeco-Roman culture. (For a short but comprehensive account, despite certain shortcomings, see Lawlor, 174, with a list of Nabataean kings on p. 143; see also Lindner, 1968; Hammond, 1973; Drijvers, 1976; Negev, 1977; Peters, 1977; Mayerson, 1963; Sartre, 1982, 1985; Bowersock, 1983; Shahid, 1984; MacAdams, 1986; Gatier, 1988; Fiaccadori, 1988.)

It is beyond the scope of this paper to present the recent important archaeological findings which illuminated many facets of the Nabataean

civilization. It should be mentioned, nevertheless, that these findings were not properly used to advance the study of the religious syncretism in Nabatene. (See, for example, Zayadine and Farajat, 1991; Dentzer and Zayadine, 1992. Zayadine's brilliant archaeological work is not matched by his religious interpretations.)

One of the most remarkable of the Nabataeans' achievements was their development from a nomadic people into a sedentary one. But even more admirable were the solid ties forged between the urbanized Nabataeans and their nomadic fellow countrymen which enabled them to create a trading empire.

Another admirable Nabataean characteristic was their talent for sailing and trading overseas. Of course, examples of desert and/or mountain people becoming sea-farers are not uncommon. Thus, the neighbours of the Nabataeans, the desert people of Thamoud, who were partly sedentarized, also engaged in navigation as betrayed by their graffiti. The Nabataeans vigorously participated for centuries in the navigation of the Red Sea, competing first with the Ptolemies and later with the Romans. The dominance of the Nabataeans in the Red Sea is clearly manifested in the ill-fated expedition of Aelius Gallus in 25 BC, for whose failure the Nabataeans were blamed (Christides, 1985, 75), and more obviously in Cleopatra's attempt to create a fleet in the Red Sea after the disaster at Actium in 31 BC. (Desanges, 1978, 305; Christides, 1989, 75). According to Plutarch and Dio, Cleopatra's vessels were pitilessly burned by the Nabataeans (Christides, 1989, 75; Plutarch's text is more explicit, (LXIX, 2 ff.): "ἐπὶ δὲ τὰς πρώτας ἀνελκομένας τῶν νεῶν οἱ περὶ τὴν Πέτραν Ἄραβες κατέκαυσαν...").

The Judgment of Paris (Sweydah in Nabatene)

If we now turn our attention to the artistic representation of "The Judgment of Paris" in Nabatene, we should examine it as a hybrid product of a Semitic people who had assimilated and expressed it in their own way. (For other accounts of the Judgment of Paris see Clairmont, 1951; Schneider, 1886, 6 ff.; Raab, 1972, 73-75; and the articles "Alexandros", "Athena" in LIMC, II^2, 1984, 957 ff.; the tale of "The Judgment of Paris" was revived in mediaeval literature and art; see Scherer, 1964, 6 ff. The most comprehensive discussion of this topic is the recent article by Gartziou-Tatti, 1992, 73-89. An attempt at an astrological interpretation of the myth was made by Plunket, 1908.)

The representation of "The Judgment of Paris" appears in a stone lintel found in the Nabataean town of Sweydah in northern Syria (Fig. 1). The lintel measuring 3.20 meters in length, 0.52 in height, and 0.49 in width, is of basalt. The figures, carved in high relief, are set against an acanthus scroll background. A moulded cornice runs across the top of the lintel. (The relief is briefly described by Dunand, 1934, 11-13, pl. IV, 1 and Avi-Yonah, 1961, 51.)

Of all the episodes from the Trojan War, it is "The Judgment of Paris" which occupies the most prominent place in both art and literature. According to the most prevailing version of the myth, during the wedding banquet of Thetis and Peleus, Eris, the goddess of discord, tossed among her sister goddesses a golden apple bearing the inscription "to the fairest". The resulting turmoil obliged Zeus to intervene. He bid Hera, Aphrodite and Athena, the three major contenders, to go to Mount Ida in Phrygia, in the company of Hermes, where the young Trojan prince Paris was tending his sheep. The task of deciding to whom the apple belonged fell to Paris. Each goddess offered a bribe to him. The winner was Aphrodite who received the apple.

Homer refers obliquely to this episode which also appears in the Greek tragic poets, but it is fully described only in Apollodorus (2nd c. AD) and later authors. (For the ancient literary sources on "The Judgment of Paris" see Roscher, 1884-1937, s.v. Paris; see also, Gartziou-Tatti, 1992, 73, n. 2 and 3. The most important literary sources are: *Iliad* XXIV, 28-30; Euripides, *Andromache,* 275 ff.; *Troades,* 917; Higginus, frag. 92, parodied in Luciani, *Dial. Deorum,* 20. The last ancient text to relate this episode is *The Rape of Helen* by the fifth century Byzantine author Coluthus, ed. Ph. Scio, 1870, 34 ff.). In the Hellenistic and Roman authors, Aphrodite's offer to Paris is accompanied by a sensual scene of her disrobing before him as a ploy to win his decision.

There are countless representations of "The Judgment of Paris" in painting and sculpture. They start as early as the Archaic period in which the three goddesses, Aphrodite, Athena and Hera are almost undistinguishable (Gartziou-Tatti, 1992, 52) and continue well into the Roman period; thus there is a depiction in an ivory comb as early as the seventh century BC (Barnett, 1948, 14, pl. 103) and in a glass plate from Antioch as late as the fourth century AD (Hanfmann, 1956, 3-7).

In art, though the theme of "The Judgment of Paris" assumes various forms, the same basic pattern prevails: it is the difficult moment before Paris reaches his decision which the artist usually chooses to represent. The poor mortal is depicted as bewildered or occasionally –when viewed from a more humorous attitude– as slightly amused (Hawkins, 1851, 232). In certain painted vases a small hill, symbolizing Mount Ida, is shown behind him, while in front of him sheep or goats graze peacefully (Richter, 1936, 101 ff.).

The Greek artist –as exemplified particularly in the white-ground pyxis painted by the so-called Panthesileia painter and in the red-figured Heiron kylix– skilfully arranged his figures and related them to one another psychologically. (For the Heiron kylix and its painter see Robertson, 1992, 102 ff.) The conceptual unity of the figures is underlined by the attention bestowed by all three goddesses on Paris, the judge, and by their characteristic gestures, which are a source of dramatic tension.

In the Sweydah relief, however, we encounter a lack of interest in dramatic effects or psychological relationships. If it were not for the presence of the Trojan prince in the company of these particular deities, one would hardly suspect that the subject is the Judgment of Paris. The deities assume a static frontal pose, each in a semi-recumbent position, resting on the left elbow and with the right knee raised. The right arms are extended and hold various objects. At the extreme left of the scene, in accordance with a majority of the Greek representations, is Paris. Paris, the culprit of the Trojan war, who seduced and abducted beautiful Helen, appears in Greek literature and art as a puppet who shares none of the heroic physical or mental characteristics of the heroes of the Trojan war (Wathelet, 1988, II, 844 ff.). Gartziou-Tatti correctly points out that he appears in Greek art more like a young civilian than a warrior (1992, 75 ff.). In the Pyxis of the Penthesilea painter, Paris wearing a flat hat and carrying a stick, resembles a wandering traveller (Robertson, 1992, fig. 171).

The Paris of the Sweydah lintel appears as a handsome, unarmed young man. Instead of the usual Phrygian dress, here, he wears a Greek chiton, although the Phrygian hat is retained. Paris bends his head slightly towards the right, while his eyes look towards the viewer, a posture which faintly recalls the Greek models in which Paris gazes at the spectators.

A reclining Hermes is shown next to Paris. In the majority of the Greek representations of "The Judgment of Paris", he wears his winged hat and winged boots, his traditional attributes. The Sweydah Hermes appears in heroic nudity. The rendering of his squat body displays a certain plastic sensibility. Although far removed from the graceful masterpieces of Praxiteles, the portrayal is without the marked heaviness of the typically Oriental figures. In his left hand he holds the caduceus, and in the right an unidentifiable object. The hair of the Sweydah Hermes is a pale reflection of the traditional Hermes' short, beautifully curled locks. His hair becomes a decorative pattern, and loses its natural aspect.

In Hermes' round face the emphasis is placed on his eyes, which lack the realistic aspect of the Greek style, expressing Oriental spirituality instead. Although larger than in Greek art, they are not as disproportionately enlarged as the typically almond-shaped Oriental type.

The center of the plaque is occupied by the goddess Aphrodite, who far from conforming to the Graeco-Roman pattern of provocative sensuality, is fully dressed and "thick of form." Her mantle falls in rhythmic patterns over her shoulders and thighs. Some sense of the body beneath the drapery is retained. The hair is neatly parted in the center. Above her, to the right, is a small *putto,* a flying Eros. His slender proportions and active pose qualify him as the only figure in the relief who preserves Hellenistic grace and agility.

The goddess Athena, replete with all her attributes –spear, gorgoneion, the shield with the Medusa's head in the middle, and helmet– lies to the right of Aphrodite. Her helmet, as in other Near Eastern representations, rests on the crown of her head. Her fleshy face, framed by hair, is free from the exaggerated features of certain Near Eastern representations; in

addition she possesses some of the graceful qualities of earlier Hellenistic models.

Hera follows, holding a broken royal wand in her left hand and a sheath in her right. She is dressed in the same manner as Aphrodite, in a form-revealing mantle which falls in stylised folds. The head-dress resembles Hera's diadem (the *polos*) as it appears in many other similar representations. Her basically Hellenistic face, turned slightly towards that of Zeus, betrays nascent touches of Orientalism.

While all of the aforementioned deities faithfully preserved Greek attributes, Zeus, at the extreme right of the relief, is an exception. Naked to the waist, he is clad in a tunic and his head closely resembles the so-called Zeus-Hadad of Tannur, who is described in detail by Glueck (1965, passim). In his right hand, our Zeus holds a sphere symbolizing his omnipotence, an attribute definitely taken from the Oriental Hadad-Baal Shamin type.

To summarize, in the Sweydah relief of "The Judgment of Paris", the unity stemming from the psychological and physical interrelationships of the deities, is replaced by a paratactic, immobile frontality, linked only by certain repetitive rhythm. While most of the figures preserve their Greek form, the process of orientalization is clearly at work. The figures are portrayed in a dignified manner, as if to be worshipped, rather than to narrate a story.

The Sweydah relief raises several questions: a) Where did the artists find their models? b) Who were these artists and for whom did they create their work? c) What was the mythological and religious content of this relief?

The proximity of Sweydah to Antioch makes that city the most likely source of inspiration. It is in Antioch, where a large population of Greeks lived alongside the native inhabitants, that Hellenistic art reached its culminating glory. Moreover, it seems that the tale of the Judgment of Paris enjoyed particular popularity there. The Antiocheans related that Hermes led the competing goddesses not to Mount Ida, but to the most beautiful mountain on earth which, for the proud Antiocheans, was none other than their luxurious suburb of Daphne. That the popularity of the myth was enduring is evidenced by artistic representations, such as a coloured glass

plate dating from as late as the fourth century AD (Hanfmann, 1956, pl. 10e). Therefore, the conclusion that the theme had reached the little town of Sweydah via Antioch is not unreasonable.

Since we have scant information on Sweydah as an art producing center it is difficult for us to determine who might have fashioned the lintel. Most probably, because of the remoteness of Sweydah, the artists were Nabataeans, trained in big centers such as Antioch and employed in the little town.

Did they bring a set of artistic models along with them, or were they inspired by local tradition? Both hypotheses are plausible. Since this tale was so familiar to the Antiocheans it could easily have been transmitted to Sweydah. It belongs to the type of tales which were popular and rapidly diffused from place to place. The motif of a tossed apple is not rare (Severyns, 1950-51; Thompson, 1956, 403; Littlewood, 1967), but the story of a beauty contest among women with a man serving as a judge was unique to the Greeks. Thus, because of the widespread popularity of this tale, we may tentatively suggest that the artist's source of inspiration was local oral tradition, perhaps combined with exposure to some other artistic representations of this episode. It is also possible that the relief itself was imported from another city.

But for whom did our artist create the relief? Who could have enjoyed and understood it? Since Sweydah (under the name of Souada) was a little village which later developed into a small town called Dionysias (ca. 3rd c. AD), we can assume that few foreigners lived there and the majority of its residents must have been Nabataeans. The town possessed a number of temples and statues which show that it contained a prosperous ruling class and, as the inscriptions testify, they knew Greek. It would seem probable, therefore, that the artist was engaged by the native population of the city to create a relief which would appeal primarily to the privileged class, without offending the other inhabitants. The upper class itself had its roots in the local traditions and cannot be expected to have made significant departures from local beliefs which might have alienated it from those roots.

A question which comes naturally to mind is whether the people of Sweydah knew, at least roughly, the mythological context of "The Judg-

ment of Paris." Scattered mythological scenes do appear in the monuments of Nabatene, as for example in the mosaic recently described by P. Gatier (1993, 27-28). Gatier makes the very important point that they were probably scenes performed by the mimes in the theater of Gerasa. If that is the case, undoubtedly certain myths were well understood by the more educated Nabataeans. Unfortunately, Gatier did not proceed to any further examination of this matter and his short chapter "Le rayonnement de la culture gréco-romaine" sheds little light on such an important topic (Gatier, 1993, 27 ff.).

Religious Significance of the Relief

As mentioned earlier, an air of sobriety pervades the figures of our relief, and each deity appears in all its dignified majesty. We should bear in mind that while in the Graeco-Roman world, the grip of pagan religion loosened with the passing of time, the religious fervour of the Near Easterners did not dissipate. Thus, it is most likely that the inhabitants of Sweydah considered these figures representations of real deities and not simply decorative ornaments.

As I have suggested, the artistic components demonstrate a trend towards orientalization, and while it must be conceded that art and religion do not necessarily develop *pari passu,* it seems that in our case there was indeed a parallel development. The Sweydah relief manifests a full awareness of a Greek art and religion that were molded to fit the artistic conceptions and the religious feelings of the indigenous population. We may assume that the Hellenized segment of the indigenous population, which had decided to dedicate the Sweydah relief and had hired the artist, recognized and accepted all the deities depicted, and understood the legend of "The Judgment of Paris."

It is very significant that each of the three Greek goddesses is distinctively portrayed. Dunand, in his description of the Sweydah relief, equates Hera with Atargatis, and both Athena and Aphrodide with Allāt, but there is not the slightest indication of such fusion in the relief (Dunand, 1934, 12). On the contrary, the clear delineation of each of the three goddesses shows that each retained her separate identity. Athena, garbed in martial attire, leaves no doubt about her personality and attributes. Aphrodite, to be sure, fully clothed as she is, does not, at first glance, offer us the provocative traditional picture as we know it from the Hellenistic and Roman periods. But the little putto, symbolizing Eros who accompanies her, clearly identifies her as the Greek goddess of love.

Hera is also definitely depicted as the queen of the Greek pantheon. The attributes with which she appears in the Sweydah lintel, the crown and the sheath which she holds in her hands, were explained by Dunand symbols unique to Atargatis (Dunand, 1934, 13). Nevertheless, they fit perfectly with Hera's own attributes. As a queen, she is often depicted in the Greek prototypes wearing a crown; while, in certain parts of Greece, the sheath was an indication of her royal nature, and was even referred to as "the flower of Hera." Thus, there is nothing here to suggest her transformation into Atargatis.

The only clear transformation is that of Zeus, who takes on some of the attributes of the Nabataean god, Baal Shamin-Hadad. The fusion between Zeus and Baal Shamin-Hadad is not surprising. As J. Texeidor has noticed, Baal Shamin has some striking resemblances with Zeus; like Zeus he is the "Bearer of Thunder" and develops into the "Most High" god, presiding over the assembly of all gods (Texeidor, 1977, 27-28). Simultaneously Baal Shamin, a god of storm, was closely connected with the Syrian Hadad, the god of storm and rain (Texeidor, 1977, 29). Hadad is associated with the eagle in its celestial aspect (Gawlikowski, 1990, 2670).

Thus the Nabataean artist of "The Judgment of Paris" of the third century AD, being well aware of the cosmopolitan nature of Baal Shamin-Hadad, did not identify Zeus capriciously with this divinity but he artistically recreated a fusion which had already taken place. It is noteworthy that the Nabataean artist did not present the fused Zeus-Baal Shamin-Hadad with his most common Greek attributes, the sceptre and thunder, but as a master of the world holding the sphere. The depiction of Zeus-Baal Shamin-Hadad manifests that the transformation of Zeus was more than simply an artistic device. It was a halting effort at rapprochement

between the Greek and Nabataean divinities which is more clearly manifested in the second stone lintel of Sweydah.

The question of how well the Nabataeans understood the story of "The Judgment of Paris" is difficult to answer. The upper class Nabataeans, who were mainly merchants, in addition to their own language, used Greek through which they had access to some Greek literary works. Their inscriptions form an eloquent example of the Nabataeans' knowledge of Greek. Of course, some inscriptions are merely cold formulae written by scribes; for example in Canatha, there is a dedication of Florentius, governor of Arabia, in a summer house in Canatha, written in the Archaic Ionic language (Waddington, 1870, no 2349):

Φλωρεντεῖνος ἄριστος ἀνήρ καὶ ὑπείροχος ἄλλων
οἶκον ἐδείματο τόνδε μετ' εὐκλείης σοφίης ταί.

On the other hand, many inscriptions exist in which obvious Semiticisms and colloquial elements betray the existence of a spoken language. This is very important because it demonstrates that Greek was actually spoken by the more educated local people and not simply used for formal inscriptions. An excellent example is found in an inscription in Syria, no. 177 (350 AD) (Littman, 1921, 104):

'Αγαθή τύχη. Εὐτυχῶς ἐκοδομήθη ὁ πύργος. Βάσος ... ἐξ ὀρδεναρίῳ σ(τ)ρατιόμενος ἐμ Μεσοποταμίας. 'Οράνιος οἰκοδό[μος]...

(Whereby ἐκοδομήθη is a colloquialism, ἐξ ὀρδεναρίῳ a Latinism (ex+dative), and ἐμ Μεσοποταμίας a Semitic assimilation. The use of the genitive after a preposition was also Semitic.)

The question which now arises is where did the Nabataeans and the various Arab tribes who resided in Roman Arabia learn their Greek? Was there any systematic teaching of Greek in this country as there was in Egypt where a number of papyri were used as textbooks by students of the Greek language and literature (Hamdi, 1977)? No such texts have been found, as far as I know, in Roman Arabia, but we can assume that teaching of this sort could have taken place at least in the big cities, like Gerasa, Damascus, and most probably Petra and Bosra. (This problem is not discussed in Sartre's interesting article on the people of Hawran, 1985). If the Nabataeans had learnt the Greek language through simple Greek textbooks, it is natural that they would have been familiar with

the most common Greek tales such as that of the Judgment of Paris.

Athena and Aphrodite in another stone lintel from Sweydah (ca. 2nd c. AD)

The goddess Athena and Aphrodite, along with some other deities, appear in a rather unusual orientalized form in another stone lintel from Sweydah (Fig. 2) (Dunant, 1934, fig. 2; Dussaud, 1955, Fig. 12, 3).

There are certain similarities between the artistic form of this lintel and that of "The Judgment of Paris". I believe that it is highly plausible that the artist of the second lintel was inspired by the earlier depiction of the "Judgment of Paris", but was not necessarily its creator.

In the representation of the deities of the second lintel, we notice the addition of new attributes which betray a conceptual differentiation. Local influences display an obvious change in the understanding of the nature of the Greek deities and their rapprochement with local gods. Thus, the eagle is added as an attribute of Athena (extreme left of the viewer). Aphrodite, accompanied by Eros, resembles the so-called nude figure which was widespread in the Near East.

It should be borne in mind that no attribute in the deities' appearance was included capriciously; instead it was usually placed to convey a particular meaning much more emphatically than in Greek art. It is beyond the scope of the present article to examine in any detail the actual attributes of Athena and Aphrodite as understood by the Nabataeans. Suffice it to say that here Athena had fused with the local deity Allāt and had acquired great importance in the Near East, as the epigraphical and artistic evidence suggests, while Aphrodite remains in the background.

The depiction of Aphrodite simultaneously accompanied by her little putto and in an obvious assimilation with the nude figure is a clear indication of the way in which the rapprochement between a Greek and a Near Eastern divinity took place.

The "nude figure" is very old. A variety of unclothed, plump female figures with emphasis on their breasts and pudenda are known to us from

the Neolithic period onward in the Near East from third millennium Mesopotamia. These forms are associated with literary traditions surrounding the Semitic goddess Ishtar, the apparent successor to the Sumerian Inanna (fig. 3).

Aphrodite, a Greek divinity who probably originated in the Near East from Ishtar-Ashtar, returned to her cradle in the Graeco-Roman period. Aphrodite's fusion with local Near Eastern divinities was not monolithic and homogeneous in all places. In Dura-Europos for example, she became the protector of the prostitutes, who followed the Roman army. There, the Roman army, as elsewhere in the Near East, revived its own version of the cult of a Greek divinity. (See the relief of Aphrodite found in the agora of Dura-Europos, in Rostovtzeff et al., 1944, 205; also of interest are the inscriptions found in the same place reporting the names and specialties of the actors and actresses-prostitutes; thus we read (p. 213): θένις ἡ παλεοπόρ[νη] Ομάνας σκ[ηνικός].)

An inscription in Rhodes identifying Aphrodite with the Arabian goddess al 'Uzza (Levi della Vida, 1938) should not be taken as a proof of any identification *in toto* of these two divinities. Actually, the trio of the goddesses Allāt, al-'Uzza and Manāt, in spite of their differentiations, are not always clearly distinguished as separate entities, somewhat like Athena, Aphrodite and Hera in the Archaic period. (For the Greek goddesses see Gartziou-Tatti, 1992, 81.)

The three pre-Islamic goddesses, Allāt, 'Uzza and Manāt, seem to have a rather capricious rapprochement with Athena and Aphrodite. The artistic representation of Athena, usually of the "Parthenos" type, is used to depict the fused deity Allāt-Athena in her martial aspect in Nabatene and some other places. Aphrodite, on the other hand, seems to have been popular in the Near East as a symbol of love and fertility, although in Greek mythology she may be armed, leading men to victory. (Burkert, 1985, 153). A number of little bronze statuettes of Aphrodite from the land of Nabatene and other adjoining areas are to be found in the National Museum of Damascus (Abū-l-Faraj al-'Ush, 1969, no. 5, p. 89).

The erotic and fertility aspect of all these undated statues is obvious; moreover, a bronze statue of winged Eros emphasizes the same aspect (Abū-l-Faraj al-'Ush, 89, Fig. 28). Such statues were mainly imported from large Greek cities like Antioch, with their erotic nature clearly evident. It was natural that the erotic and fertility aspect of such statues would be connected with similar aspects of local divinities, especially Ishtar-Astarte.

Greek inscriptions from Ḥawrān reporting dedication to Aphrodite are obviously tokens expressing a primitive cult of a native goddess whose attributes of love and fertility correspond roughly to the principal attributes of the Greek goddess. (See for example Wad., 2098: "Ἀφροδείτην, ἐξ ἰδίων ὑπέρ Ἀσμάθης θυγατρός ἀνέθηκεν..." (Waddington, 1870).

In the second lintel the goddess Athena appears roughly in the form of Athena Parthenos with the "gorgoneion" prominently displayed. I believe that it is the strong apotropeic character of Athena's "gorgoneion" which originally triggered the rapprochement between the goddess Athena and Allāt and her sister 'Uzza. It coincided with the direct apotropeic character of these divinities as expressed in numerous Semitic inscriptions. (See for example the Safatic inscription: "... Oh Allāt ... give help to him, but blindness and lameness ... to him who effaces this inscription" (Littman, 1904, no. 25, p. 165). However, the Athena of our lintel appears with two additional symbols which do not belong to the Greek goddess, i.e. an eagle attached to her shield and a lion on the right side of her shield.

The eagle was a widespread motif in both the Near East and Greece. It is the attribute of Zeus, Baal Shamin and many other supreme divinities (Du Mesnil du Buisson, 1962, 405 ff.). It represented the sun and was also the royal symbol closely related with the sky and the sun (Goodenough, 1958, 128 ff.). The eagle, symbolizing the messenger, had a function similar to winged victories (Du Mesnil du Buisson, 406). I believe that the local artist of the lintel has simply replaced Athena's common attribute, the winged victory, with the eagle.

In addition to the eagle, the Athena of our lintel appears accompanied by a lion. The lion is a common attribute symbolizing the power of the goddesses in the Near East. Eventually, the lion became a special attribute of the fused divinity Allāt-Athena, but this was accomplished in the lands beyond Nabatene (figs. 4, 5, 6). (For the temple of Allāt in Palmyra, see Kowalski, 1994, 45ff.)

To conclude, the first Nabataean stone lintel represents the attempts of a

local artist to reproduce the famous artistic depiction of "The Judgment of Paris" in a rather rigid and crude form. The artist was more interested in reproducing the fused nature of the divinities than in conveying the artistic beauty of the Greek models. In his effort it was natural to identify Zeus with Baal Shamin-Hadad. Both divinities were supreme gods of the universe, masters of the earth and sky, and both presided over the assembly of all gods. He chose to depict the fused deity holding the sphere instead of presenting him with any other more common artistic characteristics. The two Greek goddesses, Athena and Aphrodite, appear in the first lintel in a somewhat orientalized artistic form without any obvious trends of rapprochement with any local goddesses.

In contrast the Nabataean artist of the second lintel, who could be either the same as the one of "The Judgment of Paris" or another one, depicts Aphrodite and Athena in a way which illustrates, more clearly than in the first lintel, the beginning of an assimilation between Aphrodite and a local goddess of fertility, and Athena with a local goddess, probably Allāt.

The development of the assimilation between the Greek goddess Aphrodite, whose attributes were numerous and who was closely connected with various local divinities, is beyond the scope of the present author. In contrast, the assimilation of the Greek goddess Athena with the local divinity Allāt, vaguely illustrated in the second lintel, will be the topic of my forthcoming article in volume 7 of *Graeco-Arabica*. In this study the actual attributes of the fused goddess Allāt-Athena in Nabatene and moreover in Palmyra will be presented.

V. CHRISTIDES
University of Ioannina

REFERENCES

ABŪ-L-FARAJ AL-'USH, M. 1969 *Catalogue du Musée National de Damas*, Damascus.

AVI-YONAH, M. 1961 *Oriental Art in Roman Palestine*, Rome.

BARNETT, R. D. 1948 "Early Greek and Oriental Ivories", *Journal of Hellenic Studies*, 48, pp. 1-25.

BOWERSOCK, G. W. 1983 *Roman Arabia*, Cambridge, Mass. - London.

1990 "The Cult and Representation of Dusares in Roman Arabia", in: *Petra and the Caravan Cities*, ed. F. Zayadine, Amman, pp. 31-36.

BURKERT, W. 1985 *Greek Religion*, trans. J. Raffan, Cambridge, Mass.

CHRISTIDES, V. 1970 *The Image of the pre-Islamic Arab in the Byzantine sources*, Princeton.

1982 "Heracles-Nergal in Hatra", *Berytus* 30, pp. 105-115.

1989 "Some Remarks on the Mediterranean and Red Sea Ships in Ancient and Medieval Times: A Preliminary Report", *Tropis* 1, pp. 75-82.

CLAIRMONT, C. 1951 *Das Parisurteil in der antiken Kunst*, Zurich.

DENTZER, J. M. and ZAYADINE, F. 1992 "L' espace urbain de Pétra", *Studies in the History and Archaeology of Jordan IV*, 2, pp. 233-251.

DESANGES, J. 1978 *Recherches sur l'activité des méditerranéens aux confins de l'Afrique*, Rome.

DRIJVERS, H. J. W. 1976 "Das Heiligtum der arabischen Göttin Allāt im westlichen Stadtteil von Palmyra", *Antike Welt* 7[3], pp. 28-38.

DUNANT, M. 1934 *Le Musée de Soueida*, Paris.

DUSSAUD, R. 1955 *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris.

FARIS, N. A. (trans.) 1952 *The Book of Idols* (trans. of Ibn al-Kalbī's *Kitāb al-Asnām*), Princeton.

FIACCADORI, G. 1988 "Un' epigraphe greca da Bostra e un nuovo Governatore della Provincia Arabia", in *XXXV*

Corso di Cultura sull' arte ravennate e bizantina, Ravenna, 93-108.
GARTZIOU-TATTI, A. 1992 "Pâris-Alexandre dans l'Iliade", *L'Initiation* 1, pp. 73-92.
GATIER, P. 1988 "Philadelphie et Gerasa du Royaume Nabatéen à la province d'Arabie", *Géographie historique au Proche-Orient* 23, pp. 159-170.
1993 "A propos de la culture grecque à Gerasa", in *Arabia Antiqua Hellenistic Centres Around Arabia,* ed. A. Invernizzi and J. F. Salles, Rome, pp. 15-35.
GAWLIKOWSKI, M. 1990 "Les dieux des Nabatéens", Part II: Principate, *ANRW* 18.4, pp. 2659-2677.
GLUECK, N. 1965 *Deities and Dolphins,* New York.
GOODENOUGH, E. R. 1958 *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period,* vol. VIII, New York.
HAMDI, M. 1972 Ἡ ἐλληνορρωμαϊκὴ παιδεία ἐν Αἰγύπτῳ ἀπό τοῦ Α´ ἕως τοῦ Δ´ μ.Χ. αἰῶνος κατὰ τοὺς παπύρους, Athens.
HAMMOND, PH. 1973 *The Nabataeans: Their History, Culture and Archaeology,* Gothenburg.
HANFMANN, G. M. A. 1956 "A Masterpiece of Late Roman Glass Painting", *Archaeology* 9, pp. 3-7.
HAWKING, E. 1851 *A Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum,* London.
IBN AL-KALBĪ 1924 *Kitāb al-Aṣnām,* ed. A. Zeki, Cairo.
KOWALSKI, S. P. 1994 "The Praetorium of the Camp of Diocletian in Palmyra", *Studia Palmyrénskie* 9, pp. 39-70.
LAWLOR, J. I. 1974 *The Nabataeans in Historical Perspective,* Grand Rapids, Mich.
LEVI DELLA VIDA, G. 1938 "Una bilingue greco-nabatea a Coo", *Clara Rhodos* 9, pp. 139-148.
LINDNER, M. 1968 *Petra und das Königreich der Nabatäer,* 3rd ed., Munich.
LIMC 1984 *Lexicon Iconographicum Mythologiae,* II², ed. L. Kahil, Zurich and Munich, s.v. "Athena", pp. 957 ff.; s.v. "The Judgment of Paris", p. 992.
LITTMAN, E. 1904 *Semitic Inscriptions,* New York.
1921 *Syria. Greek and Latin Inscriptions,* Leiden.

LITTLEWOOD, H. R. 1967 "The Symbolism of the Apple in Greek and Roman Literature", *Harvard Studies in Classical Philology,* 72, pp. 147-181.
MACADAM, H. I. 1986 "Some Aspects of Land Tenure and Social Development in the Roman Near East: Arabia, Phenicia and Syria", in: *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East,* ed. T. Khalidi, pp. 45-62.
MAYERSON, PH. 1963 "The Desert of Southern Palestine according to Byzantine Sources", *Proc. Phil. Soc.* 107.2, pp. 160-172.
MESNIL DU BUISSON, R., DU 1962 *Les tessères et les monnaies de Palmyre,* Paris.
NEGEV, A. 1977 *The Nabataeans and the Provincia Arabia,* Berlin-New York.
OLDFATHER, W. A. (ed.) 1843 *Studies in the Text Tradition of St. Jerome's "Vitae Patrum",* Urbana.
PETERS, F. E. 1977 "The Nabataeans in the Ḥawran", *Journal Amer. Oriental. Soc.* 97, pp. 263-77
PLUNKET, E. M. 1908 *The Judgment of Paris,* London.
RAAB, I. 1972 *Zu den Darstellungen des Parisurteils in der griechischen Kunst,* Frankfurt-Berne.
RICHTER, G. M. A. 1936 *Red-Figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art,* New Haven.
ROBERTSON, M. 1992 *The Art of Vase-Painting in Classical Athens,* Cambridge.
ROSCHER, W. H. 1884-1937 *Aufführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie,* Leipzig.
ROSTOVTZEFF, M. 1938 *Dura-Europos and its Art,* New Haven.
ROSTOVTZEFF, M. ET AL. 1944 *Preliminary Report of Ninth Season of Work, 1935-6,* I, New Haven.
SARTRE, M. 1982 *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine,* Brussels.
1985 "Le peuplement et le développement du Haurān antioche à la lumière des inscriptions grecques et latines", in *Haurān,* ed. J. M. Dentzer, Paris, pp. 182-202.
SEVERYNS, H. 1950-51 "Pomme de discorde et jugement des déesses", *Phoibos* 5.
SCHERER, M. R. 1964 *The Legends of Troy,* 2nd ed., New York.

SCHNEIDER, A. 1886 *Der troische Sagenkreis in der troische Sayenkreis in der ältersten griechischen Kunst,* Leipzig.

SHAHID, I. 1984 *Rome and the Arabs,* Washington, DC.

SOURDEL, D. 1952 Les cultes du Hauran à l'époque romaine, Paris.

STARCKY, J. 1966 "Pétra et la Nabatène", *Supplément du Dictionnaire de la Bible,* VII, Paris, col. 886-1017.

1981 "Allath, Athèna et la déesse syrienne", in *Mythologie gréco-romaine, mythologies périphériques,* ed. L. Kahil and Ch. Augé, Paris, pp. 119-130.

TEXEIDOR, J. 1977 *The Pagan God,* Princeton.

THOMSON, ST. n.d. *Motif-Index of Folk Literature,* 3, Bloomington and London.

VAN DEN BRONDEN, A. 1960 *Histoire de Thamoud,* Beirut.

WADDINGTON, W. H. 1870 *Inscriptions grecques et latines de la Syrie,* Paris.

WATHELET, P. 1988 *Dictionnaire des Troyens dans l'Illiade,* vol. II, Liège.

ZAYADINE, F. 1981 "L' iconographie d'al-'Uzza-Aphrodite", in: *Mythologie gréco-romaine, mythologies périphériques,* ed. L. Kahil and Ch. Augé, Paris pp. 113-117.

ZAYADINE, F. and FARAJAT, S. 1991 "Excavation and Clearance at Petra and Beida", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 35, pp. 275-311.

ZEKI, A. See Ibn al-Kalbī.

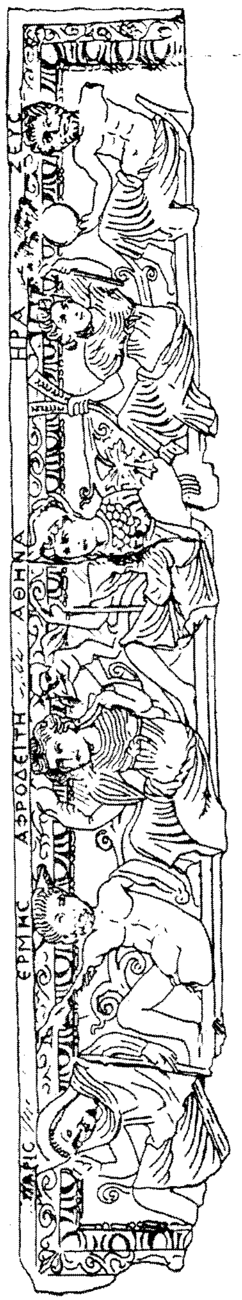

Fig. 1. The first lintel - Sweydah. "The Judgment of Paris", Nabataean style, ca. 2nd century AD. R. Dussaud, p. 59, fig. 12.2.

Fig. 2. The second lintel - Sweydah. Ca. 2nd century AD. Dunant, fig. 2.

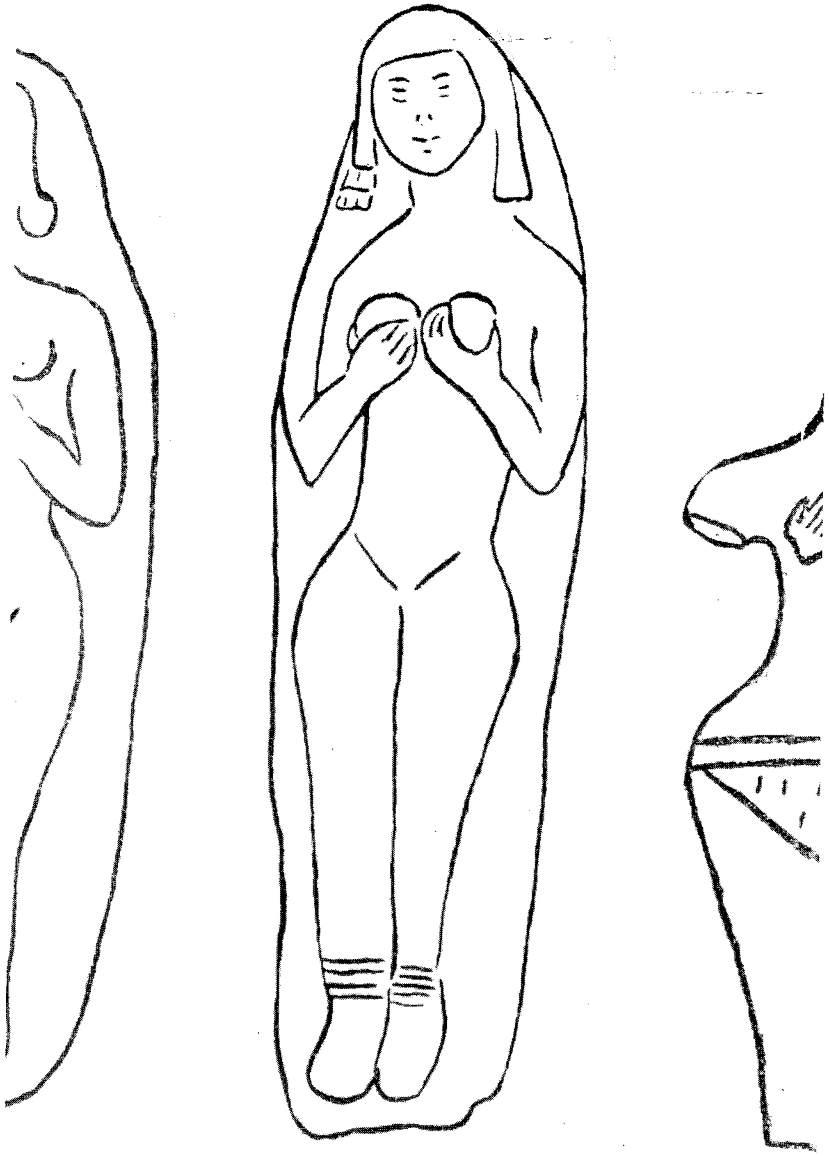

Fig. 3. The so-called nude figure. Mesopotamia.

Fig. 4. Allāt with her lion in the temple of Baal Shamin. Museum of Palmyra. M. Gawlikowski, Fig. 44.

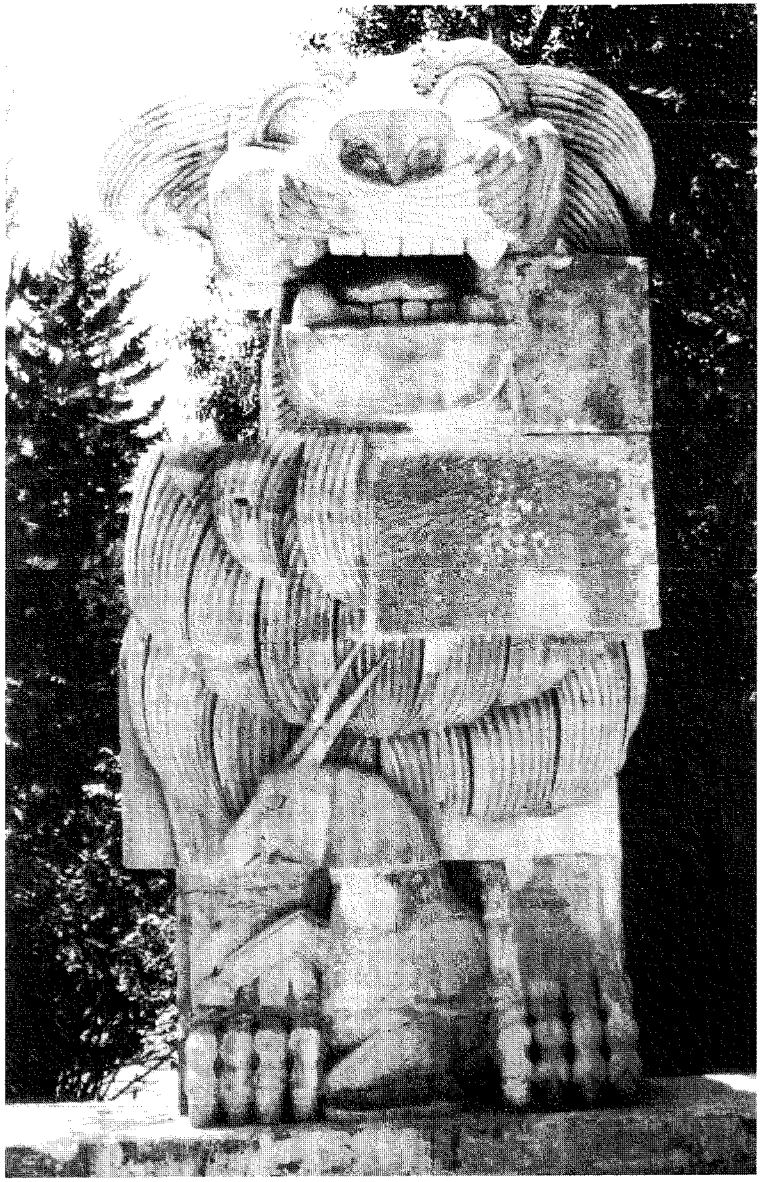

Fig. 5. The lion of Allāt in her temple. Museum of Palmyra. Gawlikowski, fig. 45.

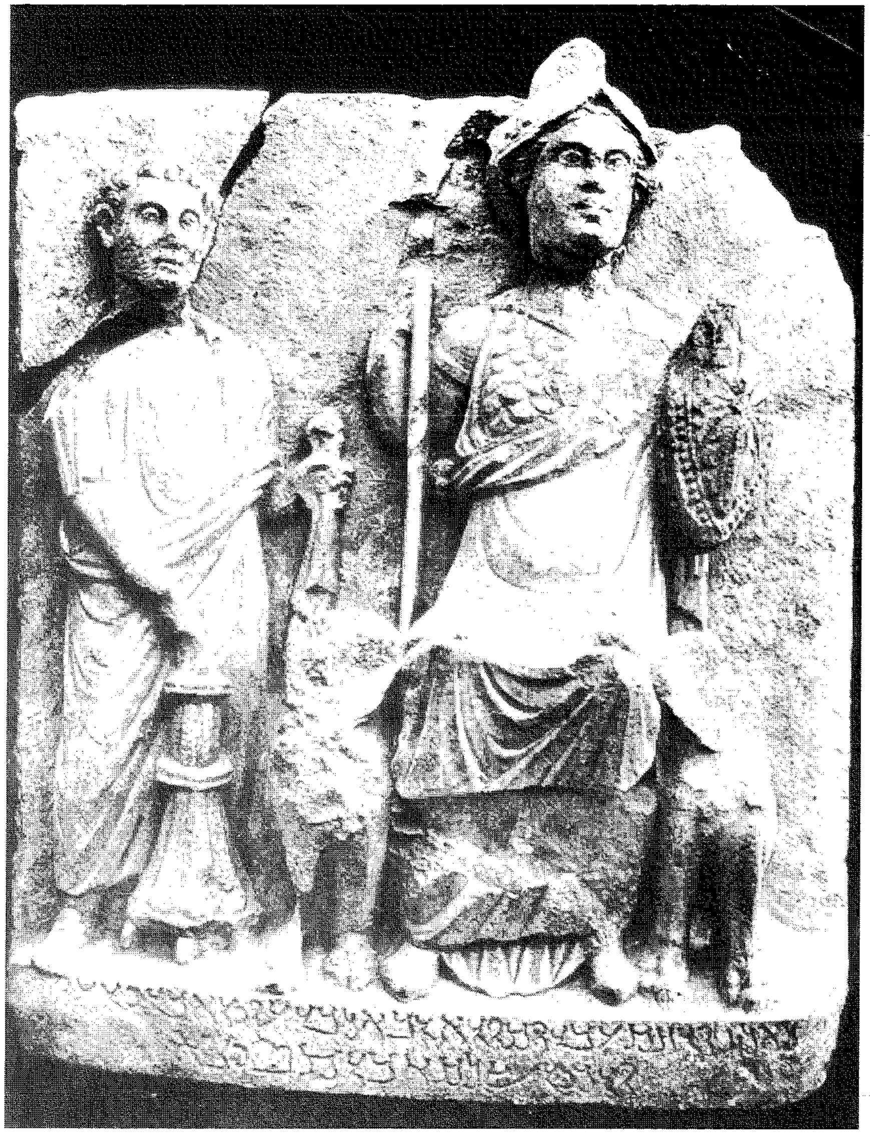

Fig. 6. Allāt of Khirbet es-Sané, National Museum of Damascus. Gawlikowski, fig. 46 (courtesy of M. Gawlikowski).

Le discours I de Saint Grégoire le Théologien en arabe

Saint Grégoire le Théologien, évêque de Nazianze et ensuite archevêque de Constantinople, est un des Pères de 4e siècle chrétien à qui on doit le mariage de la philosophie et de la rhétorique grecques avec le dogme chrétien à travers une multitude de textes, discours, poèmes et lettres, dont la finesse rhétorique a pénétré toute la littérature grecque.

La traduction arabe du 1er discours grégorien[1] sera l'objet de cet article. Les travaux préparatoires à l'édition critique de ce texte ont été effectués par la signataire de cet article, au sein de l'entreprise internationale de l'édition critique des textes de Saint G le T et de leurs traductions orientales (sous la direction du Professeur J. Mossay). Après avoir réuni les manuscrits arabes relatant ce texte et fait leur collation, j'ai comparé l'arabe au grec, et j'ai fait les remarques qui découlent de la collation en confrontant les textes arabes avec leur prototype grec.

Je présenterai ici quelques réflexions sur le texte arabe en ce qui concerne sa relation avec le texte grec(I), et je tenterai de montrer comment un ordinateur personnel peut nous aider à organiser le travail qui conduit à l'édition critique des textes(II).

1. Edition critique grecque élaborée par J. BERNARDI, *Grégoire de Nazianze, Discours 1-3,* (Sources Chrétiennes n. 247) Paris 1978.

I.

“Discours de Notre Père parmi les saints, Saint Grégoire le Théologien”. Cet attribut de saint Grégoire apparaît presque dans toutes les introductions de ses textes; il est soit transcrit: ثاولوغس, soit traduit: المتكلم على الاهوت, soit paraphrasé: معلم الكنيسة في الاهيات, “Maître de l’Eglise en Théologie. C’est la transcription, et non la traduction, ni la paraphrase, qui apparaît à l’introduction du discours I. Le discours I est la première homélie prononcée par Saint Grégoire dans l’Eglise. Elle s’intitule “Discours sur Pâques et sur la lenteur à se présenter devant l’assemblée de l’Eglise”:

ميمر في القيامة ويوم الفصح نكر فيه تاخره

C’est un discours court, plein de grâce et de style, puisque c’est par ce discours que l’orateur tend à combler l’attente de son public. Son style a légué à l’hymnographie ecclésiastique nombreuses de ses phrases, comme aussi nombreuses citations dans des recueils de rhétorique et des anthologies scolaires, ce qui prouve l’impact du discours grégorien dans la culture tant ecclésiastique que profane.

S’il s’agit du premier discours dans le corpus grec, corpus qui fut soummis aux soins du Saint lui-même, il n’est nullement premier dans les corpus orientaux.

18 mss arabes, s’étalant du XIIe au XIX siècles, rapportent ce discours; ils sont précédés dans le tableau qui suit de leur sigle; sont notés ensuite le siècle ou la date du ms, puis les numéros de feuillets où apparaît ce discours:

O	Sinaï arabe 274 (XIIIe s.)	235v-238r
A	Simaika II, 216 (Caire théol. 116) Graf 617 (année 1231)	98v-102v
C	Cambridge Add. 3292 (17e s.)	110v-112r
D	St Macaire 11 (anc. théol. 43) (XIIIe s.)	87v-89v
E	Paris syr. 181 (année 1670, d’après une copie de 1393)	77r-78v
F	Sinai arabe 273 (année 1206)	206r-209r
H	Borgia 142 (XVIIe s.)	63r-65v
I	Simaika II, 346	

	(Caire théol. 122) (année 1724)	57r-58v
J	Sbath 648 (XVIIIe s.)	77r-77v
K	Simaika II, 274 (Caire théol. 117) Graf 618 (XVIIIe s.)	72v-74v
L	Simaika II, 393 (Caire théol. 344) (année 1778)	67r-68v
N	Sinai arabe 275 (XIIIe s.)	281v-285v
P	Sinai arabe 277 (XIIe s.)	3v-6r
Q	Simaika II, 324 (Caire théol. 193) Graf 641 (XVIII-XIXe s.)	106r-108v
R	Sinai arabe 482 (XIIIe s.)	207v-214v
S	Beyrouth Cheikho 511	pp. 497-503
T	Paris arabe 147 (XIIIe s.)	31r-34r
V	Harissa, bibl. St Paul 37 (18) (XVIIe s.)	pp. 195-199

Dans 8 de ces mss (A, D, E, H, I, K. L, et Q), le discours apparaît à la 7e position et il porte l’indication السابع (“le septième”); dans trois autres (les mss C, N, et dans la marge du F), il est neuviéme, التاسع, il est quinzième dan le ms J, الخامس عشر, comme il l’indique. Cette différence d’ordre ne correspond pas à une différence visible dans la collation. Il est donc probable que la traduction de l’oeuvre est indépendante de l’idée du corpus; le texte traduit serait incorporé dans des corpus différents selon les fonctions que l’on attendait de ces derniers: année liturgique, longueur, cycle de fêtes etc. Mais les corpus peuvent aussi être géographiques.

Nous avons collationné les 18 mss, et ensuite nous avons comparé notre collation au texte grec.

Nous avons essayé de respecter autant que possible la transcription de cette traduction, dans le but d’une recherche descriptive, nullement normative, afin de retrouver la tradition de la traduction telle qu’elle a vécu à travers les manuscrits.

Nous avons noté dans notre collation les variantes de type suivant: variantes lexicales, visuelles, morphologiques, de disposition de texte (inversions, ajouts, omissions):

1. Les variantes lexicales sont celles où deux mots différents se rapportent à la même place du texte. Ainsi, l’équivalent arabe du syntagme grec ouvrant le texte, varie de sorte:

'Αναστάσεως ἡμέρα: اليوم النُشور (17 fois)

Ἀναστάσεως ἡμέρα: اليوم النهوض (1 fois, ms R).

Deux remarques à faire à propos de ce syntagme:

a) ailleurs dans ce même texte, le terme arabe traduisant "résurrection", est le terme plus habituel القيامة.

b) On aimerait voir dans le syntagme arabe que le premier des deux termes, اليوم, soit sans article, puisqu'il est défini par un complément. Six mss sur 18 contournent quelque peu cette difficulté en ajoutant un يوم supplémentaire entre les deux mots:

– ان اليوم ليوم النشور dans les mss C, J, P;
– ان اليوم ليوم النهوض dans le ms R;
– ان اليوم يوم النشور dans les mss S et V.

Un autre cas de variété lexicale est le suivant:

L'infinitif προδραμεῖν est traduit par un terme de la racine يقدم:قدم (mss O, A, E, F, H, I, J, K, L, N), تقدم (mss C, Q, S, V) –dans les mss D et T, il n'y a pas de points diacritiques sur la première lettre–, يتقدم (ms P). Une autre racine dans le ms R: يقبل.

Il ne s'agit pas de synonymes –pas toujours– mais d'une traduction qui varie de point de vue.

2. Sont notées aussi les variantes grammaticales et morphologiques: accompli-inaccompli, singulier-duel-pluriel, adjectif-adverbe.

3. Les variantes visuelles sont notées également: points diacritiques, voyelles brèves notées, etc.

4. Il est tenu compte bien sûr aussi des inversions, ajouts, omissions.

Comment se présente cette tradition arabe comparée au texte grec?

I. Parfois le texte arabe correspond à une variante du texte grec publié, plutôt qu'au texte choisi par l'éditeur. En voici deux exemples:

1. Saint Grégoire dit à propos de Jésus-Christ: ἀποθανόντι καὶ ἀναστάντι. (réf. gr. 4,4). Les mss grecs AQBVv rapportent παθόντι καὶ ἀναστάντι. Le texte arabe traduit cette dernière variante: [2]للذي ألم من اجلنا ثم قام.

2. ζύμῃ παλαιᾷ κακίας (réf. gr. 3,8).

Les variantes grecques BC notent: ζύμη παλαιᾶς κακίας. C'est ce que reflète le texte arabe:[3]خميرة الشر العتيق.

2. ms O, 236v,5.
3. ms O, 237r,17.

II. Il y a des cas où le texte arabe, dans l'ensemble de la tradition manuscrite, est différent de l'ensemble de la tradition manuscrite grecque. Nous appelons cela "variante totale", puisque l'arabe, dans son ensemble, varie par rapport à ce qu'il est sensé traduire.

En effet, il y a des termes grecs omis de la traduction arabe, et des ajouts qui ne s'expliquent pas par rapport au grec.

Mais il y a aussi de temps en temps des différences. En voici un exemple (réf. gr. 1,5-7):

Δῶμεν συγγνώμην	ونطي الغفران
ἀλλήλοις.	نعظنا بعضا
ἐγώ τε	انا الاول
ὁ τυρραννηθεὶς	الذي قد غضبت
τὴν καλὴν τυραννίδα –	غضبا حسنا
τοῦτο γὰρ	
νῦν	ثم
προστίθημι–	ازيد فاقول
καὶ ὑμεῖς	وانتم أيضا
οἱ καλῶς	
τυραννήσαντες.	الذين غضبتم

Traduction du texte grec:

"Pardonnons-nous réciproquement; moi qui ai été victime de cette belle tyrannie – c'est le qualificatif que je lui donne maintenant–, et vous qui avez eu ce beau geste envers moi[4]."

L'arabe[5] traduit le grec, pourtant il en perd toute la finesse de style.

Le grec rend le pardon mutuel entre l'orateur et son public par un effet stylistique qui souligne le sens de l'action mutuelle:

ἐγώ τε – καὶ ὑμεῖς
ὁ τυρραννηθεὶς τὴν καλὴν τυραννίδα – οἱ καλῶς τυραννήσαντες.

Les deux syntagmes grecs font parfaitement pendant l'un à l'autre. La conjonction grecque τε – καί ne se retrouve pas en arabe; par contre, الاول, ne se retrouve pas en grec. Le complément grec τὴν καλὴν τυραννίδα est transformé en arabe: غصبت غصبا حسنا. Dans le deuxième syntagme (οἱ

4. Traduction de BERNARDI, p. 73.
5. ms O, 235v 1.10-12.

καλῶς τυραννήσαντες), l'adverbe grec καλῶς a disparu.

Entre les deux syntagmes grecs en question, il y a une parenthèse: τοῦτο γὰρ νῦν προστίθημι. Comprenons-le bien: τοῦτο, c'est le qualificatif de καλός sur lequel Grégoire met l'accent, comme s'il nous disait que ce n'est qu'après coup –en ce moment seulement, νῦν– qu'il comprend que ceux qui l'avaient contraint avaient eu raison de le faire. Le traducteur arabe ne saisissant pas exactement le sens de cette incise grecque, dit: ثم ازيد فاقول "puis j'ajoute et je dis...". Ce syntagme arabe en fait dérape du sens du grec. Les deux termes arabes ثم- الاول qui ne se retrouvent en grec, font pendant l'un à l'autre: le "thum" ("puis") –"al-awāl"– ("d'abord"). Le glissement de sens est imperceptible mais effectif.

Parfois l'arabe analyse le grec.

Εὐσεϐῶς ("pieusement" –réf. gr. 1,12): على نسك وحسن عبادة ("en esprit et en juste adoration")[6].

Les deux derniers termes arabes sont littéralement le terme composé grec; pourtant, c'est par l'ensemble noté ici que le traducteur rend εὐσεϐῶς.

Ailleurs, c'est le contraire: un seul terme arabe rend une expression grecque plus longue. Il va de la sorte pour le syntagme habituel grec "κρείττων καὶ τιμιωτέρα" (réf. gr. 1,8), rendu habituellemnt par l'élatif اكرم.

L'adverbe grec sous forme d'adjectif neutre singulier est rendu en arabe par une forme carrément adjectivale, ce qui, à notre avis, montre qu'il n'est pas bien perçu:

ὡς Μωυσῆς ἐκεῖνος τὸ παλαιόν (réf. gr. 1,10)

كموسى نلك القديم [7]

Les phrases grecques sont souvent trop longues pour le traducteur arabe. Aussi, on peut s'étonner parfois de ne pas rencontrer même des syntagmes consacrés de la littérature chrétienne. Lorsque le texte grec insiste en disant:

δῶ τῇ καινῇ κτίσει, τοῖς κατὰ Θεὸν γεννωμένοις (réf. gr. 2,5-6)

"Il donne *à la nouvelle création, à ceux qui sont engendrés selon Dieu*"...[8]

فيطيني للمولودين بالله

6. ms O, 236r,2.
7. ms O, 235v,15-16.
8. Bernardi p. 75.

L'arabe ne dit mot de "la nouvelle création", "καινὴ κτίσις": le syntagme consacré dans la littérature grecque chrétienne y est omis.[9]

De même, dans l'expression τῶ δόντι ἑαυτὸν λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἀντάλλαγμα (réf. gr. 5,9-10), l'arabe condense[10]: لمن اسلم نفسه فديه عنا. Le dernier terme grec, considéré sans doute comme un synonyme, est laissé tombé.

Des pronoms personnels grecs sont omis par le traducteur, qui éprouve le besoin d'en ajouter d'autres, ailleurs; c'est que la phrase arabe est différente de la phrase grecque, mais c'est aussi cette réalité évidente: le style grégorien est inimitable:

Χθὲς ὁ ἀμνὸς[8] ἐσφάζετο	ان بلامس نبح الحمل
καὶ ἐχρίοντο αἱ φλιαὶ	و مسحت الاساطين
καὶ ἐθρήνησεν Αἴγυπτος τὰ πρωτότοκα	و ناحت مصر على ابكارها
καὶ ἡμᾶς παρῆλθεν ὁ ὀλοθρεύων	و تجاوزنا المبيد
καὶ ἡ σφραγὶς φοβερὰ καὶ αἰδέσιμος	فكانت السمة مهيوبة مستحقة الاكرام
καὶ τῷ τιμίῳ αἵματι ἐτειχίσθημεν[11]	فتحصنا بالدم الكريم[12]

Traduction du grec[13]:

"Hier on égorgeait l'agneau et on enduisait les montants des portes; l'Egypte a pleuré ses premiers-nés et l'exterminateur est passé à côté de nous; le sceau lui a inspiré crainte et respect, et le précieux sang a été notre rempart".

La cadence sobre mais lyrique du passage grec est perdue en arabe; paradoxalement, l'absence du verbe copule en grec est remplacé par كان en arabe. De même, le grec, plus solennel, parle de ἑορτὴν τὴν ἐξόδιον, que le traducteur rend par عيد لخروجنا.

Une série grecque donne:

χρυσόν με οἴεσθε λέγειν, ἢ ἄργυρον, ἢ ὑφάσματα, ἢ λίθους γῆς ῥέουσαν ὕλην (réf. gr. 4,4-6)

"Peut-être croyez-vous que je parle d'or, d'argent, de tissus, de

9. Ms O, 236r,9.
10. Ms O, f. 237r,4.
11. Réf. gr. 3,1-4.
12. Ms O, f. 236r,10-13.
13. BERNARDI, p. 75.

pierres transparentes et précieuses, de cette matière terrestre qui s'écoule[14]"

ولعلكم تقدرون اني اقول لكع َذَهبا ام فّضة ام َملَبسا ام حَجَرة التي تشف ونكرم و
ونكرم و جملة نلك فهو هيلي سايله من الارض[15]

L'arabe a besoin d'expliciter و جملة نلك, ajoute-t-il: "et tout cela, c'est", et il continue la traduction: "de la matière terrestre qui s'écoule".

Le grec dit:

Καρποφορεῖ μὲν ὑμῖν, ὡς ὁρᾶτε, ποιμένα (réf. gr. 6,1)

"Il vous offre, comme vous le constatez, un pasteur"

فقد يقرب لكم الراعي الصالح راعيا انتم اليه ناظرون[16]

Ici c'est le traducteur arabe qui fait du style: "le bon pasteur vous offre un pasteur". Le jeu de mots est uniquement arabe. Et il s'agit en effet de jeu de mots, puisque le "bon pasteur" est, fort souvent, Jésus-Christ lui-même. Le texte grec parle ici uniquement du père du Saint Grégoire lui-même à qui revient l'honneur aujoud'hui de présenter son fils en tant que pasteur de l'Eglise afin qu'il continue son oeuvre pastorale. L'expression de "Bon Pasteur" revient à la fin de cette unité sémantique en grec, et atténue de cette façon l'equivoque possible entre le Bon Pasteur absolu, et ce veillard, père de Grégoire, qui fut un bon pasteur de l'Eglise. Mais en grec cette équivoque s'installe ici en douceur, alors que dans la traduction arabe, l'allusion au père de Grégoire est ici effacée, pour ne venir que plus tard dans le texte. Avec cet ajout en début de phrase, nous comprenons que le traducteur sous-entend le Bon Pasteur et non pas le père de G, qui donc supplée avec la jeunesse de son fils à la faiblesse de sa propre vieillesse. Et c'est justement ici que saint Grégoire change de sujet et passe à la deuxième partie de son discours: après avoir parlé des dons de Jésus-Christ, et de la transformation de l'homme par les vertus de Pâques, l'orateur passe à ce qu'un homme transformé, un homme de l'Eglise, son père, pasteur lui-même dans la communauté chrétienne, offre au Christ. Ce que son père offre à l'Eglise, c'est bien ce "retardataire", Grégoire lui-même, le nouveau pasteur qui

14. BERNARDI, p. 77.
15. Ms O, f. 236v,6-8.
16. Ms O, f. 237r,8-9.

se présente après un long silence, après s'être reccueilli pour se cultiver dans la vertu et s'illuminer de la lumière de Pâques.

Ces exemples suffisent pour rendre compte de la situation. On pourrait conclure quant à la traduction arabe qu'elle est fidèle au grec; cependant elle s'en écarte parfois involontairement, ella a ses ajouts ou ses omissions. C'est une traduction, incontestablement, qui ne peut, à notre sens, être à la hauteur du grec. Le traducteur comprend le grec, mais n'en saisit pas toute la finesse.

II.

Le travail de la collation est le travail essentiellement comparatif, demandant l'attention du philologue penché sur la tradition manuscrite. Pour être établie solidement, cette tradition doit passer par le travail de systématisation: un tri qui regroupera les ressemblances entre mss, et permettra d'accéder à l'établissement du texte critique. Comment cependant se fier à la vigilance humaine, et donc, aussi peu soit-il, d éfaillante? L'apport de l'ordinateur, en tant qu'aide assistant l'homme, est ici précieux.

La collation des 18 mss du discours a tenu compte de toutes les variantes que le philologue a pu observer: différences significatives ou non, puisque, la distinction entre significatif ou non ne peut être faite qu'après coup, à la fin du travail; c'est alors que le philologue pourra estimer ce qui est de fait insignifiant ou important. Devant cet amas d'informations encore seulement quantitatives, la gestion de l'ordinateur rend un grand service au philologue. Pour bénéficier de son aide, un seul effort particulier est demandé de la part du philologue , celui de codification, lequel permettra le classement des mss.

Comme on l'a déjà dit, on a distingué quatre types de variantes: lexicales (synonymes, antonymes, mot différent), morphologiques (singulier, pluriel, accompli, inaccompli), particularités graphiques (présence ou non des points diacritiques, emploi de ڧ au lieu du ق, du ا au lieu du أ, etc), inversions, ajouts ou omissions. Ces dernières notions d'ajout ou d'omission ne peuvent être appelées telles qu'après l'établissement du mss du base, puisque un ajout qui se trouve dans 17 mss pourrait finalement s'avérer être une omission dans le seul ms qui nous a servi de guide pendant la collation. On aura donc un sigle pour chaque de ce type de variante:

(lex) pour variante lexicale, (mor) pour variante morphologique, (gra) pour variante graphique, (inv) pour les inversions, (aj) – (om) pour les ajouts-omissions.

D'autre part, chaque mot du texte de base est numéroté. Si ce mot présente une ou plusieurs variantes, chaque variante de ce mot a été noté par a, b, c, etc. Ainsi, si un mot présente 3 variantes, et que ce mot est le dixième du texte, on aura la codification suivante:

10a-lex (si la variante est lexicale), 10b-aj (s'il s'agit d'un ajout-omission), 10c-gra (s'il s'agit d'une différence graphique), etc.

Comme nous avions 18 mss à collationner, nous avons fait une grille avec 18 signes identiques, soit 18 X. Nos mss étant collationnés dans un certain ordre (O, A, C, D, E, F, H, I, J, K, L, N, P, Q, R, S, T, V), chaque X, d'après sa position, représente un ms précis. Ainsi, le 4e X, par exemple, représente le ms D, puisque celui-ci est le quatrième dans notre liste, et ainsi de suite.

Cette grille va servir à classer les variantes. A gauche de chaque ligne de la grille nous avons mis l'indication de la variante (par exemple 1a-aj, 2a-gra,...400a-mor, 400b-mor, etc). Puis, si la variante en question est celle des mss A et D, nous avons remplacé le X qui correspond à ces mss par leur sigle, donc, dans cet exemple rpécis, XAXDXXXXXXXXXXXXXX. Voici un exemple de notre grille, pour la phrase grecque "Εἴπωμεν ἀδελφοὶ καὶ τοῖς... ϐραδυτῆτος".

En arabe il s'agit de mots portant le numéro 48 à 99. On entend par mot en arabe une unité graphique (donc la conjoncion arabe "wa" ne constitue pas de mot).

48a-lex	XACDEFHIXKLNXQXSXV
48b-lex-gra	XXXXXXXXJXXXXXXXXX
48c-lex-gra	XXXXXXXXXXXXPXRXXX
48d-lex-gra	XXXXXXXXXXXXXXXXTX
49a-gra	XACXXXXXXXXXXXXSXV
49b-gra	XXXDXXHIJKLXXQXXXX
49c-lex	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
50	XXXXXXXXXXXXXXXXXX

(ici pas de variantes; désormais ces mots seront passés sous silence)

53a-mor	XXXXXXXXXXXXXXXSXV

57a-gra	XACDXFHIXKLNPQRSXV
57b-gra	XXXXXXXXXXXXXXXXTX
58a-gra	XXXDXXHIXXLXXQXXTX
61a-mor	XXXXXXXXXKXXXXXXXX
61b-mor	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
62a-gra	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
63a-mor	XAXDEXHIXKLXXXRXXX
63b-gra	XXCXXXXXXXXXXXXSXX
63a-mor-gra	XXXXXXHIXXXXXXXXXX
65a-gra	XXXDXXXXXXXXXXXXXX
65b-gra	XXXXXFXXXXXXXXXXXX
68a-lex	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
68b-mor	XXXXXXXXXXXXXXXXTX
70a-mor	XAXXXXXIXXXXPXRXXX
70b-om	XXXXXXXXXXXXXXXSXV
70c-om-mor	XXXXXXXXXXXXXXXXXV
71a-gra	XXXXXXXXXXXNXXXXXX
71b-aj	XXCXXXXXXXXXXXXXXX
71c-mor	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
71d-mor	XXXXXXXXXXXXXXXSXV
72a-om	XXXXXXXXJXXXXXXXXX
74a-lex	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
74b-gra	XXCXXXHIXKXXPQXXTX
74c-gra	XXXXXXXXXXLXXXXXXX
75a-aj	XXXXXFXXXXXXXXXXXX
76a-gra	XAXDXFHXJXLNXQRXTV
76b-gra	XXXXXXXXXXLXXXXXXX
77a-gra	XACXXFHIXKLXXQXXTX
77b-gra	XXXXXXXXXXXXPXXXXX
79a-aj	XACDEFHIJKLNPQRSTV
81a-gra	XXXXXXXXXXXXPXXXXX
81b-gra	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
82a-gra	XACXXXXXXKXXXXXXXX
82b-gra	XXXXXXHIXXLXXQXXXX
82c-gra	XXXXXXXXXXXXXXXXTX

83a-om	XAXXEXHXXKLXXXXXXV
84a-gra	XACDXFHIXKLXPQXXTX
84b-gra	XXXXXXXXXXXXXXXSXV
85a-gra	XXXXXXXIJXXNXXXXXX
85b-gra	XXXXXXXXXXXXXXXXTX
85c-gra	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
86a-mor	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
87a-gra	XXXXXXHXXXXXXXXXXX
88a-gra	XACDEFHIJKLNXQSXX
88b-gra	XXXXXXXXXXXXPXXXXX
88c-gra	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
89a-lex	XXXXXXXXXXXXXXXXTX
91a-om	XXXXXXXXXXXXXQXXXX
91b-gra	XXXDXXXXXXXXXXXXXX
92a-gra	XXXDXXXXXXXXXXXXXX
92b-gra	XXXXXXHXXKLNXQXXXX
92c-gra	XXXXXXXXXXXXPXXXXX
92d-lex	XXXXXXXXXXXXXXXXVX
93a-gra	XACDXFHIXKLXPQXSXV
93b-inv	XXXXXXXXXXXXPXXXXX
93c-mor	XXXXXXXXXXXXXXRXXX
93d-gra	XXXXXXXXXXXXXXXXVX
94a-gra	XAXDXXXXXXXXXXXXXX
97a-mor	XACDXFHIJKLNPQRSTX
99a-gra	XXXXEXXXXXXXXXXXXX
99b-gra	XXXXXFXXXXXXXXRXXX
99c-gra	XXXXXXXXXKXXXXXXXX
99d-mor	XXXXXXXXXXXXXQXXXX

Cette codification est telle qu'un simple ordinateur personnel peut faire le tri automatique des variantes; le chercheur pourra donc apprécier en définitive les données –sûres– fournies par l'automatisation de cette méthode.

Pour étudier l'aspect graphique de ces manuscrits, les habitudes du copiste ou de la région, on n'a qu'à commander le regroupement de toutes

les variantes graphiques ("gra"). Elles permettront d'estimer l'écriture des mss et elles seront utiles dans l'appréciation ultérieure des témoins de la tradition manuscrite.

Ensuite on regroupera les indications "inv", "aj" et "om", qui nous indiqueront quelques similtudes entre manuscrits. Après il faudra examiner les variantes lexicales, qui sont les moins nombreuses, mais très significatives. Pourtant, nous croyons que ce ne sont pas celles-ci les variantes les plus importantes; les plus importantes sont à notre avis les variantes morphologiques, puisqu'elles sont plus nombreuses.

L'ordinateur classera les lignes de la grille en regroupant de la sorte automatiquement les mss qui se ressemblent. Ensuite, grâce à la codification qui sert aussi de référence aux variantes, il pourra procéder à l'examen qualitatif de ce classement automatique. Nous essayons ainsi de rendre le travail le plus mécanique possible, afin de chasser –autant que faire se peut– la sujectivité.

Hélène CONDYLIS-BASSOUKOS
et Panagiotis BASSOUKOS

Simone Van Riet
28 novembre 1993

Le spécialiste de philosophie et philologie arabes Simone VAN RIET a quitté la communauté des arabisants européens le 28 novembre 1993.

Née le 12 avril 1919 à Bruxelles, elle obtint sa licence en philologie classique en 1940. Tout en travaillant dans l'enseignement secondaire, elle soutint une brillante thèse de doctorat sur *Cicéron et les tragiques Grecs* en 1944. Le sujet de cette thèse, recherche sur l'influence des deux cultures classiques de l'antiquité, annonça les pôles d'intérêt de toute la carrière qui s'en suivit: mécanismes d'interculturation dans la pensée et son expression philosophique.

Après s'être formée à la rigueur de la philologie, elle se tourna vers la philosophie. La pensée médiévale en Europe Occidentale, exprimée en latin, fut tout aussi tributaire du monde grec que du monde arabe: le monde

arabe agit en tant que support transmettant les oeuvres philosophiques grecques traduites en arabe, mais il agit aussi en tant que force de pensée structurée et organisée à la hauteur des grandes civilisations. Pour un tel type de recherches, il fallut donc qu'elle parfît ses études à l'Ecole des langues orientales, puis l'Ecole Nationale des langues orientales vivantes à Paris et la School of Oriental and African Studies de l'Université de Londres.

Le monde arabe la fascina. Nous sommes alors vers les années cinquante, marquées par des événements internationaux où l'élément islamique des différentes rives de la Méditerannée joue un rôle important: création de l'Etat d'Israël, avènement de Nasser au pouvoir, guerre de l'indépendance d'Algerie. Simone Van Riet ne resta pas le chercheur scientifique isolée dans sa bibliothèque: elle participa à des actions humanitaires des Nations Unies en Algérie, et ne cessa de répéter, auprès du Comité National de réflexion sur les pays musulmans, que la connaissance mutuelle des mondes qui s'affrontent est le premier pas, et le pas capital, vers la paix.

Elle chercha les étapes concrètes par lesquelles le monde latin assimila la pensée philosophique grecque et arabe, et les trouva dans les traductions latines des oeuvres arabes de la falsafa. L'Institut Supérieur de Philosophie de Louvain, décida d'ouvrir, en 1960, un secteur de recherche sur les traductions latines des philosophes arabes. Un an après, la carrière académique de Simone Van Riet y commença. Parallèlement à ses recherches, elle enseigna des cours d'étude des manuscrits philosophiques et théologiques du moyen âge, d'histoire de la philosophie arabe, des textes philosophiques arabes, des cours de langue arabe élémentaire et des cours d'arabe classique approfondi, des cours d'analyse de textes philosophiques latins et de textes byzantins, comme aussi un cours intitulé "grec byzantin", en réalité séminaire sur les textes byzantins traitant d'une façon ou d'une autre de l'Islam. Elle organisa et dirigea le Centre de Philosophie Arabe au sein de l'Institut Supérieur de Philosophie. Elle organisa un colloque consacré à l'humanisme musulman (Louvain, 10-12 mars 1978) au terme duquel le doctorat honoris causa a été conféré aux G. Anawati et L. Gardet. S. Van Riet fut le promoteur de plusieurs thèses de doctorat, surtout dans le domaine de la philosophie arabe. Elle invita à l'Université

Catholique de Louvain et collabora avec des savants de grande envergure, tels que M.-Th. d'Alverny, G. Anawati, R. Arnaldez, R. Macuch, K. Moubarak, G. Verbeke. Elle organisa des séminaires avec la plupart de ces savants, afin que ses étudiants puissent bénéficier d'une pluralité de méthodes de recherches. En effet, une des richesses de son enseignement, c'était celle de donner le goût à ses étudiants pour la mise en parallèle de structures idéelles exprimées dans des langues différentes, et de cette façon, et d'inciter à la collaboration des scientifiques venant d'horizons diversifiés.

Membre de plusieurs institutions scientifiques interantionales, elle fut élue à l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique le 8-1-1979.

Son oeuvre principale fut l'édition critique de la traduction latine médiévale d'Avicenne, entreprise scientifique internationale dont elle fut le directeur. Huit volumes ont déjà paru. Ce projet a nécessité la collaboration de plusieurs scientifiques. Les lexiques bilingues arabo-latins et latino-arabes, exploitant les méthodes informatiques, ont été souvent précieux pour l'établissement du texte arabe même. La sous-signée y a fait ses débuts dans la recherche, et a pu bénéficier de l'expérience et de l'ouverture d'esprit de ce groupe de travail.

La contribution de S. Van Riet dans l'étude de la philosophie arabe et dans l'expansion des études arabes en Europe ne fut pas seulement le fruit d'une rare érudition exprimée dans un style de langue française limpide et classique; elle fut aussi le résultat spectaculaire d'une largeur de vue étonnante et d'un souffle d'espoir: seule la vérité scientifique et la recherche de l'humanisme universel instaureront la paix et le respect mutuels entre les peuples, lesquels pourront alors dialoguer au lieu de se combattre.

BIBLIOGRAPHIE

Simone VAN RIET, *Avicenna Latinus De Anima seu Sextus De Naturalibus,* Edition critique de la traduction latine médiévale, Louvain-Leiden, IV-V, 1968; I-II-III, 1972.

Id., *Fable et sagesse antique d'Ibn al-Muqaffa'à Jean de La Fontaine,* dans: *Images on Man in Ancient and Medieval Thought* (hommage à G. Verbeke), Louvain, 1976, pp. 249-256.

Id., *Renouveau dans les recherches en philosophie arabe,* dans: Revue Philosophique de Louvain, 75 (1977) pp. 272-273.

Id., *Avicenna Latinus Liber de philosophia prima sive scientia divina,* Edition critique de la traduction latine médiévale, Louvain-Leiden, I-IV, 1977; V-X, 1980, I-X, *Lexiques* 1983.

Id., *Les fables arabes d'Ibn al-Muqaffa'en traductions grecques et latines,* (Miscellanea Mediaevalia, band 17: Orientalische Kultur un Europäishe Mittellalter), Berlin-New York 1985, pp. 151-160.

Id., *Avicenna Latinus Liber tertius naturalium de generatione et corruptione,* Edition critique de la traduction latine médiévale, Louvain-Leiden, 1987.

Id., *Avicenna Latinus Liber quartus naturalium de actionibus et passionibus qualitatum primarum,* Edition critique de la traduction latine médiévale, Louvain-Leiden, 1989.

Id., *Avicenna Latinus Liber primus naturalium, I. De Causis et principiis naturalium,* Edition critique de la traduction latine médiévale, Louvain-Leiden, 1992.

A Review of the Archaeological Evidence Concerning the Cultural Institutions in Ancient Alexandria

The topography of ancient Alexandria has been for nearly two centuries the subject of continuous research inspired by the famous achievements of the Alexandrian scientific and cultural institutions. Thanks to the description of the city by Strabo from the year 25-24 BC, and other ancient authors, the Alexandrian Museum and Library survived in human memory through centuries. The discovery of ancient Pompei and Herculaneum in the 18th century, and the growing interest in Egyptian archaeology led prospectors of the last century to several identification attempts of the famous remains of ancient Alexandria. One of the first attempts was the drawing of Alexandria by Mayer published in 1804[1] (Fig.1). The remarkable ruin on the sea shore was described then as the remains of the ancient Library. The same ruin was photographed later on, just before the removal of the obelisks from the site of the ancient Caesareum, and the construction of the Corniche along the sea shore, at the beginning of our century[2]. The ruin itself which was not analysed properly, has vanished; however

1. L. Mayer, Views in Egypt from the Original Drawings in the Possession of Sir Robert Ainslie. London 1804; A. Adriani, Repertorio D' Arte dell Egitto Greco-Romano, Serie C, Palermo 1966, No 21, pl. 11, fig. 33.
2. Publ. by Adriani op. cit. No 14, pl. 6, fig. 15.

the excavations of the Inspectorate of West-Delta, as part of the activities of the Egyptian Antiquities Organisation done in 1983, proved that the remains of the Posidonium lie approximately in this place, not the Library as Mayer suggested[3].

The first systematic study of the ancient Museum and Library was done by Parthey ("Das Alexandrinische Museum"), published in Berlin in 1838[4]. Beside the analysis of the literary sources, Parthey added to the plan of the city done by the French Expedition two main ancient streets, and the major buildings of religious, scientific, and cultural institutions of ancient Alexandria[5]. Since the French plan of the city depicted Alexandria of the beginning of the 18th century, the ancient city was outlined by Parthey according to the convention of his time. Parthey located the Museum with the Great Library in the Royal Quarter, but very far in the eastern section of the city[6]. This location was not accepted later, only Kiepert repeated it again in his Atlas Antiquus in 1882[7].

A major achievement in the research concerning the plan of ancient Alexandria was reached in the sixties of the last century by the Egyptian Topographical Expedition supervised by Mahmoud El Falaki at the request of the Khedive Ismail[8]. In 1886 the most complete map of the ancient city was

4. G. Parthey, Das Alexandrinische Museum. Berlin 1838.

5. Parthey op. cit. reproduced by Adriani, Repertorio op. cit. No 2, pl. 2, fig. 2.

6. On El Falaki's plan between streets R2-R3 - L1-L2. See footnote No 8.

7. H. Kiepert, Atlas Antiquus 1882, pl. III reproduced by Adriani, Repertorio op. cit. pl. 2, fig. 3.

8. E. Breccia in his "Alexandrea ad Aegyptum", Bergamo 1992, p. 60 writes: "Towards 1866 the Emperor Napoleon III, who had conceived the project of writing a history of Julius Caesar, expressed a desire to have a plan of Alexandria. This was an unexpected and unique opportunity to set its ruins free from the heavy covering of earth which buried them. Khedive Ismail entrusted the astronomer Mahmud El-Falaki with the execution of this plan, authorising him at the same time to make whatever excavations were necessary"... and on page 62 Breccia continues: "It must be acknowledged that Mahmud el-Falaki did his work honestly". The plan was entitled "Carte de l' antique Alexandrie et des faubourgs. Dressée sur les ordres de S.A. le Vice Roi d' Egypte à l' aide de fouilles, nivellements et autres recherches par Mahmud-Bey, Astronome de Son Altesse. Fait en 1866". See: M. Rodziewicz, Le débat sur la topographie de la ville antique. In: Alexandrie entre deux mondes, Revue de l' Occident Musulman et la Méditerranée No 46 / 4e trimestre 1987 / ROMM 46, 1987-4, pp. 38-48.

ready, and published in Copenhagen in 1872[9]. Mahmoud El Falaki gave us his interpretation of the plan, and also a theoretical location of the Royal Quarter, the ancient harbours, Pharos, Caesareum, Museum and other buildings of importance. Having at his disposal the network of ancient streets, archaelogically proved by his expedition, and comparing them with ancient texts, El Falaki suggested that the Museum and Great Library existed between the ancient streets R5-R6 and L1-L'2 (Fig. 2), in other words south of the modern Horreya Avenue, and west of Nabi Daniel street[10]. This location was shifted by later scholars more to the north, closer to the Caesareum, as the result of the discovery of a mysterious stone box for scrolls, bearing the inscription: Three Volumes of Dioscurides[11]. Unfortunately this important box vanished without proper studies.

Wilhelm Sieglin, Botti, Breccia and Adriani located theoreticaly the ancient Museum and Great Library in the area along the ancient street R5 (the modern Nabi Daniel street), and north of the Via Canopica (modern Horreya Avenue), but still without archaeological information of a decisive value[12].

9. Mahmoud-Bey El-Falaki, Mémoire sur l' antique Alexandrie, Copenhague 1872; Adriani, Repertorio op. cit. pl. 3, fig. 6, pl. 4, fig. 7, No 6.

10. This location is based on his own theoretical positioning of the Somma, Arsenal and Royal Quarter. See Mahmoud El-Falaki, op. cit. pp. 52-53 and plan.

11. This box had been lost before 1848, but its publication seems to be known to Mahmoud El-Falaki (Memoire op. cit. -. 53). The box had been found in the garden of Prussian Consulate General in Alexandria. See G. Botti, Plan de la Ville d' Alexandrie à l' époque ptolémaique, BSAA I, 1898, p. 65; S. Reinach, BSAA II,p. 350; Breccia, Alex. ad Aegyptum, op. cit. p. 75, 94; A. Rowe, BSAA 35, 1942, p. 60; P. Fraser, Ptolemaic Alexandria, Oxford 1972, p. 15, note 77.

12. W. Sieglin, "Karte des alten Alexandrien auf Grund der Mahmudishen Strassenfunde gezeichnet von Wilhelm Sieglin. Als Manuscript gedruckt". For reproduction of this plan see: Breccia, Alexandrea ad Aegyptum, op. cit. fig. 25, and M. Rodziewicz, Les habitations romaines tardives d' Alexandrie, Varsovie 1984, pl. 2. Also W. Sieglin, Atlas Antiquus, Handatlas I, 1893, pl. 3. This plan of Alexandria of the 1st century BC was reproduced by Adriani, Repertorio, op. cit. pl. 2, fig. 4. See also G. Botti, Plan de la Ville d' Alexandrie à l' époque ptolémaique, op. cit.; E. Breccia, Alexandrea ad Aegyptum, op. cit. enclosed a map of ancient and modern Alexandria. Comp. his plan of Ptolemaic Alexandria in Enciclopedia Italiana I, 1929 reproduced by Adriani in Repertorio, op. cit. pl. 5, fig. 12 No 11, also M. Rodziewicz, Les habitations, op. cit. pl. 3. This plan of Breccia was adopted as the plan of "Ancient Alexandria" in more recent publications. See: K. Michalowski, "Alexandria",

Because of the speedy build-up of modern Alexandria over the ancient city, and the lack of continuous, regular excavations on large scale, all maps of the ancient town with fixed locations of the main cultural, and scientific institutions were based mostly on occasional discoveries, and arbitrary interpretations. This attitude was cooled however by the more systematic excavations by Hogarth, Noack, and Breccia at the beginning of our century[13]. Further excavations in the centre of the city eliminated many theoretical locations of the ancient monuments, as for example the big theatre supposed to exist under the hill near the sea, now occupied by the Faculty of Medicine at the modern Alexander the Great street, and the Tomb of Alexander the Great at Kom el Dikka[14]. In both places were found residential, and public buildings of another character and various periods instead of the famous Ptolemaic monuments[15].

Excavations in the Pompey's Pillar area in 1945 (Fig. 3), proved the existance of the Serapeum enclosure there, and fixed the location of the so-called Daughter Library[16]. Alan Rowe was of the opinion that the large,

Warszawa 1970, pp. 6-7; G. Grimm in Catalogue of the exhibition in Villa Hügel, "Götter und Pharaonen", Mainz 1978, p. 34, reproduced also in Aegyptiaca Treverensia, Trierer Studien zum Griechisch-Romischen Ägypten, I, 1981, pl. I.

13. D. G. Hogarth, Report on Prospects of Research in Alexandria, Egypt Exploration Fund, 1894-95, p. 17. Hogarth expressed deep pessimism on El-Falaki's plan of the ancient city: "I feel the greatest uncertainty as to his rectangular map of the city" op. cit. p. 17. See also research of F. Noack, Neue Untersuchungen in Alexandrien, A. M. 1900, pp. 215-279; E. Breccia, Alexandrea ad Aegyptum, op. cit. pp. 59ff.; Breccia, Sondages près de la Mosquée Nabi Daniel et dans la rue el Bardissy in: Le Musée Gréco-Romain, 1925-1931, pp. 48-52, pl. XXVIII, XXIX, LXI.

14. S. Shenuda, Alexandria University Excavations in the Cricket Playgrounds in Alexandria. Opuscula Romana IX, 23, Stockholm 1973, pp. 193-205; L. Dabrowski, Résumé des recherches archéologiques faites autour de Fort Kom el Dikka en Alexandrie, Bull. Fac. des Lettres, Univ. d' Alexandrie, XIV, 1960, pp. 39-49; M. Rodziewicz, Les habitations Romaines tardives, op. cit. pp. 13ff. with further references.

15. P. Fraser, Ptolemaic Alexandria, Oxford 1972, I, p. 17. On the Ptolemaic theatre see: F. Noack, Adriani, Repertorio, op cit. No 25-33 S. Shenuda op. cit., Rodziewicz, op. cit. pp. 28ff.

16. The area has been investigated by many scholars, but only Alan Rowe succeeded to reach and explore the foundation deposit of the sacred temenos. It was found in the stoa-like structure, considered by A. Rowe as the Library. For full bibliography see: Adriani, Repertorio, op. cit. No 55, p. 100; Fraser, op. cit. pp. 323ff.

double stoa on the south-western side of the temenos, from the time of Ptolemy IIIrd, served as the Library till the end of the Ptolemaic period[17]. Peter Fraser supported this identification saying "In fact the stoa-like structure at the south end of the sanctuary (consisting of two long corridors with small rooms leading off them), which is certainly of Ptolemaic date, would not be unsuitable as a repository for rolls and it is very possible that the excavator correctly identified the site as that of the Library"[18]. It was proved archaeologically that this impressive, large colonnaded hall was destroyed in the early Roman period, although the Daughter Library in the Serapeum existed later, as we learn from literary sources, but its location in the temenos remains unknown till now[19]. Another, so-called Hadrian's Library in Alexandria is known only from very incomplete written information, but without further archaeological material from the city it can be located only theoretically in the area around the corner of Horreya Avenue and St. Saba street[20].

The big ancient theatre visible in antiquity, according to Strabo, from the sea-shore, remains unidentified till now, but another so-called theatre at Kom el Dikka, unearthed in 1963 (Fig. 5), is undoubtfully the most spectacular document of cultural life in Alexandria from IV till VII century AD, although its interpretations cover nearly all choices known to us from the repertoire of the Graeco-Roman architectural forms, from theatre through odeon to bouleuterion[21]. This is not the place to discuss all the

17. A. Rowe, Discovery of the Famous Temple and Enclosure of Serapis at Alexandria, ASAE, Supplément. Cahier 2, Le Caire 1946, pp. 25ff.

18. P. Fraser, Ptolemaic Alexandria, op. cit. pp. 323ff.

19. Rowe, op. cit.; Fraser, op. cit.; Adriani, Repertorio, op. cit. No 54-55, p. 240.

20. The area was previously known as "Zizinia Theatre". See Breccia, Alexandrea ad Aegyptum, op. cit. see plan; Adriani, Repertorio, op. cit. p. 222ff.

21. K. Michalowski introduced the term "theatre" in his first reports, F. Fakharani in 1966 proposed the term "odeon"; W. Kubiak and E. Makowiecka in their preliminary reports used the term "theatre-like building", and "building with auditorium"; J. Ch. Balti named it "Severan bouleuterion" which does not correlate with the chronology of the building. See: K. Michalowski, Archéologie Méditerranéenne en Pologne après la Seconde Guerre Mondiale. E.T. I, 1966, fig. 12; id. Le théâtre d' Alexandrie, La Pologne, 11 (147), 1966; id. "Alexandria", Warszawa 1970, p. 10; id. Polskie Badania Archeologiczne w Aleksan-

contradictions concerning its initial form, function and chronology, as the study is still far from complete[22]. However the architectural form of the preserved last phase of this building, has no close parallel with any theatre, odeon or bouleuterion in the Mediterranean known to us[23]. The concept of its rebuilding in the last stage has however lately gained very interesting comparative material in the meeting halls unearthed also at Kom el Dikka in the early eighties[24]. A small meeting hall was unearthed partially already in 1969 in front of the southern parodos of the theatre-like building (Fig. 5, No 1)[25]. Blocks cut off from late Roman brick walls

drii (Polish Archaeological Research in Alexandria) in: Starozytna Aleksandria w Badaniach Polskich. Warszawa 1977, p. 11. For "odeon" see: F. Fakharani in Cahiers d' Alexandrie, Serie IV, fasc. 3, 1966, pp. 32ff. The term "theatre-like building" was used by its excavators: E. Makowiecka and W. Kubiak in their preliminary reports. See: W. Kubiak, Les fouilles polonaises à Kôm el-Dikka en 1963 et 1964, BSAA 42, 1967, pp. 47-80; Kubiak A.-Makowiecka E., Polish Excavations at Kom el Dikka in 1965 and 1966, Preliminary Report. ASAE LXI, 1973, pp. 93-124. In their report published in "Africana Bulletin" they say on p. 15, footnote 11: "Calling the building in the last phase of its existence the "Theatre" would be anachronistic, so until the studies are completed and its true purpose scientifically established, we prefer to name it "Building with auditorium". See: Kubiak W.-Makowiecka E., Polish Excavations at Kom el Dikka in 1965 and 1966, Preliminary Report, "Africana Bulletin" 22, 1975, pp. 7-40. For the term "Bouleuterion" see: J. Ch. Balty, Le "bouleuterion" de l' Alexandrie Sévérienne. ET. XIII, 1983, pp. 8-12. This date cannot be accepted by stratigraphical and chronological research done in this place.

22. As to the stratigraphy of the building see: M. Rodziewicz, Stratigraphie du sondage M XVI, 1 dans la partie Sud de Kôm el-Dikka, Alexandrie, ET III, 1969, pp. 133-145.

23. It is a mixture of late Roman and Byzantine architectural forms, serving as a meeting hall in its last phase.

24. M. Rodziewicz, Excavations at Kom el Dikka in 1980-1981, BSAA 44 (in print).

25. This area was excavated in small portions and in various periods. During quite a long time this poorly preserved structure was not recognised as the remains of a meeting hall. See plan of the sector in: E. Prominska, Investigations on the Population of Muslim Alexandria, Warsaw 1971, pl. III. The seats of this auditorium were recorded on the plan of the "theatre", but not completely, and omitted in many other publications. Additional stones on the eastern (still existing) seats belong to the later wall intended to border the earth, deposited in large quantities around the southern, outer wall of the "theatre". This supportive structure was never finished, and was dismantled before the collapse of the southern wall of the "theatre" in the first half of the 6th century AD Seats of the small meeting hall were made of large blocks hewn away from the walls made of bricks measuring

of the big public bath or nearby cisterns, served as the building material for three rows of seats on the eastern, western and northern sides of this hall. The front of the arch of the blocked parodos of the "theatre" formed the decorative background above the main, raised seat, placed in front of the entrance to the auditorium[26]. Its chronology is very interesting too, because the structure was built not in the last stage of the "theatre" but earlier, in the 5th century AD, i.e. the small meeting hall was created between the construction of the "theatre-like building" in the 4th century, and the last rebuilding in the 6th century AD[27]. This fact is crucial for the search into the concept of the rearrangement of the so-called theatre at Kom el Dikka into a meeting hall in its last stage of the 6th century AD[28]. Its side entries were blocked and replaced by one central door, located on the axis of the edifice, leading inward directly from the colonnaded street. The original stage was reshaped into spacious entry halls, while the cavea itself was unusually elongated, and equipped with an honorary seat on the axis of the auditorium, exactly as in the small meeting hall mentioned above. The first, less known phase of the "theatre" is datable, according to stratigraphical research, to the first half of the 4th century AD, and the

28,5X28,5X3,5 cm., and 23X10X7 cm., used in the early stages of the cistern and public bath nearby, indicating that they were cut out after the 4th century earthquake, most probably in 365 AD (Hist. Ecclesiastique, VI, 2, cf. Vie de saint Hilarion, 3, 33). Structures of such type were identified in early reports from excavations at Kom el Dikka as "paleo-Arabic" or "Coptic" in general of very late date. See: M. Rodziewiscz, Les habitations, op. cit. p. 287, footnote 98. These structures were however mostly created before the second stage of the "theatre", bath and cistern. Comp. Rodziewicz, op. cit. p. 291, fig. 307, No 9.

26. The thin blockage of the original side (south) entry to the "theatre" served only as the screen, not a solid blockade against pressure of the earth surrounding the "theatrical building". Therefore we consider it as a part of the small meeting hall, not only the blockade of the arcade. Comp. auditoria located west of the public bath, fig. 4,6.

27. The chronology according to the pottery from the floor, and beneath the fallen wall, most probably during the earthquake of the 6th century, possibly 535 AD See: Zotenberg, Jean de Nikiou, p. 157; Maqrizi, trad. Bouriant, p. 506; Les prairies d' or, trad. Barbier de Meynard, II, p. 347 et 376; M. J. Clédat, Notes sur l' Istme de Suez, BIFAO 21, 1923, p. 66; Rodziewicz, Les habitations, op. cit. p. 172; Fraser, op. cit. p. 8.

28. The chronology established by the study of the pottery in this area. See: M. Rodziewicz, Stratigraphie, op. cit.; id. La céramique romaine tardive d' Alexandrie, Alexandrie I, Varsovie 1976; id. Les habitations, op. cit. pp. 309-312.

late one to the mid of the 6th century[29]. Interpretations of the last stage of the edifice cannot depend on inscriptions hammered on the marble seats and bases, because they reflect only temporary high emotions from the time of the revolt in Alexandria in 608-610 AD, not the real function for which the structure was adapted around 50 years earlier, i.e. after its last rebuilding, which took place most probably after the tremendous earthquake in 535 AD[30].

Beside the southern meeting hall (fig. 5, No 1), four others were discovered at the same side of the colonnaded street, but closer to the big public bath, behind its gates, porticoes and services (Fig. 6). Therefore the location of these small auditoria should be considered as topographically independent from the bath and its activities. Each of the lately unearthed meeting halls is ca. 15 metres long, and 4 to 5,5 metres wide, with three or four rows of seats built of limestone which could offer enough space for up to one hundred persons. Each hall contains an entry and a vestibule on the northern side, a rectangular or semicircular row of seats with a short stairway located on the axis, leading to the main seat. In all of them exists the same sequence of functional zones with elongated seats as in the so-called "theatre" where in order to achieve a prolongated auditorium, the constructor had to block up both original side entries. In the small meeting halls nearby the elongated seats were already preconcepted. Therefore we presume that this concept existed in another building before the rearrangement of the "theatre", and the construction of small meeting halls in its neighbourhood. A similar arrangement of seats in the prolongated rooms can be

29. The reader may find in "Das Römisch-Byzantinische Ägypten", Aegyptiaca Treverensia, B.2, 1983, p. 190, the suggestion that my stratigraphical research permits to date the construction of the "theatre" (first phase) to the second half of the 5th cent. AD and the second rebuilding to the beginning of the 6th century AD, without any references to my publications. I have to inform here that my stratigraphical researches were, and still are against such early dating of the construction of the "theatre" as to the 2nd cent. AD (see: BSAA 43, 1975, pp. 79ff, footnote 2; "Meander" IX, Warsaw 1968, pp. 370-379), as well as for so late dating of it as to the second half of the 5th cent. AD (Aegyptiaca Treverensia, op. cit.).

30. M. J. Cledat, op. cit. p. 66. As to the inscriptions in the "theatre" see: Z. Borkowski, Inscriptions des factions à Alexandrie, Varsovie 1981.

found in traditional early Roman architecture forms as for example the curia. However such a large number of them as we have at Kom el Dikka (Fig. 4), suggests that they were not connected with administrative functions, but in this particular surrounding rather with activities of artists, philosophers, grammarians or other scholars still active in Byzantine Alexandria. The five meeting halls unearthed in the neighbourhood of the so-called theatre and the big public bath have brought remarkable new information on the real cultural centre of the city. Therefore the question arises whether these auditoria datable from the 5th till the 7th century AD, are not reflective of the internal arrangement of the older Alexandrian buildings, and particulary the lecture-rooms at the already not functioning Museum and the Great Library. Strabo writes: "The Museum is a part of the palaces. It has a public walk [portico] and a place furnished with seats"[31]. In the present state of research we cannot exclude the influence of early Roman architectural forms, as we cannot ignore survival of Strabo's "place furnished with seats" from the Alexandria Museum as the eventual prototype of our auditoria[32]. From the topographical point of view they were located in the centre of the city, around one hundred metres from the main street (Via Canopica), and not far from the theoretical location of the Museum and Library, which terminated their function just before the lately unearthed auditoria were constructed[33]. Therefore from the topographical and chronological point of view the meeting halls presented here, could form a replacement of the instalations in the Museum itself, and may be connected with the well-known Code Theodosianus[34], which stipulated that "the teaching staff of the University at Con-

31. Strabo, XVII, 1, 8.

32. Strabo used the term exedra. Adriani in his Repertorio writes: ... "exedra che, stando ad un passo di Vitruvio (V, 11, 2) passiamo immaginare come un ampio spazio circondato da portici e fornito di sedili". Adrian, Repertorio, op. cit. p. 34. See also Glossario, s.v. Museo.

33. The precise date of the eventual destruction of the Museum and Library is unknown. Since they are not mentioned after the 3rd century AD in literary sources, many scholars are inclined to accept the view that they ceased to function together with the Bruchium. See Adriani, Repertorio, op. cit. pp. 211, 228. The meeting halls at Kom el Dikka were abandoned, and dismantled before the so called lower Muslim Necropolis was introduced in this place in the 7th/8th century AD. Cf. M. Rodziewicz, L' habitation romaine, op. cit. pp. 259-260, 274, 278, 301, 309, 341.

34. Cod. Theod. XIV, 9.3.

stantinople were prohibited by Imperial edict from remunerative private teaching"[35]. It does not mention Alexandria, but it is unlikely that in the rest of the Byzantine Empire this edict was not introduced by local authorities, especially in such remarkable centres of learning as Alexandria was. From this point of view such a number of auditoria which functioned from the 5th till the 7th century AD, and which were built in the centre of the city in Byzantine period, can be seen as installations assuring public, not private lecturing, most probably on the higher level. It would be not out of place to mention here significant facts published already 50 years ago by Max Mayerhof in his valuable article "La fin de l' Ecole d' Alexandrie" and also in "Von Alexandria nach Baghdad" where he proves the existance, and survival of the Alexandrian school even after the Arab Conquest of Egypt[36].

DR. MIECZYSLAW RODZIEWICZ

35. P. Fraser, Ptolemaic Alexandria, op. cit. part II, p. 319, footnote 92, p. 473.
36. M. Mayerhof, La fin de l' École d' Alexandrie, Bull. Institut d' Egypte, XV, 1932-33, pp. 109ff.; id. Von Alexandria nach Bagdad. Sitzungsbericht d. Preuss. Akademie d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 23, 1930.

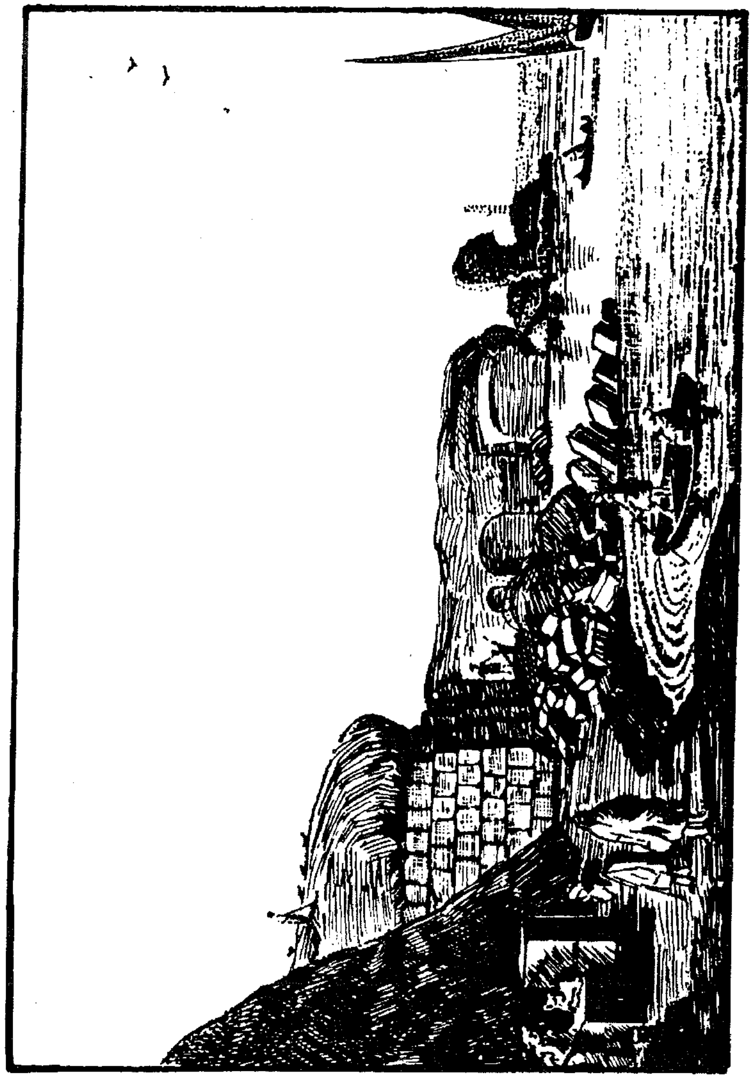

Fig. 1. Ancient ruins in Portus Magnus described as the "Ptolemaic Library". After L. Meyer, Views in Egypt from the Original Drawings in the Possession of Sir Robert Ainslie, London 1804, pl. XVII.

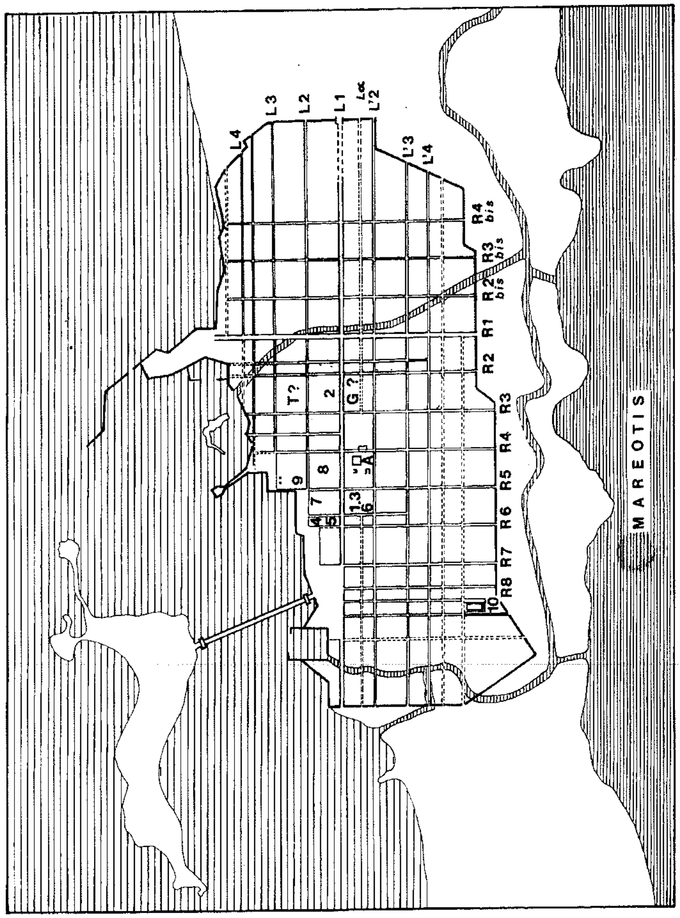

Fig. 2. Locations of the Museum and Great Library according to:
1 - M. El-Falaki, 1866, 2 - H. Kiepert, 1882, 3 - T. Neroutsos, 1888, 4 - W. Sieglin, 1893 (Library), 5 - W. Sieglin, 1893 (Museum), 6 - G. Botti, 1898, 7 - E. Breccia, 1914, 8 - A. Adriani, 1966 (Museum), 9 - A. Adriani, 1966 (Library), 10 - A. Rowe, 1945, The Daughter Library in the Serapeum.
A - Late Roman and Byzantine sector of the public buildings at Kom el Dikka (Vide fig. 4). G - Early Roman Gymnasium, acc. to M. Falaki, Breccia, Adriani. T - Great Theatre, acc. to M. Falaki 1866, followed until S. Shenuda identified a residential area there from the Ptolemaic till the Byzantine period. (See footnote No 14).

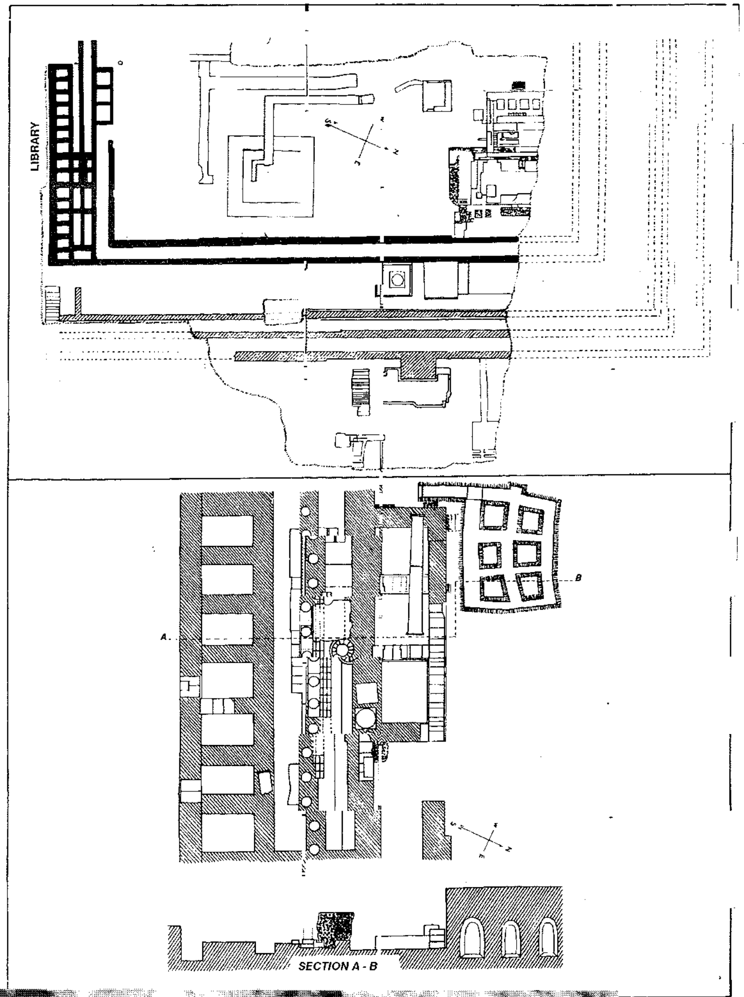

Fig. 3. The Daughter Library in the Serapeum. According to the plan of B. Abdel-Malek, publ. by A. Rowe in Supplément of ASAE, Cairo 1944, pl. VIII, XI.

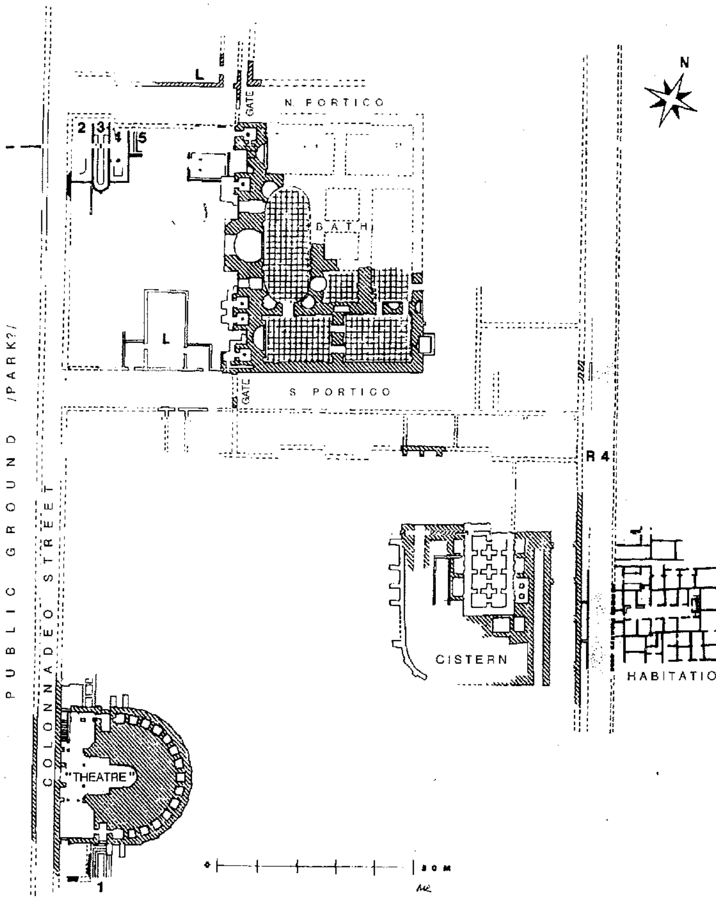
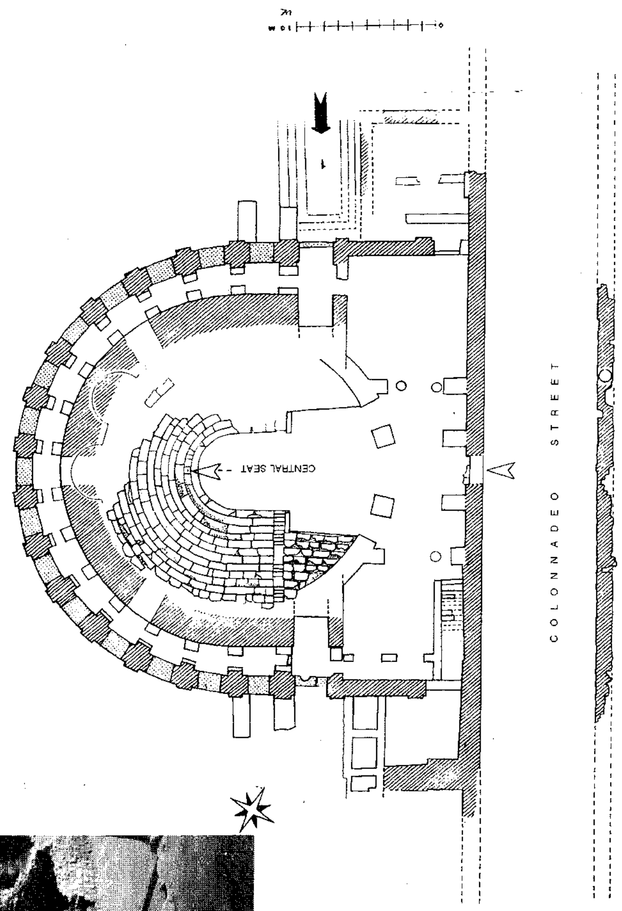

Fig. 4. Late Roman and Byzantine public buildings between streets R4-R5 and L1-L'2, with the location of the small meeting halls: 1 - meeting hall south of the so-called "theatre", V - mid of the VI century A.D., 2-5 meeting halls located west of the big public bath. V - early VII century A.D., L - public lavatories.

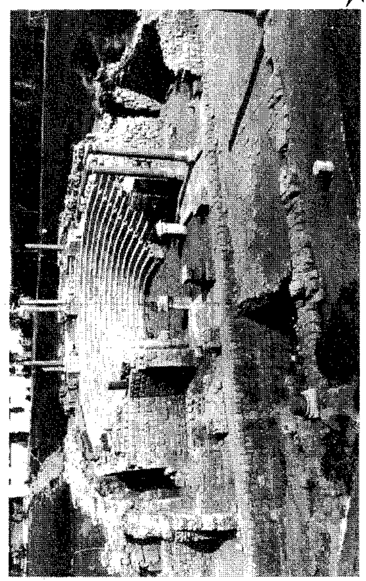

Fig. 5. The so-called "theatre" at colonnaded street, Kom el Dikka. IV-VII century A.D. 1 - small meeting hall built on the original southern entry to the "theatre". V - mid VI century A.D.

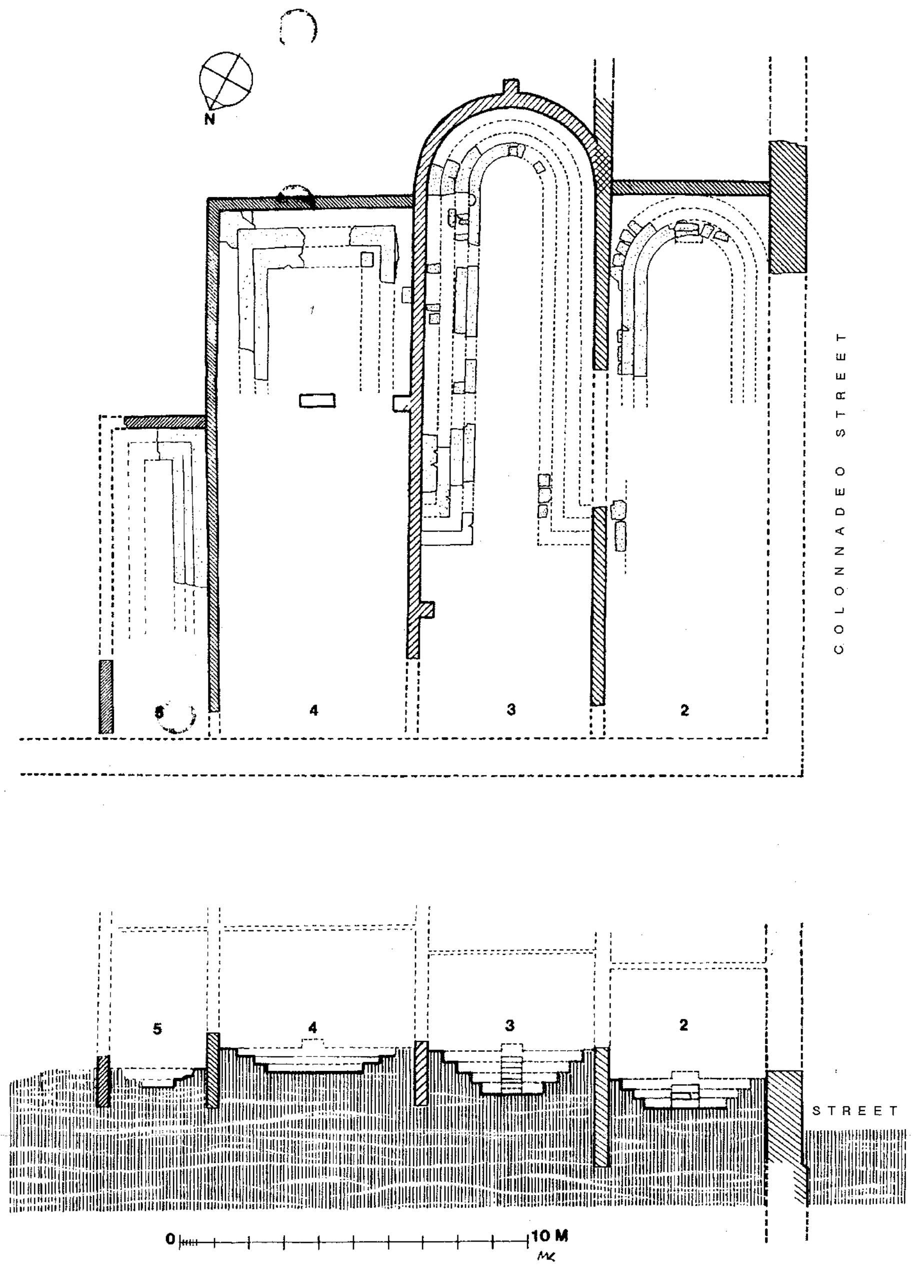

Fig. 6. Plan and section of the meeting halls No 2-5, west of the public bath. V - early VII century A.D.

Rudolf Macuch

(16 October 1919 - 23 July 1993)*

Those privileged to attend the meetings in Greece on Graeco-Arabic studies and the readers of *Graeco-Arabica* were impressed by the vitality of Rudolf Macuch and will find it hard to believe that in the midst of many projects zestfully planned, he was taken from us. And they might easily have come to think that he was a specialist in the Greek Orient before and after the coming of Islam considering the knowledge and competence he displayed in this area. In fact, he was trained to be a protestant clergyman in his native country; he was born in a village of what now is Slovakia, walked or cycled each day to high school six km away and attended the University of Prague. His great scholarly achievements lay, however, in fields to a large measure defined by his own efforts. He left his country for Iran in 1949. His stay there added one more language to his amazing repertory of languages, and his interest in Islam, nourished by his study of Arabic in Paris in 1945-47, developed to the degree that he once planned

* My sources are the bibliographical sketch by Sylvia Powels and Heinz Pohl, in *Studia Semitica necnon Iranica Rudolpho Macuch Septuagenario ab amicis et discipulis dedicata,* ed. Maria Macuch, Christa Müller-Kessler, and Bert G. Fragner, IX-XXIII (Wiesbaden 1989), which on pp. XXV-XXXII, contains a bibliography of Prof. Macuch's writings between 1939/40 and 1989, and letters from my correspondence with him from 1955 to 1993, cited here with dates (according to the American System) added in brackets. I am obliged to Dr. Maria Macuch for answering my questions.

major works on technical terms of Muslim philosophy, theosophy, mysticism, and Arabic etymology (8/26/62, see also his contribution to the first volume of *Graeco-Arabica,* 11-34 [1982], on "Greek technical terms in Arabic sciences"). Most important, however, was that in Iran he found the true basis for his lifework by getting to know the living Mandaeans and their language and literature. In England, Ethel S. Drower, who had also started her work on the Mandaeans in Iraq entirely on her own and moreover without any academic training, had been searching for years for a Semitist who could help with the linguistic aspects of Mandaean studies. She found him in Macuch and invited him, in 1956, to cooperate on her Mandaic dictionary (3/17/56). He spent two years in England, working on the dictionary eighteen hours a day (10/9/59. See also his memorable obituary notice of her in *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 124 [1974], 6-12).

His appointment to a professorship in Berlin in 1962 finally provided professional security. He remained there to the end of his life. The work at his desk and his teaching were interrupted by trips to the Near East and, in later years, by an exhausting schedule of lectures and attendance at scholarly conferences. All the while, however, his heart appears to have belonged to his native country. The political developments there were eagerly followed by him, and his trip home was described by him in a way that made it seem the high point of his life and career (5/17/93). Regrettably, on this occasion he appears to have neglected his health which he had reason to be concerned about for some time (5/11/90).

His work on the Mandaeans put him in the forefront of those few specialists whose names are synonymous with that fascinating genuine survival of ancient gnosticism. His approach was philological and not that of the "religionsgeschichtliche Sippe" (7/4/78), but inevitably, it also affected the latter with his forceful arguments on the origins and development of the religion. The *Mandaic Dictionary* of Drower and Macuch, in a way very much his work, appeared in 1963 at the Oxford University Press; it was beautifully printed with a serviceable transliteration of the Mandaic alphabet and many foreign types, a luxury of the past (but, perhaps, to be revived by modern technology). A new edition was discussed by him with the publisher as recently as 1989/90, but understandably he seems to have

been hesitant to undertake it, as he was occupied with many other projects (12/28/89 and 7/9/90). His earlier *Handbook of Classical and Modern Mandaic* at long last found a publisher and appeared in Berlin in 1965. His determined rescue of the contemporary Mandaeans' use of a modern form of their old Eastern Aramaic language is his greatest contribution to Semitic scholarship and will always be connected with his name. Only recently did he publish the modern Mandaic texts he had earlier collected (*Neumandäische Chrestomathie mit grammatischer Skizze, kommentierter Übersetzung und Glossar*, Wiesbaden 1990. *Porta Linguarum Orientalium,* N.S. 18). When in 1990, the unexpected possibility to gather more material on modern Mandaic arose with the invitation of a Mandaic speaker to Berlin, he welcomed it with characteristic enthusiasm and energy (7/9/90 and 1/10/91). At the time of his death, he was engaged in the publication of the new texts thus obtained. They appeared in 1993 as *Neumandäische Texte im Dialekt* von Ahwāz.

From modern Mandaic, it was only a short step to the modern Eastern Aramaic dialects of the north. Together with a native speaker, Estiphan Panoussi, he published a *Neusyrische Chrestomathie* (Wiesbaden 1974. *Porta Linguarum Orientalium,* N. S. 13). Soon thereafter, he broke again new ground with his *Geschichte der spät -und neusyrischen Literatur* (Berlin 1976). It made the widely scattered publications of post-classical and contemporary writers of Syriac in both the old language and the modern dialects for the first time fully accessible to further research.

A fortunate combination of Macuch's original training in Bible studies and his deep interest in sectarian survival and linguistic modernity bore fruit in his work on the Samaritans. On the occasion of a visit to Nablus, he felt that the Samaritan priests were nice and helpful people, only to be disenchanted soon with their customary business practices (9/5/65 and 10/31/66). His devotion to the study of the Samaritan languages and literatures was, however, not affected. He published a massive *Grammatik des samaritanischen Hebräisch* (Berlin 1969), which was thirteen years later followed by an equally weighty volume on the *Grammatik des samaritanischen Aramäisch* (Berlin 1982). He spoke about plans for a comprehensive history of the Samaritan literature (10/6/66) and (next to a series entitled *Studia Mandaica* which he discontinued [8/24/81]) he founded the

Studia Samaritana, which served as a vehicle for works of his students. He supported the efforts of a growing group of Samaritan scholars to organize the field and was deservedly acknowledged by them as their patron saint.

His teaching produced a number of gifted and devoted students. He was proud of them as he was of his daughter Maria, a scholar of pre-Islamic Iran. I had only very few (I believe, three) and brief personal meetings with him and thus did not get to know him very well as a person. His energy and singleminded immersion in scholarship were remarkable, and his occupation with any subject was likely to result in the writing of large tomes, requiring enormous concentration on his part in addition to an immense knowledge. The word "anger" that appears frequently in his correspondence might easily create the impression that he was slightly irascible. His criticism of fellow scholars was at times barbed, and his frustration with the difficulties of looking for publishers with skilful printers and the many delays it caused was constant, but no true scholar would have reacted differently to such annoyances. And Macuch was indeed a true scholar who stayed the course throughout his life and therefore accomplished much and enriched a great tradition.

FRANZ ROSENTHAL

Concluding Remarks

My friend, Professor Christides, entrusted me with the onerous task of epilogizing the *travaux* of the Fourth International Congress of Graeco-Oriental and African studies, in which papers by eminent scholars from fifteen countries have been read and discussed. This puts me in a difficult position, inasmuch as the topics dealt with and the high level of specialization of the papers discourage anyone from pronouncing competently on their content and significance. Allow me, therefore, to focus attention on what seems to me to be the particular contribution of the Congress as a whole to Oriental Studies, with especial reference to its bearing on Modern Greek scholarship.

Scholars are not generally aware of the remote and derived effects of their activity, being exclusively concerned with the immediate achievement of their work. Using philosophical language I would say that they are unaware of the law of heterogeneity of ends, by which it is meant that a human activity achieving an immediate end may serve a remote end not originally envisaged by the actor. If I had to define the remote end served by a Congress of Oriental studies, I would say that this consists in bringing together and reconciling the values of differing cultural traditions. The importance of such a rapprochement and reconciliation is obvious: it prepares the ground for an anthropological understanding of cultures, which implies the possibility of translation of cultural traditions from one into

another. Thus the scholarly exploration of culture serves the remote end of comprehension and reconciliation of human groups.

In setting as its object the exploration of Arab history and culture with particular reference to the Greek historical and cultural tradition the present Congress makes explicit the affinities between the two traditions and uncovers their mutual penetration. An important lesson arises out of a comparative approach to the study of differing cultures: the viewing of cultures as isolated units without reference to their interhuman contexts cannot serve the remoter ends of science and, by extension, of mankind. I am aware, of course, that scholars generally disfavour intermingling philosophical considerations in their work, which has to remain unaffected by judgements of doctrine or value, but this fact does not preclude the necessity of expressing judgements about the human utility of scholarly activity, without which intellectual work risks to bypass its meaning and social justification. With these considerations in view I hope to be excused in assessing the contribution of the Congress from the standpoint of the human values involved, which it helps to promote in the present context of international relations.

Since the present Congress is due to Greek initiative, it is apt to extrapolate on its significance for Modern Greek scholarship.

Although Herodotus is deemed not just the father of History, but a great orientalist as well by virtue of his inquiries into the ethnography of most of the peoples of the ancient Middle East, historical circumstances have not favoured the development of a tradition of Oriental and African studies upon the solid foundation provided by Greek antiquity. Even so, the opportunity for developing such a tradition in modern times was not lacking; it was offered by the great Greek Indologist Demetrios Galanos (1760-1833)[1], who acquired a profound indological education in the field by mastering Sanskrit and other oriental languages and focusing on the

1. See Ernst Windisch, *Geschichte der Sanskrit-Philologie und Indischen Altertumskunde*, Berlin, 1917 (reprint 1992), pp. 50-52. Siegfried A. Schule, 'Demetrios Galanos (1760-1833): A Greek Indologist', *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIX, 1969, pp. 339-356. I. Γ. Γενναδίου, 'Δημήτριος Γαλανός: ὁ Ἕλλην ἰνδολόγος' *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, LXXXIX, 1908-1910, pp. 145-152.

study of the sacred and epic literature of India. Significantly, he closed his spiritual career by assuming the monastic habit of a Brahman at Benares, where he died. It is worth saying that Galanos preceded the French Indologist Eugène Burnouf (1801-1852), who pioneered indological studies in Europe and founded the *Société asiatique* of Paris, in making known in a European language an important number of texts of the early literary tradition of India. Although Galanos' translations were posthumously published in Athens between 1845 and 1854, they, in fact, antedate any of those made by Burnouf, whose masterpiece, the translation of the first six books of the Bhāgavata Purāna, appeared in the years 1840-1847-1850[2]. Galanos' achievement provided an eminent precedent and incentive for pursuing oriental studies in Greece ever since the 19th century, the more so because two other reasons combined to bring about this result. Firstly, the development of the comparative method in philology, initiated by Bopp's monumental researches on the linguistic affinities between Sanskrit and the other Indo-European languages[3], crowned by his subsequent systematization of the comparative grammar of the same languages[4]. Secondly, Galanos' legacy of his indological library and writings to the "Principal Academy" at Athens, in fact to the newly founded University,[5] which became active in 1837, at a time comparative studies prospered in Europe, culminating in the classic synthesis provided by Brugman's and Delbrück's *Grundriss*.[6] At the same time, G. N. Hatzidakis, the foremost authority on Greek linguistics, tackled the subject of comparative philology with re-

2. E. Burnouf, *Le Bhāgavata Purāna, ou histoire poétique de Krishna,* I-III, Paris, 1840-1850. Publication completed by the addition of two further volumes, 1890. See biographical information in Ashim Kumar and N.N. Gidwani, *A Dictionary of Indology,* I-IV, New Delhi, 1983-1987. See vol. I, p. 274.

3. Franz Bopp, *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen,* Frankfurt am Main, 1816.

4. Franz Bopp, *Vergleichende Grammatik der Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen,* Berlin, 1833-1852.

5. Siegfried A. Schule, "Demetrios Galanos", *op. cit.,* pp. 339-347, about Galanos' manuscripts in Athens.

6. K. Brugmann und B. Delbrück, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen,* I-V, Strassbourg, 1889-1900.

ference to Sanskrit in his lectures,[7] thus providing an incentive for the institution of a chair of comparative linguistics at the University of Athens, which would initiate oriental studies in Greece. The failure to achieve this was not due to the lack of intellectual potential, but to the fact that the regenerated Greece of the 19th century had to respond to the challenge of its own classical and, later on, Byzantine legacy, which weighed heavily on national conscience, allowing no margin for devoting limited intellectual resources to the study of foreign traditions. Attention to the significance of oriental studies was drawn only in the recent past, when priorities of dealing with the classical and Byzantine traditions were satisfied to a certain degree.

The turning-point in adopting a new attitude towards oriental studies can be ascribed to two fundamental circumstances. In the first place, oriental studies came to assume a major importance in international scholarship. Greatly expanded fields of oriental research are matched by advanced specializations within each of those fields. The expansion of oriental studies goes naturally with the internationalization not only of political relations, but mainly with the even closer contacts, economic and cultural, between peoples of all continents and the necessity of dealing with problems arising out of those contacts and relations. We are witnessing, namely, a universalization of systems and values, in which all nations and cultures are implicated. To these external circumstances, which account for the necessity of oriental studies, I would add an argument deriving from purely epistemological grounds. Greek classical tradition is universal in both, scope and methods, concepts and values, while the Byzantine imperial system is essentially multinational, founded on the Roman political ideology and inspired by the cosmopolitan values of Christian religion. Byzantine studies would lead naturally to an interest in oriental studies, especially as regards Arab-Islamic tradition. An eminent precedent, in this

7. See Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι, *Ἀκαδημεικά ἀναγνώσματα εἰς τὴν Ἑλληνικήν, Λατινικήν, καὶ μικρὸν εἰς τὴν Ἰνδικὴν γραμματικὴν* (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), Α΄-Β΄ Ἀθῆναι, 1902- 1904. See also, *Ἀναγνώσματα περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς Συγκριτικῆς Γλωσσικῆς, ὑπὸ Whitney καὶ Jolly, μετερρυθμισμένα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Γ.Ν. Χατζιδάκι* (Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ), Ἀθῆναι, 1898.

connection, was provided by A. A. Vasiliev's exploration of the Byzantine-Arab relations[8], a subject instigating the study of Arab history and culture.

Considering the deep-rooted premise of orientalism, implicit in the classical and Byzantine traditions, it would be no exaggeration to say that the current tendency toward integration of the oriental studies in the academic curriculum in Greece through the foundation of a chair of Arabic studies, the first of its kind, at the University of Ioannina, alongside with the organization of regular congresses of international standing, can be described as a revival of Greek orientalism as substantiated by Galanos' achievement, even though this is distant by over a century. Our appreciation for this revival goes, in the first place, to Professor Vassilios Christides, the first academic Arabist in the country, who had to overcome a number of difficulties in persuading the academic establishment of the necessity of oriental studies in Greece. The papers read by the younger Greek scholars who worked under him vouch for the efficiency of his teaching and the future of oriental studies in Greece. Profesor E. Chryssos has been instrumental in the consecration of the Congress, and it is anticipated that his fostering the orientalistic activity in the University of Ioannina will sustain the progress of these studies. Although the orientalistic activity at present is based on the University of Ioannina, special mention should be made of the Greek Papyrological Society, actually under the direction of Professor B. Mandilaras, the activity of which should provide the possibility of implicating Greek scholarship in the great Egyptological tradition.[9]

Although the orientalist movement is at present restricted to the contiguous field of Arab studies, it should be expected that this limitation will be overcome by future generations of students, so as to extend interest to further fields of orientalist studies.[10] It cannot be expected, of course, that such an expansion will be possible in the near future. The prospective

8. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1-3), I-III, Bruxelles, 1935-1968.

9. Cf. Basil G. Mandilaras, *The Verb in the Greek non-literary Papyri,* Athens, 1973.

10. Cf. my suggestions for a syllabus of oriental studies: 'Προδιαγραφὴ προγράμματος ἀνατολικῶν σπουδῶν', *Ἐπετηρίς* (Annual of the Cyprus Research Centre), IV, 1970-1971, pp. 1-28.

fields are vast, and the scholarly potential limited. Nevertheless, no expansion of oriental studies in Greece can be conceived without taking into account the African continent. African studies in the past have too frequently been associated with orientalism, although they constitute a field of their own, as vast as the racial and linguistic variety of the Black continent implies. The tremendous development of African studies in Europe, America and other countries cannot leave indifferent Greek scholarship, the more so, because Greek communities have flourished throughout Africa and relations with the modern African states are being constantly promoted. Greek relations with Africa are usually referred to the Hellenic presence in Egypt, but historical ties are attested with further areas of the continent, including Nubia, Ethiopia and East Africa. One of the great modern explorers of Africa was Panayotis Potagos (1838-1903) who, in addition to his extensive travels in Asia explored the upper Nile basin and penetrated into the northeastern region of the Congo Independent State, as far as the Azande country, further than the point reached by Schweinfurth and preceding Stanley.[11] The founding of a tradition of African studies in Greece is a necessity. It can be achieved only through the offices of the higher academic institutions, such as the Academy of Athens and the National Research Foundation, and by the creation of special departments within the frames of a general orientalist programme.[12]

The movement initiated by the University of Ioannina and the sanctioning of the Congress of Graeco-Arab and African studies cannot be reversed. Oriental studies have been integrated in the European cultural tradition since the end of the 18th century and at present enjoy the status of being an integral element of western humanism.[13] The integration of

11. See Π. Ποταγοῦ *Περίληψις περιηγήσεων,* 'Αθῆναι, 1885.
12. On two occasions the Academy of Athens has embodied in its transactions africanist material by the present author: (a) a paper on the history of Negro-African linguistics, 'Βραχὺ ἱστορικὸν τῆς Νεγροαφρικανικῆς γλωσσολογίας' (see *Πρακτικά,* XXXIV, 1959, p. 220), (b) a Memoir, *Africanobyzantina. Byzantine Influences on Negro-Sudanese Cultures* (=Πραγματεῖαι, vol. 27, 1966).
13. See Raymond Schwab, *La renaissance orientale,* Paris, 1950, pp. 57-88. This important work should be complemented by V.-V. Barthold, *La découverte de l'Asie,* traduction française par B. Nikitine, Paris, 1947. For the ethnocentric element in orientalism, see Edward W. Said, *Orientalism,* Harmondsworth, 1978.

oriental cultural traditions in the Western cultural system corresponds in fact to a process of universalization of cultural values.

THEODORE PAPADOPOULLOS

Book Reviews

The Byzantine and Early Islamic Near East.
I. *Problems in the literary source material,* ed. Averil Cameron and Laurence I. Conrad, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1992, p.p. XIV+428.

This volume, titled "The Byzantine and Early Islamic Near East" is the first publication of the series "Studies in Late Antiquity and Early Islam". It assembles eight papers from the first workshop on the theme of the literary source material of that time, which was held in London in 1989. The aim of these papers, edited by Averil Cameron and Laurence Conrad, is to bring together the findings of several disciplinary fields, (as, for instance, Byzantine history and early Islamic archaeology, paleography, etc.), as well as various modes of investigation, such as literary analysis, source criticism, structuralism etc., present their interrelationship, as well as the relevant problems, acknowledge each other's conclusions and provide some cross-disciplinary perspectives.

It must also be pointed out that this workshop and its papers constitute the first step towards a conspectus of the literary sources of the period, dealing with the related historiographical, literary and translation problems. Their chronological focus covers the late sixth, the seventh and the first half of the eighth century. Thus, on one hand, they take into account all currents and evolutions, both in the Sasanian provinces and in the Byzantine empire, especially its eastern provinces, which became the object of the Arab conquest, and on the other hand deal with the continuity, changes and interplay between Byzantium and the Umayyad caliphate. At the same time this collection of papers has a geographical focus which covers a wide area east of Constantinople and Asia Minor, with more emphasis on the regions of modern Syria, Lebanon, Israel, Palestine, Jordan, Iraq and Saudi Arabia.

The papers are discussed here jointly by Dr. N. Koutrakou and Dr. Gamal Tahir.

Michael Whitby, "Greek Historical Writing after Procopius: Variety and Vitality" ***The Byzantine and Early Islamic Near East,*** **ed. Averil Cameron and Laurence I. Conrad, Princeton 1992, pp. 25-80.**

Michael Whitby's paper deals with the specific question of Greek historical writing during the period under consideration, starting with Justinian's death in 565 AD. Bearing in mind that a considerable amount of Greek historical writing originated in the areas which, in the seventh century provided the basis for the Arab rule, the author follows the transistion from the secular, critical history writing, illustrated by Procopius in the sixth and by Theophylact Simocatta in the seventh century, towards the mode of writing of the Christian chronicles. He examines it in conjunction with the relevant changes taking place in the eastern Byzantine provinces prior, during and after the Arab conquest and addresses the question of the impact –or lack of it– of the conquest on Greek historical writing.

The paper is divided in six chapters, five of which –"After Procopius", "Classicizing Historians", "Ecclesiastical Historiography", "Chronicles" and "The End of traditional Historiography" deal with the continuity and the modes of historical writing in the late sixth and seventh centuries, while the last one, "The Pre-Islamic Arabs in Greek Historiography" raises the question of the reasons behind the limited references to the Arabs before Islam, in the works of the classicizing Greek historians.

In "After Procopius", Whitby underlines continuity in Greek historiography, when later-day historians considered Procopius' elegant style as the summit of Greek historical writing and themselves as his successors. His influence is most evident in the works of classicizing historians such as Agathias, Menander Protector, Theophylact Simocatta, John of Epiphana and Theophanes Byzantinus, –to judge by the existing fragments– or in the works of ecclesiastical historians with similar education, such as Evagrius, while the Chronicles are relatively free of it. Whitby describes the similarities among the late antiquity historians' professional background, (often comprising legal training), education and official career in the Empire's administration, that enabled them to describe events with which they had personal contact. According to the author, this points to the existence of circles interested in history and appreciative of its classicizing form, which provided the audience for the classicizing historians.

In the next chapter, Whitby continues with a thorough analysis of the classicizing historiography, pointing out its features following the classical Greek tradition of Herodotus and Thucydides, both in content, dealing with warfare, diplomacy and politics, and in structure and style, using geographical or ethno-

graphical digressions as a structural mechanism in order to separate different narrative streams, and inserting speeches pronounced by the main characters. Furthermore, he examines in detail the works of the main authors of the period under consideration, begining with Agathias' *History* and stresses their classical features. In Agathias, for instance, this classical tradition is evident in the skill of his digressions about the Franks or the Sasanians, as well as about the mid-sixth century earthquakes. More to the point, a digression within a digression on the causation of earthquake with its implicit belief in earthquake as a testimony of man's determination and ability to survive, provides another classical feature. In Agathias however, with his descriptions of human sentiments, especially fear and piety expressed by the people of Constantinople during the earthquake of 557 AD as an exercise in philanthropic activities, Christian beliefs are hardly absent, despite his disregard for the traditional simplistic Christian view of earthquakes as divine punishment for man's wickedness. The same conformity to classical criteria of structure and content can be found in the surviving fragments of the works of Agathias' continuators Theophanes Byzantinus, John of Epiphana and especially Menander Protector. Examining the latter's work, Whitby underlines his differences from Agathias, mostly in the treatment of diplomatic accounts by Menander, including detailed and verbatim quotations from treaty texts, such as the treaty of 562 between Byzantium and Persia, or in the introduction by Menander of personal commentaries and opinions both on the diplomatic discussions and on Christian religious matters. However, the fact that Menander rendered the spirit and style of the diplomatic contacts he described, although bearing testimony to his interest in the matter, does not reflect, as is implied by the existence of an audience particularly interested in classicizing history, an increased interest of the public in the mechanisms of diplomacy. In fact, other classicizing historians do not quote verbatim treaty stipulations, or even details in negotiations, although one could assume that their legal training and official career would make them more sensitive to treaties governing inter-state affairs, the "legal reality" of the period, as E. Chryssos called them (see E. Chryssos, "Byzantine Diplomacy AD 300-800 : means and ends", *Byzantine Diplomacy* eds. J. Shepard - S. Franklin, London 1992, p. 37), and more willing in recording them. Finally, in Theophylact Simocatta's work, which shares the content and structure of the classical tradition, the historian becomes more of a compiler of archive and other –often hagiographical– material, than a narrator of experienced or witnessed events and his view of the human factor in history comes closer to Christian beliefs on predestination. This last classicizing historian writing in the 630s, in a personal, often dramatizing style, about Maurice's reign more than thirty years earlier, gives the author the opportunity to stress the cause-effect relationship between historical writing and imperial success, the

latter prompting the former, so that the lack of Byzantine victories in the Arab-Byzantine conflict of the seventh century is directly linked with the end of traditional Greek historiography.

In his third chapter Whitby deals with Ecclesiastical Historiography in comparison with the secular historiographical tradition. He analyses their differences in content, focusing on Christian affairs, as well as their similarities in a structure partaining of digressions and main narrative, a sense of historical continuity and the educational background of the authors. He examines more in detail Evagrius' *Church History*, and underlines the historian's distinctive features such as a personal dislike for emperor Justinian, lengthy digressions on holy men and miracles, and finally, when dealing with contemporary affairs, an easterner's point of view, centered on emperor Maurice.

The fourth chapter, on the contemporary Chronicles, analyses their distinctions –in content, scope, narrative and structure,– from historiographical writing, as well as their more personal style when relating experienced events, combining disparate existing material and personal experiences in one continuous narrative. Whitby uses as an illustration the chronicle of Malalas, which, in its original form, has a geographical focus centered on Antioch, the chronicler's city and the eastern Byzantine provinces, while its extension reveals a Constantinopolitan origin with a subsequent interest in more global questions. The same pattern of continuity evolving from localized accounts of events to universal chronicles and of combining official records and oral material in the course of one narrative stream, holds true also for the Constantinian *Excerpta* by John of Antioch, which can probably be counted among the sources of patriarch Nicephorus' *Breviarium* in the early ninth century, as well as the *Chronicon Pascale*.

In the next chapter, on the End of traditional Historiography, Whitby deals with the gap in Greek historical writing after the reign of Heraclius and till the early ninth century, and raises the question of the lack in Greek histories of a good record of the Arab conquests. Summing up, the author places both classicizing historians and chroniclers in relation to the historical continuity and to their will to continue previous works despite different approaches, and stresses the origin and education of their writers in the eastern parts of the Byzantine empire, with Constantinople acting as a magnet for literary talent, thus depriving them of people fluent in the traditional classicizing works. In this context of social changes, the development of other literary forms, such as florilegia, hagiography, homilies, reflected a diminishing interest in events distant both in time (past) and in space, and a shift of interest towards local matters and religious expostulations which accounted for the chroniclers' approach of religious explanations to historical events. Thus, a reduced level of interest in critical histories produced a lesser interest in writing them, while the Arab conquests deprived

them of their link to the empire's successes and later on, in the eighth century, iconoclasm channeled writing into polemical works.

The last chapter deals with the specific question of the Pre-Islamic Arabs in Greek historiography. According to Whitby, their marginalized image in classicizing Greek historiography, reflected both a paucity of information (since the Byzantine empire's dealings with the Arabs were limited to contacts with the Ghassanid and Lakhmid tribes), and their relatively minor importance to the historical events of the time. By the time the Arabs emerged as a major power in the region, traditional historiography approached its end, and their successes could hardly constitute an incentive to historical writing for Byzantine writers.

In conclusion, Michael Whitby's paper presents a thorough analysis of the Greek historiography in late antiquity. Although he overstresses somewhat the disappearance of an interested audience as a cause for the disruption in the evolution of traditional historiography, this does not subtract from his conclusions on the reasons behind its end. After all, judging by Menander's admonition to the reader to consult Peter the Patrician's own treatise about the negotiations with the king of Persia, it can be reasonably assumed as theorized by P. Antonopoulos, *Peter the Patrician, The Byzantine diplomat official and author,* Athens 1990, p. 221, that this treatise had been published, which implies a more widespread interest in historical events and consequently in historical writing. Whitby's paper offers however, some very interesting insights into late antiquity Greek historians, their thought process and their particular styles and techniques and relates their writing to their time and geographical area, as well as the changes shaping their world.

Nike Koutrakou

Averil Cameron, "New Themes and Styles in Greek Literature: Seventh-Eighth Centuries", *The Byzantine and Early Islamic Near East,* ed. Averil Cameron and Laurence I. Conrad, Princeton 1992, pp. 81-105.

Averil Cameron's paper constitutes a survey of the Greek literary output of the seventh and eighth centuries, accompanied by an analysis of its relationship to the period preceeding the Arab conquest, and to the influences binding it to Byzantine events, as well as the possible impact of using this literature as source material for the history of Near East during the period under discussion. The

author points out that internal and external factors had set in motion, in the eastern Byzantine provinces, already before the Arab conquest, social changes which influenced the Greek writing. Factors such as a reduced and impoverished population, due to the sixth-century plagues and to the continuing warfare between Byzantium and Persia, combined with a new military and administrative system in the seventh century and with the ongoing religious controversies, had a severe impact on the traditional city life, and begun a process of social changes not strange to the hiatus observed in classical Greek historiography in the seventh and eighth centuries, changes to which the coming of Islam added a new dynamic. In this context Averil Cameron analyses the Greek literary production, filling the gap left by the disappearance of classical historiography, such as theological works with links of style and content to the classical tradition (dialogues, theological dissertations, homilies), as well as the more popular literature with strong oral features as the saints' lives. She underlines the evidence of continuation of the historical work in chronicles such as the *Chronicon Paschale,* after the end of classical historiography, sustaining Roger Scott's (see R. Scott, "The Classical Tradition in Byzantine Historiography", *Byzantium and the Classical Tradition, 13th Spring Symposium of Byzantine Studies,* Birminghma 1979, ed. M. Mullet and R. Scott, Birmingham 1981, pp. 64-74, esp. p. 68) view of Chronography as history with a particular argument, written to demonstrate the workings of God's plan for mankind. She also draws attention to the historical content in other works such as panegyrics, homilies etc., whose existence, along with the emergence of the patriographic literature, highlights the change in the collective consciousness which came to view the past more as legend than as history, and thus contributed to the decline of traditional historiography.

In order to study the development of these new forms, their styles and themes, as a historical source material for information about contemporary attitudes towards particular events such as the coming of Islam, Averil Cameron addresses the question of the survival of the Greek language, –as attested by the works of John of Damascus– and of the interplay between language and culture in Near East in the seventh and eighth centuries. Furthermore, she underlines the necessity to study the Greek material of historical content of the period, in parallel with the Arab-Islamic historical tradition and the relevant Syriac and Armenian works. She also considers as a prerequisite for this parallel study, the need to understand and distinguish other influences that might have shaped the Greek literature, such as the continuing Christian doctrinal controversies. In this context, –although she views the imperial compromise approaches after the Council of 553 AD, not by their intent as an attempt to restore Church unit on the basis of imperial unity, as described by J. Meyendorff, (see J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions,* New York 1989, french translation by Françoise

Lhoest, Paris 1993, p. 279 ff), but by their results, i.e. as an intensification of the religious differences,– she analyses their influence on contemporary Greek literature and argues for an energizing effect, which was further boosted by the coming of Islam. This is evident in the development of genres used primarily as means of persuasion in Christian debates: dialogues (usually featuring an orthodox and a monophysit Christian, disputations (usually between Christians and Jews, but also, after the conquest, between Christians and Muslims), florilegia, whose citations served as arguments, and finally letter-writing, usually of persuasive or even polemical nature, or serving as a record of formal debates. There was however a drawback: that this kind of polemical literature often reflected clichés and stereotyped images concerning the opposite side, and this also affected the Greek writers' view of Islam and Muslims. Although, the fact that this literature exists in great numbers and intensive arguments and must have reflected, at least in part, something of the mentality of the contemporary society, (also evident in the Qur'an's instructions to believers as to how they should debate with unbelievers), Cameron's final assessment that this literature must be studied in a broader context and in conjunction with a study of the influences shaping the works of individual authors, is a realy valid one, and offers a new perspective for a better use of the Greek sources for the history of Near East.

Nike Kourtrakou

John Haldon, "The Works of Anastasius of Sinai: A Key Source for the History of Seventh-Century East Mediterranean Society and Belief", ***The Byzantine and Early Islamic Near East, ed. Averil Cameron and Laurence*** **I.** ***Conrad,*** **Princeton 1992, pp. 107-147.**

Using the works of Anastasius of Sinai for concrete illustration, J. Haldon's paper deals with seventh-century changes in Eastern Mediterranean society. Haldon analyses the *Questions and Answers* of Anastasius of Sinai, both in the context of these socio-economic changes in their literary context, as part of a popular, practical literature, which far from recording imperial deeds –as in the case of classical historiography– addressed everyday's questions and concerns of the common citizen.

The paper is divided in four chapters, which follow a concise introduction about the sixth- and seventh-century socio-economic changes in the region, as

well as the impact of the Arab-Islamic conquest on a Christian society, that strove to reconcile the new realities with its own traditional ideological beliefs. The first three chapters "Anastasius and his Cultural Milieu", "The Textual Tradition and Genre" and "The Historical Context", deal with the social, educational, literary, religious, civic and political matrix, which gave birth to works such as Anastasius' *Questions and Answers.* The last one, "Anastasius and the Concerns of Seventh-Century Society" describes how this situation is reflected in Anastasius' work, and offers an analysis, on the basis of this text, of the attitudes and beliefs of the population in a time of rapid changes to which Islam added a new dimension.

In "Anastasius and his Cultural milieu" Haldon addresses the specific matter of placing the *Questions and Answers* within the cultural context of the tradition of the eastern monastic collections, dealing with issues such as divine providence, predestination, determinism and their relationship to foreknowledge and foresight. Whithout taking sides on the debate concerning the person of Anastasius, the author ascribes however Anastasius' works to one individual, and dates them to the second half of the seventh century with a clear geographical and topical focus: that of the defense of the orthodox Christian Chalcedonian community in Egypt and Syria, against a Christian Monophysite majority community and within an Arab-Islamic state, perceived, in the common Christian view of the time, as divine punishment for the Christians' sins.

In the next chapter, "The Textual Tradition and Genre" Haldon examines Anastasius' works as part of a literary tradition going back to the classical world, but strongly coloured by its Christian, often exegetic content. He underlines their orality and analyses their textual tradition against a Christian-classical background, stressing their relationship to the situation at hand and the need for advice felt by all the members of the local Christian community.

The third chapter, "The Historical Content", places the *Questions and Answers* in relation to the decline of the traditional Greek civic society, punctuated by the collapse of city administration, by the continuing enemy raids, and by the shift of economic and political power and interest from local centres to the capital, as well as the consequent disappearance of secular classical historiography. In this context, he points out the role of the Church –for its own purposes and on its own terms– in the continuation of traditional culture through the development of an ecclesiastical literature of theological content: a thought process which considers the Church almost as a cultural substitute for the urban life, in the way J. M. Spieser, "L' évolution de la ville byzantine de l' époque paléochrétienne à l' iconoclasme", *Réalités Byzantines. Hommes et Richesses dans l' Empire Byzantin,* t. I, Paris 1989, pp. 97-106, esp. p. 103, considered it the city's fiscal and economic substitute, perceiving urban taxes instead of the urban administration

and contributing to its decline. This evolution was also present, although in a lesser degree, as attested by the survival of urban life in northern Syria, in the former Byzantine lands that belonged to the Umayyad caliphate.

The last chapter, "Anastasius and the Concerns of Seventh-Century Society" addresses specifically the issue of the *Questions and Answers*' thematic content. In fact, the themes covered by Anastasius's *Questions and Answers* present a diversity and an originality seldom encountered in similar collections. They deal both with the spiritual –often bordering on the the occult– concerns of the time, and with the physical-medical ones, where the answers draw upon the pre-Christian medical tradition. Haldon points out an underlying current permeating the whole work: an element of uncertainty that reflected the uncertain circumstances in which the Near-Eastern Christian community found itself in the second half of the seventh century, under Muslim rule. This element is evident not only in the *Questions* dealing with day-to-day matters of Christian life and practice, but also in those pertaining to theoretical matters, and even more so in those related to the political situation of the time, such as if Christians should pray for a non-Christian leader, or if a Christian fleeing persecution commits a sin. Anastasius' *Answers* often present an ambiguity ("it depends..."), an element of uncertainty which is highlighted by the sheer volume of *Questions* that addresses methods of prediction, diviners and foretelling and the related issues of predestination and human free will. Bearing in mind that those same issues were also considered as the key issues by the first Muslim thinkers, Haldon's paper offers a thorough researched analysis, on the basis of an important text, of the attitudes and concerns that shaped the Near-Eastern society in a time of social and cultural changes.

Nike Koutrakou

The Byzantine and Early Islamic Near East.
1. Problems in the Literary source Material Ed. by A. Cameron and L.I. Conrad, Princeton, New Jersey, 1992, pp. XIV + 428 (Islamic Sources).

Historiographical controversy, disagreement and debate, and lack of reliability have hung like an ominous cloud over the problem of sources for early Islamic history ever since scholars began to examine scientifically the subject in the mid-

19th century. It was only in the post-war era that the pace of research on early Arabic historiography quickened and concern for the subject spread wordwide. The main impetus for the acceleration of study was provided by the appearance of certain books and monographs.[1] However, the debate over the credibility and reliability of the Arabic sources for early Islamic history still continues to rage and there it is yet early to say what the outcome will be.[2]

In late October 1989 the first "Workshop On Late Antiquity And Early Islam" took place in London. Eight papers addressing various subjects within the broad framework "Problems In the Literary Source Material" were presented and subsequently published in book form, comprising the first volume of *The Byzantine And Early Islamic Near East*.[3] Three of those eight papers deal with Islamic historiography. These papers will be reviewed here.

The first paper is "Early Islamic State Letters: The Question of Authenticity" by Wadād al-Qāḍī.[4] The aim of the paper is to investigate the problem of the authenticity of the letters of 'Abd al-Hamid b. Yahyā al Kātib (d. 132/750)[5] who was, among other things, secretary to the last Umayyad caliph. In fact, the epistles (rasā'il) have seldom been studied for the purpose of addressing the question of their authenticity. As Wadād al-Qāḍī states, "the socio-administrative history of this period strengthens the postulate about the close association between the state and letter-writing."[6] It is therefore undeniable that the authenticity of these letters is of paramount importance since they constitute a major testimony for the still open issue of Islamic state formation.

However, like all surviving early Arabic letters, 'Abd al-Hamid's letters have been preserved not in contemporary sources but in later works. In arguing that the letters cannot be shown to be genuine from contemporary evidence and that their authenticity must be established before any fully reliable work can be done

1. For example, F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography,* 1st ed., Leiden, 1952; N. Abbort, *Studies In Arabic Literary Papyri, I. Historical Texts,* Chicago, 1957; 'Abd al-'Azīz al-Dūrī, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs,* 1960.
2. Fred M. Donner, "Introduction" (pp. vii-xvii) in 'A. Dūrī, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs,* Princeton, 1983.
3. A. Cameron and L.I. Conrad (eds.), *The Byzantine And Early Islamic Near East,* I. Problems in the Literary Source Material (Papers of the First Workshop on the Late Antiquity and Early Islam), Princeton, NJ, 1992 (hereinafter cited as *The Byzantine And Early Islamic Near East*).
4. *The Byzantine And Early Islamic Near East,* pp. 215-275.
5. Ih'san Abbas 'Abd al Hamid *b. Yahyā al Kātib Rasā'il wa Rasā'il Sālim.* (Amman, 1988).
6. *The Byzantine And Early Islamic Near East,* ibid.

on them, the author emphasizes that discussion must proceed on multiple levels which, though posing their own difficulties, are all fundamentally interrelated.

Al-Qāḍī paper discusses the chronology of the letters as follows: (a) The oldest source recording any of 'Abd al-Hamid's letters dates back to the second half of the 9th cent., almost a century between 'Abd al-Hamid's death and the time at which we have an actual record of his letters, (b)more than half of them date from even later, (c) there is more than one version for some of the letters, and (d) at least one letter is attributed to a hand other than that of 'Abd al-Hamid.

The second paper is entitled "The Literary Use of the *Khabar*: A Basic Form of Historical Writing" by Stefan Leder.[7] The paper deals, at least in part, with the transmission of originally oral material (in the form of *akhbār*) into literary form and conventions.

The basic meaning of *khabar* is "a piece of information", as reflected also by the verbal use of this root. In a literary context, however, the notion applies to narration in a more general sense.

Historiographical literature about early Islamic times is divided mainly according to historical periods. Historiographical and biographical compilations, works on poets and poetry, and those that treat linguistic matters are to a great extent compilations of short texts. These include simple statements, utterances by authorities, saints, or statesmen, reports of events, and occasionally rather more complex stories concerning historical events and persons. These texts, which may vary in length from one line to several pages, are designated by the term *khabar* (pl. akhbār).

Akhbār are characterised, in general, by an intense and complex process of "reactive transmission", including unadmitted authorship and fundamental reshaping of the original narrations. The interrelatedness of source material has become clear through the study of elements of form and this has proved the value of a "literary" analytical effort, an approach which Leder follows. Using two examples, the story of the death of the poet 'Urwa ibn Ḥizām, one of the *'Udhrī* love heroes of the early Islamic period, and the alliance between 'Amr and Mu'āwiya, the author shows how even *akhbār* of seemingly independent origins and reports of different events have common motifs. These common elements of presumably independent narrations are not only traceable in motifs, but also emerge from the comparison of parallel *akhbār*. Leder stresses that evaluation must be based on the analysis of narrative structure. Moreover, the comparative study of sources may also reveal how traditions can grow through false attribution.

7. *The Byzantine And Early Islamic Near East,* pp. 277-315.

Both this and the previous essays are comprehensive accounts focusing on the most important points of their respective themes. The first one deals with written tradition and the second with originally oral tradition that became written. Thus, the problem of oral versus written arises constantly and invites further examination; in particular how recent work on literacy and orality in other cultures may provide valuable insight.[8]

The third paper is "The Conquest of Arwād: A Source-Critical Study In the Historiography of the Early Medieval Near East" by Lawrence I. Conrad.[9]

The paper deals with the conquest of Arwād (classical *Ardos*, now Ruwād, an island in the Syrian coast off Tartus) as mirrored in the Byzantine, Syriac and Arabic historiographical traditions. It is of course true that different traditions pose their own specific problems and that they often discuss topics and events on which other traditions are silent. Thus, analysis of different traditions taken together in relation to a specific problem, rather than in isolation from one another, serves to highlight important differences and draw significant historiographical conclusions.

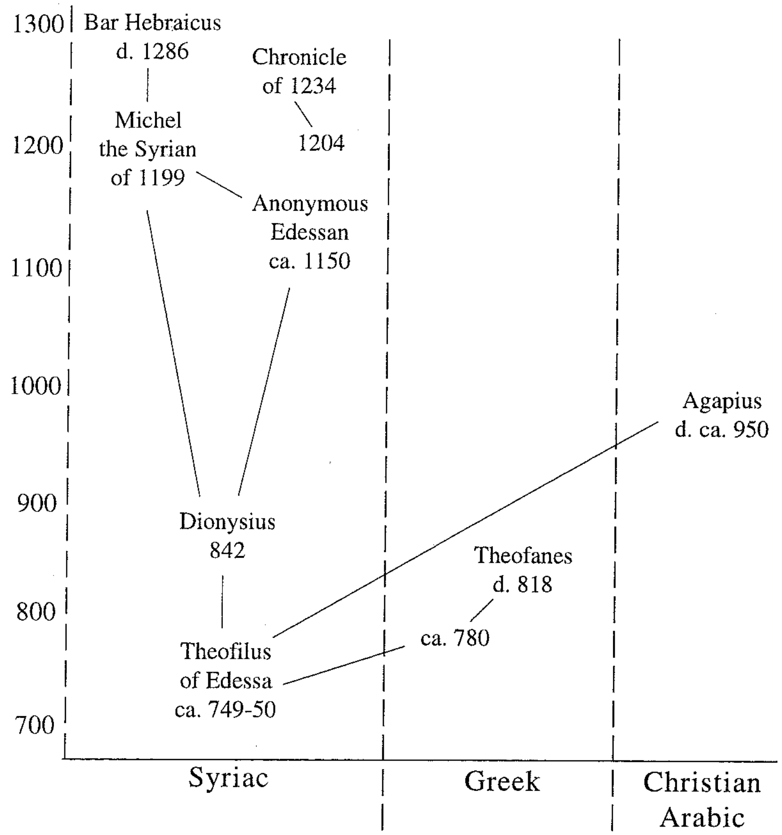
The author, however, places special importance to the conquest of Arwād by Mu'āwiya, hitherto neglected according to his view. According to the author, this conquest formed the first stage in Mu'āwiya's step-by-step policy leading to his final aim to sack Constantinople. This, however, is an oversimplification. The actual first important step of the Arabs was the conquest of the front of Alexandria and Egypt.[10] The conquest of Arwād was simply a natural continuation of Arab expansion to the Syrian coast. The author pays no attention to the really important policies of Mu'āwiya to fortify the Syrian coastline, even at the expense of its trade activities, and to expel the local Christian population and replace it with more trustworthy and local inhabitants (to be found in al-Bālādhurī).[11]

Conrad correctly points out the well-known principle that in order to illuminate events more thoroughly one must take into account all the literary sources,[12]

8. See 'Abdullāhī 'Alī Ibrāhīm, "Sudanese Historiography And Oral Tradition" in *Folklore And Development In The Sudan,* ed. Aḥmad 'Abd Al-Raḥim Nasr, Khartoum, 1986.
9. *The Byzantine And Early Islamic Near East,* pp. 317-401.
10. Gamal M.A. Al-Tahir, *Βυζαντινο-Νουβικά,* Ioannina, 1994, pp. 65-7 (typewritten dissertation).
11. Balādhurī, Futūh al-Buldān, Beirout 1987, 160. The importance of Miv'āwiya's policy of settlement is emphasized in V. Christides, "The Coastal Towns of Bilād al-Shām at the Time of the Rashidūn (632-661). Defence and Trade", *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου,* 1988, 60ff.
12. P.D. Curtin, "Field Technique Collecting and Processing Oral Data", *Journal of African History* 9 (1968) 375-6, especially p. 368 where it is stated that "with regard to any kind of evidence, the rule is: if it exists, it must be consulted. The operative word is

Syriac, Byzantine and Arabic. He nevertheless forgets important monumental evidence and "it is precisely for matters of this kind that the historian is entitled to rely on what have been called 'auxiliary sources' of history: archaeology, epigraphy, numismatic, chronology, and so forth."[13]

Conrad tries to trace again the channels of transmission of these events in all literary sources. Just as the Greek writer Theophanes draws on Syriac sources (though in a Greek translation),[14] so the Edessan Theophilus is aware of the Muslim historiographical tradition and of Arab politics. Thus, Conrad presents the following diagram:

'consulted'. No source has to be used, but all must be examined to see whether they can yield evidence to help solve the problem at hand."
13. E.H. Carr, *What Is History?* 2nd ed., Harmondsworth, 1987, p. 11.
14. Lawrence I. Conrad, "Theophanes and the Arabic Historical Tradition: Some Indication of Intercultural Transmission" *BF* (1990) 1-44.

This effort is to be praised, but it would be better if the analysis of all relevant texts with regard to a certain event were not limited to the question of reference to the event or lack of it, but also to the problem of language borrowing, a problem which, as Cameron correctly emphasizes, "demands urgent attention from scholars".[15]

Conrad's paper contains no mention to the lexicographical analysis of all relevant texts which would help us with the actual issues at hand. Instead, the author expands into many theoretical explanations, whereas it would have been more useful if the author proved his theory of transmission through a suitable example. A case in point where we see many similar expressions is in the account of the battle of Dhāt aṣ-Ṣawāri.[16] Thus, lexicography is essential to the full comprehension of texts.

Finally, it should be noted that the author pays little attention to naval warfare, to the types of warships, and to naval strategies without which it is impossible to comprehend the step-by-step progress of Mu'āwiya's ambitious policies.

Gamal M.A. Al-Tahir

15. *The Byzantine And Early Islamic Near East,* op.cit., 18.
16. V. Christides, "The Naval Engagement of *Dhāt aṣ-Ṣawāri* (AH 34/AD 655-6): A Classical Example of Naval Incompetence" *Byzantina* 13 (1985) 1331-42.

Nubican III/I
Internationales Jahrbuch Für Koptische, Meroitisch-Nubische, Athiopische und Verwandte Studies.
International Journal For Coptic, Nubian, Ethiopian, and related Studies.
Herausgegeben von Piotr O. Schotz, Warszawa 1994.

Κυκλοφόρησε ο δεύτερος τόμος του περιοδικού *Nubica* για Κοπτικές, Μεροϊκές, Νουβικές και Αιθιοπικές σπουδές. Αυτός ο τόμος, όπως και ο πρώτος, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Περιλαμβάνει μια πλούσια ποικιλία θεμάτων όπως: άρθρα σχετικά με την ιστορία, αρχαιολογία, τέχνη, λαογραφία, θρησκεία των χωρών στις οποίες αναφέρεται το περιοδικό. Τα εποπτικά μέσα: οι έγχρωμες και ασπρόμαυρες φωτογραφίες καθώς και οι χάρτες, αποτελούν ένα πολύτιμο βοήθημα για την καλύτερη κατανόηση των θεμάτων του περιοδικού που καλύπτουν 415 σελίδες και είναι μία πραγματικά σημαντική συμβολή στο χώρο της επιστήμης.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούν 3 επιλεγμένα άρθρα από αυτό το περιοδικό εκ των οποίων τα δύο παρουσιάζονται απ' τον κ. Gamal Al-Tahir και το τελευταίο από τον κ. Γ.Κ. Λειβαδά.

Το άρθρο του Piotr Jeuts τιτλοφορείται «Monasteries in Nubia - An open issue» (σσ. 59-97)

Ξεκινώντας κατά μήκος του Νείλου απ' τον πρώτο καταρράκτη προς Νότο, ο συγγραφέας με βάση τόσο ιστορικές μαρτυρίες όσο και αρχαιολογικά ευρήματα, παρουσιάζει τις περιοχές που ήταν κέντρα μοναστικής ζωής στη Νουβία.

Ο συγγραφέας περιγράφει περίπου 27 μοναστήρια τα οποία ονομαστικά είναι τα εξής: Tafa, Allaqi, Sayala, Mediq, Al-Ramal, Tamit, η περιοχή του Faras, Qasr-el-Wizz, Anachorites' Grotto, Δυτικό Παλάτι, Χριστιανικά κεραμικά Βόρειου Μοναστηριού, Δ. Debeira, Deir et-Bollor, Meinarti, Gezira Thet, Qasr 'Antawu ("Deyr Solleh"), Δ. Semna, Akasha, Attab, Fantau, Safad Baqal, Αρχαία Ντόνγκολα, Tangasi, Ghazali, Soba and Ain Farah.

Αφού λοιπόν ασχολήθηκε με τον σχεδιασμό των προαναφερθέντων μοναστηριών, ο συγγραφέας καταλήγει στο γεγονός ότι, εκτός από το Βόρειο Μοναστήρι του Faras, όλα τα άλλα χρονολογούνται από την κλασσική Χριστιανική περίοδο. Άλλα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η Μοναστική ζωή υπήρξε

στη Νουβία απ' τις αρχές της Χριστιανικής περιόδου. Οι ανασκαφές που έγιναν στα ασκητικά κελιά Νότια του Sayala καθώς και Δ. Debeira, του Δ. Παλατιού στην Faras και στο Μοναστήρι της Ghazali, πιθανολογείται ότι ανήκουν σ' αυτήν την περίοδο. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας «είναι πρόωρος κάθε ισχυρισμός για την οργάνωση των μοναστηριών στις αρχές της Χριστιανικής περιόδου στη Νουβία. Αλλά είναι φανερό ότι υπάρχει μια ενότητα η οποία χρήζει ξεχωριστής μελέτης».

Κατόπιν πραγματεύεται την αρχιτεκτονική των άλλων μοναστικών κτισμάτων και καταλήγει σε συμπεράσματα.

Υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη των μοναχών στη Νουβία, πιθανότατα απ' τις αρχές του 6ου αιώνα, και τον ρόλο τους στον εκχριστιανισμό αυτής της χώρας. Η πρώτη αναφορά για μοναχούς που ζούσαν ανάμεσα στους Νοβάδες στην Κάτω Νουβία, χρονολογείται στο 547 από τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη.

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι μερικά μοναστήρια χρονολογούνται από τις αρχές της Χριστιανικής περιόδου δηλ. απ' τον 7ο αιώνα.

Η κλασική Χριστιανική περίοδος θεωρείται μία περίοδος μεγάλης άνθισης των Νουβικών μοναστικών κοινωνιών.

Ο Adams πιστεύει ότι η ξαφνική παρακμή της μοναστικής ζωής στη Νουβία έλαβε χώρα περίπου στο τέλος της κλασικής Χριστιανικής περιόδου (12ος αι.)

Η τελευταία αναφορά για Νουβικά μοναστήρια σε γραπτή πηγή ήταν το 1079 όταν ο βασιλιάς Σολομόν εγκατέλειψε την εξουσία και ασπάσθηκε το μοναχικό βίο.

Ένας επιπλέον ισχυρισμός που υποστηρίζει το μοναχισμό στη Νουβία, είναι το τεκμηριωμένο γεγονός ότι ο μοναχισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στην Κοπτική Εκκλησιαστική ζωή.

Και είναι γνωστοί οι στενοί δεσμοί μεταξύ της Νουβικής και Αιγυπτιακής Εκκλησίας, κι ότι ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας ασκεί εξουσία σ' αυτές.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η διαφορετική πολιτική και οικονομική κατάσταση των Νουβικών μοναστηριών έπαιξε σημαντικό ρόλο όσον αφορά την μοναδικότητά τους, όχι μόνο στην αρχιτεκτονική αλλά καθώς επίσης και στην οργάνωση της κοινότητας.

Η επιρροή, ή μια μορφή επιρροής, που ασκήθηκε στη Νουβική εκκλησία απ' τον τοπικό κυβερνήτη, επιβεβαιώνεται από τις πολλές αναφορές που έχουν γίνει στα ονόματα των βασιλέων και των επάρχων στις επιγραφές. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι οι βασιλείς υποστήριζαν το κτίσιμο των εκκλησιών, τουλάχιστον μέχρι τον 10ο αιώνα. Η επίσημη λοιπόν αυτή υποστήριξη ήταν τόσο οικονομική όσο και για την εξασφάλιση ειρηνικού περιβάλλοντος για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια.

Η εικόνα που δίνουν οι γραπτές πηγές για τα μοναστήρια στη Νουβία είναι γενική αλλά βγάζουμε το συμπέρασμα ότι το μοναστήρι στη Νουβία του Μεσαίωνα ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο.

Τα αποτελέσματα των ερευνών που γίνονται στην Νουβία θα μπορούσαν να συνεισφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και για τα μοναστήρια στην Αίγυπτο.

Η μελέτη αυτή έχει καίριες και εύστοχες παρατηρήσεις για πολλά ζητήματα της μοναστικής ζωής στη Νουβία και πιστεύω ότι θα αποτελέσει ένα βασικό υπόβαθρο για οποιαδήποτε περαιτέρω έρευνα του θέματος.

Οι James A. Harrel and V. Max, Brown έγραψαν ένα άρθρο με τίτλο "Chephren's Quadrry in the Nubian Desert of Egypt" (Το Λατομείο του Khafrē στη Νουβική έρημο της Αιγύπτου) (σσ. 43-57).

Το λατομείο του Khafrē στη Νουβική έρημο της Αιγύπτου ήταν σημαντική πηγή για διακοσμητικούς λίθους, από την προ-Δυναστική περίοδο έως τα μέσα της 6ης δυναστείας. Αυτό το πέτρωμα μεταμορφώνεται, δηλαδή αλλάζει μορφή, και ονομάζεται "gneiss". Στη πραγματικότητα υπάρχουν δύο είδη αυτού του πετρώματος, ενώ η σύνθεση τους είναι παρόμοια, όμως διαφέρουν στην εμφάνιση. Το ένα είδος είναι σκούρο με πυκνές λωρίδες (περιβραχιόνια) που εχρησιμοποιείτο για τα μεγάλα βασιλικά αγάλματα (δηλαδή όπως εκείνο του Khafrē) και βρισκόταν στο Ν. λατομείο. Το άλλο είναι ανοιχτόχρωμο με σκούρα στίγματα ή γραμμές και εχρησιμοποιείτο κυρίως για κούπες και μπωλ και προφανώς βρισκόταν μόνο στην περιοχή Quartz Ridge.

Ένας χάρτης συντάχθηκε για πρώτη φορά και ορίζει την περιοχή του λατομείου του Khafrē με ευρεία περιγραφή. Δείχνει τους αρχαιολογικούς χώρους, τις μεγάλες γεωλογικές ενότητες, την αναλυτική τοπογραφία και τα σύγχρονα πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Το "gneiss" στο λατομείο του Khafrē επιδεικνύει μια ασυνήθιστη λάμψη κάτω απ' το φως του ήλιου στην έρημο, με αποτέλεσμα να φαίνεται ένα πυρακτωμένο μπλε σε μακρινή απόσταση, και αυτός, πιθανότατα, ήταν ο λόγος για την αξιοποίηση του λατομείου.

Τα αγάλματα και τα άλλα μεγάλα αντικείμενα που ήταν φτιαγμένα από αυτό το "gneiss", αν τοποθετούνται έξω, κάτω απ' το φως του ήλιου, τότε το πυρακτωμένο μπλέ τους, τους ποτίζει με υπερφυσική αρετή και προκαλούν δέος.

Τελειώνοντας, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η παραπάνω μελέτη αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση και προσθέτει μια νέα εξήγηση για τη χρήση αυτού του πετρώματος που είναι κατά τα άλλα ασήμαντο και βρισκόταν πολύ μακριά.

Gamal M.A. Al-Tahir

Β. ΧΡΗΣΤΙΔΗ, "New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-14th centuries AD)" ["Νέα στοιχεία για τη ναυσιπλοΐα και τον θαλάσσιο πόλεμο στην Ανατολική Μεσόγειο, την Ερυθρά Θάλασσα και τον Ινδικό Ωκεανό (6ος-14ος αι. μ.Χ.")] εις *Nubica* τομ. III/1 (1994), σελ. 4-42.

Το άρθρο του Καθηγητού κ. Βασ. Χρηστίδη αποτελεί μία πρωτότυπη συμβολή στη ναυτική ιστορία και τεχνολογία του Μεσογειακού χώρου κατά τα μεσαιωνικά χρόνια και συγκεκριμένα κατά τους αιώνες (6ο-14ο αι. μ.Χ.) όπου σημειώθηκε και το απόγειο της Βυζαντινής ναυτικής δύναμης. Η πρωτοτυπία της μελέτης και η μοναδικότητα της συμβολής της έγκειται στο ότι αφενός ο συγγραφέας πραγματεύεται το θέμα από συνολική και εποπτική σκοπιά, αναφερόμενος στη ναυτική ιστορία και τεχνολογία όλων των λαών της Ανατολικής Μεσογείου και της Ερυθράς Θάλασσας (Ελλήνων, Αράβων, Αιθιόπων, Περσών) και όχι μόνο των Βυζαντινών, και αφετέρου στο ότι ο συγγραφέας έχει συμβουλευτεί και χρησιμοποιήσει πηγές από όλους τους αναφερόμενους λαούς (Ελληνικές, Αραβικές, Περσικές, έως και ορισμένες Κινεζικές), αποτέλεσμα των μακροχρόνιων ερευνών του στον τομέα αυτό.

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο πραγματεύεται την Αραβική μετάφραση των *Ναυμαχικών* του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (10ος αι. μ.Χ.), ενός εγχειριδίου περί ναυτικής τακτικής και πολεμικής ετοιμότητας των Βυζαντινών. Μεγάλα τμήματα του Βυζαντινού αυτού εγχειριδίου σώζονται σε Αραβική

μετάφραση και παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη για πρώτη φορά (η ύπαρξη της μετάφρασης είχε ανακαλυφθεί από το συγγραφέα και είχε ανακοινωθεί για πρώτη φορά στο περιοδικό *Graeco-Arabica,* τομ. III (1984), σελ. 137-148).

Η αραβική μετάφραση του Βυζαντινού εγχειριδίου βρίσκεται στο έργο του συγγραφέα Ibn al-Mangalī (13ος αι.) και εκτός του ότι αποδεικνύει ότι Βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια ήταν γνωστά και στους Άραβες, ρίχνει φως σε ορισμένα παρεφθαρμένα ή ασαφή σημεία του Ελληνικού πρωτοτύπου και διαλύει μία μεγάλη παρανόηση η οποία συναντάται ακόμη σε πολλά επιστημονικά άρθρα περί του θέματος, το ότι δηλ. το "υγρόν πυρ" ήταν αποκλειστικό προνόμιο των Βυζαντινών. Από το Αραβικό εγχειρίδιο αποδεικνύεται ότι οι Άραβες όχι μόνο γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν το "υγρόν πυρ" από τον 8ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον (οι Αραβικές πηγές αναφέρουν ότι το χρησιμοποίησαν στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 717-718 μ.Χ.) αλλά και ότι η εφεύρεση του "υγρού πυρός" πρέπει να έχει Αλεξανδρινή-Μεσανατολική καταγωγή, κοινή και για τους δύο λαούς. Στο Αραβικό εγχειρίδιο περιγράφονται συνταγές για παρασκευή του "υγρού πυρός", τρόποι και συσκευές για την εξακόντισή του, κατασκευές επί των πλοίων για τον ίδιο σκοπό, καθώς και άλλα όπλα βασισμένα στο "υγρόν πυρ" (αγγεία, βέλη, κ.λπ.).

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αποτελεί μία παρουσίαση των ναυτικών επιχειρήσεων του πρώιμου Ισλάμ στην Ερυθρά θάλασσα (ιδίως στην Αιθιοπία) και στον Ινδικό Ωκεανό (Ινδία, Κεϋλάνη, Κίνα). Οι ναυτικές εκστρατείες των Αράβων στην Ερυθρά Θάλασσα και μέσω του Περσικού Κόλπου στην Ινδία είναι ελάχιστα τεκμηριωμένες και δεν έχουν τύχει επαρκούς μελέτης. Οι εκστρατείες αυτές καλύπτουν τον 6ο και 7ο αι. μ.Χ. και εμφανίζονται πριν από τις "επιδρομές" των Αράβων στη Μεσόγειο. Στο τμήμα αυτό της μελέτης ο συγγραφέας εξετάζει συνοπτικά και επιλεκτικά το πρόβλημα της προέλευσης του Ισλαμικού ναυτικού κατά την πρώιμη εκείνη περίοδο, τη χρήση πλοίων για μεταφορά σιτηρών διαμέσου της Ερυθράς Θάλασσας προς τις ιερές πόλεις της Αραβίας Μέκκα και Μεδίνα, τις εκστρατείες των Αράβων κατά της Αβησσυνίας, Αιθιοπίας και Υεμένης (7ος αι. μ.Χ.), τις επιδρομές των Αράβων στην Ινδία και Κεϋλάνη.

Τέλος, δίδεται έμφαση στην τεκμηριωμένη δυνατότητα ταξιδιού Αραβικών πλοίων έως την Κίνα. Είναι γνωστό ότι Κινεζικά πλοία έφθαναν συχνά έως τον Περσικό Κόλπο και την Ερυθρά Θάλασσα από τον 5ο αι. μ.Χ. Οι σχέσεις

Αράβων και Κινέζων είναι τεκμηριωμένες, ιδίως όσον αφορά το "δρόμο του μεταξιού" κατά τον 7ο-13ο αι. μ.Χ. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που παρατίθεται είναι οι πληροφορίες από Κινεζικές πηγές σχετικά με πρεσβείες των Βυζαντινών που έφθασαν στην Κίνα κατά τα έτη 643, 711, 719 και 742: πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε η θαλάσσια οδός μέσω Αραβικών πλοίων λόγω της επικινδυνότητας και των δυσχερειών της χερσαίας οδού, όπως όμως παρατηρεί και ο συγγραφέας το γεγονός αυτό δεν μπορεί επί του παρόντος να αποδειχθεί με βεβαιότητα.

Η επιλεκτική αλλά συνεπής χρήση αυθεντικών πηγών όλων των εξεταζόμενων λαών, η παράθεση πλούσιας Ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας και τέλος η σπάνια εικονογράφηση (από Ελληνικά, Αραβικά και Δυτικά χειρόγραφα, ορισμένα όμως εκ των οποίων σε μέτρια αναπαραγωγή) και οι ναυτικοί χάρτες που περιλαμβάνονται προς τεκμηρίωση των θέσεων του συγγραφέα, σε συνδυασμό με την άριστη τεχνική εμφάνιση του περιοδικού Nubica, καθιστούν τη μελέτη αυτή χωρίς υπερβολή πραγματικά μοναδική και πολύτιμη για τη διεθνή βιβλιογραφία.

Γ.Κ. Λειβαδάς

Farhad Daftary, The Assasin legends. Myths of the Isma'ilis, I. B. Tauris, London and New York 1994, pp. viii + 213.

The author has already produced what has speedily been recognised as the standard work on the extremist Shīʿī movement Ismāʿīlism (*The Ismaʿīlīs; their history and doctrines,* Cambridge University Press, Cambridge 1990), in which he revealed his mastery of the complexities of the sources on what began as a radical, clandestine religious sect but which has evolved, over more than a millennium, into the socially and culturally progressive form of Islam which is modern Ismāʿīlism.

In the new book, Dr Daftary –who is, it should be noted, by birth and upbringing an Imāmī Shīʿī and not himself an Ismāʿīlī– has turned his attention to the myths and legends which grew up from the twelfth century onwards after the Frankish Crusaders had first come into contact with the Nizārī branch of the Ismāʿīlīs in their fortresses of the western Syrian mountains, the modern Jabal al-Anṣāriyya. It was through these myths and legends that a highly garbled view of the Nizārī Ismāʿīlīs was transmitted to the West, giving to western languages the word "assassin", early connected by largely French and German ecclesiastical and monkish writers (following, it may well be, Sunnī Muslim opponents of the Ismāʿīlīs, see below) with the Arabic term for the narcotic, *ḥashīsh*, probably through the plural form *ḥashīshiyyīn* "hashish eaters, addicts". The Grand Masters of the Nizārī communities of both Syria and the Elburz Mountains of northern Persia were reported, according to these mediaeval chroniclers and polemicists, to inspire their followers, the *fidāʾīs,* literally, "those willing to give their own lives as a ransom [for the cause]", to daring deeds of political assassination by administering to them this narcotic. Closely connected with this notion were tales of the glimpses of paradise-like gardens and luxuriousness of life vouchsafed to the devotees by their masters. A classic summation of these beliefs, which Dr Daftary rightly describes as fantasies, can be found in the Venetian traveller Marco Polo's account of their beliefs and practices of the Assassins, inserted into the account of his itinerary through eastern Persia (in which he did, it is true, pass through Quhistān, where Ismāʿīlism had been strong in pre-Mongol times, though not through the main Persian home of Ismāʿīlism, Alamūt and Daylam).

How such tales, embellished with a mass of verisimilitudinous detail, arose, is not easy to discern. There was already a profound hostility to Ismāʿīlism within both Sunnī, orthodox Islam and amongst the mainstream of Imāmī Shīʿa, arising out of the activities in Arabia of the Qarāmiṭa or Carmathian and the constituting in North Africa, Egypt and Syria of the Fāṭimid caliphate, so much more splen-

did and powerful than the impoverished and politically enfeebled 'Abbāsid caliphate in Baghdad, and this gave rise to a "black legend" amongst orthodox Sunnī polemicists from the tenth century onwards. A corrective view was hardly available because of the *taqiyya* "prudent dissimulation, concealment of real beliefs" practised by the Ismā'īlīs and because of their necessarily secretive procedures, attitudes which persisted within the community long after they had become unnecessary; only within the present century have the Ismā'īlī communities in e.g. Yemen, India and Central Asia started to yield up their closely-guarded theological and historical documents and treatises for scholarly examination by outsiders.

But how exactly did the Crusaders acquire their image of the Assassins? Dr Daftary brings forward interesting information on early Frankish perceptions of the differences between Sunnīs and Shī'a, dimly and not very correctly perceived by such writers as William of Tyre and Jacques de Vitry. The proximity within Syria of the Crusaders and the Ismā'īlīs brought some degree of familiarity between the two groups, but the former, with fixed conceptions about Islam, were not interested in finding out the truth about the legends revolving round the Assassins; there was no predisposition towards a healthy scepticism, but rather, a readiness to believe anything apparently discreditable to any form of Islam. Nor did the specific mention of the Syrian Ismā'īlīs by the Spanish Jewish traveller Benjamin of Tuleda, who was in the Near East 1166-71, mentioning them as Hashishin, bring with it any critical judgement. Contemporary Islamic sources, from the early twelfth century onwards, certainly refer to the Syrian Ismā'īlīs as the *Ḥashīshiyyīn* or such like, and these terms are used, to a lesser extent, for the Persian ones also. But they do not specifically explain why these terms were applied to Ismā'īlīs, though as the author observes (p. 91), these is an implication amongst Sunnī Muslim authors that the Ismā'īlīs were hashish eaters. In the absence of any more specific information, it seems impossible to trace step-by-step how the concept passed to the Crusaders and their writers; but once the idea was implanted, fertile imaginations clearly did the rest.

The book concludes with an annotated English translation made by Azizeh Azodi, of the *Mémoire sur la dynastie des Assassins, et sur l'étymologie de leur nom by* the pioneer French orientalist Silvestre de Sacy (Paris 1818). Given the comparative inaccessibility of this work to anyone outside France, it is useful to have this translation. De Sacy displayed immense erudition for his time in Arabic, but he could only accept the traditional picture of the Assasins as the drugged emissaries of their Grand Master, the Old Man of the Mountains, and his memoir is now just an interesting episode in the early history of the new, scientific orientalism of the nineteenth century.

Dr Daftary's book makes stimulating reading, and he brings clarity and persuasiveness to bear on the elucidation of a historical problem which, one suspects, will never –at a distance of eight or so centuries– be completely solved. Nevertheless, the problem well deserves this thorough examination and exposition, and we are accordingly most grateful to the author for tackling it so enthusiastically.

C. Edmund Bosworth
University of Manchester

Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ (Ἱερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης. Κέντρον Ἁγιολογικῶν Μελετῶν 1), Θεσσαλονίκη 1991[1]).

Διαφωτιστικότερος είναι ο τίτλος του εσωφύλλου, όπου διαπιστώνεται ότι η έκδοση περιλαμβάνει, εκτός του *Βίου*, και την *Διήγησιν περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς Ὁσίας Θεοδώρας*. Τα δύο κείμενα παρουσιάζονται σε "κριτικό κείμενο", με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Συμεών Α. Πασχαλίδη[2].

Η Θεσσαλονίκη είναι γνωστό ότι έχει δημουργήσει παράδοση με αξιόλογες ερευνητικές και εκδοτικές δραστηριότητες, και σε θέματα της βυζαντινής ιστορίας, με κύρος και ακτινοβολία διεθνή. Μια καινούργια παρουσία στον τομέα αυτό αποτελεί το Κέντρο Αγιολογικών Μελετών της Ι. Μ. Θεσσαλλονίκης που πρωτοεμφανίζεται στον εκδοτικό και επιστημονικό χώρο· η έκδοση αυτή έχει τον αριθμό ένα στη σειρά των δημοσιεύσεων του Κέντρου. Από την επιστολή του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, που προτίθεται της εκδόσεως, διαπιστώνεται ότι το Αγιολογικό Κέντρο λειτουργεί στη Μονή της Αγ. Θεοδώρας και με τη δημοσίευση αυτή εγκαινιάζει την εκδοτική του δραστηριότητα.

Στη σύντομη παρουσίαση του έργου με τις γραμμές που ακολουθούν, θα επιδιωχθεί να προβληθεί η αξία των μαρτυριών που περιλαμβάνονται στα κείμενα της έκδοσης για την ανασύνθεση μιας σημαντικής φάσης της βυζαντινής ιστορίας, της περιόδου της εικονομαχίας, και για να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις για την ποιότητα της έκδοσης. Περιττό να εξαρθεί ότι τα στοιχεία των πηγών αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τη διερεύνηση του παρελθόντος της Θεσσαλονίκης.

Όσον αφορά την ταυτότητα των δύο κειμένων, ο ε. προσδιορίζει το *Βίο* ως πανηγυρικό λόγο, που εκφωνήθηκε κατά την ημέρα της εορτής της Οσίας Θεοδώρας, ενώ η Διήγησις αποτέλεσε συμπλήρωμα του πρώτου, μετά τη γραπτή διατύπωσή του (σ. 45). Συγγραφέας τους είναι ο κληρικός Γρηγόριος, πρόσωπο που δεν είναι γνωστό από άλλες μαρτυρίες εκτός των δύο κειμένων, η χρονολογία δε της σύνθεσής τους προσδιορίζεται στο 894. Το αρχαιότερο χειρόγραφο του *Βίου* είναι ο κώδικας 390 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας· το τμήμα του που περιλαμβάνει το *Βίο* χρονολογείται στο 12ο αι.[3]

Ο ε. ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τις καθιερωμένες στην επιστήμη μεθόδους προσέγγισης και παρουσίασης ενός έργου και αντιμετωπίζει, σε μεγάλο βαθμό με επιτυχία, τις δυσχέρειες αξιολόγησης ενός αγιολογικού κειμένου και ανίχνευσης του πραγματικού ιστορικού πυρήνα. Η εισαγωγή του έργου (σσ. 19-58) απαρτίζεται από τέσσερα μέρη, στα οποία εξετάζονται η θέση του *Βίου* μεταξύ των αγιολογικών έργων της εποχής, η παράδοση των *βίων* και *εγκωμίων* της Οσίας –χειρόγραφα και εκδόσεις– το πρόβλημα του συγγραφέως και του χρόνου συγγραφής του *Βίου* και της *Διηγήσεως* και τέλος παρουσιάζεται η διάρθρωση των δύο έργων.

Σωστά, επισημαίνεται εδώ η ιδιαιτερότητα των αγιολογικών κειμένων της εικονομαχίας και οι διαφορές τους από ανάλογα έργα της προηγούμενης περιόδου, αλλά και η αναμφισβήτητη αξία τους, πάντοτε με προσεκτική αξιολόγηση και διασταύρωση με άλλα στοιχεία, για την άντληση πληροφοριών για πρόσωπα και πράγματα της ταραγμένης αυτής περιόδου. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο ε. γνωρίζει και χρησιμοποιεί σωστά, σκιαγραφώντας την εποχή στην οποία αναφέρεται ο *Βίος*, τη βιβλιογραφία γύρω από τα προβλήματα της εικονομαχίας και το πρώτο τμήμα της εισαγωγής του έχει αναμφισβήτητα γενικότερο ενδιαφέρον. Οπωσδήποτε, θα ήταν ίσως εύλογο να περιμένει κάποιος μεγαλύτερη πληρότητα στη χρήση της βιβλιογραφίας[4] και μπορεί, επί-

1. Στη βάση του εξωφύλλου της δερματόδετης έκδοσης αναγράφεται και η ένδειξη Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Θεοδώρας, στην οποία λειτουργεί το Κέντρο Αγιολογικών Μελετών.
2. Είναι μάλλον ασυνήθιστο να τοποθετείται το όνομα του εκδότη-σχολιαστή, στο σημείο αυτό, πάνω από την επιγραφή του έργου: Συμεών Α. Πασχαλίδη, *Ὁ Βίος* κ.τ.λ. Για παράδειγμα σωστής διάταξης θα μπορούσε να παραπέμψει κάποιος σε κλασικές εκδόσεις, όπως το CFHB κ.ά.

3. Από τα δύο έργα της έκδοσης, ο *Βίος* είναι αναμφισβήτητα εκείνο με το μεγαλύτερο ιστορικό ενδιαφέρον. Για τα χειρόγραφα των έργων βλ. σσ. 29 κ. π.
4. Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η εργασία υποβλήθηκε από τον σ. ως διδακτορική διατριβή και εγκρίθηκε από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Όσον αφορά την εικονομαχία π.χ., θα μπορούσαν, μεταξύ άλλων να ληφθούν υπόψη τα έργα του P. SPECK, *Kaiser Konstantin VI.*, τ. I-II, München 1978 και του P. SCHREINER, "Der byzantinische Bilderstreit: Kritische Analyse der zeitgenossischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute", *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull' Alto Medioevo* 34, Spoleto 1988, τ. II, 319-407, κεφαλαιώδους σημασίας. Βεβαίως δεν επιδιώκεται εδώ να γίνει πλήρης έλεγχος της χρησιμοποιούμενης ή παραλειπόμενης βιβλιογραφίας· άλλωστε η πληρότητα, ακόμα και όταν είναι ευκταία, δεν είναι πάντοτε εφικτή. Θα μπορούσε, ίσως και εδώ, κάποιος να αντιτείνει ότι δεν ήταν απαραίτητο να συμβουλευθεί τα παραπάνω έργα.

σης, να υποστηριχθεί ότι πολυσυζητημένα προβλήματα και αμφιλεγόμενα θέματα για τις ρίζες της εικονομαχικής έριδας, ούτε μπορεί κάποιος να τα διαγράψει με μια μονοκονδυλιά, ούτε επιλύονται με απλούς αφορισμούς[5].

Το κύριο σώμα της έκδοσης απαρτίζουν ο *Βίος* και η *Διήγησις* (σσ. 22-189, 190-235)[6], που παρουσιάζονται με παράλληλη μετάφραση[7].

Στα σχόλια, που αποτελούν το τρίτο τμήμα της έκδοσης (σσ. 237-281), διασαφηνίζεται από τον τίτλο ότι περιλαμβάνονται "θεολογικὰ, ἱστορικὰ και τοπογραφικὰ σχόλια καὶ σημειώσεις". Πρέπει να εξαρθεί, ιδιαιτέρως, η αξία και η συμβολή αυτού του τμήματος της έκδοσης, τόσο για την κατανόηση των δύο κειμένων όσο και γιατί παρουσιάζει, με αφετηρία τις αναφορές του *Βίου* και της *Διηγήσεως*, στοιχεία με γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον. Για παράδειγμα μπορεί να σημειωθεί η αξιολόγηση των πληροφοριών του *Βίου* για τις επιδρομές των Σαρακηνών στην Αίγινα τον 9ο αι., ένα πρόβλημα το οποίο έχει απασχολήσει επανειλημμένα την ιστορική έρευνα. Ο ε. διαπραγματεύεται το θέμα στις σσ. 244-247 των σχολίων του· πρέπει να υπογραμιστεί ότι η συζήτησή του είχε ήδη γίνει, πιο συνεπτυγμένα (σ. 47), εξετάζοντας τη χρονολόγηση της συγγραφής του *Βίου* και της *Διηγήσεως*. Εδώ γίνεται μια πρόταση για προγενέστερη χρονολόγηση των επιδρομών, μεταξύ 819 και 830, με βάση τις πληροφορίες του *Βίου*. Αυτή η πρόταση προβάλεται και στον πίνακα με τις χρονολογικές πληροφορίες (σσ. 59π.), που προτάσσεται των δύο κειμένων. Δεν προτίθεμαι να ασχοληθώ αναλυτικότερα με την πρόταση για τη χρονολόγηση

---

5. Σημειώνεται, και πάλι ενδεικτικά, η παρατήρηση στη σ. 22, σημ. 8: "... Ἐξ οὗ καὶ ἡ "πολιτικὴ" –ἀλλὰ τελείως ἀστοχη– ἑρμηνεία συγχρόνων ἐρευνητῶν πὼς οἱ μοναχοὶ ὑπῆρξαν κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ ἰδεολογικοὶ καὶ πολιτικοὶ αντίπαλοι τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας".

6. Συγκεκριμένα επιγράφονται: *Βίος καὶ πολιτεία τῆς Ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ* και *Γρηγορίου τοῦ κληρικοῦ διήγησις περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς Ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας*. Εδώ μπορεί να επισημανθεί ότι οι επιγραφές των έργων δεν δικαιολογούν το επίθετο "τῆς Ὁσιομυροβλύτιδος" στο εξώφυλλο, όταν μάλιστα προστίθεται επιλεκτικά μόνον στον τίτλο του *Βίου*.

7. Η μετάφραση, δοσμένη μαζί με την κριτική έκδοση ενός ελληνικού κειμένου, έχει νόημα μόνον σαν προσπάθεια εκλαϊκευσής του. Αν αυτό συμβιβάζεται με την επιστημονικότητα, που θέλει να επιδείξει η έκδοση, παραμένει αμφίβολο. Δεν θα ασχοληθώ στις παρατηρήσεις αυτές με την ποιότητα και την προσφορά της μετάφρασης. Αρκεί να σημειώσω ότι ο σ. θεώρησε απαραίτητο να συμπληρώσει τον τίτλο του πρώτου έργου στη μετάφραση: "Βίος καὶ πολιτεία τῆς Ὁσίας μητέρας μας Θεοδώρας ποὺ ἀγωνίστηκε στὴ Θεσσαλονίκη"! (68).

των επιδρομών. Το θέμα αυτό εκτέθηκε, επιλεκτικά, σαν ένα από τα διάφορα προβλήματα, για την έρευνα των οποίων μπορεί να είναι χρήσιμη και η μαρτυρία των αγιολογικών έργων.

Η έκδοση συμπληρώνεται με ενδιαφέρον επίμετρο, που τιτλοφορείται Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Θεοδώρας (283-296), περιεκτικότητο κατάλογο βιβλιογραφίας και πίνακα ονομάτων και πραγμάτων.

Υπάρχουν, οπωσδήποτε, ελλείψεις τεχνικές, όπως τυπογραφικά ή άλλα σφάλματα, ορισμένες από τις οποίες επισημαίνονται στη συνέχεια, τονίζοντας όμως εμφατικά ότι η γενική εντύπωση είναι εξαιρετική και οι επισημάνσεις αυτής της κριτικής έχουν σκοπό να βοηθήσουν, ώστε σε μελλοντικές εκδόσεις και δημοσιεύσεις του Αγιολογικού Κέντρου να μπορέσουμε να απολαύσουμε επιστημονική αρτιότητα και τεχνική πληρότητα. Ορισμένα ενδεικτικά αβλεπτήματα: Στη σ. 61: vita vetractata, προφανώς αντί retractata, όπως σωστά αναγράφεται στη σ. 31. Και πάλι στη σ. 61 έχει γραφτεί: "Zur vita..."· πάντως, το σχετικό άρθρο αναγράφεται σωστά: "Zur Vita...", στη σ. 29, σημ. 29. Οπωσδήποτε, υπάρχει μια γενικότερη αδυναμία, όσον αφορά τα κεφαλαία στα γερμανικά ουσιαστικά· ας προστεθεί, σ. 31: Kurtz, Ed., "Des Klerikers Gregorios bericht über leben, Wunderthaten und translation der hl. Theodora". Ο ε., είναι αλήθεια, αναγράφει με συνέπεια στην ίδια μορφή τον τίτλο αυτού του έργου, π.χ. σ. 29, σημ. 28. Πάντως δύσκολα θα φανταζόμουν ότι είναι έτσι σωστός, αν και δεν μπόρεσα να τον διασταυρώσω. Επιπλέον, το όνομα του Kurtz, εδώ συνοδεύεται από το αρχικό E., ενώ σε άλλα σημεία, π.χ. σσ. 31, 33, βρίσκουμε Ed. Το "ἰδιοποιὸ", στη σ. 41, σημ. 61 ("–σημαντικὸ ἰδιοποιὸ στοιχεῖο τῆς Ἁγιολογίας αὐτῆς τῆς περιόδου–"), δεν ξέρω αν μπορεί να αποτελέσει νεολογισμό. Τέλος, πάντοτε χωρίς να είναι εξαντλητική η εξέταση από τη σκοπιά αυτή, το χωρίο στη σ. 90, που η παραπομπή 43 στη σ. 91 επισημαίνει την αγιογραφική του βάση, έχει γραφτεί: *ὅσοι διδακτί* (sic) *Θεοῦ ἐν πνεύματι*. Ολοκληρώνοντας τις σχολαστικές αυτές επισημάνσεις, που επαναλαμβάνω δεν είναι εξαντλητικές, πρέπει να υπογραμμίσω ότι ο σ. χρησιμοποιεί, κατ' επανάληψη, τη συντομογραφία p. ή pp. Βεβαίως, είναι αδικαιολόγητη, αφού πρόκειται για ελληνική έκδοση. Επειδή χρησιμοποιεί παράλληλα και την αντίστοιχη ελληνική, σ. ή σσ., θέλησα να διαπιστώσω αν μεταχειρίζεται την πρώτη μονάχα στις παραπομπές του σε ξενόγλωση βιβλιογραφία. Δυστυχώς, ούτε και με την προϋπόθεση αυτή οι συντομογραφίες είναι συνεπείς, αρκεί να συγκρίνει κάποιος: π.χ. σ. 35, σημ. 47, Kurtz, E., ὅ.π, σσ., με σ. 37, σημ. 54, E. Kurtz, ὅ.π p. 74.

Όπως τονίσθηκε και παραπάνω, οι παρατηρήσεις για κάποιες επιμέρους αδυναμίες της έκδοσης δεν έχουν σκοπό να μειώσουν τη συνολική της αξία. Ο *Βίος* και η *Διήγησις* αποτελούν, πράγματι, ενδιαφέροντα κείμενα και η έκδοση αυτή τα παρουσιάζει με σοβαρή επιστημονική ποιότητα. Δίνοντας στο μέλλον μεγαλύτερη προσοχή σε ορισμένες λεπτομέρειες, ευελπιστούμε ότι το Κέντρο Αγιολογικών Μελετών της Ι. Μ. Θεσσαλονίκης θα μπορέσει να παρουσιάσει και άλλα ενδιαφέροντα δημοσιεύματα.

Δ. Γ. Λέτσιος

Robert Eisner: *Travelers to an Antique Land. The history and Literature of Travel to Greece.* (The University of Michigan Press, Ann Arbor 1993) ISBN 0-472-08220-5, 304 pages.

Ένα ταξιδιωτικό βιβλίο το οποίο συνδυάζει ευχάριστο διάβασμα και σωστή ιστορική τεκμηρίωση. Ιδιαίτερη αξία έχει το μέρος του βιβλίου όπου ο συγγραφέας εξετάζει το κύμα των Ευρωπαίων ταξιδιωτών στην υποδουλωμένη Ελλάδα, αναλύοντας τα κίνητρά τους, ελληνολατρεία και φιλελληνισμός, και αναφέρει αποσπάσματα από τα έργα τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι σελίδες (92-95) που αφιερώνει στη λήστευση ("theft" την αποκαλεί) των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον Elgin. Πολύ σωστά παρατηρεί ο συγγραφέας ότι ο Elgin, παρά τις ψευτοδικαιολογίες που παρουσίασε, είχε ως μοναδικό κίνητρο την ακόρεστη πλεονεξία του (rapacity). Αναφέρει ο συγγραφέας ότι σκοπός του Elgin ήταν να κλέψει ολόκληρο το Ερεχθείο, αλλά ήταν πολύ μεγάλο για να το συσκευάσει!

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου ο συγγραφέας περιγράφει πια με προσωπική εμπειρία τις περιπλανήσεις του στα μαγευτικά τοπία της Ελλάδας. Εκφράζει τη χαρά και το θαυμασμό του για τα ελληνικά τοπία αλλά ταυτόχρονα τον φόβο του για μια τουριστικοποίηση της Ελλάδας και τα αποτελέσματα της αδιαφορίας για το περιβάλλον.

Το βιβλίο διαπνέει μια λεπτή χιουμοριστική διάθεση και ρομαντική χροιά.

Β. Χρηστίδης

Geoffrey Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections,* Cambridge University Press, Cambridge 1993, ISBN 0 521 45169 8, 587 pages.

Μια από τις πιο σημαντικές πηγές για τη μελέτη της αραβικής ιστορίας και, ιδιαίτερα, της οικονομικής, αποτελούν τα έγγραφα γνωστά ως "Geniza documents", τα οποία προέρχοντα από την Αίγυπτο, από την συναγωγή Ben-Ezra του Fusṭāt (σημερινό Κάιρο). Τα περισσότερα είναι στην αραβική γλώσσα με στοιχεία εβραϊκού αλφαβήτου. O F. Goitein τα παρουσίασε σε αγγλική μετάφραση σε μια σειρά αξιόλογων εργασιών που διαφωτίζουν πολλά προβλήματα ναυσιπλοΐας και εμπορίου στη Μεσόγειο (10ος-12ος αι.).

O Khan στο βιβλίο του παρουσιάζει τα έγγραφα που βρέθηκαν στη συναγωγή Ben Ezra γραμμένα όχι μόνο στην αραβική γλώσσα, αλλά και στο αραβικό αλφάβητο. Τα περισσότερα τοποθετούνται χρονικά στον 11ο 12ο και 13ο αιώνα μ.Χ., την περίοδο των Φατιμιδών (909-1171) και Αγιουπιδών (12ος-13ος αι.). Τα έγγραφα αυτά είτε έχουν εκδοθεί από την κεντρική διοίκηση του Fusṭāt είτε απευθύνονται σ' αυτή.

O G. Khan σε μια σύντομη αλλά περιεκτική εισαγωγή παρουσιάζει τον τύπο των εγγράφων, τη γλώσσα και τη διάρθρωσή τους. Τα περισσότερα έγγραφα αναφέρονται σε αγοραπωλησίες ακίνητης περιουσίας στο Κάιρο. Αξιοπρόσεκτος είναι ο τρόπος περιγραφής των συμβαλλομένων, που περιέχει το όνομα, επώνυμο, επάγγελμα, προσωνύμιο, και τα φυσικά χαρακτηριστικά τους. Τα πρόσωπα περιγράφονται αναλυτικά, δηλαδή χρώμα μαλλιών και ματιών, μύτη (που συχνά είναι agnā, γαμψή) ιδιαίτερα σημάδια, κλπ.

O G. Khan σωστά παρατηρεί ότι οι γυναίκες σύμφωνα με ορισμένους νομομαθείς (σχολή Χανάφι) δεν είχαν υποχρέωση να παρουσιάσουν το πρόσωπό τους μπροστά στις αρχές, ενώ αντίθετα οι οπαδοί της σχολής Μαλίκι ήσαν υπέρμαχοι της ιδέας να τα παρουσιάζουν.

Εδώ σκόπιμο θα ήταν να γινόταν μια σύγκριση με την περιγραφή των φυσικών χαρακτηριστικών που συναντάμε στα "διαβατήρια" της εποχής των Ομαϊαδών που διασώθηκαν στους παπύρους (Βλ. V. Christides, "Miṣr", EI².)

Ακολουθεί η έκδοση όλων την εγγράφων, η αγγλική τους μετάφραση και σύντομα σχόλια. Η έκδοση και μετάφραση είνα προσεκτική και άψογη, χωρίς λάθη και με άριστες φιλολογικές παρατηρήσεις.

Η ερμηνεία είναι συνοπτική και ο αναγνώστης θα περίμενε σε μερικά

τουλάχιστο έγγραφα εκτενέστερη ανάλυση. Έτσι π.χ. στο έγγραφο αρ. 111 που αναφέρεται σε μια περιγραφή μιας μάχης μουσουλμάνων και σταυροφόρων, περισσότερα σχόλια ήταν απαραίτητα.

Γενικά πρόκειται για ένα αξιόλογο, πολύ σημαντικό έργο, αναμφισβήτητα απαραίτητο για τους μελετητές της οικονομικής ιστορίας της μεσαιωνικής Αιγύπτου.

Β. Χρηστίδης

Jorge Lirolo Delgado, *El poder naval de Al-Andalus en la época del Califato Omeya,* University of Granada, Granada 1993, ISBN 84-338-1797-3, 489 pages.

Dr. Delgado is one of the less known but most authoritative spesialists in medieval navigation. His book *El poder naval de Al-Andalus en la época del Califato Omeya* far exceeds the scope of its title, encompassing many aspects of medieval Arab navigation in general.

In his introduction he discusses the unity and diversity of the Mediterranean and summarizes the problems presented by the sources.

The first chapter is an account of the creation of the Islamic navy (649-680) and a historical study of the conquest of North Africa and Spain. He correctly points out the importance of the conquest of the Maghrib and the establishment of a naval base in Tunis, which –along with Alexandria– became the spearhead of continual attacks on Byzantine territory. Here it may be remarked that in addition to the Arab authors mentioned by Delgado, numerous Greek inscriptions from Egypt might also have been an illuminating source.

Of the rest of this chapter, the parts concerning the conquest of Crete and Sicily by the Arabs are the most important. The author underlines the importance of Arab naval preparedness for the conquest of these islands, which otherwise could not have been achieved.

The second and third chapters deal with the Arab naval power of Al-Andalus at the time of the Omayyad Spanish emirs ‘Abd al-Raḥmān al-Nāsir (912-961) and al-Ḥakam al-Mustansir and the ensuing period of crisis in the Umayyad caliphate. They also give an extensive account of the activities of the Andalusian fleets, based on the major Arabic sources.

The fourth chapter is an extremely important study of Islamic navigation in general. It deals with the naval bases, the types of Arab ships, their armament and naval tactics. Dr. Delgado deals extenisvely in this chapter with the importance of the quality of wood for the construction of efficient worships. He describes in detail the forests from which the Spanish worships were constructed. However, although he mentions the two contradictory views concerning the reasons for the decay of the Moslem fleets, i.e. Lombard's theory that this decay was caused by the lack of good quality wood, and that of Christides maintaining that it was caused by the infighting between the Moslem states and the appearance of formidable new enemies, Delgado takes no position on this controversial issue.

The description of the various types of Arab ships is a successful feature of this chapter, adding new important information based on a variety of Arabic

sources. It has to be said that this section would be greatly improved by the inclusion of illustrations.

Section IV.6 of the same chapter ("Las fuentes..:") deals with some important but little known Arabic juristic texts, especially the Kitāb Akriyat as-Sufun which are carefully scrutinized.

To sum up, Delgado's work takes us a useful step forward towards unravelling the many threads that link eastern and western Arab navigation.

V. Christides

Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η ελληνική κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993.* Εταιρεία Ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου. Αθήνα 1994. Σελ. 421.

Το βιβλίο του καθηγητή Σουλογιάννη, ο οποίος είναι επιστημονικός ερευνητής στην Ακαδημία Αθηνών, εμπλουτίζει σημαντικά την ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την παρουσία των Ελλήνων στην χώρα του Νείλου.

Το βιβλίο αυτό, έχει δει το φως της δημοσιότητας, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης των 150 χρόνων της ΕΚΑ το 1993 και καλύπτει ένα κενό της γνώσης μας, για την ΕΚΑ, της πιο παλιάς ελληνικής κοινότητας της Αιγύπτου, Μέσης Ανατολής και Αφρικής.

Με βάση τα αρχεία της ελληνικής κοινότητας Αλεξανδρείας και άλλες σχετικές πηγές, ο συγγραφέας στα πρώτα τρία κεφάλαια παρουσιάζει και κάνει μια λεπτομερή ανάλυση σχετικά με την ίδρυση, την πρώτη συνέλευση των συνδρομητών, τα καταστατικά, την δομή, την διοίκηση και τους εργαζομένους της ΕΚΑ.

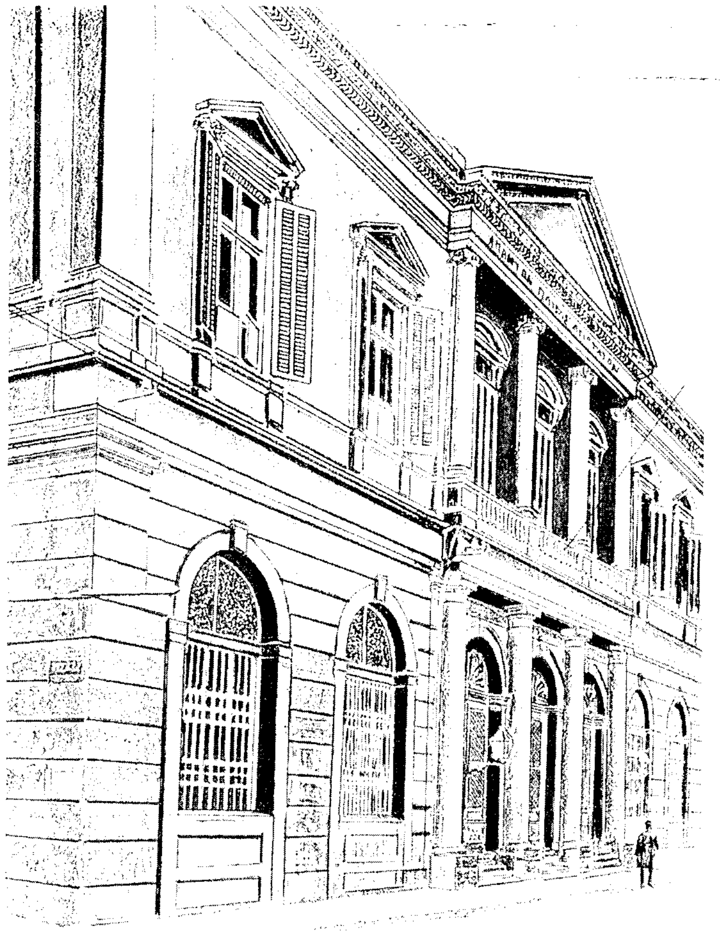
Το κεφάλαιο 4 είναι ο βασικός πυρήνας της έρευνας, όπου ο συγγραφέας εξιστορεί την εξελικτική πορεία της ΕΚΑ: δηλαδή εξετάζει την ιστορία των ιδρυμάτων της ΕΚΑ, όπως είναι τα σχολεία, τα νοσοκομεία, οι ναοί, το γηροκομείο, τα ορφανοτροφεία κ.ά. μέχρι τις μέρες μας.

Στα υπόλοιπα κεφάλαια παρουσιάζει και αναλύει λεπτομερειακώς τις σχέσεις της ΕΚΑ με την ελληνική παροικία της Αιγύπτου, τις ενέργειες για να διασφαλιστεί το μέλλον της ΕΚΑ και του ελληνισμού της Αιγύπτου, τις πολιτιστικές και άλλες εκδηλώσεις στα νεώτερα χρόνια καθώς και τις στενές επαφές με την Ελλάδα. Υπάρχουν επίσης βιογραφικά στοιχεία για τους επιφανέστερους από τους ιδρυτές μεγάλους ευεργέτες, προέδρους και εξέχοντες επιτρόπους.

Τέλος η σημαντική και ενδιαφέρουσα αυτή έρευνα καταλήγει σε αναλυτικούς πίνακες, στατιστικές, τις πηγές, τη βιβλιογραφία, τις σημειώσεις καθώς και το ευρετήριο κύριων ονομάτων.

Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι το βιβλίο περιέχει περίπου 30 έγχρωμες φωτογραφίες και αξίζει να διαβαστεί από όλους όσους ενδιαφέρονται για τον ελληνισμό έξω από τα σύνορα του Ελλαδικού χώρου.

Gamal Mohd. A. Al-Tahir

Τοσιτσαία Σχολή. Το πρώτο δημιούργημα του Μ. Τοσίτσα.
Σήμερα η έδρα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας.
(Σουλογιάννης, Ε.Θ., *Η ελληνική κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993*, Αθήνα 1994, σ. 28)

CORRECTIONS IN VOLUME V OF GRAECO ARABICA (1993)

The editor apologizes for the typographical omission of the name of Professor James E. Lindsay who wrote a review on Y. Lev's *State and Society in Fatimid Egypt* (pp. 381-383).

Certain other mistakes can be easily understood. (See for example, in N. A. Koutrakou's article, "The Image of the Arabs in Middle-Byzantine Politics", p. 218, l. 20, where it should read 838 AD instead of 839.)

A major omission was made in H. I. MacAdam's article, "A New Greek Inscription from Northern Jordan" (pp. 295-302), where the bibliography was not published. See below:

BIBLIOGRAPHY

Butler, H.C.	1919	*Publications of the Princeton Archaeological Expeditions to Syria 1904/05 and 1909), Division II: Architecture, Section A: Southern Syria* (Leiden, Brill).
Freeman, P.W.M.	1986	"The Era of the Province of Arabia: Problems and Solution", in MacAdam (1986) 38-46.
Gatier, P.-L.	1982	"Inscriptions qrecques et latines en Jordanie: quelsque aspects du 1er au IVe siècle", *Monde de la Bible* 22: 10-11.
Kennedy, D.L. et al.	1986	"Southern Hawran Survey, 1985", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 30: 411-413
MacAdam, H.I.	1986	*Studies in the History of the Roman Province of Arabia* (British Arcaeological Reports, International Series #295, Oxford).
Milik, J.T.	1958	"Nouvelles inscriptions nabatéennes", Syria 35: 227-251.
Sartre, M.	1982	*Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie, Vol. XIII. Pt. 1 (Bostra).* Paris, Geuthener.
	1985	*Bostra: Des Origines à l' Islam* (Paris, Bibliothèque Archéologie du Proche-Orient.
Wuthnow, H.	1930	*Die Semitischen Menschennamen in Griechischen Inshriften und Papyri des Voderen Orients* (Studien zur Epigraphik und Papyruskunde I.4, Leipzig, Dieterich'she Verlagsbuchandlung).

Special attention was paid for reducing errors in the present volume. Hopefully the seventh volume will appear impeccable.